

Павлю ГАЙ-НИЖНИК
Микола ТОМЕНКО

Міфи і таємниці останнього гетьмана України

Павло Гай-Нижник, Микола Томенко

**Міфи і таємниці
останнього гетьмана
України**

Креативна агенція «Артіль»

Київ

2023

УДК 32-051Ско(477)(092)

Г14

Гай-Нижник П., Томенко М.

Г14 Міфи і таємниці останнього гетьмана України / Павло Гай-Нижник, Микола Томенко. — Київ: Креативна агенція «Артіль», 2023. — 384 с. : іл. ISBN 978-966-986-593-9

Науково-популярне видання, присвячене життю і діяльності останнього Гетьмана всієї України Павлу Петровичу Скоропадському та огляду головних історичних здобутків і уроків доби Української Держави (29 квітня — 14 грудня 1918 р.)

У книзі також вміщено фрагменти спогадів, статей та інтерв'ю самого Павла Скоропадського та його доньок Єлизавети й Олени.

Видання має на меті допомогти широкому загалові читачів відкрити для себе багато таємниць і спростувати чимало міфів про добу Української Держави на чолі з останнім Гетьманом України Павлом Скоропадським.

УДК 32-051Ско(477)(092)

ISBN 978-966-986-593-9

© Павло Гай-Нижник, 2023

© Микола Томенко, 2023

© Креативна агенція «Артіль», 2023

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
Розділ 1: Павло Скоропадський про Україну і про себе	7
Розділ 2: Павло Скоропадський: коротка хроніка життя (1873 –1945)	11
Розділ 3: Маєткові та міські володіння Скоропадських	21
Розділ 4: Державний переворот 29 квітня 1918 р.: причини та перебіг захоплення влади П. Скоропадським	24
Розділ 5: Конституційно-правові засади Української Держави Павла Скоропадського: історичний гетьманат чи монархія	45
Розділ 6: Життя та будні резиденції диктатора: палац гетьмана усієї України П. Скоропадського	58
Розділ 7: Державна канцелярія при Раді міністрів Української Держави 1918 р.: структура, завдання, діяльність	71
Розділ 8: Законодавче та нормативно-правове підґрунтя становлення дипломатичної служби Української Держави 1918 р.	96
Розділ 9: Організація Міністерства праці й питання робітничих профспілок в Українській Державі 1918 року	110
Розділ 10: Проблема безробіття в Українській Державі 1918 року	125
Розділ 11: Зародження і занепад української кооперації (кінець XIX ст. – 1920 р.)	132
Розділ 12: Торговельно-промислова політика уряду Української Держави 1918 р.	140
Розділ 13: Фінансова політика уряду Української Держави гетьмана П. Скоропадського	168
Розділ 14: Бюджет Української Держави за Гетьманату Павла Скоропадського	177
Розділ 15: Розмова з гетьманом	185
Розділ 16: Українська культурна праця за Гетьманщини 1918 р. Сторінка Споминів	187
Розділ 17: Становлення українського театрального мистецтва за Гетьманату 1918 року	193

Розділ 18: Українізація державних установ	
Міністерства шляхів за Гетьманату	
П. Скоропадського	201
Розділ 19: Українська Академія Наук:	
міфи і правда про історію створення	209
Розділ 20: «Легідна українізація» у сфері освіти	214
Розділ 21: Світоч народної освіти на Поділлі	219
Розділ 22: Релігійна політика	
в Українській Державі	224
Розділ 23: Окремий корпус кордонної охорони (1918 р.)	229
Розділ 24: Приєднання Криму	
до Української Держави 1918 р.	247
Розділ 25: Чорноморський флот	
та Українська морська піхота	264
Розділ 26: Гетьман П. Скоропадський –	
основоположник першої летунської сотні	
Української Галицької Армії	284
Розділ 27: Головна Квартира, Власні Штаб	
і Канцелярія Ясновельможного	
пана гетьмана всієї України	289
Розділ 28: Військова розвідка і контррозвідка	
Української Держави:	
створення, завдання, діяльність	307
Розділ 29: Грамота про федерацію 1918 р.: вимушений тактичний крок за-	
для порятунку Української Держави чи завбачлива стратегія на віднов-	
лення єдиної Росії	326
Розділ 30: Той, хто очолив Листопадове Діло	339
Розділ 31: Повалення Гетьманату	
П. Скоропадського: підготовка та здійснення	342
Розділ 32: Від 8 до 28 квітня 1945 року	
(3 Меллінгена до Меттена)	367

ПЕРЕДМОВА

Шановні читачі, вашій увазі пропонується науково-популярна версія життя і діяльності гетьмана всієї України Павла Петровича Скоропадського та огляд головних історичних здобутків та уроків доби Української Держави (29 квітня — 14 грудня 1918 р.).

Нашими завданнями було в популярній формі донести широкому загалу української громади:

- успішний державницький досвід творення національної економіки і фінансової системи, розв'язання земельного питання, організації українського війська, планування системи освіти, науки та культури;

- познайомити з геополітичною і дипломатичною боротьбою за Крим і етнографічні землі тодішньої більшовицької Росії;

- взяти до уваги інструменти та механізми «лагідної українізації» суспільства тощо.

Окрім того нашою метою була потреба спростування російсько-радянських міфів про так звану «німецьку маріонеткову державу Павла Скоропадського».

Для розуміння системного державотворчого характеру в діяльності інститутів влади в часи Гетьманату Павла Скоропадського подаємо у книзі низку маловідомих документів, як то державний бюджет 1918 року чи акти з українізації тощо, або ж витяги з законодавчих чи розпорядчих актів того часу.

Гетьманська сім'я Скоропадських: Марія, Данило, Олександра, Павлік, Єлизавета, Павло

Павло Скоропадський

Вважаємо корисним та пізнавальним вмонтування в книгу і фрагментів спогадів, статті та інтерв'ю самого Павла Скоропадського та його доньок Єлизавети та Олени, що надасть читачеві ліпшого розуміння тогочасної доби.

Для кращого сприйняття величезного масиву документів, матеріалів та напрацювань, ймовірно, найуспішнішого періоду Української Державності 1917–1921 років не вживаємо посилань у тексті, а наприкінці

кожного розділу пропонуємо рекомендовану літературу до нього, яка, власне, лягла в основу того чи іншого тексту. Природно, що для укладання багатьох тем і розділів автори використали власні напрацювання з того чи іншого питання, використовуючи свої ж раніше вже опубліковані праці.

Сподіваємося, що наш науково-популярний доробок допоможе широкому загалові читачів відкрити для себе багато таємниць і спростувати чимало міфів про часи Української Держави на чолі з останнім гетьманом України Павлом Скоропадським.

Павло Гай-Нижник, Микола Томенко

Розділ 1: Павло Скоропадський про Україну і про себе

• Про дитячі роки в Тростянці

Перші українські враження навіяні мені в будинку мого діда. Тут треба ясно встановити, якими вони були. Україна сприймалася як славне рідне минуле, проте воно зовсім не пов'язувалося з теперішнім часом, іншими словами, ніяких політичних міркувань, пов'язаних із відновленням України, не було. Моя вся сім'я була глибоко віддана російським царям, але при цьому скрізь підкреслювалося, що ми не великороси, а малороси, як тоді говорилося, знатного походження. У будинку висіли старі портрети гетьманів і різних політичних та культурних діячів України, було декілька зображень старовинного «Мамая». Українські пісні постійно співали в будинку. Були у великій пошані бандуристи, які співали свої думи, при цьому дід їх щедро винагороджував. У будинку отримували «Київську старовину», читали та обговорювали книги Костомарова та інших українських письменників.

Павло Скоропадський –
гетьман всієї України

Серед гетьманів висів портрет Мазепи, такий ненависний всякому росіянину, тут його не обожнювали, як це нині роблять українці, що вбачають в ньому символ української самостійності, але мовчки відносилися із симпатією. При цьому обурювалися, що досі у соборах Великих постом Мазепу піддавали анафемі й сміялися над нелогічністю того, що в Києві одночасно у Софіївському соборі Мазепі накладають анафему, а у Михайлівському монастирі за нього, як фундатора храму, підносять молитви за упокій його душі. Строго трималися старих українських звичаїв не тільки у домашньому побуті, але намагалися їх дотримуватися і в релігійних обрядах, там, де старі українські відрізнялися від нових російських...

Дід гарно говорив українською, а нас української мови не навчали спеціально, але давали читати українські книги.

Одним словом, політики не було, проте все українське для нас було важливе і за нього трималися.

• Владна місія

...Я підійшов до пам'ятника (Володимиру Великому) і сів поблизу нього на лавку. Народу майже не було. Тихий, світлий, весняний день сповіщав про народження нового життя. Переді мною внизу була дивовижна картина нашого Дніпра, який ще із часів зародження тут слов'янства бачив і не такі історичні повороти. За Дніпром виднілася безмежна далечінь

рідної мені Чернігівської губернії. Я довго сидів і милувався цим виглядом, а потім встав і сказав собі: «Будь що буде, але я зроблю чесно. Зможу допомогти країні – буду щасливий, не впораюся – совість моя буде чиста: приватних цілей у мене немає...»

- Перші слова Гетьмана

Я сказав, що владу приймаю, що мені дорога Україна, що владу беру не задля себе, а для того, щоб принести користь замученому народу, і пам'ятаю, завершив акцентом на тому, що хлібороби – це сіль землі української, і в них бачу опору для своїх починань...

- Про загрозу більшовизму і соціалізму для України

...Проте велич завдання мене приваблювала тим більше, що я був впевнений, що зможу його реалізувати. Головне ж у тому, що мене цікавила думка державна і соціальна.

Створити сильний уряд і, перше за все, для відновлення порядку потрібно створити адміністративний апарат, який на той час був фактично відсутній, і провести здорові демократичні реформи, не соціалістичні, а саме демократичні.

Соціалізму в нас у народі немає, а якщо і є, то лише в невеличкій, відірваній від народу купки інтелігентів, безпідставно і духовно нездорових.

Я не маю підстав для сумніву і не мав їх раніше, що всякі соціалістичні експерименти, якщо у нас уряд був би соціалістичним, негайно б призвели до того, що країна за 6 тижнів стала здобиччю всепожираючого молоху – більшовизму.

Більшовизм, знищивши будь-яку культуру, перетворив би нашу чудову країну у висохлу рівнину, де з часом запанував би капіталізм, але який...!

Не той слабкий, м'якотілий, який жеврів у нас до цього, а всесильний Бог, у ногах якого буде валятися і плазувати той же народ. Проведення поступово широких демократичних реформ є нагальним обов'язком глави держави...

- Про роль Гетьманату

Я переконаний, що Україна може існувати лише у формі Гетьманату. Звичайно, роль Гетьмана повинна бути суттєво обмежена у порівнянні з тими правами, які я собі тимчасово присвоїв для проведення в життя всіх тих починань, які інакше провести було неможливо...

- Про реформу сільського господарства

...Я теж прихильник дрібних господарств, особливо в Україні, і неодноразово говорив, що мій кінцевий ідеал був такий – побачити Україну, вкриту одними лише невеличкими, високопродуктивними, власними господарствами, що продають буряк цукровим заводам, які, своєю чергою, вже стануть акціонерами. При цьому такі заводи повинні мати частину капіталу в дрібних акціях, щоб більш заможні й культурні хлібороби мали можливість їх придбати...

- Українська мова як державна

Я особисто вважав, що державною мовою в Україні повинна бути українська, проте нічого не мав проти, якби з часом обидві мови – російська і українська – були рівноправні.

- Створення Української армії

Система була прийнята територіальна. Вісім корпусів лягали не надто важким тягарем на Україну, при цьому лише 0,05 % мирного населення підлягало призову до війська, тобто у порівняльній таблиці чисельності армій мирного часу серед усіх європейських країн не було жодної із таким малим тягарем.

Разом з тим 8 корпусів, за умов правильної розробки всієї системи мобілізації, могли дати у майбутньому дуже серйозну армію Україні.

- Місце і роль православної церкви

...Особисто я – глибоко віруючий православний християнин. Безмежно прихильний до нашого православ'я, проте не можу без щирого жалю дивитися на те, на що перетворилася наша Церква завдяки обурливій політиці, яку вела стара урядова Росія щодо неї.

Віра задушена, вбито все живе, святе в нашій релігії, загублено, а залишилася якась мертвецька, холодна обрядова сторона. На чолі Церкви стояли і стоять до сьогодні чиновники...

Потрібно, щоб всі, без винятку, церковні справи вирішувалися у нас, зв'язок із Московською церквою повинен бути духовний в особі Патріарха.

Потрібно, щоб все вище духовенство призначалося з місцевих людей, потрібно воскресити православ'я, запалити серця наші любов'ю до віри, як це було у нас у старину, а це можливо лише, коли люди, які стоять на чолі, будуть самі жити інтересами народу і будуть близькими до народу...

- Про митрополита Шептицького

Уніатство – велика сила. Граф Шептицький людина надто розумна і кмітлива, який використовує кожний випадок для залучення до себе прозелітів (віруючих). Я читав поширені ним листівки. Вони складені надзвичайно вміло. Він вміє захопити українця і душею, і тілом, використовуючи національні почуття і любов до України. Недаремно ж він все більше і більше імпонує нашій українській молоді.

От якби наше вище духовенство брало приклад у цьому плані з нього, я думаю, що ми б палали любов'ю до нашої віри. Біда ще й у тому, що в соціальному плані наше вище духовенство надто далеке від народу. Адже воно майже чорносотенне, у повному розумінні цього слова. Українцям чорносотенство не підходить, воно не відповідає його вдачі...

- Державна політика в царині культури та просвітництва

Головне, що ми досягли в цьому році (в розумінні культурної політики) – це створення Державного драматичного театру. У Петра Яковича (йдеться про Петра Яковича Дорошенка – відомого українського підприємця і мецената, голову Управління у справах мистецтва і національної культури Міністерства народної освіти та мистецтва) були грандіозні плани, він

хотів створити і Державний оперний театр, проте, це, по-перше, вимагало б великих грошей, по-друге, саме в цей час це не мало б актуального значення. Державний же український драматичний театр, мені здавалося, відіграв дуже благородну роль у культурній історії України...

...Державному драматичному театру була поставлена мета вийти на широку дорогу світового мистецтва, разом з тим знайомлячи нашу надто неосвічену київську публіку з усім, що стосується України і української мови...

...Там був європейський репертуар. Повинні були відбутися постановки п'єс Ібсена, Гауптмана і навіть Шекспіра, яких раніше не було. Ми допомогли також молодому Українському театру стати на ноги. Петро Якович (Дорошенко) завжди йшов назустріч старому Садовському, одному із могікан старого українського театру, і Саксаганському, знаменитому своїми постановками.

В області музики було створено Державний оркестр, який повинен був знайомити публіку з кращими творами української класичної музики. Була заснована школа кобзарів. Я надав цьому велике значення. Кобзарів у нас завжди любили і серед народу вони мали успіх. Репертуар кобзарів, у свій час надзвичайно витриманий і високохудожній, з роками почав падати. Ми хотіли підтримати кобзарів на тій художній висоті, на якій вони стояли раніше. До головного управління у справах мистецтва перейшла також вся кінематографічна справа. Передбачалося широко поширити кінематограф серед народу із виховною і науковою метою.

Вирішили створити національний музей, його хотіли збудувати на новій ділянці міста на місці бувшого Звіринця, який сильно потерпів від вибуху. Поки що всі предмети зібрали в Київському міському музеї. Музею були зроблені значні пожертви.

Облаштовувалося нове приміщення Ольгинської гімназії, куди планували перевести Академію мистецтв. Субсидювалися різноманітні школи художнього напрямку...

Також розроблявся проєкт пам'ятника Шевченку. Питання це не було остаточно вирішене, однак його планували встановити на площі перед Михайлівським монастирем.

Коли я побачив, що проєкт видання української класичної літератури досі не зміг вийти в світ, все щось заважало, я передав цю справу теж Петру Яковичу (Дорошенку) і справа нібито обіцяла зрушитися з місця, але тут нагрянули події, які відсунули всі ці питання, такого життєдайного інтересу, такого вкрай важливого і для народу, і для України – загалом на задній план. Я щиро шкодую, що не встиг зреалізувати всього задуманого у цій сфері.

- Про підсумки діяльності Гетьманату

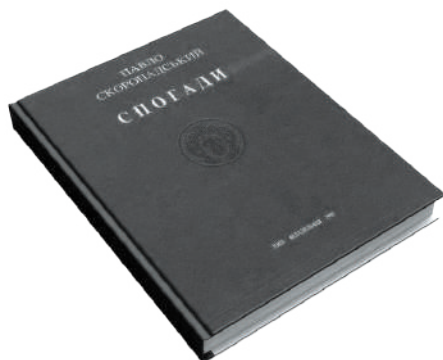
...При всіх помилках, які я та уряд зробили в Україні, за прямо-таки катастрофічних умов, прямо-таки стихійних лихах (більшовизм в Росії, вибухи, страйки, раптова втеча і грабунки австрійців, швидко прогресуючий розпад у німців, розрив представників інших держав з нами, вимоги німців щодо поставок хліба у відповідності до умов мирної угоди Централь-

ної Ради з Центральними Державами, відсутність людей, сили, на яких можна було б спертися й т. і.) – Україна була державою з усіма правильно функціонуючими установами, з фінансовим бюджетом, з певною програмою створення армії, яка до весни 1919 року мала б бути організована, з економікою, що починає відновлюватися, з певними міжнародними відносинами...

Література:

Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ – Філадельфія, 1995. – 493 с.

Упорядкування і переклад українською Миколи Томенка.

Олена Отт-Скоропадська, Павло Гай-Нижник

Розділ 2: Павло Скоропадський: коротка хроніка життя (1873–1945)

Павло Скоропадський –
гетьман всієї України

Павло Скоропадський – особа, навколо якої тривалий час точилися неабиякі дискусії в українській історіографії – від відвертої ідеалізації його діяльності прихильниками гетьмана до не менш відвертої, навіть часто фальсифікованої критики всіх його політичних кроків радянськими істориками та соціалістичними діячами в діаспорі. Сьогодні постала потреба об'єктивного висвітлення життя і діяльності П. Скоропадського як у контексті загально- української історії, так і в плані пізнання його як особистості. Науково-популярний нарис державотворчої діяльності гетьмана та його урядовців часів Української Держави (29 квітня – 14 грудня 1918 р.), що укладений співавторами цієї книги частково

з раніше опублікованих ними праць, частково – з написаних спеціально для цього видання, що пропонується читачеві, дає можливість відчутти світоглядний світ цієї, безумовно, видатної постаті в українській історії, побачити і зрозуміти державницькі погляди Скоропадського, його здобутки під час перебування на посаді гетьмана всієї України, досягнення уряду Української Держави та краще зрозуміти буремні і неоднозначні події, які переживала українська земля у важкі роки національного державотворення початку XX століття, в епіцентрі яких певний час він перебував.

Коротка хроніка життя Павла Скоропадського дасть читачеві можливість більш повно познайомитися з його особою, життєвим шляхом та багатовіковою історією родоводу.

Марія Андріївна Скоропадська
(уроджена – Миклашевська)
з сином Павлом
(Баден-Баден, 1876 (?))

Павло Петрович Скоропадський народився 3 (16) травня 1873 року у Вісбадені, де його мати, Марія Андріївна Скоропадська (в дівоцтві Миклашевська), відпочивала на мінеральних водах Німеччини. Скоропадські – один з найшляхетніших українських родів, який упродовж кількох століть грав провідні ролі у вітчизняній політичній і культурницькій історії. Рід Скоропадських був пов'язаний шлюбними зв'язками з такими визначними українськими козацько-шляхетськими родинами, як Апостоли, Бутовичі, Гамалії, Дуніни-Борковські, Забіли, Закревські, Кочубеї, Кулябки, Лизогуби, Лисенки, Лобакевичі, Маркевичі, Миклашевські, Милорадовичі, Новицькі, Полуботки, Посудевські, Розумовські, Сулими, Тарнавські, Туманські і Чарниші.

Генеалогія роду Скоропадських, за відомими сьогодні історичними джерелами, бере свій початок від першої половини XVII ст., з Федора Скоропадського, який був вихідцем із західноукраїнських земель, але згодом оселився на Уманщині. Ф. Скоропадський брав участь у національно-визвольній війні на чолі з Б. Хмельницьким і загинув 1648 року в битві під Жовтими Водами.

Усі подальші нащадки Ф. Скоропадського вірно служили в українському війську аж до скасування Гетьманщини Катериною II. Один із них, рідний брат прадщура Павла Петровича Іван Ілліч Скоропадський (1646 – 3.VII.1722), за часів Петра I наслідував булаву після Івана Мазепи і був гетьманом України з 1708 по 1722 р., аж до самої смерті. Він був соратником Мазепи на початку його виступу

Гетьман Іван Скоропадський

проти царя, але, блокований російськими військами в Стародубі, не зміг підтримати бунтівного гетьмана. Коли І. Скоропадський став гетьманом, він під жорстоким контролем Петра І завжди намагався боронити права Гетьманщини та козацької вольності.

Родинний герб
Скоропадських

Прапрадід Павла Петровича Яків Михайлович Скоропадський (?–1785) навчався у Києво-Могилянській академії і був останнім в історії козацької Гетьманщини генеральним бунчужним за гетьманування Кирила Розумовського.

Прадід Павла Скоропадського Михайло Якович (19.IV.1764–1810) за сімейним звичаєм теж присвятив себе військовій службі. Але в зв'язку з тим, що Україна вже остаточно втратила елементи державності, Михайло Скоропадський вступив до Імператорського Сухопутного шляхетського кадетського корпусу. Свою військову кар'єру Михайло Якович закінчив у чині секунд-майора і до кінця життя мешкав у своєму маєтку.

Дід гетьмана Павла, Іван Михайлович Скоропадський (30.I.1805–8.II.1887), двічі був прилуцьким повітовим маршалком і двічі – губернським маршалком Полтавщини. Свого часу він брав активну участь у селянській реформі 1861 року. Коштом Івана Скоропадського було засновано низку шкіл та гімназій в Україні. Помер дід Павла Скоропадського у своєму селі Тростьянці, поблизу якого засадив великий дендропарк. Могила його збереглася там і донині.

Донька Івана Скоропадського, тітка гетьмана Павла Єлисавета Милорадович (1.I.1832–14.II.1890), золотими літерами вписала своє ім'я в культурно-освітню історію України. Її коштом видавалися книги, засновувалися

Єлисавета Милорадович
(художник Іван Труш)

школи та бібліотеки. Але найбільшою її заслугою перед українською культурою стало заснування Наукового Товариства імені Тараса Шевченка у Львові. Саме завдяки її пожертвам (близько 20000 австр. срібн. крон) стала можливим фундація Товариства у 1873 році.

Батько гетьмана, Петро Іванович Скоропадський (6.III.1834–30.VI.1885), за сімейними звичаями навчався у школі гвардійських підпрапорщиків, згодом став військовим

Іван Скоропадський з дружиною
Єлисаветою (Тарновською)
і донькою Наталією, 1842 р.

(картина художника
П'єра Дюваль Ле Камю)

Петро Скоропадський

офіцером. Брав участь у походах на Кавказ, за що отримав низку орденів. 1865 року в чині полковника Петро Скоропадський звільняється з війська і бере активну участь у громадському житті Стародубщини на посту повітового предводителя дворянства. Помер батько майбутнього гетьмана 1885 року у Києві й був похований у Гамаліївському монастирі. Дружиною Петра Скоропадського і матір'ю гетьмана Павла була Марія Андріївна Миклашевська (9.IX.1841–29.XI.1901), яка також належала до старовинного українського роду, що бере початок ще з Великого князя Київського Мстислава, сина Володимира Мономаха, та з українсько-литовського князя Гедиміна.

Дитячі роки Павло Скоропадський провів у родовому маєтку Тростянець на Полтавщині. Там він вбирав до своєї душі перші паростки розуміння спорідненості з рідним краєм. У садибі Скоропадських була велика колекція предметів української старовини, портретів визначних діячів. У сімейному житті родина Скоропадських зберігала і трималася старих українських звичаїв. Великий вплив на малого Павла мали, крім його діда Івана Скоропадського, ще й такі відомі українські діячі, як П.Я. Дорошенко, Новицький та Гижицький.

Сімейні традиції, як і традиції всієї тодішньої аристократії Російської імперії, вимагали, щоб юний Павло пішов шляхом військовика. Військова кар'єра приваблювала і самого П. Скоропадського, який був зачарований військовим минулим свого батька та інших представників роду. У 1886 році Павло Скоропадський вступає до Петербурзького Пажеського корпусу і успішно закінчує його 1893 року в чині корнета. Молодого офіцера призначають на службу до Кавалергардського полку тимчасово виконуючим

Кавалергард
Павло СкоропадськийОлександра Скоропадська
(у дівочтві – Дурново)

обов'язки командира ескадрону. Через два роки (1895) він отримує призначення на посаду полкового ад'ютанта цього полку, а в грудні 1897 р. стає поручником.

11 січня 1898 р. Павло Скоропадський одружується з Олександрєю Дурново, дочкою генерал-лейтенанта П.П. Дурново. Рід Дурново бере свій початок від сина Ярослава Мудрого Святослава II. Згодом у подружжя народилося дві дочки – Марія (1898) і Єлисавета (1899) та три сини – Петро (1900), Данило (1904) і Павло (1916).

З початку російсько-японської війни 1904 – 1905 рр. молодий честолубний офіцер

прагне на ділі виконувати обов'язки військового і подає рапорт з проханням перевести його на фронт у діючу армію. На початку квітня 1904 року П. Скоропадський виїздить з Петербурга на фронт. У Мукдені він виконує обов'язки у штаті 3-го Верхньоудинського козачого полку, після чого молодого осавула відряджають до Східного загону Маньчжурської армії ад'ютантом командуючого цим загonom генерала А. Келлера. Восени 1904 року П. Скоропадський призначається командиром 5-ої сотні 2-го Читинського козачого полку Забайкальського козачого війська, а невдовзі стає ад'ютантом голови командувача російськими військами на Далекому Сході генерала Ліневича. Під час Першої світової війни Павло Петрович за особисту мужність і героїзм нагороджувався Георгіївською зброєю і всіма орденами до Святого Володимира 4-го ступеня включно.

Одразу ж після війни, в грудні 1905 року, російський імператор Микола II признає П.П. Скоропадського своїм флігель-ад'ютантом, з наданням військового звання полковника. 4 вересня 1910 р. полковник Скоропадський призначається командиром 20-го драгунського Фінляндського полку, лишаючись флігель-ад'ютантом царя. Проте невдовзі, у квітні 1911 р., його призначають командиром лейб-гвардії Кінного полку, а 25 березня 1912 р. полковнику Скоропадському було присвоєне звання генерал-майора і зараховано до імператорського полку. Слід сказати, що заходами і стараннями П. Скоропадського лейб-гвардії Кінний полк став одним з найбільш боездатних у Російській імперії.

З початку Першої світової війни Павло Петрович відправляється на фронт, і вже 6 серпня 1914 р. Кінний полк генерала П. Скоропадського відзначився у бою під Краупішкеном. За цей бій Георгіївська дума Кінної гвардії нагородила його, згідно з наказом від 13 жовтня 1914 року, вищою відзнакою за хоробрість і героїзм – орденом Святого Георгія 4-го ступеня. Подальша військова служба П. Скоропадського проходила вдало, і незабаром він вже командував гвардійською кавалерійською дивізією, яка успішно діяла в Прибалтиці у 1915–1916 рр. Після отримання влітку 1916 року чину генерал-лейтенанта Павло Петрович 22 січня 1917 р. приймає командування 34-м армійським корпусом, який розташовувався на терені України. Перебуваючи на посаді командуючого 34-м корпусом, Скоропадський уперше познайомився з масовим українським революційним рухом.

П. Скоропадський осавул 3-го Верхньоудинського полку Забайкальського козачого війська. Маньчжурія, весна 1904 р. (Російсько-японська війна 1904–1905 рр.)

Павло Скоропадський, генерал-лейтенант, командир 1-ї Гвардійської кавалерійської дивізії. 1916 р.

Револьюційні події в Петрограді призвели до деморалізації армії і поступової її більшовизації. В Україні національний революційний рух очолила Центральна Рада. Скоропадський не сприйняв соціалістичні ідеї українських та російських революційних партій, бо вони були чужі його світогляду, і, крім того, як офіцер він вважав, що перш за все необхідно довести війну до переможного кінця. Зрештою, погляд Скоропадського на події 1917 року читач знайде у самих його спогадах. Єдиною тоді проблемою, яка постала перед ним, була проблема збереження дисципліни і боєздатності у ввіреному йому корпусі.

Тим часом у травні 1917 року в Києві відбувся I Всеукраїнський військовий з'їзд, який схвалив ідею створення української національної армії. З різних боків П. Скоропадському починають радити українізувати свій корпус, але як військовик, без наказу вищого командування, він не мав права і не робив цього. Однак після одержання в серпні 1917 р. відповідного наказу від генерала Корнілова Скоропадський одразу ж розпочав українізацію корпусу. Згодом 34-й армійський корпус дістав назву 1-го Українського і налічував від 30 до 60 тисяч (в різні періоди) добре дисциплінованих озброєних вояків. Корпус розпочав підготовку до відправки на фронт. Тим часом українські полки, що організовувались Центральною Радою, почали танути і зникати, здеморалізовані більшовицькою агітацією.

Павло Скоропадський

Ще з березня 1917 р. в Україні почав ширитися рух Вільного козацтва. Серед козацтва особа нащадка гетьманського роду, бойового генерала Павла Скоропадського мала неабияку популярність. Як наслідок цього, 16–17 жовтня 1917 р. в Чигирині на З'їзді Вільного козацтва двома тисячами делегатів від 60.000 зорганізованих козаків п'яти українських губерній і Кубані на отамана Вільного козацтва було обрано командира 1-го Українського корпусу генерала Павла Скоропадського.

Успіх Жовтневого перевороту в Петрограді ще більше загострив процес розладу і більшовизації армії. У листопаді 1917 р. збільшовизований 2-й гвардійський корпус, на чолі з більшовичкою Є. Бош, рушив на Київ для розгону української влади. Перед Скоропадським, корпус якого був єдиною боєздатною українською військовою силою, постав вибір: виконати наказ командування і виїхати з корпусом на фронт для боротьби із давнім ворогом у світовій війні, чи стати на захист нелюбої йому соціалістичної, хоч і української, Центральної Ради. Скоропадський виступив на захист батьківщини і українського національного відродження. Корпус Павла Петровича зайняв станції на залізниці до Києва і, обеззброюючи збільшовизовані загони, відправляв їх до Московщини.

Завдяки цьому рішучому кроку генерала Скоропадського в листопаді 1917 року була врятована не лише Рада і українська столиця від «червоного» терору, а й, можливо, сама справа української революції та

державності. З того часу Павло Скоропадський став на шлях відродження і організації українських збройних сил. І хоча він не займав ніякої політичної позиції, а обмежував свою діяльність лише турботою про боєздатність свого військового підрозділу, Скоропадський зустрів холодне ставлення до себе з боку Генерального Секретаріату. Ще з літа 1917 р. уряд Центральної Ради, занепокоєний великою популярністю аристократа-землевласника генерала Скоропадського, чинив йому перешкоди у керівництві корпусом: припиняв або затримував надходження до 1-го Українського корпусу озброєння, одягу, харчів тощо, Скоропадський змушений був піти у відставку...

Генерал-лейтенант
Павло Скоропадський

Незабаром більшовицька Росія розпочала агресію проти Української Народної Республіки. Коли більшовики у січні 1918 р. зайняли Київ, П. Скоропадський не покинув його і переховувався від репресій у місті. Тим часом, Центральна Рада на мирних переговорах у Бресті-Литовському покликала на допомогу в боротьбі з Червоною армією німецькі та австро-угорські війська. В результаті такого миру між УНР та Центральними державами Україна опинилася перед фактом австро-німецької окупації. З поверненням до Києва, Центральна Рада в березні 1918 р. оголосила про продовження нею внутрішньої політики соціалізації, яка була відбита у III-му Універсалі. У відповідь по Україні шириться й організовується опозиційний рух власних кіл громадянства.

Будинок Української
Центральної Ради

У середині березня 1918 р. П. Скоропадський утвердив опозиційну до Ради політичну організацію під назвою Українська Громада (пізніше – Українська Народна Громада), яка увійшла в тісний контакт з Українською демократично-хліборобською партією та Союзом земельних власників з метою домогтися спільними зусиллями зміни уряду і внутрішньо-економічної політики Ради. Коли ж німецькі окупаційні власті, невдово-

лені господарською руїною і неспроможністю уряду виконувати продовольчі угоди, що були підписані між УНР та Центральними державами, задумали ліквідувати українську державність, Українська Народна Громада розпочала підготовку до державного перевороту. Німецьке командування, як тільки-но дізналося про наміри генерала Скоропадського, розпочало з ним переговори і оголосило йому про свій нейтралітет з цього приводу.

29 квітня 1918 р. Всеукраїнський з'їзд хліборобів у складі 6432 повноважних депутатів від восьми губерній одностайно проголосив гетьманом України Павла Скоропадського. В ніч на 30 квітня гетьманські офіцери зайняли всі найважливіші установи міста. Одразу ж було проголошено про утворення Української Держави па чолі з гетьманом, який тимчасово взяв на себе надзвичайно великі повноваження по особіному управлінню краєм. Було відновлено право на приватну власність. Сім з половиною місяців Гетьманщини, як свідчать спогади сучасників, відзначалися відносним спокоєм і відновленням господарства.

Павло Скоропадський -
гетьман всієї України

Проте, гетьманові не вдалося об'єднати навколо себе різні кола громадянства, до чого значною мірою спричинилася безкомпромісна антиурядова діяльність соціалістичних партій і агітація більшовиків. Невирішеність аграрного питання разом із загальною політичною напругою призвела, врешті, до антигетьманського заколоту і повстання. Окупаційні війська, здеморалізовані невдачами на західному фронті і листопадовою революцією в Німеччині, зайняли нейтральну позицію. Збройні сили гетьманського уряду, які щойно почали організовуватися, не змогли стримати розростання і посилення повстанської війни, яку очолила Директорія. 14 грудня 1918 р. війська Директорії увійшли до Києва. Докладніше про період Гетьманату та труднощі, які спіткали П. Скоропадського у державницьких справах, читач зможе дізнатися із його спогадів.

Короткий час після повалення гетьманської влади, П. Скоропадський переховувався в Києві, а потім перебрався до Берліна, де одразу ж розпочав працювати над першою редакцією своїх спогадів. Після народження там молодшої дочки Олени Павло Петрович з дружиною в липні 1919 року від'їжджають до Швейцарії, щоб зустрітися там з іншими членами сім'ї, які також покинули Україну, але раніше й іншим шляхом. Через два роки вся родина повертається до Німеччини і оселяється у м. Ванзее поблизу Берліна.

Короткий час після повалення гетьманської влади, П. Скоропадський переховувався в Києві, а потім перебрався до Берліна, де одразу ж розпочав працювати над першою редакцією своїх спогадів. Після народження там молодшої дочки Олени Павло Петрович з дружиною в липні 1919 року від'їжджають до Швейцарії, щоб зустрітися там з іншими членами сім'ї, які також покинули Україну, але раніше й іншим шляхом. Через два роки вся родина повертається до Німеччини і оселяється у м. Ванзее поблизу Берліна.

Уже 1920 року, завдяки наполяганням емігрантів-гетьманців, які на чолі з В.Липинським та С. Шеметом зорганізувалися в Український Союз Хліборобів-Державників, Павло Скоропадський повертається до активного політичного життя. Він очолює новий гетьманський рух, а В. Липинський стає його теоретиком. Проте на початку 30-х років між практиком Скоропадським і теоретиком Липинським виникли певні чвари і розбіжності щодо існування руху, і єдиний «Союз» розколюється. Прибічники гетьмана об'єдналися у Союз Гетьманців-Державників. Завдяки зусиллям П. Скоропадського філії гетьманського руху з'являються не лише в Австрії та Німеччині, але й у Чехословаччині, Америці, Канаді, Франції, на західноукраїнських землях, що перебували у складі Польщі, і навіть на Далекому Сході – у Маньчжурії та Китаї. Крім того, заходами П. Скоропадського, 1925 року у Німеччині засновується Український науковий

інститут при Берлінському університеті, який зіграв велику роль у розвитку української науки і культури на еміграції.

З приходом до влади націонал-соціалістів життя П. Скоропадського ускладнилось. Доводилося докладати чималих зусиль і використовувати власний авторитет та зв'язки, щоб зробити можливим подальше існування і діяльність Союзу Гетьманців-Державників та Української Громади в цій країні. Разом з тим, передбачаючи неминучу війну у Європі, П. Скоропадський 1939 року відправляє свого сина Данила до Англії, з метою гарантування продовження існування гетьманського руху на випадок перемоги антигітлерівської коаліції. І хоча гетьман не підтримував фашизм, він змушений був «лояльно» ставитися до нього. Але, незважаючи ні на що, П. Скоропадський завжди відстоював перед офіційними колами Рейха і серед громадськості інтереси українців. Так, наприклад, коли угорські війська, зі згоди Німеччини, окупували у 1939 році Карпатську Україну, гетьман виступив в оборону її незалежності. Заходам Павла Скоропадського завдячують своє звільнення з німецьких концтаборів і деякі українські політичні діячі, зокрема, С. Бандера, А. Мельник, Я. Стецько та інші. Протягом 1938 – 1941 рр. Скоропадський намагався згуртувати всі українські сили в діаспорі. Він не поділяв надій деяких емігрантських угруповань, що німці відновлять українську державність.

Павло Скоропадський в еміграції

Павло Гай-Нижник при могилі гетьмана всієї України Павла Скоропадського, гетьманової Олександри, гетьманича Петра, гетьманівен Марії (Монтрезор) та Єлисавети (Кужім) й консула Василя Кужіма

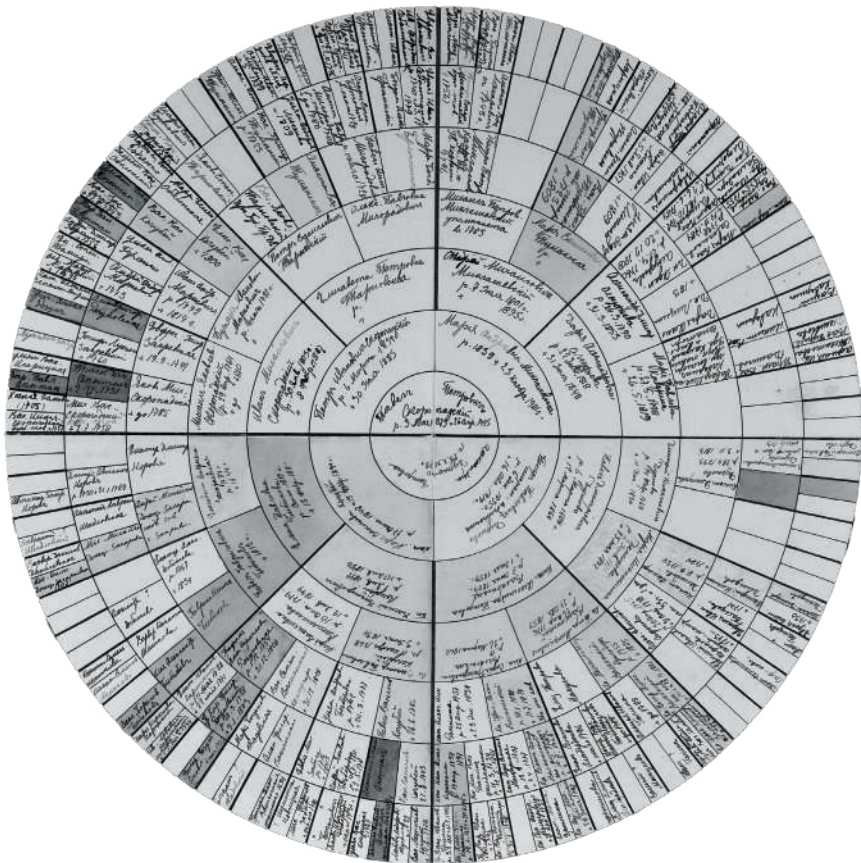
(Оберстдорф, Баварія, 16 березня 2018 р.)

Павло Скоропадський не встиг у мирний час завершити організаційне та ідеологічне формування як Союзу гетьманців-державників, так і загальної політичної спілки українських емігрантських кіл. Наприкінці війни, 16 квітня 1945 року, під час бомбардування станції Платлінг, що поблизу Мюнхена у Баварії, його було смертельно поранено. П. Скоропадський помер 26 квітня в шпиталі монастиря Меттен. Пізніше його прах було перевезено родиною до Оберстдорфа, де знаходяться всі поховання

родини Скоропадських, яка перебувала на еміграції, крім могили Данила Скоропадського у Лондоні.

Генеалогічна таблиця родів Павла Скоропадського та Олександри Дурново
(ЦДІАК України, ф. 1219, оп. 4, спр. 10, арк. 17)

Література:

Отт-Скоропадська О., Гай-Нижник П. Павло Скоропадський: коротка хроніка життя (1873–1945) // Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ – Філадельфія, 1995. – С. 35–43.

Пріцак О. Рід Скоропадських (Історико-генеалогічна студія) // Останній Гетьман. – К., 1993. – С. 191–192.

Olena Ott-Skoropadsky, Pavlo Haj-Nyžnyk. Pavlo Skoropads'kyj – Kurze Chronik seines Lebens (1973–1945) // Pavlo Skoropadskyi: Erinnerungen 1917 Bis 1918. – Stuttgart: Steiner, 1999. – S.365–373.

Павло Гай-Нижник

Розділ 3: Маєткові та міські володіння Скоропадських

(До питання про нерухому власність сім'ї П. Скоропадського у передреволюційній Російській імперії)

В українській і зарубіжній історіографії життєпису П. Скоропадського та його сім'ї доволі поширеними є відомості про володіння цією родиною маєтками в українських селах Полошки та Тростянець.

Так, зокрема, загальновідомим є те, що сам Павло Скоропадський у дитинстві часто проводив літо у родовому маєтку Тростянець на Полтавщині. Власне, маєток Тростянець у Полтавській губернії (сучасна південно-східна частина Чернігівської обл.) тоді знаходився десь у 40 км від міста Прилуки та у 18 км від станції Рубанка, що розташовувалася по залізничній

Маєток Скоропадських, Тростянець

смугі Лібава – Ромни. Маєток в основному прекрасної орної землі був обширом у 2 тис. 800 десятин. Загалом же, тростянецький маєток містився у сприятливих для розвитку деревної рослинності кліматичних умовах (навколо нього простягалися лісозахисні смуги площею близько 350 га). Саме тут Іван Михайлович Скоропадський (дід П. Скоропадського), що був пристрасним любителем природи, й створив величезний дендропарк, площа якого нині становить 204,7 га (загальна водна поверхня парку перевищувала 10 га). Решта обраних теренів використовувалась як сільськогосподарські угіддя. Там же у 1833 р. поблизу струмка Тростянець, що був використаний для створення системи ставків, було зведено садибу, яка включала великий дерев'яний будинок з вежами та чотирма флігелями.

Садиба Скоропадських у Тростянці

(світлина від Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського)

Після одруження на Олександрі Дурново, Павло Скоропадський майже щоліта привозив своїх дітей Петра, Марію, Єлизавету та Данила на відпочинок не лише до родинного маєтку в Тростянець на тогочасній Полтавщині, але й до Полошок на Чернігівщині. Центральні ворота маєтку в Полошках, які досі збереглися, прикрашали елементи гербу Скоропадських – три срібні стріли, перев'язані стрічкою. Полошки розташовува-

лися на відстані 5 км від Глухова, а земля маєткова була цінною завдяки покладам надр каолінового глинозему. Саме з цього каоліну послуговувалися для виготовлення виробів на заводі славнозвісної Волокитинської порцелянової мануфактури. Частина родовищ Полошок належала селянському товариству, яке у власний спосіб розпоряджалося прибутками від видобутку. Про видобуток глини, її призначення та побут селян і причини їх бідності, П. Скоропадський, зокрема, розповідав у своїх спогадах «Моє дитинство на Україні». *«Видобувалося... щорічно 100.000–120.000 пудів каоліну. Весь він розхачувався російськими порцеляновими і фаянсовими заводами. В останні роки Кузнєцовські заводи стали майже винятковими покупцями полошковської глини. Глина ця в більшій своїй частині належала нам, але були ще ділянки глиняної землі, які належали дрібним власникам і селянським товариствам. Не в образі сказано старому російському урядові, але не можна було не обурюватися, спостерігаючи за життям селян у Полошках. Здавалося, що селяни ці, заробляючи при видобутку глини щорічно більш 150.000 рублів, маючи й свої власні ділянки глини, повинні були б являти собою заможних людей. Насправді це були найбільш бідні селяни з усіх селян, з якими мені доводилося стикатися у своїх маєтках. Причина – пияцтво. Ми неодноразово зверталися до уряду з клопотаннями про те, щоби винарна Полошковська лавка була б у Полошках закрита. Чиновники неодноразово відповідали нам, що лавку цю ні в якому разі не можна закрити, оскільки вона у всій губернії приносить найбільший прибуток урядові».*

Марія, Єлизавета та Данило Скоропадські з вихователькою Марією Піотух (у центрі) у родинному маєтку Скоропадських у с. Полошки (нині – Сумська обл.). 1910 р.

Окрім цих сіл та теренів, П. Скоропадському належали також маєтки Ярошівка й Восківці в Прилуцькому повіті та Дунаєць і Кубарово у Глухівському повіті на Чернігівщині. Кубарово було приблизно у 20 км від Глухова, а сам маєток загалом мав площу близько 2 тис. 200 десятин (з них – десь коло 1 тис. 400 десятин лісу) та горілчаний завод у ньому, а Дунаєць розташовувався в 11 км від Глухова й сягав 1 тис. 400 десятин, більшу частину якого складали листяні ліси, решту – луги гарної орної землі.

Був також у Скоропадських і маєток Чутово (нині – смт Чутове) у Полтавській губернії при станції Скороходово, що лежала по залізниці Харків – Полтава. Маєтність мала 20 тис. десятин землі з цукровим заводом (Павлівський завод). Належала вона, щоправда, доньці Скоропадських Марії (раніше – тестю П. Скоропадського П. Дурново), а позиттєве право користування нею мала вдова брата Олександри Скоропадської.

Мали Скоропадські на час революційних подій в Росії та Україні також у власності й міську нерухомість, зокрема: кам'яний дім у Києві, що

був розташований на Подолі на розі Олександрівської та Андріївської вулиць і значився під № 38/8).

Скоропадським (як придане нареченої після весілля) належав також дім у центрі тогочасної другої російської столиці – Москви. Будинок розташовувався на розі Нікітської алеї та вул. Коломної.

У власності О. Скоропадської були й три будинки у центрі Орла, навпроти ратуші. У цих будинках містилися найкращий готель міста, великий магазин, товарні склади і квартири. В одному з них вона з дітьми зупинялася у 1918 р. під час переїзду з більшовицького Петрограда до Української Держави, де нещодавно гетьманом став її чоловік.

У володінні дружини П. Скоропадського Олександрі (у дівочтві – Дурново) був й величезний дім у Санкт-Петербурзі на елітній Англійській Набережній, № 16 (а від вул. Галерної, № 15) вздовж р. Неви, що мав 60 кімнат, а також стайні, гаражі, сараї та приміщення для прислуги.

Вона також була власницею великого барського дому в Охті, у тому ж таки Санкт-Петербурзі на Полюстровській набережній, 17 (т.зв. «дача Дурново»), до якого належали: невеликий дім, три будинки, що здавалися в оренду, лазня та при ньому іще в межах міста великий парк, площею у 24 десятини. Садиба у стилі італійського палаццо була розташована вздовж правого берега р. Неви аж до впадіння до неї р. Охти. У цьому садибному комплексі О. Скоропадська провела майже усе своє дитинство. З нього ж вона у 1918 р. разом з дітьми виїхала до Києва, після проголошення П. Скоропадського гетьманом України.

О. Скоропадській належало також кілька маєтків у Росії. Серед них, зокрема, Успенське – лісовий маєток у Вятській губернії Яранського повіту, що поблизу м. Царевозанчурск обширом приблизно у 11 тис. десятин лісу та лісовий маєток Піщуг-Нікольське (Піщуги чистюг марійською означає «липова сторона») у Костромській губернії Вятлужського повіту, що розташовувався у 75 км від м. Шарай при Північній залізниці та у в 365 км на північний схід від Костроми і мав 25 тис. десятин переважно хвойного лісу, поблизу до сплавної притоки Волги.

Барський дім (дача Дурново)
у Санкт-Петербурзі (світлина 1880 р.)

Краєзнавчий музей у с. Піщуги
Костромської обл. РФ (2012 р.)

У дитячі роки О. Скоропадська часто відвідувала родинний маєток у с. Дмитровка Саратовської губернії.

Цей маєток вона також отримала у придане, але після заміжжя за П. Скоропадським, молодята продали його. У Нижньогородській губернії О. Скоропадська володіла лісовим маєтком

Теплово-Соконское з 18 тис. десятин в Ардатовському повіті, а також Коврово-Сеняковським маєтком у Семьоновському повіті у 38 км від Нижнього Новгорода й в 11 км від ст. Уткіно, що по залізниці Нижній Новгород – Котельнич. Маєтність мала 4 тис. 400 десятин під ліс та 1 тис. 120 десятин луку при річці Волзі.

Отже, такі маєтності та міську нерухомість Павло Скоропадський отримав у власність після смерті матері та з одруженням на Олександрі Дурново, які єдиний доньці у придане віддав батько, й таким чином став одним з найбагатших людей в Російській імперії. Саме ці міські об'єкти та сільські маєтності й робили Скоропадських однією з найзаможніших родин тогочасної російської верхівки і складали особисту нерухому власність сім'ї ген. П. Скоропадського в Росії та Україні напередодні революційних подій 1917 р. в Російській імперії.

Література:

Гай-Нижник П. П. *Маєткові та міські володіння Скоропадських (до питання про нерухому власність сім'ї П. Скоропадського у передреволюційній Російській імперії)* // Гілея. – 2021. – Вип. 162 (№ 5). – Ч. 1. Історичні науки. – С. 11–13.

Гай-Нижник П. *Гетьманич Данило Скоропадський (1904–1957). До історії встановлення старшинства в Гетьманському Роді та спадкоємства в українському монархічному руху* // Київська старовина. – 2002. – № 4. – С. 110–125.

Гай-Нижник П. *Марія та Лізавета Скоропадські: нариси до історії українського Гетьманського руху* // Київська старовина. – 2006. – № 2. – С. 159–167.

Павло Гай-Нижник

Розділ 4: Державний переворот

29 квітня 1918 р.: причини та перебіг захоплення влади П. Скоропадським

29 квітня 1918 р. припинила своє існування Українська Народна Республіка. Державний переворот, здійснений організацією Українська народна громада, привів до влади генерала Павла Скоропадського, якого того ж дня було оголошено гетьманом із диктаторськими повноваженнями. Так на сім із половиною місяців виникла очолювана ним Українська Держава у формі гетьманату.

Фактично Українська Народна Республіка була знищена ще протягом січня – лютого 1918 р. більшовиками. Програш війни був тільки наслідком і лише інший зовнішній чинник (німецький та австро-угорський) реанімував УНР. Із програшу війна перетворилася на перемогу з додатковими бонусами: офіційна державність, її визнання державами Четверного блоку (відтак УНР стала суб'єктом міжнародних відносин), можливість здійснювати стабільні зовнішньоторговельні операції (навіть за тими умовами, які були визначені Берестейським договором від 9 лютого та сумарним торговельним договором від 23 квітня 1918 р., це мало похва-

вити господарчі відносини в Україні й вивести УНР з економічного ступору, виготовлення достатньої маси національних грошей, захищених від підробок (що надало б коштів для вливання в економіку та на соціальну сферу) тощо. Проте головним бонусом для Центральної Ради була її захищеність і можливість відновити у країні стабільність та лад.

Центральні держави потребували продовольства, і їм байдуже було – дадуть його українські есери, соціал-демократи чи консерватори. Уряд УНР мав лише скористатися цією нагодою, відновити владні структури, здійснити реформи, проаналізувати причини власних невдач і, «залатавши» державотворчі прогалини, шляхом соціального й політичного компромісу повернути авторитет української влади у суспільстві. Проте курс уряду В. Голубовича не змінився, як і позиція Центральної Ради щодо принципів і форми державного будівництва! Отже, УЦР, а з нею й Українська Народна Республіка, за тієї структури владно-управлінських інституцій, які існували на той час, були приречені на падіння. Питання полягало лише в тому: коли, хто і в який спосіб підірве її ззовні, або коли ця вибухова суміш здетонує зсередини. Сталося так, що обидва ці фактори вже визрівали практично одночасно, а у квітні 1918 р. визначили подальшу долю Центральної Ради та української державності.

Між тим у країні все більше загострювалося військово-політичне і соціально-економічне становище. Зростало обопільне напруження і в стосунках між Центральною Радою та німецько-австро-угорським командуванням. Берлін та Відень непокоїла безгосподарська політика уряду УНР, що ставило під загрозу продовольчу ситуацію в їхніх країнах. Крім того, союзницькі війська в умовах безладу в країні все більше і більше змушені були виконувати поліцейські функції, а це не лише зумовлювало ескалацію протистояння з населенням (яке мало на руках чимало зброї, достатньої для партизанської війни, і, до того ж, підбурювалося до опору самими українськими соціалістами), а й змушувало представників німецького та австро-угорського командування вже з березня 1918 р. раз у раз ставити перед своїм політичним керівництвом питання: чи для цього вони прибули в Україну і чи варто підтримувати в Києві режим, який здається лише на декларації та соціалістичну риторику?

Так, наприклад, 30 березня 1918 р. австро-угорський посол в УНР граф Й. Форґач у телеграмі до Відня, повідомляючи міністрів іноземних справ О. Черніну про жалюгідний стан залізничної галузі України, доповідав ще й про владний та господарчий хаос і «повний крах фінансової системи». Промайнула думка, що для виправлення становища «необхідні певний час і зовсім інша державна влада, а не уряд кількох молодих безпорадних революціонерів та соціал-демократичних утопістів». 2 квітня 1918 р. головнокомандувач 4-ї австро-угорської армії телеграмою з Одеси повідомляв головне армійське командування в Бадені та міністерство іноземних справ у Відні про критичний стан Центральної Ради, додаючи, що в Одесі ходять чутки, «що німці в Києві готуються взяти на себе повноваження уряду», тобто, повалити Центральну Раду і встановити власну адміністрацію на військово-окупаційних засадах.

Отже, наприкінці березня – на початку квітня 1918 р. австрійська розвідка вже мала відомості про плани німців скинути Центральну Раду

власними силами і «взяти на себе повноваження уряду». Як бачимо, наприкінці березня – на початку квітня ще не йшлося про пошук претендента на диктатора, а тим паче, про кандидатуру П. Скоропадського, який у березні лише прибув до української столиці.

Натомість німецько-австро-угорське командування дедалі більше переймалося здоланням величезних труднощів в отриманні обумовлених з урядом УНР продовольчих запасів, чому було кілька причин. Головною з них стало небажання переважної частини населення продавати продукти, навіть за пристойну платню, нещодавнім ворогам. Цьому стану сприяла й невизначена позиція самого уряду України, в якому тривали запеклі суперечки та контрагітація проти нових союзників, а також таємна діяльність агентів французького командування, які обіцяли залізничникам грошові винагороди за затримку кожного вагона з продовольством, що мав бути спрямований до Німеччини та Австро-Угорщини. Як наслідок, у бусах коліс опинявся пісок, потяги зазнавали аварій навіть під час маневрування на станціях. Зі свого боку, німці жорстоко карали за будь-яку зумисну затримку ешелонів із продзапасами, іноді їм доводилося навіть споряджати власні війська для охорони потягів або ж важливих станцій.

Зрештою, німецьке командування висунуло вимогу до українського уряду, аби він розпочав організацію внутрішньої охорони. Пропонувалося з цією метою в кожному повіті сформувати спеціальний підрозділ (роту), але здебільшого всі ці заходи влада Центральної Ради провалила. Тим часом величезні запаси обох колишніх російських фронтів (Румунського та Південно-Західного) почали інтенсивно розкрадатися. Такі дії не залишили німецьке командування байдужим і позаяк, за договором з УНР, із цих військових запасів третина мала бути передана німцям, вони, зрештою, встановили повний контроль над використанням та витратами цих запасів.

Поступово німецькі та австро-угорські війська почали прибирати до рук залізниці, склади озброєння, хлібні магазини, що призвело у квітні 1918 р. до політичного (дипломатичного) конфлікту між іноземним військовим командуванням та урядом УНР. Наказ німецького головнокомандувача в Україні фельдмаршала Г. Айхгорна про засів полів і заборону захоплення поміщицької землі від 6 квітня 1918 р., що його було видано без узгодження з українською владою, викликав різку критику з боку різноманітних діячів Центральної Ради. Уряд УНР заявив про скасування цього наказу, усвідомлюючи, що німецьке верховне командування ніколи не відмовиться від свого розпорядження. При цьому військовий міністр УНР розумів також і безпорадність вітчизняної влади не лише у взаєминах із вищим командуванням німецько-австро-угорських військ, але й щодо стосунків на рівні середньої та нижчої ланки командного складу в провінції. Уже на початку весни 1918 р., їдучи у с. Гриви на зустріч із німецьким генералом Клаузіусом, військовий міністр УНР О. Жуковський усвідомлював, що влада УНР, позбавлена власних збройних сил та адміністративної вертикалі на місцях, змушена буде зіткнутися з численними проблемами у взаєминах із новими союзниками. *«Фактично і фізично не можна уникнути свавільних вчинків німецького війська, – писав військовий міністр УНР, – а як додати ще, що відсутність адміністративних*

органів на місцях, які могли б зразу допомогти розібратись во всіх подібних бешкетах, цілком зрозуміло, утворює ненормальне взаємовідношення».

Ненормальність цих взаємин посилювалася також неспроможністю уряду Центральної Ради опанувати не лише адміністративну владу, а й фінансову та господарчу сфери. Так, 8 квітня повноважний представник головного командування австро-угорської армії при уряді УНР подав звіт генерал-майору Вальдштеттену, в якому характеризувалися керівництво УНР, позиції Центральної Ради і міжпартійні стосунки. У документі, зокрема, констатувалося, що уряд УНР *«спирається на положення соціал-революційних теорій (розподіл землі, монополізація зовнішньої торгівлі тощо), неопановані вияви яких кабінет не може стримувати безпосередньо, то завжди потрапляє до екстремальних ситуацій і невпинно підпадає під різку критику з боку меншості. Навіть серед таких крупних партій як, наприклад, соціал-демократична, дедалі більше звучать докори на адресу уряду в його відступі від загально визнаних соціал-демократичних засад, тоді як меншість звинувачує уряд у реакційному шовінізмі та безсиллі щодо зловживань владою окупаційних військ»*. Тут доречно відзначити три важливих факти: безпорадність уряду взагалі, розкол між двома найбільшими партіями (есдеками та есерами) і звинувачення соціалістичної опозиції також, але іншопартійного, уряду в безсилості протистояти все зростаючим самоправним діям іноземних військ.

А це вказувало не лише на слабкість влади УНР, а й на те, що у стінах Центральної Ради відкрито звучать заклики до протистояння з німецькими та австро-угорськими силами. Чим не причина схилитися до рішення завдати превентивного удару по такій владі?! Над Україною примарою нависло німецьке: *«Wir werden Ordnung schaffen»* («Ми наведемо тут лад»).

Водночас у довірі урядові УНР відмовляли навіть його партнери по соціалістичній коаліції. У березні 1918 р. соціал-демократи розгорнули критику кабінету В. Голубовича, вказуючи, що соціалізація має «дрібно-буржуазну, утопічну і реакційну суть». Вони вимагали також змін до земельного закону та перегляду результатів виборів до Установчих зборів і терміну їх скликання.

У цьому з ними солідаризувалися й соціалісти-федералісти, які пішли ще далі – через свою пресу заявили, що вимагають негайної зміни уряду і навіть принципів його формування. Із 14 квітня 1918 р. Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ) оголосила про свій перехід до різкої опозиції, а вже 27 квітня її ЦК ухвалив відкликати своїх міністрів. Соціалістична владна коаліція фактично розпалася.

На той час одразу кілька правих груп в Україні також прагнули зміни влади в УНР. 9 березня 1918 р. представники підприємницьких кіл, фінансів і сільського господарства робили закиди уряду в бездіяльності, вказуючи у своєму зверненні, зокрема, на параліч економічного життя, хибність політики нерегламентованого робітничого контролю на підприємствах, згубну соціалізацію на селі. Автори документа вимагали здійснення кардинальних, але не соціалістичного характеру, реформ, зазначаючи при цьому, що владі УНР *«необхідно відмовитися від тих ілюзій і утопій, які*

хочуть побудувати майбутнє України на соціалістичних началах у найголовнішій галузі її економічного життя – в сільському господарстві. До тих пір, поки не буде відновлено право власності, жодні зусилля щодо утвердження нормальних умов державного життя в усіх сферах – правовій, економічній, військовій та соціальній – не дадуть ніяких результатів». 25 квітня 1918 р. від імені об'єднаних організацій промисловості, торгівлі, фінансів і сільського господарства України (Протофіс) вони виробили «Декларацію урядові Української Народної Республіки», де вказали на своє бачення фінансово-економічного розвитку країни і знову вимагали відмови від соціалістичних експериментів та проведення фахової політики у всіх сферах державного життя.

І якщо хлібороби-демократи, починаючи з березня 1918 р., ще прагнули через пресу та прямий тиск на Центральну Раду (відомі делегації від з'їзду хліборобів у Лубнах, скликаному Українською демократично-хліборобською партією (УДХП) тощо) домогтися кардинальних змін в аграрній політиці, скасування підсумків виборів до Установчих зборів, забезпечення рівних умов щодо політичної діяльності поряд із соціалістичними партіями і несоціалістичними та поповнення своїми членами Центральної Ради, то інші праві кола України вже не вірили в можливість легальним шляхом досягти змін у країні.

Об'єднане в Раду зем'ян правобережне польське поміщицтво за допомогою австро-угорських підрозділів уже почало репресії проти селян і «збирання» своїх маєтків. У політичному ж плані польські заможні кола в Україні взагалі раді були б не лише зміни влади в УНР, а й повній ліквідації української державності, залюбки сприйнявши бодай австрійський протекторат над Правобережжям. Дзеркальним відображенням на Лівобережжі був проросійський Союз хліборобів (Союз земельних власників) – але вже з готовністю прийняти німецьке правління. 12 квітня 1918 р. його представники надіслали до Центральної Ради телеграму з вимогами не лише негайного припинення експериментів щодо соціалізації землі, а й відставки уряду та розпуску Центральної Ради, аби та *«не наразила в подальшому на себе жорстокого, проте справедливого гніву чесного трудящого населення України»*. Не очікуючи належної реакції від керівних кіл УНР, 22 квітня 1918 р. Союз земельних власників запропонував німецькому оберкомандо докладно розроблений план утворення в Україні генерал-губернаторства, в якому правитель визначався б німецьким командуванням і керував підвладною йому територією за допомогою очолюваних ним же збройних сил та призначених знову ж таки ним особисто членів Директорії. Крім того, великі землевласники пропонували скликати у створеному генерал-губернаторстві відповідні законодавчі збори, які мали б скасувати закони Центральної Ради.

Такі привабливі як для німців, так і для австрійців пропозиції, здавалося б, мали бути прийнятними для Берліна й Відня. Проте керівництво провідних Центральних держав усе ж не могло дозволити собі подібних заходів і мало зважати принаймні на кілька серйозних застережень. По-перше, такі кроки з будь-якої однієї сторони викликали б природні «тертя» з іншою; поділ України на зони впливу – це одна справа, а поділ на зони прямого військового управління, а отже, і економічної експлуа-

тації країни – зовсім інша; Німеччина та Австро-Угорщина елементарно не мали часу на рутинне з'ясування стосунків не лише між собою, а й з Туреччиною та Болгарією, що вимагало б переписання квот на отримання продовольства, збіжжя, сировини з України між ними. Це б неминуче призвело якщо не до розколу, то до надзвичайного загострення і без того напружених стосунків у середині Четверної коаліції.

Тим більше, що такі «тертя» уже виникли між провідними центральними державами, приводом до яких стали намагання австрійців докорінно змінити формат їх спільної з німцями присутності в Україні. Справа в тому, що віденський уряд вирішив, що вся Київщина мала б бути об'єднана з Галичиною в окрему територію під протекторатом Австро-Угорщини. На думку австрійців, після краху російських Румунського та Південно-Західного фронтів для них війна з Росією добігла кінця, і вони могли висувати свої окремі умови післявоєнного влаштування в остаточному вигляді. Проти цього рішення заперечив уряд Німеччини, який дотримувався позицій, що війну ще не завершено й не на часі вести розмови про створення будь-яких постійних політичних угруповань. Натомість німці вважали зайняття України важливим стратегічним здобутком для втілення своїх подальших планів: отримати від УНР обіцяну третину всіх запасів колишніх Румунського та Південно-Західного фронтів, а також дати власним військам, що були зняті з фронту, спокійно відпочити в Україні, уникнувши при цьому виснаження власної території. Крім того, німцям необхідно було, рухаючись теренами України на південний схід, підготувати базу для операцій проти британської Індії, тим паче, що задля розробки такого плану вже було організоване окреме оперативне бюро.

По-друге, хоча німецька військова партія і пропонувала на певному етапі оголосити Україну окупованою, подібно до Польщі, проте, як справедливо зазначав начальник особистого штабу П. Скоропадського – Б. Стеллецький, для планомірного втілення цього наміру знадобилася б така величезна кількість чиновників і таке значне підсилення військ, що в підсумку постала б потреба у більш значних силах, ніж ті, котрі оперували на колишньому Південно-Західному фронті, а чиновників не вистачило б зі всієї Німеччини.

По-третє, ліквідація української державності серйозно зашкодила б репутації Центральних держав на міжнародній арені і дала б додаткові козирі антантівській пропаганді. Не менш важливим був і такий аспект – сприйняття подібного кроку громадськістю та політичними колами у, власне, самих країнах Центрального блоку. Як відомо, у Німеччині були досить впливові діячі, що вважали доцільним існування української держави як з геополітичного, так і з економічного погляду, а численні представники соціал-демократії в райхстагу неминуче б використали такий необачний крок на свою користь. В Австро-Угорщині ліквідація України як державного утворення зумовила б не лише політичне загострення, а й ускладнення в національних краях, не кажучи вже про проблеми в Галичині. У Туреччині та Болгарії громадськість також не проковтнула б цей крок, який викликав занепокоєння і влади, позаяк вказував би на неповагу до союзників.

І, нарешті, по-четверте, утілення в життя цього проєкту неминуче за-

палило б пожежу визвольної боротьби українського народу проти окупантів, в яких уже не було б політико-ідеологічного прикриття у вигляді Берестейського договору та київського уряду. До того ж, очолити цю боротьбу могли (і вже були готові) не лише соціалісти чи праві організації, а й більшовики чи навіть (водночас) російська Добровольча армія. Нове відновлення другого фронту на сході Європи з цілком імовірною можливістю взагалі втратити будь-який економічний зиск від палаючої у вогні України було небажаним для Центральних держав, і їх провідні політичні кола всі ці загрози цілком усвідомлювали.

Відтак німці запропонували розмежувати сферу впливу між союзниками таким чином, що вся територія від лінії Волочиск – Жмеринка – Катеринослав і далі на південь переходить під вплив австро-угорського командування, а на північ – німецького. При цьому німці переймали на себе охорону кордонів на сході, і за це під їх контроль передається територія України на схід від Дніпра. Для підтримки внутрішнього порядку в усіх значних населених пунктах мали розташуватися гарнізони військ союзників, а решта території переходила під українську охорону. При уряді УНР слід тримати посланців Центральних держав, а вище керівництво справами в окупованих територіях доручалося німецькому головнокомандувачу в Києві. Австрійці довго не погоджувалися на подібне рішення, проте німецьке командування рішуче наполягало на своїй позиції і, навіть задля більшої зговірливості своїх союзників, спрямувало до Одеси частину своїх військ, запропонувавши австрійцям здійснити подібне щодо Києва. Австро-угорське командування відмовилося від такої пропозиції і водночас із невдоволенням проковтнуло прибуття німецьких військ до Одеси та Катеринослава.

Таким чином, ані німці, ані австро-угорці навесні 1918 р. не могли дозволити собі втягнутися в таку авантюру, як ліквідація української державності, але й змиритися з існуванням Центральної Ради теж уже були неспроможні. Відтак з'явилася ідея зробити ставку на людину, яка б здатна була не лише очолити збережену українську державу, сформувати дієвий несоціалістичний уряд і певною мірою об'єднати навколо себе більшу частину українського населення та партій із різною спрямованістю, але й здійснити такий переворот. Загальний задум щодо його плану й технології виник у начальника німецької військової контррозвідки та поліції майора генерального штабу Гассе. Він же й узявся за втілення його на практиці.

Діючи через своїх агентів із числа місцевої інтелігенції, які, як свідчив згодом Б. Натомість німці вважали зайняття України важливим стратегічним Стеллецкий, і самі не усвідомлювали того, що стали знаряддям у руках Гассе, німецька контррозвідка домоглася від уряду Центральної Ради дозволу на проведення з'їзду представників хліборобства і землевласників. Одночасно розпочалися приховані переговори з окремими представниками українства про доречність відновлення в Україні історичного національного правління у вигляді виборного гетьманату. Претендентів у ті бурхливі часи було чимало. Перемовини велися з М. Міхновським, Є. Чикаленком, Б. Ханенком, проте лише задля

розпорошення уваги. Головними особами, на яких німці збиралися зробити ставку й розпочати співпрацю у підготовці до усунення Центральної Ради, були П. Скоропадський, І. Полтавець-Остряница та І. Луценко.

І. Полтавець-Остряница, котрий походив із гетьманського роду, приваблював як смілива й рішуча людина, яка була проинята ідеєю відновлення гетьмансько-козацьких традицій в Україні, пов'язана з вільнокозацьким рухом і готова на будь-які комбінації, що запевняли йому вигоду чи владу. Проте на той час Вільне козацтво не становило потужної та консолідованої сили, а політичні авантюризм і неусталені переконання І. Полтавця-Остряниці негативно впливали на його репутацію.

Більш серйозною кандидатурою був лікар І. Луценко, який, фанатично відданий ідеї української державності та гетьманства, був не лише талановитим оратором, що міг повести за собою народ, але й сильним і наполегливим організатором, належав до поміркованих соціалістів (добре згуртованої політичної сили – партії соціалістів-самостійників, що перебувала в опозиції до тогочасного уряду Центральної Ради) і підтримував контакти з українськими військовиками, переважно старшинами загону К. Прісовського, до формування якого мав безпосереднє відношення. Проте така сильна, вольова і принципова натура, як І. Луценко, що має усталені політично-партійні та ідеологічні переконання, і яка, до того ж, є твердим поборником української державності, міг би виявитися досить незручним для Відня і Берліна гетьманом.

Генерал П. Скоропадський походив із гетьманського роду, був аристократом-багатієм, що, не сповідуючи соціалістичних поглядів і не маючи власної міцної політичної партії, проте здобув прихильників серед частини військовиків та заможних верств суспільства, почав формувати навколо себе помірковану праву організацію й, за характеристикою багатьох людей, котрі його знали, був слабовольною, проте досить честолюбною людиною.

Як згадував майбутній начальник особистого штабу гетьмана Б. Стелечський, *«після ретельної перевірки цих трьох кандидатів та з огляду на те, що монархісти, які оточували німецьке командування, посилено схилили останнє на бік свого кандидата, воно зупинило свій вибір на Скоропадському, розраховуючи знайти в ньому точного виконавця своїх накреслень. Крім того, вони розраховували, що як людина петроградського вищого кола, він зуміє підтримати престиж вищої влади в країні і що з ним легко буде домовитися»*.

П. Скоропадський був нащадком гетьманського роду, що мало не лише вгамувати тугу народу за сильним лідером та ідеалізованим минулим гетьманщини, задовольнивши романтичні пориви частини молоді, а й підживити його особисті чесноти стати керівником не гіршим за «славних предків». Його соціальний статус мав заспокоїти великих власників і буржуазію (родина Скоропадських володіла сотнями тисяч десятин землі в різних частинах Росії та України, міською нерухомістю, акціями різних підприємств та вільною готівкою в банках, зберігала картини, речі старовини та єдину у світі колекцію табакерок), а служба при дворі імператорським флігель-ад'ютантом – російські націоналістичні кола.

Як відомий бойовий генерал двох воєн (Російсько-японської та Першої світової) він мав бути позитивно сприйнятий російським офіцерством, а як українізатор 34-го армійського корпусу – українськими старшинами. Зовсім нещодавні події 1917 р., коли П. Скоропадський зі своїм 1-м Українським (колишнім 34-м) корпусом перейшов під юрисдикцію Генерального секретаріату військових справ і врятував від повалення збільшуваними загонами Є. Бош Центральну Раду, як і його призначення командувачем військ УНР на Правобережжі, повинні були примирити з його владою не лише українські патріотичні кола, а й поміркованих соціалістичних діячів, що були членами тієї ж Центральної Ради. Ці його кроки мали вказувати на те, що він був не просто лояльним, а прибічником української державності й позитивно сприймав соціальні реформи, навіть якщо не поділяв їх радикалізму. П. Скоропадський був отаманом Вільного козацтва, основу якого становили дрібні та середні хлібороби, а отже, і цей прошарок населення (до того ж – озброєного) мав не лише позитивно сприйняти його як нового керівника держави, а й підтримати у провінції. І, нарешті, як людина військова, з бойовим досвідом, він викликав повагу в окупаційного командування та втілював надії народу на припинення анархії в країні, а загалом – сподівання на спроможність встановлення ладу та початок відновлення нормального життя. До того ж, у розпорядженні генерала П. Скоропадського була власна організація – Українська народна громада (УНГ).

Програма УНГ складалася з 39 пунктів. Серед основних засад організації були: створення твердих підвалин для досягнення самобутності, процвітання, єдності та самостійності наново відродженої України, національної єдності всіх українців; проголошення української мови державною. Щодо прав громадян України, зокрема, наголошувалося на праві власності як основі людської культури. Земельне питання мало б базуватися також на принципі гарантування приватної власності. Водночас держава мала право відчуження землі у великих власників і забезпечення нею хліборобів, насамперед козаків і тих, хто захищав Україну від зовнішніх та внутрішніх ворогів, у таких обсягах, що забезпечували заможне існування хліборобських родин.

Найбільш ґрунтовно і широко був представлений економічний блок програми, в якому, крім загальних тез щодо піднесення приватного підприємництва, ролі держави як його покровителя і заохочувача, відновлення господарства, було чітко виписано реформу оподаткування та необхідність створення обмеженої кількості державних монополій. Водночас передбачалася ліквідація як зовнішньої, так і внутрішньої торговельної монополії держави. Ретельно було розроблено заходи у сфері відновлення транспорту, в тому числі автомобільного загального користування з доступними тарифами.

У соціальній сфері пропонувалося законодавство, засноване на державному страхуванні праці, її охороні, особливо на шкідливих для здоров'я виробництвах, та вирішенні всіх спірних між працею й капіталом питань через примірювальні камери. У галузі судочинства було задеклароване прагнення до повної незалежності суду, перегляду цивільного та кримінального кодексів, реформування слідства, цивільного і виконав-

чого процесів тощо. Окремим розділом програми був культурно-освітній та охорони здоров'я, яким декларувалася турбота партії (УНГ) про «всебічний розвиток освіти», її доступність для всього населення. Мовами викладання мали бути: у нижчій школі – українська; у середній і вищій – за вибором учнів, але з обов'язковим вивченням державної (української) мови. Зазначимо, що у приватному житті громадяни мали б право використовувати також і російську (у східних губерніях) та польську (у західних) мови поряд з українською.

Програма УНГ не передбачала зміну назви держави – Української Народної Республіки, проте закликала зважати на досвід «національно-історичного минулого», а відтак запобігти крайнощам як самодержавного способу правління, так і «відсторонених теорій максималістів» (тобто, як легко зрозуміти, більшовиків та лівих українських соціалістичних партій). Форма ж державного устрою та правління в країні мала бути встановлена відповідно до «вільно висловленої волі народу».

Як видно із програми, Українська народна громада не мала наміру встановлювати диктатуру П. Скоропадського. Однак серед її членів уже визрівали думки про передачу влади одній особі з диктаторськими повноваженнями та запровадження гетьманства (правник Парчевський). Загалом по Україні УНГ могла розраховувати на 1500–2000 осіб, і вже вела активні перемовини з різними правими колами (українськими самостійниками, УДХП, Радою зем'ян, Союзом землевласників), готувалася до захоплення влади. До складу Української народної громади у Києві входило 300–400 членів і прихильників (старшини й вояки 1-го Українського корпусу, старшини школи прапорщиків та козаки вільнокозацьких формувань, окремі цивільні діячі й члени Союзу землевласників). Водночас твердження, що УНГ мала у столиці потужну і чисельну мережу, не відповідає дійсності. Як засвідчував начальник гетьманського штабу Б. Стеллецький, у Києві на час перевороту організація П. Скоропадського на з'їзді хліборобів 29 квітня 1918 р. мала у своєму розпорядженні лише 22 офіцерів.

Серед провідних членів УНГ були працівник залізниці О. Лупаков, інженер-залізничник Б. Бутенко, член Союзу земельних власників А. Вишневський, великий землевласник, полковник у відставці й лідер київських монархістів Ф. Безак (близький до німецького командування), банківський діяч А. Ржепецький, правник і економіст О. Палтов, М. Гіжицький, генерал-майор В. Дашкевич-Горбатський, полковники Бенецький, Г. Зеленевський, В. Каракуца, В. Глинський, капітан Богданович, осавул В. Кочубей, підпоручик Яворський-Кулібаб, прапорщики Г. Лук'яненко-Лук'янов, В. Павелко, ротмістр О. Сахно-Устимович, наказний отаман Вільного козацтва І. Полтавець-Остриця та ін.

Спочатку П. Скоропадський планував змусити Центральну Раду самореформуватися та змінити уряд на правий, але незабаром зрозумів, що на це сподіватися марно. Якщо вірити його спогадам, то П. Скоропадський у березні ще не думав про гетьманство у вигляді диктатури, і лише після 10 квітня змушений був остаточно визначитися з переворотом і розпуском Центральної Ради, позаяк дізнався про можливу ліквідацію німцями української державності.

На початку квітня, відповідно до вже згадуваного плану німецької контррозвідки, німці почали шукати шляхи до встановлення контакту зі П. Скоропадським. Перша така зустріч відбулася 11 або 12 квітня 1918 р. із майором Гассе (з його ініціативи). Німецького офіцера надзвичайно цікавила Українська народна громада. Він виклав П.Скоропадському німецьке бачення усунення від влади Центральної Ради, яке полягало в таких тезах: переворот повинен мати вигляд волевиявлення народу, аби німецький райхстаг, а надто його соціалістична частина, не протестував; слід заздалегідь забезпечити, щоби на цьому «волевиявленні» більшість погодилася з потрібною кандидатурою; обранню бажано надати питомих національно-історичних форм. Видається ймовірним, що подібна розмова відбулася і з І. Луценком, про що згодом побічно засвідчить один досить показовий факт – на з'їзді хліборобів, де обиратимуть майбутнього гетьмана.

Після зустрічі з майором Гассе П. Скоропадський зрозумів, що за потреби він зможе знайти спільну мову з німцями і, як зазначав він сам у спогадах, *«відчув, що чекати нічого, що всі обставини складаються так, що потрібно діяти рішуче, що чекати допоки через партію що-небудь вийде, може бути, буде запізно, а головне, мене лякало 12 травня (дата запланованого скликання Установчих зборів. – П. Г.-Н.). Офіцєрства і людей, співчуваючих і рішучих, у мене на той час набралось багато, лише б німці не завадили. Проте тут я відчував, що можна їх переконати тримати негласний нейтралітет. Я цілу ніч не спав, але на ранок, нікому не сказавши, я був достеменно готовий діяти рішуче і негайно»*.

Як бачимо, зустріч із представником оберкомандо підштовхнула П. Скоропадського до активізації підготовки перевороту. Рано чи пізно і німцям, і Українській народній громаді довелося б узгодити свої позиції, позаяк усі вони мали одну мету – повалення Центральної Ради, а обставини, що склалися на той час в Україні, неминуче б змусили ці дві сили дійти до координації своїх дій. Попри це, окупаційне командування лише знайомилося зі П. Скоропадським і аж ніяк не визначилося на користь його кандидатури.

Отже, П. Скоропадський активізував підготовку до перевороту і на другий ранок після розмови з майором Гассе він *«зараз-же покликав [...] до себе полковника Сахна-Устимовича й полковника Каракуца і доручив їм негайно набирати офіцерів, не роз'яснюючи цим офіцерам поки що конкретної цілі наших заходів, бо необхідно було зберегти наш план в повній тайні, аби уникнути арештів і провалу цілої справи. Гіжицькому також було доручено вербувати офіцерів і зібрати відомості про всіх тодішніх видатніших громадських діячів. Парчевський взявся перебалакати зі школою прапорщиків. Вишневський, що енергійно працював у Союзі землевласників, взявся зробити потрібні приготування до з'їзду хліборобів, який був скликаний на 29 квітня»*.

Німці ж усе ще прагнули вплинути на верхівку Центральної Ради й сподівалися, що у разі її «реформування» та встановлення тісного співробітництва, взаємини можна налагодити. 13 квітня 1918 р. посол А. Мумм зустрівся з провідниками УЦР (у тому числі з М. Грушевським), яких за-

просили на цю розмову з метою розв'язати кризу, що виникла в зв'язку зі згаданими вище наказами Г. Айхгорна. Після двогодинної розмови німецький дипломат дійшов остаточного висновку, що подальша співпраця з керівництвом УНР неможлива. Тоді ж у неспроможності провідників реально оцінювати ситуацію переконався й фельдмаршал Г. Айхгорн, про що 13 квітня 1918 р. відверто повідомив своєму міністрові закордонних справ: *«Постійне співробітництво з цими людьми, які через свої соціалістичні теорії перестають розуміти реальне співвідношення речей, неможливе»*. Усе це остаточно поглибило провалля на шляху до компромісу між державною владою УНР та командуванням німецько-австро-угорських військ в Україні. Порозуміння на основі розумних взаємних поступок ніхто не прагнув.

Того ж дня, 13 квітня (а потім і 15 квітня), майор Гассе, до якого приєднався спеціальний помічник начальника штабу німецьких військ в Україні генерала В. Гренера – майор Ярош, що володів російською мовою, знову зустрівся зі П. Скоропадським. Той виклав їм свій план і сказав, що окрім нейтралітету нічого від них не потребує. Утім, П. Скоропадський зауважив, що «був би дуже вдячний, якщо б вони завадили так чи інакше січовикам, які були тоді частиною, головним призначенням якої було охороняти уряд і Центральну Раду, якби вони завадили б їм вихід із касарень». Звичайно ж, відповіді не було, але П. Скоропадському повідомили, що, можливо, із ним захоче зустрітися генерал В. Гренер. Стало очевидним, що німці співчують намірам П. Скоропадського, але остаточно ще не визначилися зі своїм вибором. Із цього приводу доречна думка О. Федішина: *«Німецькі офіційні джерела не згадують про ці попередні зустрічі. Поки вони відбувалися, Гренер та Мумм продовжували нарікати на відсутність належних діячів для керівництва урядом. Або помічники генерала – Гассе та Ярош пішли на контакт із Скоропадським за власною ініціативою, не поставивши до відома вищі інстанції, або Гренер до завершення розробки майбутнього гетьмана та його прибічників не хотів повідомляти про ці зустрічі, оскільки не знав, чи підійде кандидатура того на посаду голови уряду»*. Друге припущення більш вірогідне, оскільки 21 квітня В. Гренер у приватному листі до дружини зазначав: *«Ми потребуємо нового уряду (в Україні. – П. Г.-Н.), але якого уряду?»*

18 квітня начальник штабу німецьких військ генерал В. Гренер і посол А. Мумм уже твердо вирішили повалити Центральну Раду, було навіть призначено дату – 28 квітня. До цього часу мало б бути обов'язково укладено торговельний договір з УНР, а вже потім застосовано «жорсткі заходи».

23 квітня 1918 р. після довготривалих кількатижневих перемовин і, як зазначав міністр закордонних справ Австро-Угорщини граф О. Чернін, під сильним дипломатичним тиском, було підписано сумарний договір із товарообміну між УНР і Центральними державами. Документ передбачав організацію крупного господарчого німецько-австро-угорського центру, або, кажучи простіше, величезного складу зернових продуктів, куди Центральні держави відряджали б довірених фахівців із хлібної справи. Але австро-угорський генеральний штаб переконав імператора Карла видати указ, що доручав військовим частинам дунайської імперії

збір зернових продуктів у зайнятих ними областях. Продукти мали скуповуватися у населення. Військове командування вже не бажало мати торговельні справи з українською владою.

Того ж дня (23 квітня) у Києві відбулася спільна німецько-австро-угорська нарада, в якій узяли участь генерал В. Гренер, військові представники обох сторін та посли А. Мумм і Й. Форґач. Дипломати виступили за збереження української державності як такої, але за зміну способу правління. У результаті, як свідчив А. Мумм, було досягнуто «згоди про цілі, але не методи».

24 квітня учасники наради ухвалили рішення: *«1. Співробітництво з [центральною] Радою більше неможливе. 2. Не слід намагатися створювати в Україні генерал-губернаторство. 3. У прийнятний термін слід створити український уряд, але такий уряд, який підпорядковуватиметься наказам німецького та австрійського командування. Йому доведеться гарантувати власне невтручання у необхідні воєнні та економічні заходи Центральних держав»*. Тоді ж були вироблені умови, що мали бути висунуті українській владі.

24 квітня 1918 р. посол Німеччини в Україні барон А.Мумм вручив українському уряду ноту – відповідь на його вимоги від 16 квітня 1918 р., в якій Раді Народних Міністрів УНР виставлялися контрвимоги. Того ж дня в будинку Бродського, де розташовувалось німецьке оберкомандо, у присутності В. Гренера, майорів Яроша та Гассе подібні ж вимоги було представлено й П. Скоропадському. У разі їх неприйняття жодною зі сторін українців німецько-австро-угорські війська мали ліквідувати національну державність і встановити в Україні генерал-губернаторство з повноцінним окупаційним режимом.

Як згадував П. Скоропадський, В. Гренер сказав йому, що німці не втручаються в українські внутрішні справи, проте з огляду на становище, що склалось в Україні, і неможливості далі працювати з урядом Центральної Ради, вони співчують намірам П. Скоропадського.

Утім, перед тим, як розпочати більш предметну розмову з цього приводу, В. Гренер запропонував співрозмовнику ознайомитися з проектом угоди. Вимоги у загальному зводилися до таких тез: *«1. У часи перебування австро-угорського і німецького війська на Україні ніяка українська армія не може формуватися. Може тримати винятково лише поліцейські відділи за порозумінням з обома командуваннями. 2. Для всіх злочинців супроти союзних військ установлюються німецькі і австро-угорські польові суди. Українська юстиція має бути забезпечена проти терору політичних організацій. 3. З усіх державних установ мають бути усунені неблагонадійні елементи. Всі земельні та інші надзвичайні комітети мають бути розпущені й замінені нормальними державними або земельними органами. 4. Якщо на Україні нема військових, судових законів, то вони мають бути замінені відповідними законами Центральних держав. 5. Усі розпорядження, що гальмують торгівлю харчовими і сирими продуктами, мають бути скасовані на користь Австро-Угорщини та Німеччини. Особливо має бути допущена вільна торгівля під сильним контролем союзників і українського уряду, а всі заборони вивозу й залізничний контроль мають бути скасова-*

ні. Має бути встановлений один спільний контроль на кордоні. 6. Аграрне питання має бути розв'язане через відновлення приватної власності й виплату за розділену між ними землю. В інтересах здатності сільського господарства до експорту великі земельні господарства мають бути збережені до певних, зазначених у законі меж. 7. Фінанси й валютне питання мають регулюватися на основі взаємного порозуміння. 8. Робітниче питання має бути врегульоване на основі відповідного законодавства».

Сам П. Скоропадський згадує дещо інші пункти, а саме: 1. Визнання після перевороту умов Берестейського договору. 2. Урегулювання курсу валюти. 3. Встановлення правильного контролю з вивозу харчових припасів. 4. Видання закону, згідно з яким німецькі війська, що перебувають на теренах України, мали право отримувати в районах дислокації необхідні їм харчі, за встановленими у кожній із місцевостей і відповідно до пори року цінами (вимога оберкомандо). 5. Щоби сейм було скликано лише у той термін, коли не буде перепонів на це з боку німецьких властей. 6. Прийняття зобов'язань відновлення судового апарату і спостереження за його правильним функціонуванням із застереженням на тому, аби в його складі не було демагогічних елементів. 7. Відновлення вільної торгівлі. 8. У випадку виявлення лишків серед харчових припасів, що належать вивезенню за кордон, надання Німеччині права переваги на придбання цих лишків. *«Ось і все»*, – занотував після подання цього переліку гетьман у спогадах, а значить ані у квітні 1918 р., ані згодом він не вважав їх обтяжливими для себе та Української Держави.

П. Скоропадський згадував, що одразу не підписав угоди, а попросив надіслати цей проект, перекладений російською мовою, до нього додому для остаточного рішення. Звісно ж, усі ці пункти були ним прийняті (можливо, з несуттєвими застереженнями). Тоді ж В. Гренер запевнив П. Скоропадського, що той у разі вдалого перевороту вповні може розраховувати на сприяння німецьких військ у справі відновлення порядку і підтримки його особисто та нового українського уряду. *«В день же перевороту, – зауважив В. Гренер, – вони будуть триматися нейтралітету, проте крупних безладів вони на вулицях допустити не можуть»*, а тому дав пораду П.Скоропадському *«якомога ретельніше обміркувати дії для захоплення урядових установ і особливо важливих осіб»*.

Неспроможність державної організації призводила до непідконтрольності території, анархізації народних мас та їх поступового збільшувачення. Військовий міністр УНР О. Жуковський після інспекції армійських складів та майна на Правобережжі з розпачем зазначав: *«Я бачив, в якому безпорядчному стані знаходиться наше село. Влади ніхто не відчуває, бо її нема. Люди живуть по виробленим традиціям»,* додаючи, що все ж тоді в деяких місцевостях уже сформувалася *«купка рішучих крикунів відважних, і вона тримала все село, як не волость, у своїх руках. Ясно вираженого обличчя у населення не видно було. Всі інтереси і бажання групувались коло одного питання – земля»*. Крім того, німці вимагали від уряду УНР жорстких і планомірних заходів щодо роззброєння населення та ліквідації «банд», але влада, зокрема військове відомство, відверто не зважала на такі пропозиції та, роздаючи обіцянки союзному командуванню, водночас нагромаджувала зброю й амуніцію на складах

у провінції з метою в подальшому надати їх мережі повстанських загонів, які б мали розпочати повномасштабну війну з німецькими та австро-угорськими військами в Україні.

На цьому ґрунті німецько-австро-угорське командування, що зневіралося у здатності української влади досягти ладу в державі й відновити економіку, почало перебирати адміністративний контроль, встановлювати власну охорону військових складів і залізниць. головним поштовхом до таких дій була насамперед турбота воюючих із країнами Антанти Центральних держав в отриманні продовольства і сировини, обіцяних їм Центральною Радою за військову допомогу у вигнанні з України більшовиків та забезпечення задля цього демілітаризації населення. Українська ж влада не надто переймалася виконанням умов торговельної угоди за Берестейським договором.

Нестабільність внутрішнього політичного і соціально-економічного стану в країні, неспроможність уряду УНР забезпечити поставку продовольства до Німеччини та Австро-Угорщини й широке обговорення в Центральній Раді умов перебування іноземних військ в Україні створили нездоланний бар'єр. Генерал Е. Людендорф лаконічно і чітко висловив причину, яка схилила Німеччину до повалення влади в УНР: *«Молодий український уряд виявився неспроможним навести в країні лад і забезпечити нас (тобто німців. – П. Г.-Н.) зерном»*. Розуміючи, що на поточний момент Центральна Рада не має ані сил, ані широкого кола прибічників, які стали б на її захист, німецьке командування твердо вирішило покінчити з нею. 25 квітня 1918 р. Г. Айхгорн видав наказ про запровадження в Україні німецьких військово-польових судів, який фактично визначав фіктивне становище українського уряду на власній території.

Формальним приводом для такого рішення став арешт (а по суті викрадення) 24 квітня 1918 р. від імені до того часу нікому не відомої організації під назвою Комітет порятунку України члена торговельно-економічної комісії УНР і впливового банкіра А. Доброго, який тісно співпрацював із німецькими партнерами. Командування групи армій «Київ» висунуло керівництву УНР ультиматум – протягом 24 годин розслідувати справу А. Доброго та покарати винних. Природно, що така вимога не могла бути виконана і це добре розумів німецький штаб. А вже наступного дня Г. Айхгорн оприлюднив свій наказ про запровадження в Україні німецьких військово-польових судів, заборону будь-яких мітингів і зборів та обмеження свободи слова й друку.

У неділю, 28 квітня, під час вечірнього засідання Центральної Ради, перервавши виступ М. Рафеса, до зали несподівано увійшли німецькі солдати на чолі з молодим лейтенантом. Січові стрільці, які охороняли приміщення, навіть не намагалися перешкодити їм. Офіцер наказав усім присутнім підняти руки вгору, солдати обшукали членів УЦР, намагаючись знайти зброю. Одразу ж було взято під варту керуючого Міністерством закордонних справ Любинського і директора департаменту Міністерства внутрішніх справ Гаєвського. Міністрів О. Жуковського, М. Ковалевського заарештованими лише оголосили, позаяк вони вже встигли залишити приміщення раніше. Замість міністра внутрішніх справ М. Ткаченка, якому вдалося уникнути арешту, під варту було взято його

дружину. Того ж дня заарештували й голову Ради Народних Міністрів УНР В. Голубовича. Як згодом з'ясувалося, такі жорсткі дії було застосовано з дозволу німецького слідчого у справі зникнення банкіра А. Дობрого – доктора Тройде та командира 27-го армійського корпусу, який виконував обов'язки військового судді. Проте цього демаршу вистачило, аби остаточно налякати й деморалізувати все керівництво УНР.

29 квітня Центральна Рада ухвалила Конституцію Української

Народної Республіки, а об 11-й годині того ж дня у приміщенні київського цирку Крутикова (був розташований там, де зараз будинок № 5 на вул. Архітектора Городецького, поряд із нинішнім майданом Незалежності) відкрився Всеукраїнський з'їзд хліборобів, скликаний Спілкою землевласників. На з'їзд прибуло близько 8 тис. делегатів, переважно селян, з яких уповноважених представників було 6 тис. 432, як зазначалося в телеграмі з Києва на ім'я міського комісара міста Миколаєва, делегати з'їзду представляли інтереси 7–8 млн селян-землевласників із 9 губерній України.

За задумом заколотників, з'їзд мав стати громадською опорою перевороту, послужити підтвердженням легітимності, виборності нової влади перед населенням країни. Ще до офіційного відкриття з'їзду делегати жваво обговорювали діяльність організаційного комітету на чолі з М. Коваленком, критикували Центральну Раду, її земельний закон і земельні комітети, а також пошепки казали, що новим гетьманом слід обрати П. Скоропадського. Зібрання було легальним, його дозволив уряд УНР, щоправда, не без тиску з боку німецького командування. Проте діячі Центральної Ради не очікували, що саме тут відбудеться один із показових актів перевороту, чутки про який, слід зазначити, уже ширилися столицею.

Привітальною промовою з'їзд відкрив голова ініціативної групи – селянин із Полтавщини М. Коваленко. Він також запропонував обрати головою зібрання М. Вороновича та призначити президію, до якої було обрано самого М. Коваленка та по два представники від кожної губернії. Із доповідями виступили І. Дусан, Рейхерт та Кістяківський (від президії), а також представники з місць: Ніколаєнко (Полтавська губ.), Кучма (Херсонська губ.), Прокопенко (Чернігівська губ.), Шохотька (Полтавська губ.), Сумцов (Харківська губ.), Кузьмін (Курська губ.) та Коваленко (Кременчуцький повіт). Більшість ораторів пропонували передати владу одній особі. Усі доповідачі критикували політику Центральної Ради та її уряду, а найбільше – земельний закон УНР, «котрий вніс на селі стільки руїни та анархії». Головною тезою виступів цих представників середніх і великих землевласників була вимога: *«Влада має бути твердою та сильною, всі розпорядження уряду повинні відповідати інтересам народу, бо в іншому випадкові народ буде незадоволений. Проте все слід робити для*

Цирк Крутикова у Києві, де відбувся
Всеукраїнський З'їзд хліборобів
29 квітня 1918 р.

народу і коли він бачитиме, що уряд все робитиме в його інтересах, він залюбки віддасть усі свої сили на благо держави».

Несподівано для багатьох делегатів було запропоновано обрати тут же гетьмана України. Під час перерви в роботі зібрання П. Скоропадського закликали негайно прибути на з'їзд і дати старт перевороту. Генерал, за його спогадами, дізнавшись про сприятливий перебіг подій на зібранні, перед від'їздом віддав сформованому напередодні Українською народною громадою т. зв. Охотницькому (добровольчому) полку наказ негайно розпочати захоплення головних державних установ у столиці, хоча раніше планувалося здійснити такі заходи 30 квітня.

Після того, як представник Полтавщини Юрченко заявив, що влада має бути диктаторською, а отже, поєднаною в одній особі, із зали пролунали вигуки: *«Гетьмана! Гетьмана!»*, *«Гетьмана Скоропадського!»*. Після цього було оголошено перерву. Під час неї, близько 15-ї години, на з'їзд у супроводі двох ад'ютантів приїхав сам П. Скоропадський і попрямував у бокову ложу. У цей час група осіб з оточення П. Скоропадського вигукувала: *«Хай живе гетьман України Скоропадський!»* Цей вигук підхопила решта.

Отже, по перерві, коли П. Скоропадський з'явився у ложі приміщення, в якому відбувався з'їзд, М. Коваленко, коротко резюмуючи волю зібрання, звернувся до присутніх: *«Яка влада нам потрібна?»* Після закликів до генерала П. Скоропадського *«врятувати країну від хаосу і беззаконня»*, – зала одноголосно вигукнула: *«Хай живе гетьман!»*, супроводжуючи це оваціями. Усі закричали: *«Гетьмана!»*, а потім, повернувшись у бік ложі П. Скоропадського, почали, махаючи шапками та хустками, вигукувати: *«Гетьман Скоропадський!»*. Він встав і почав кланятися делегатам з'їзду, які одразу ж закричали: *«На трибуну!»*, після чого президія пішла запрошувати його до виступу. П. Скоропадський звернувся до зібрання з промовою: *«Панове, дякую вам за те, що ви мені передаєте цю владу. Не для своєї користі беру я на себе тяготи тимчасової влади, однаке ви самі добре знаєте, що анархія всюди почала панувати і що тільки на вас, хлібороби, і на здоровислях верстви ми будемо спиратися. Прошу Бога, щоб він дав нам силу та міцність врятувати Україну»*. Після цього заведені до краю делегати підійняли на руки новообраного гетьмана і залом покотилося гучне: *«Слава!»*

Від імені з'їзду новообраного гетьмана привітав граф Д. Гейден. Учасники зібрання одноголосно ухвалили й подали йому резолюцію з низкою вимог щодо подальшого розвитку країни в земельному питанні, економічних принципів державної політики та виборчого законодавства, підготовлену ініціативною групою й зачитану присутнім І. Дуссаном.

Хотілося б звернути увагу у цьому контексті не стільки на антихаосну (по суті антирадівську) риторику П. Скоропадського, що була у тих стінах очікуваною та логічною, скільки на окремі нюанси його коротенької промови. Перш за все генерал одразу ж подякував присутнім за «передачу» йому влади, не вдаючись при цьому до таких «сентиментів», як таємне голосування та інших належних процедур. Крім того, такою заявою він підняв статус зібрання (а отже, і кожного з присутніх) до рівня вершителів долі Батьківщини та її рятівників. Слова «не для своєї користі», «тяготи»

та «тимчасової» щодо влади мали вказати делегатам з'їзду на відсутність у нього не лише особистих амбіцій і готовність із легкістю відмовитися від такого «тягаря», та ще й за умов безладу, проте й на певною мірою самопожертву. Класичний прийом, який спонукає присутніх ще більш наполягати на своїй пропозиції і, таким чином, дає свого роду «індульгенцію» диктаторові від закидів в узурпації влади. Важливим психологічним кроком у промові було також те, що П. Скоропадський, говорячи про майбутню владу, не ототожнював її (принаймні перед делегатами з'їзду) із власною персоною, постійно наголошуючи: *«Ви мені передаєте цю владу»*; *«тільки на вас, хлібороби, і на здравомислячі верстви будемо ми спиратися»*; *«щоб він (Бог. – П. Г.-Н.) дав нам силу та міцність врятувати Україну»*. Таким чином, учасники проголошення його гетьманом мали відчувати свою власну дотичність до влади як у ту мить, так і в перспективі, а отже, ще раз (до того ж, у запалі усвідомлення творців історії) переконатися у вірності свого вибору – як щодо потреби країни у диктатурі, так і щодо вибору кандидата на неї – гетьманського нащадка, отамана Вільного козацтва, бойового генерала і людини, яка є однією з них, Павла Скоропадського. У такій справі, як державний переворот, дрібниць не буває і його організатори, як видно, це чітко усвідомлювали.

Як видається, уся акція була ретельно зрежисована прибічниками генерала, які вміло використали загальне незадоволення присутніх політикою Центральної Ради і так званий «ефект юрби», що врешті й призвело до овацій та загального екстазу серед присутніх на з'їзді, більшість з яких, вочевидь, навіть не підозрювала не лише про позалаштункові приготування до цієї події, а й про подальший сценарій безпосереднього втілення їхнього пориву в життя.

Членові Жовтрової Волинської губ. Во вільні з Юхимом Іваном Українцями
П. П. Скоропадський на Історичному з'їзді 22-30 квітня 1918. Київ.

Сьогодні достеменно відомо, що урядовці УНР знали не лише про підготовку перевороту, а й точну його дату. Якими ж, власне, силами (виключаючи роззброєних синьожупанників) могла скористатися Центральна Рада в Києві для свого захисту? Отже, в розпорядженні уряду УНР були школа старшин (1200 чол.), січові стрільці (близько 3000 чол. із кулеметними командами та гарматною батареєю), козаки з числа колишніх військовополонених (600 чол.), школа підстаршин (близько 300 чол.). Загалом – понад 5 тис. вояків, не враховуючи Вільних козаків із числа мешканців столиці, яких також уже дратувало зверхнє поводження німців. То були сили, незадоволені німцями, але потрібні були також і сили, що були задоволені Центральною Радою, і які б не перейшли на бік заколотників. Столичному Вільному козацтву віри йняти не можна було, позаяк вони постійно виявляли незадоволення діяльністю влади УНР

Воно було написане російською мовою, після чого В.Липинський відразу переклав документ українською. Потім, як згадував сам Д.Гейден, «закликали Шемета. Липинський кілька разів на голос прочитав це звернення, майстерно деклямуючи. Після того заставив Шемета в нашій присутності голосно його прочитати та вивчити напам'ять, а Липинський кожний раз поправляв при читанні Шеметом наголоси та у відповідних місцях інтонацію. Після перерви, як тільки розпочалось засідання, Шемет і виступив зі своїм зверненням до Скоропадського, після обрання».

взагалі й, зокрема, військового міністра. Інші підрозділи також відверто не виявили наміру вступатися за Центральну Раду.

Що ж до Січових стрільців, то вони до надвечір'я не були заблоковані німцями у казармах, проте були абсолютно дезорієнтовані державним керівництвом УНР. Як згадував Є. Коновалець, стрілецька рада ще за два тижні до перевороту дізналася про плани повалити Центральну Раду доповіла про це членам Центральної Ради – есерам І. Лизанівському, М. Чечелю та М. Шрагу, проте стрільці так і не отримали будь-яких вказівок із цього приводу. За кілька днів, стурбований бездіяльністю політичного і військового керівництва країни, Є. Коновалець особисто розповів про майбутній переворот М. Грушевському, але той відповів, що *«нічого лякатися, що він сам навідувався у німецькому командуванні й говорив із представником німецького командування полк. Штольценбергом, та що він має певні відомості, що Центральній Раді рішуче нічого не грозить»*.

28 квітня, у день, коли німецькі солдати арештовували урядовців у приміщенні Центральної Ради, стрільці повідомили заступника військового міністра УНР О. Грекова, що на Липках нашвидку організовуються відділи старшин-гетьманців, а в будинку Любинського розташовувалася штаб-квартира П. Скоропадського. О. Греков, на пропозицію Є. Коновальця обеззброїти їх, не дав дозволу на виступ, *«і казав лише спитати німецьке Oberkommando, як воно ставиться до цього перевороту»*. Така позиція вищого керівництва держави повністю дезорієнтувала стрілецьтво.

Яскравим свідченням цьому є, власне, сам день перевороту. Коли 29 квітня сотня Січових стрільців Ф. Черника, маючи на озброєнні 12 кулеметів, переходила Софійський майдан у напрямку будівлі Центральної Ради для посилення її охорони, там по закінченню з'їзду хліборобів саме відбувався молебень на честь помазання П. Скоропадського на гетьмана. Стрільці, виконуючи наказ нікого не чіпати, пройшли повз дійство, не перешкоджаючи очевидній спробі зміни влади. *«Це був останній момент, в якому можна було раптовим енергійним виступом завернути біг подій, бо німці не були би встигли прийти на поміч Скоропадському та його однодумцям»*, – із розпачем згадував Є. Коновалець, додаючи, що *«прогання того моменту є також виною вищої української команди м. Києва, уряду й президії Центральної Ради, яких гетьманський переворот так налякав і збентежив, що вони не були в силі дати нам (Січовим стрільцям. – П. Г.-Н.) якихось ширших директив»*.

Між тим гетьманці не мали б змоги чинити суттєвий опір. Як зазначав начальник штабу П. Скоропадського Б. Стеллецкий, *«війська уряду (Центральної Ради. – П. Г.-Н.), на які він міг розраховувати, склалися з кількох сотень січовиків, але ж і цього достатньо, позаяк у Скоропадського рівно нікого не було, якщо не рахува-*

ти кількох десятків офіцерів, котрі погодилися його підтримати, проте які на час обрання спочатку прибуло 15, а згодом виявилось усього 22 чоловіки». Німці вдалися до певних дій лише з часом, коли під приводом недопущення народних безладів у місці розташування їхнього вищого командування, вони заблокували Січових стрільців у казармах, а їх окремі групи, що опинилися на вулиці, затримували й роззброювали.

Тим часом підрозділи гетьманців заходилися перебирати контроль над адміністративними та урядовими установами й арештовувати членів уряду, хоч більшість із них уже встигли сховатися. Безпосередньою акцією захоплення державних і адміністративних будівель Києва командував генерал В. Дашкевич-Горбацький, а окремими підрозділами – полковники Сахно-Устимович, Глинський, Каракуца, підполковник Бенецький, капітан Богданович та інші офіцери. До всіх українських частин було надіслано агітаторів. До вечора 29 квітня було взято під повний контроль більшу частину установ, однак найважливіші ще залишалися непідконтрольними заколотникам. Після засідання Центральної Ради загін гетьманців захопив її будинок – приміщення Педагогічного музею. Не обійшлося й без втрат. Охоронці Центральної Ради – Січові стрільці – відкрили вогонь, при цьому було вбито трьох старшин-заколотників. Надалі ж переворот тривав без жертв. Німецькі війська при цьому зберігали нейтралітет, але, як справедливо зазначав П. Скоропадський, «очевидно готові були вмішатися, коли б на вулицях виникли більші розрухи». До другої години ночі з 29 на 30 квітня було захоплено елітарний район у Липках, військове і Міністерство внутрішніх справ УНР, а також Державний банк, охорону якого нейтралізував загін полковника О. Сахна-Устимовича. Тоді ж на бік заколотників перейшли начальник штабу Центральної Ради полковник О. Сливинський та кавалерійський відділ на чолі з полковником М. Аркасом. Надалі було захоплено будинок генерал-губернаторів Києва й Маріїнський палац.

Отже, чи відбувся факт державного військового перевороту? Безперечно. Військовий переворот – це завжди державний переворот, оскільки при цьому відбувається незаконна зміна суб'єктів державної влади. Щодо генерала П. Скоропадського, то він справді вдався до заздалегідь спланованих силових заходів (за попередньої домовленості з німецьким командуванням) із метою зміни існуючого у країні політичного (від революційної демократії до одноосібної диктатури) та соціально-економічного (від націоналізації, соціалізму і побудови безкласового суспільства до капіталізму й відновлення поділу суспільства на класи) ладу та повалення цивільного режиму (від соціалістичного парламентаризму і народної міліції до опори у диктаторському правлінні на власні воєнізовані підрозділи й поліцейську службу та збройні сили іноземних держав).

Так закінчився державний переворот 29 квітня 1918 р., після успіху якого було проголошено про створення Української Держави у формі гетьманату П. Скоропадського, який кардинально змінив суть української державної моделі. Цілком природно, що тоді, за часів революційних перетворень та вибуху соціально-політичних суперечностей, такі заходи, можливо, були прийнятними, дієвими та й «легітимними» з огляду на так звані «потреби наведення ладу в країні в умовах соціальної анархії» чи

«державотворчої (консервативно-революційної) доцільності в боротьбі з соціалістичною вакханалією». Визначень може бути стільки, скільки й бажаних виправдати або звинуватити у чомусь ту чи іншу сторону у добу зламів суспільних, моральних і навіть державних.

Номінально саме з'їзд хліборобів (переважно середніх і великих власників, спільно з партією хліборобів-демократів та Союзом земельних власників) видав П. Скоропадському «добро» на переворот, фактично – німецьке військове командування. Генерал здобув диктаторські повноваження. Конституційними документами Української Держави стали гетьманська грамота «До всього українського народу» та «Закони про тимчасовий державний устрій України». Водночас П. Скоропадський відкинув будь-які спроби довічної абсолютизації влади. Його диктатура мала бути лише тимчасовою, до стабілізації політичного і фінансово-економічного становища в країні, після чого демократично обраний Сойм (парламент) повинен був визначити державний устрій Української Держави і форми правління в ній. До скликання Союму законодавчі функції здійснювали фахівці міністерств, після чого закони ухвалювалися урядом і затверджувалися гетьманом. Виконавчу владу здійснювала Рада Міністрів.

Українська Держава забезпечувала право приватної власності, влада взяла курс на побудову ліберального капіталізму (за економічною сутністю) зі значною долею державних монополій та впливовим прошарком великої буржуазії. Це була унітарна держава диктаторського типу із тимчасовим обмеженням демократичних свобод. Водночас гетьманський режим був державою українського територіального націоналізму сучасного зразка (сборницька політика, українцями вважалися всі громадяни країни без різниці етнічного походження тощо), що базувався на основі українських консервативних традицій та ідеології. За час свого нетривалого існування Українську Державу визнало понад 20 країн світу. Національний суверенітет, як і владні повноваження самого гетьмана, де-юре були повносяжними, проте де-факто частково обмежувалися військово-політичною залежністю від іноземного військового командування (головно німецького), що дозволяє кваліфікувати Україну часів П. Скоропадського як сателіта провідних європейських держав – Німеччини та Австро-Угорщини.

Література:

Гай-Нижник П. П. Державний переворот 29 квітня 1918 р.: причини та перебіг захоплення влади П. Скоропадським // Український історичний журнал. – 2011. – № 4. – С.132–164.

Гай-Нижник П. З'їзд хліборобів 29 квітня 1918 р.: представницька складова гетьманського перевороту// Гілея. – 2012. – № 62. – С.25–31.

Гай-Нижник П. Павло Скоропадський і Власний Штаб гетьмана всієї України: боротьба за владу і державність. – К.: Крок, 2019. – 626 с.

Гай-Нижник П. 1918-й: два перевороти. – К.: Видавець Марко Мельник, 2019. – 298 с.

Микола Томенко

Розділ 5: Конституційно-правові засади Української Держави Павла Скоропадського: історичний гетьманат чи монархія

Для розуміння світоглядних засад та державного устрою України доби Павла Скоропадського варто звернутися спочатку до знаного ідеолога українського консерватизму та одного з ідейних архітекторів Гетьманату Скоропадського В'ячеслава Липинського.

У своїй знаменитій праці «Листи до братів-хліборобів», яку він напише протягом 1919–1929 років, В'ячеслав Липинський так обґрунтовує оптимальну модель відродження Незалежної України: *«Єдиною основою, на якій може відродитись Українська Нація і зорганізуватись Українська Держава єсть наша державно-національна традиція, зв'язана тісно з традицією Гетьманства. Ця традиція єсть. Вона існує, вона здатна до життя, як показали нещодавно минулі події: факт реставрації Гетьманства і фактичне існування Держави Української тільки за Гетьманства. Як би тієї традиції державно-національної у нас уже не було, то поняття Української Нації було б літературною фікцією, а будова Української Держави – політичним блефом»*.

Тому традиційне, національне українське Гетьманство, що себе історично проявило за часів Богдана Хмельницького чи Петра Дорошенка, може стати успішною формою для творення Нації і Держави.

Загалом Липинський вважає втраченим історичним шансом для України відмову Богдана Хмельницького стати Монархом. Адже тоді (йдеться про тріумфальний в'їзд у Київ 1649 року після низки перемог над поляками) український народ «вже раз в історії свого першого Великого Гетьмана і його помічників» прагнув спадкової влади. Бо *«не виборами, не голосуванням, не демократичними установчими зборами, а радісним плачем усіх дзвонів Святої Софії і традиційним благословенням Патріаршим прийняв тоді в Києві народ український Великого Богдана, що визволив його з під панування і «брикання» вільної і свободолюбивої, республіканської і антимонархічної, руйнуючої і жадної чужої та й своєї демократії»*.

«Без відродження й реставрації державно-національного традиційного Українського Гетьманства в особі проголошеного Головою Держави родового, дідичного Гетьмана, не буде сотворено на Україні таких умов, при яких найдужчий на Україні хліборобський клас зможе поступитися своєю більшою реальною силою во ім'я ідейних, всенаціональних інтересів Держави і Нації, зможе здобути для себе в очах інших класів необхідний моральний авторитет, і тому зможе вжити свою більшу силу на будову Української Держави і на об'єднання Української Нації, – переконує Липинський».

Інші альтернативи державного ладу для України початку ХХ століття шкідливі. Бо *«Народна Республіка»* – занадто отаманська і права.

Радянська – занадто комісарська і ліва. Вожді тих республіканських українських держав ідеальні, поки «виганяють Гетьмана». Вони одіозні, коли самі стають отаманами чи комісарами», – твердить Липинський.

Павло Скоропадський також з повагою ставиться до необхідності відродження національної державотворчої традиції історичного Гетьманату, проте обережний із використанням поняття «монархія» чи «монарх».

Він активно використовує інші терміни: «диктаторська влада», «сильна влада», «наведення ладу та порядку» і розглядає свою одноосібну владу як тимчасову і перехідну. Ось як він відповідає лідерам соціал-демократичних і центристських партій, які готові його підтримати як Президента Республіки за умови визнання Конституції УНР (як відомо Мала Рада УНР ухвалила Конституцію 29 квітня 1918 року, проте так не було жодної статті, яка б визначала статус і повноваження інституту Президентства).

Павло Скоропадський у своїх спогадах так аргументує свою незгоду на це: *«Погодитися на роль президента республіки на той час я вважав згубним для усієї країни, – краще було би не розпочинати усієї справи. Країна, як на мене, може бути врятована тільки диктаторською владою, тільки волею однієї людини можна повернути в нас лад, розв'язати аграрне питання й провести ті демократичні реформи, котрі необхідні країні...»* Тут варто зауважити, що Павло Скоропадський, на відміну від В'ячеслава Липинського, терміни «демократія», «демократична партія», «демократичні реформи»... використовує в позитивному значенні. Нагадаємо, що майбутній Гетьман планував *«...створити демократичну партію, це обов'язково (українець у душі демократ), але зовсім не соціалістичну»*.

Для визначення статусу та повноважень Гетьмана було підготовлено та підписано два важливі документи:

- «Грамоту до всього українського народу»;
- «Закони про тимчасовий державний устрій України».

Одразу ж зауважимо, що одноосібна влада Гетьмана розглядалася і Павлом Скоропадським, і вищезгаданими конституційно-правовими документами як тимчасова.

У «Грамоті до всього українського народу» читаємо: *«Бешикети й анархія продовжуються на Україні, економічна розруха і безробіття збільшуються і розповсюджуються з кожним днем і врешті для багатіщої колись-то України встане грізна мара голоду»*.

При такім становищі, яке загрожує новою ката-

строфою Україні, глибоко сколихнуло всі трудові маси населення, які виступили з категоричним домаганням негайно забудувати таку Державну владу, яка здібна була б забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці.

Як вірний син України я вирішив відкликнутись на цей поклик і взяти на себе ТИМЧАСОВО всю повноту влади.

Цією грамотою оголошую себе Гетьманом всієї України».

Тимчасовий характер одноосібної, як пише Скоропадський «диктаторської влади», підкреслено і назвою головного конституційно-правового документу Гетьманату – «Закони про тимчасовий Державний устрій України».

Цілком логічно, що про це було застережено і в самому документі:

«Тимчасово до обібрання Союму і відкриття його діяльності, Державний устрій України і порядок керування ґрунтується на слідуєчих законах...»

Про відданість виборному характеру майбутнього головного законодавчого органу Української Держави читаємо і в «Грамоті до українського народу»: *«В найближчий час буде видано закон, установлюючий порядок виборів до Українського Союму.*

До цього я буду твердо стояти на сторожі порядку і законності в Українській Державі, буду домагатись негайного виконання всіх державних розпоряджень і буду підтримувати авторитет влади, не спиняючись ні перед якими самими крайніми мірами».

Варто також звернути увагу на те, що «Грамота...», хоча й передбачала звільнення всіх Міністрів та їх заступників (товаришів) часів УНР, для забезпечення стабільності державної влади залишала на своїх посадах усіх інших урядовців.

Статус і повноваження Гетьмана Української держави окреслено в Законі «Про гетьманську владу».

Гетьман до обрання Союму виконує законодавчі функції

– «стверджує закони і без його санкції, ніякий закон не може мати сили»;

– очолює виконавчу владу – «призначає Отамана Ради Міністрів.

Отаман Ради Міністрів складає Кабінет і представляє його в повному складі на затвердження Гетьмана.

Гетьман затверджує і скасовує Кабінет у повному його складі.

Гетьман приймає і звільняє інших урядових осіб в разі, коли для останніх не обґрунтовано законом іншого порядку призначення і звільнення»;

– керує міжнародними відносинами «Української Держави з закордонними державами»;

– є «Верховним Воєводою Української Армії і Фльоти».

Закон «Про Раду Міністрів і про Міністрів» визначають відповідальність Отамана і Міністрів перед Гетьманом як за загальний хід державного управління, так і за окремий напрям своєї діяльності.

Тут варто зазначити, що пізніше у своїх «Спогадах» Павло Скоропадський визнав, що згода на призначення ВСІХ Міністрів Ради Міністрів особисто Гетьманом була помилкою, оскільки так звані «партійні комбінації» довкола Ради Міністрів призводили до його особистої відповідальності за ситуативні та випадкові призначення.

Найвищим органом у системі судової влади був Генеральний Суд.

Закон «Про Генеральний Суд» оголошувався *«вищим охоронителем і захистником закону та Вищим Судом України у справах судових та адміністративних»*.

Генеральний Суддя та судді призначалися Гетьманом.

Цікаво, що для визначення засад державної фінансової політики створювалася спеціальна Фінансова Рада.

Закон «Про фінансову Раду» передбачав, що склад Ради формує Гетьман і до неї за посадами входять Отаман, Міністр фінансів і Державний контролер.

Головними завданнями Фінансової Ради називалися питання грошового обігу, визначення часу та умов здійснення державних позичок і держаного кредиту.

Оскільки повернення Законності й поваги до Закону були одним із пріоритетів Павла Скоропадського, то і спеціальний Закон «Про закони» містив 11 статей, де було розписано механізми ухвалення, оприлюднення та дотримання законодавства в Українській Державі.

Процедура розробки та ухвалення законів передбачала таку послідовність дій:

- Міністерства або відомства розробляють закони з огляду на свої повноваження і передають до Ради Міністрів;
- Рада Міністрів обговорює і у випадку схвалення передає на затвердження Гетьманові;
- Затверджені Гетьманом Закони оприлюднюються і стають обов'язковими до виконання з часу визначеного в законі для всіх українських підданих і чужинців, які перебувають в Українській Державі.

Нормативні документи розпорядчого характеру та роз'яснення до Законів готують і видають Міністри за умов схвалення Радою Міністрів.

З огляду на важливість світоглядних і духовних чинників відродженого історичного Гетьманату, Законом оголошено *«первенствующою в Українській Державі християнську, православну віру»*.

Найбільшим серед Законів «Про Тимчасовий Державний устрій України» став Закон «Права та обов'язки українських козаків та громадян».

У 12-ти статтях викладені головні права та обов'язки громадян, що відповідає тодішнім конституціям європейських країн та й Конституції

УНР від 29 квітня 1918 року. Суттєвою відмінністю конституційного документа доби Української держави Павла Скоропадського від УНР Михайла Грушевського є визнання недоторканності приватної власності.

У статті 19 гарантовано, що: «Власність є недоторкана. Примусове відчуждження нерухомого майна, коли це необхідне для якої-небудь державної чи громадської користі, можливо не інакше, як за відповідну платню».

Більш за те, повага до приватної власності в Українській Державі визначена як одна із світоглядних підвалин. Нагадаю, що в «Грамоті до всього українського народу» зазначено:

«Права приватної власності – як фундамент культури і цивілізації – відбудовується в повній мірі і всі розпорядження бувишого Українського Уряду, а рівно Тимчасового уряду російського відмінюються і скасовуються. Відбудовується повна свобода по зробленню купчих по купці-продажі землі».

Громадянам Української Держави гарантувалося право вибору місця проживання, роботи, придбання і відчуження майна, виїзду за кордон.

Застерігалися й політичні права:

- право на проведення мирних зібрань, свободу висловлювань, друку, створення громад і спілок.

Серед найважливіших обов'язків українських козаків і громадян:

- захист Вітчизни як святий обов'язок кожного козака і громадянина на Українській Державі;
- сплата, визначених законом, податків і мит.

Тут варто спеціально звернути увагу на розрізненні в законодавстві Української Держави Павла Скоропадського статусу «козака» і «громадянина». На початку Розділу вже згадувалася апеляція В'ячеслава Липинського до історичного спадку Гетьманщини, славних традицій козацтва та «величогарного

минулого України», які повинна успадкувати нова Українська Гетьманська Держава. Окрім того у цій Державі визначальна державотворча роль надається козакам і хліборобам. Тому логічне виокремлення стану «козаків» як провідної верстви Української Держави. Правове та інституційне узаконення українського козацтва відбулося на підставі Закону про відновлення українського козацтва від 10 серпня 1918 р.

Стаття 2 так пояснює місію відновлення козацтва: «Відновлення козацтва має своєю метою відродження величогарного минулого Украї-

ни і допомогу відродженню Батьківщини і забезпечення її державности, а також виховання як підростаючого, так і будучих поколінь».

Для досягнення цієї мети козацькі громади як військові організації мають завдання фізичного і духовного розвитку, культурно-просвітницького та економічного характеру.

Членами козацьких громад мали право бути нащадки українських козаків та особи православної віри, які будуть визнані гідними цього статусу.

Організаційна структура Українського козацтва виглядала таким чином:

- сотня;
- полк;
- кіш,

які очолювали Отамани відповідного рівня.

А на чолі цього стояла Генеральна Козача Рада при Гетьманові України, яка мала здійснювати вищий догляд за зміцненням в козацькій громаді *«почуття і переконання в необхідності всіма засобами підтримувати державний порядок, сю неодмінну умову найкращого життя».*

Натомість Закон «Про громадянство Української Держави» було затверджено 2 липня 1918 року.

Закон визначав права та обов'язки громадян, процедуру набуття та позбавлення громадянства. Стаття 2 Закону забороняла подвійне громадянство:

«Громадянину Української Держави забороняється одночасно бути громадянином чи підданим іншої держави».

Громадяни Української Держави у відповідності до статті 3 отримували всю повноту політичних прав, у тому числі: *«...активне і пасивне право участі в виборах до публічно-правових установ, а також право державної і публічно-громадянської служби...»* і водночас на них покладался обов'язок *«дбати всіма силами про добро Української Держави, не жалкуючи для неї навіть свого життя».*

Набуття громадянства відбувалося за так званим *«принципом ґрунту або землі – ius soli»* (подібний принцип застосовано і в Законі про громадянство новітньої України). Це означало що, всі, хто народився на території України, навіть якщо вони перебували поза її межами, можуть звертатися протягом одного року щодо набуття громадянства Української Держави.

Також право отримання громадянства мали особи, народжені або усунулені громадянами Української Держави. Право набуття громадянство було можливе і через натуралізацію за умови проживання на території України протягом 3-х років і коли вона *«має спроможність годувати себе і родину».*

Особливий і спрощений порядок отримання громадянства передбачався для осіб, *«які зробили Українській Державі значні послуги».* Саме на підставі вищезгаданої норми статті 10 було запропоновано громадян-

ство України одному із організаторів Української академії наук Володимиру Вернадському, проте він від нього відмовився.

Процедура отримання громадянства покладалася на Адміністративні відділи Окружних судів. Оскаржити рішення мали право Губерніальні старости шляхом звернення до Адміністративних судів. Остаточне рішення щодо громадянства мав право ухвалювати Генеральний Суд.

Кожний громадянин прийнятий до громадянства повинен був скласти присягу на вірність Державі. Особи, які за своїм переконанням не визнають присяги, давали урочисту обіцянку на засіданні Адміністративного відділу Окружного суду з таким же текстом, але без слів «та заприсягаюсь».

Так звучала присяга чи обіцянка майбутнього громадянина Української Держави:

«ЗАПРИСЯЖНЕ ОБІЦАННЯ

Обіцяю та заприсягаюсь бути завжди вірним Українській Державі, як своїй батьківщині, охороняти інтереси Держави і всіма силами своїми допомогати її славі і розцвіту, не жалкуючи для цього навіть свого життя.

Обіцяю та заприсягаюсь не визнавати другої Батьківщини, крім Української Держави, щиро виконувати всі обов'язки громадянина її, коритися її Правительству і всім підставленим од нього властям, завжди маючи на думці, що добро та розцвіт моєї Батьківщини мусять бути для мене вище моїх особистих інтересів».

Закон про громадянство давав можливість активного залучення до діяльності в інтересах Української Держави росіян, які не підтримували більшовицьку владу в Росії та переїхали в Україну. Стаття 4 передбачала, що «усі Російські піддані, що пробувають на Україні під час видання цього Закону, визнаються громадянами Української Держави».

Показово і повчально, що вже після зречення від влади Павло Скоропадський у своїх «Спогадах» описує поведінку так званих «хороших росіян», яких прихистила Україна від більшовицької політики і надала громадянство та можливість працювати: «Картина така: приїжджає змучена людина з комуністичного раю в Україну... Після приїзду людина мовчить, спить, п'є і їсть – це його перша стадія.

Друга – хвалить, переконує, що Україна прекрасна і мова така милозвучна, і клімат хороший, і Київ красивий, і уряд хороший, все розумно – одним словом, рай.

За цей час він встигає побачити декого із раніше прибулих і ось, так тижнів через два, він входить в третю фазу.

Ще веселий і люб'язний, однак зауважує, що все добре, але ось він їздить на візниках, вони вже дуже погані, і бруківка місцями нікудишня, чому ж тут тримають таких міських чиновників.

– Так, вибачте, кажеш йому, Ви згадайте, що в Совдепії було, ми ж лише усього два місяці як працюємо, хіба можна тепер думати про візників і мостових, дякуйте Богові, що ви живі.

– Так то воно так, але все ж – і йде на досить довгий період. Я вже розумію, що для нього настала вже четверта фаза.

Зазвичай він вже не приходить додому, а його зустрічаєш або на вулиці чи де-небудь в театрі. Гарно одягнений, ситий, рум'яний і надзвичайно важливий.

– Знаєте Ви, що я Вам скажу. Ваша Україна, дурниця і не має жодних шансів для існування, безумовно, що все це буде знищено, тому потрібно творити єдину неподільну Росію та й українців ніяких немає, все це вигадка німців» (Переклад автора).

Таким чином, аналіз конституційно-правових документів Української Держави 1918 року та реальні повноваження Гетьмана, Ради Міністрів та інших владних інституцій дають підстави стверджувати:

- Українська Держава відтворювала національні традиції державотворення у формі ІСТОРИЧНОГО ГЕТЬМАНАТУ;

- серед ознак Української Держави як МОНАРХІЇ мало місце лише успадкування влади Павлом Скоропадським, як представником гетьманської династії Скоропадських. Водночас є документи, за якими представники найближчого оточення Гетьмана, мали план узаконення Гетьманату «наслідною конституційною монархією». Натомість сам Павло Скоропадський 3 серпня 1918 року власноруч підготував Грамоту із визначення Верховного Правителя на випадок власної смерті або тяжкої хвороби. Цим документом передбачалося, що в разі неспроможності Гетьмана правити державою персонально, Верховним правителем стає Петро Якович Дорошенко, відомий підприємець і меценат, а якщо й він не зможе це виконати, на його місце призначається член Генерального Суду Сергій В'ячеславович Завадський.

Як бачимо, Гетьман особисто пропонував передати владу не за спадковою ознакою, яка є визначальною характеристикою Монархії.

– Павло Скоропадський та головні правові документи Держави розглядали владу одноосібного Гетьмана як тимчасову, а державний устрій чинним для наведення ладу в Україні з подальшою діяльністю для обрання Українського Союму.

Павло Скоропадський також часто використовує термін «диктаторська влада», однак це радше спроба популярного визначення державного устрою тодішньої України, аніж реальний стан політичного режиму Української Держави 1918 року.

Активна залученість державних, політичних та корпоративних інституцій для управління державою є ще одним аргументом на користь функціонування історичного Гетьманату Павла Скоропадського як правової держави.

Тому вважаємо науково адекватним і коректним вживати таке визначення цього періоду національного державотворення: УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА у формі ІСТОРИЧНОГО ГЕТЬМАНАТУ або УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА Гетьмана Павла Скоропадського.

Література:

Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ – Філадельфія, 1995.

Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – Київ – Філадельфія, 1995.

Останній Гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського 1873 – 1945. – Київ., 1993.

Томенко М. Історія Української Конституції. – Київ, 2009.

Гай-Нижник П. Павло Скоропадський і Власний Штаб гетьмана всієї України: боротьба за владу і державність. – Київ: Крок, 2019.

Грамота до всього Українського Народу

Громадяне України!

Всім Вам, козаки і громадяне України, відомі події посліднього часу, коли джерелом лилася кров кращих синів України і знову відродившася Українська Держава стояла коло краю загибелі.

Спаслась Вона, дякуючи могутньому підтриманню центральних держав, які, вірні свому слову, продовжують і по цей час боротись за цілісність і спокій України.

При такій піддержці у всіх зродилась надія, що пічнетесь відбудовання порядку в Державі й економічне життя України війде, врешті, в нормальне русло.

Але надії на це не справдились.

Бувше Українське Правительство не здійснило державного будування України, позаяк було зовсім не здатне до цього.

Бешкети й анархія продовжуються на Україні, економічна розруха і безроботиця збільшуються і розповсюджуються з кожним днем і врешті для багатющої колись-то України встає грізна мара голоду.

При такому становищі, яке загрожує новою катастрофою Україні, глибоко сколихнуло всі трудові маси населення, які виступили з категоричним домаганням негайно збудувати таку Державну Владу, яка здібна була-б забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці.

Як вірний син України, я рішив відкликнутись на цей поклик і взяти на себе тимчасово всю повноту влади.

Цією грамотою я оголошую себе Гетьманом всієї України.

Управління Україною буде провадитися через посередництво призначеного мною Кабінету Міністрів і на остаточнім обґрунтованні нижче долучених до цього законів про тимчасовий державний устрій України.

Центральна і Мала Рада, а также всі земельні комітети з нинішнього дня розпускаються. Всі Міністри і товариші звільняються.

Всі інші урядовці, працюючи в державних Інституціях, зістаються на своїх посадах і повинні продовжувати виконання своїх обов'язків.

В найближчий час буде видано закон, установляючий порядок виборів до Українського Союму.

До цього я твердо буду стояти на сторожі порядку й законности в Українській Державі, буду домагатись негайного виконання всіх державних розпоряджень і буду підтримувати авторитет влади, не спиняючись ні перед якими крайніми мірами.

Права приватної власности – як фундаменту культури і цивілізації, відбудовуються в повній мірі, і всі розпорядження бувшого Українського Уряду, а рівно тимчасового уряду російського, відміняються і касуються. Відбувається повна свобода по зробленню купчих по куплі-продажі землі.

Поряд з цим будуть прийняті міри по відчуженню земель по дійсній їх вартости від великих власників, для наділення земельними участками малоземельних хліборобів.

Рівночасно будуть твердо забезпечені права робітничого класу. Особлива увага буде звернена на поліпшення правового становища і умов праці залізничників, котрі при виключно тяжких умовах ні на один час не кидали своєї відповідальної праці.

В області економічній і фінансовій відбувається повна свобода торгу й відчиняється широкий простір приватного підприємства й ініціативи.

Передбачаю всю трудність стоючої переді мною праці і молю Бога дати мені силу, аби гідно виконати те, що я вважаю своїм обов'язком перед рідною Україною в сучасний виключний і критичний для неї час.

Мені далекі і чужі які-б-то не було власні побудження, і головною своєю метою я ставлю користь і благо народу і всім дорогої нам Україні.

В цій свідомості кличу Вас, громадян і козаків України – без ріжниць національності й віросповідання – допомогти мені і моїм працівникам і співробітникам в нашому загальному велико відповідальному ділі.

*Гетьман Всієї України
Отаман Ради Міністрів*

*Павло Скоропадський
М. Устимович*

29 квітня 1918 р., м. Київ.

Закони про тимчасовий державний устрій України

Тимчасово до обібрання Союму і відкриття його діяльності, Державний устрій України і порядок керування ґрунтується на слідуєчих законах:

Про Гетьманську владу

- 1. Влада управління належить виключно до Гетьмана України в межах всієї Української Держави.**
- 2. Гетьман стверджує закони, і без його санкції ніякий закон не може мати сили.**

3. Гетьман призначає Отамана Ради Міністрів. Отаман Міністрів складає Кабінет і представляє його у повному складі на затвердження Гетьмана. Гетьман затверджує і скасовує Кабінет у повному його складі. Гетьман приймає і звільняє інших урядових осіб в разі для останніх не обгрунтовано законом іншого порядку призначення і звільнення.

4. Гетьман є вищий керівничий всіх зносин Української Держави з закордонними державами.

5. Гетьман є Верховний Воевода Української Армії і Фльоти.

6. Гетьман оголошує області на військовому, осадному або виключному положенні.

7. Гетьманові належить помилювання засуджених, полегчення кари і загальне прощення зроблених злочинних подій з скасуванням проти них переслідування і висвободження їх від суду і кари, а також складання казенних взимок і даровання милости в особистих випадках, коли цим не порушаються нічий охоронені законом інтереси і громадянські права.

8. Накази і розпорядження Гетьмана закріплюються Отаман-Міністром або відповідним йому Міністром.

Про Віру

9. Первенствующа в Українській Державі є віра християнська, православна.

10. Всі не належні до православної віри Громадяне Української Держави, а також всі мешканці на території України користуються кожний повсемістно свободним відправленням їх віри і богослуженням по обряду оної.

Права і обов'язки Українських Козаків і Громадян

11. Умови придбання прав Українського козацтва і громадянства, рівно як їх загублення, визначаються законом.

12. Захист Вітчизни – є святий обов'язок кожного козака і громадянина Української Держави.

13. Українські козаки і громадяне повинні платити установлені законом податки і пошлини, а також відбувати повинности згідно з постановленням закону.

14. Ніхто не може підлягати переслідуванню за злочинні вчинки тільки як в черзі, законом визначеній.

15. Ніхто не може бути затриманий під сторожою, крім як у випадках, законом визначених.

16. Ніхто не може бути судимий і покаран, крім як за злочинні вчинки, передбачені існуючими в час їх здійснення законами.

17. Оселя кожного неторкана. Робити обшукування й виїмку в будинку без згоди його господаря можливо не инакше, як в випадках і порядку, законом визначених.

18. Кожний український козак і громадянин має право вільно ви-

берати місце мешкання і працю, придбати і відчужити майно і без заборони виїзжати за кордон Української Держави.

19. Власність є неторкана. Примусове відчуження нерухомого майна, коли це необхідно для якої-небудь державної чи громадської користи, можливо не инакше, як за відповідну платню.

20. Українські козаки і громадяне мають право робити зібрання в метах не шкідливих законам, мирно і без зброї.

21. Кожний може в межах, установлених законом, висловлюватися і писати свої думки, а рівно розповсюджувати їх шляхом друку або іншими засобами.

22. Українські козаки і громадяне мають право гуртувати громади і спілки в метах не противних законам.

Про Закони

23. Українська Держава керується на твердих основах законів, виданих в установленій черзі.

24. Сила закону без виключення обов'язкова для всіх українських підданих і чужинців, в Українській Державі перебуваючих.

25. Закони, особисто видані для якої-небудь області чи частини населення, новим загальним законом не відсуюються, коли в ньому такої відміни не постановлено.

26. Закони обнародуються для загального освідомлення в утвореному порядку і перш обнародування до діла не прикладаються.

27. Після обнародування законів надається обов'язкова сила з часу призначеного для того в самому законі. В самому виданому законі може бути показане на вживання його, до обнародування, до виконання по телеграфу або через навмисних післанців.

28. Закон не може бути скасований инакше як тільки силою закону. Через те, поки новим законом не відмінено закон існуючий, він заховує повну свою силу.

29. Ніхто не може відмовлятися незнанням закону, коли його було обнародовано існуючим порядком.

30. Закони розробляються в кожному Міністерстві по належності і передаються на загальне обміркування Ради Міністрів.

31. По ухвалі Радою Міністрів внесених законопроектів вони передаються на ствердження Гетьманові.

32. Закони, які торкаються де-яких відомств, передаються в Раду Міністрів після обговорення їх заінтересованими Міністерствами.

33. Міністрам дається можливість видавати розпорядження в розвитку і поясненню законів, при чому всі такі розпорядження підлягають попередній ухвалі Радою Міністрів.

Про Раду Міністрів і про Міністрів

34. Напрямок і об'єднання праці окремих відомств по предметах як законодавства, так і вищого державного управління накладаються на Раду Міністрів.

35. Керування справами Ради Міністрів накладається на Генерального Секретаря і на підлягаючу йому Державну Генеральну Канцелярію.

36. Отаман-Міністр і Міністри відповідають перед Гетьманом за загальний хід державного управління. Кожний з них окремо відповідає за свою діяльність і розпорядження.

37. За проступні по посаді вчинки Отаман-Міністр і Міністри підлягають громадській і карній відповідальности на основах, в законі зазначених.

Про Фінансову Раду

38. Фінансова Рада є вища народня інституція для справ державного кредиту і фінансової політики.

39. Фінансова Рада складається з представників і членів, яких призначає Гетьман. Крім того в склад Ради входять на правах членів: Отаман-Міністр, Міністр Фінансів і Державний Контрольор.

40. На Раду накладається: 1) обміркування часу і умов державних позичок; 2) обміркування справ, дотичних державного кредиту, а також питань грошового обороту і 3) попередній, з особистого кожного раз розпорядження Гетьмана, розгляд справ по фінансовій частині, належачих вирішенню в законодавчій порядку.

41. Обміркування Ради передаються на погляд Гетьмана.

Про Генеральний Суд

42. Генеральний Суд Української Держави уявляє собою вищого охоронителя і захистника закону та Вищий суд України в справах судових та адміністративних.

43. Генеральний Суд оголошує до загальної відомости всі закони і накази Уряду, слідкуючи за закономірністю їх видання.

44. Порядкуючий Генеральний Суддя та всі Генеральні Судді призначаються Гетьманом.

Гетьман Всієї України
Отаман Ради Міністрів

Павло Скоропадський
М. Устимович

29 квітня 1918 р., м. Київ.

Павло Гай-Нижник

Розділ 6: Життя та будні резиденції диктатора: палац гетьмана усієї України П. Скоропадського

З першого ж дня свого гетьманування (29 квітня 1918 р.) П. Скоропадський оселився у будинку колишнього київського генерал-губернатора, який почали називати палацом пана гетьмана. П. Скоропадський відмовився оселитися в колишньому Царському (Маріїнському) палаці через те, що під час більшовицької окупації там відбувалися криваві езекуції та страти, згадував його міністр закордонних справ Д. Дорошенко, а гетьманський начальник Штабу Б. Стеллецький додає, що особливо пригнічувало гетьмана та його оточення ще й те, що перед входом на подвір'я Маріїнського палацу містилася ще свіжа братська могила офіцерів, що були захоплені більшовиками на київських Липках й страчені тут. Окрім того, гетьман не хотів оселятися в імператорському палаці, аби не наразитися на звинувачення у намаганні стати царем.

Гетьманський палац являв собою великий кам'яний дво-поверховий будинок, побудований у київському районі Липки в 1830-х роках по вулиці Інститутській, 40. Візуально він розташовувався на розі вулиць Інститутської та Левашівської; до будинку прилягав сад, що колись був складовою частиною Кловського парку. До 1917 р. він був резиденцією Київського, Волинського та Подільського генерал-губернатора. У ньому ж, до часу приведення до ладу Маріїнського палацу, зупинялися під час своїх відвідин Києва члени російської імператорської родини, зокрема у 40-х роках XIX ст. в генерал-губернаторському будинку кілька разів мешкав імператор Ніколай I, а згодом у 1852, 1859 та 1869 роках – імператор Александр III. Від 1864 р. у генерал-губернаторському будинку розміщувалася домовою церква Святого Миколая, що була побудована за губернаторства Анненкова на кошти Міністерства внутрішніх справ.

Фасад генерал-губернаторського палацу мав такий вигляд: довжина його становила 35 метрів, праворуч долучалася тривіконна прибудова з чавунним ґанком на колонках – бічний вхід, а далі – чотиривіконна прибудова домової церкви Св. Миколая. Загальна довжина споруди по вул. Інститутській дорівнювала 55 метрів. Значну частину будівлі займала зала для офіційних прийомів (за Трепова її було облаштовано білими з позолотою меблями, а підлогу вкрито біло-рожевим килимом). Кабінет генерал-губернатора та помешкання його родини містилися на другому поверсі. Уся садиба складалася з трьох частин. Її більшу площу займав старий сад, який частково зберігся до нашого часу.

Фасад генерал-губернаторського палацу мав такий вигляд: довжина його становила 35 метрів, праворуч долучалася тривіконна прибудова з чавунним ґанком на колонках – бічний вхід, а далі – чотиривіконна прибудова домової церкви Св. Миколая. Загальна довжина споруди по вул. Інститутській дорівнювала 55 метрів. Значну частину будівлі займала зала для офіційних прийомів (за Трепова її було облаштовано білими з позолотою меблями, а підлогу вкрито біло-рожевим килимом). Кабінет генерал-губернатора та помешкання його родини містилися на другому поверсі. Уся садиба складалася з трьох частин. Її більшу площу займав старий сад, який частково зберігся до нашого часу.

На розі був кухонний флігель, з'єднаний з палацом кам'яною галереєю, холодні служби (сарай для дров та льодовня). Окремо, воротами на Інститутську, розташовувався господарський двір з великою стайнею, каретником, сараями, оранжереєю та кучерською. У грудні 1911 р. було добудовано кам'яний сарай для автомобіля. Обабіч чавунного ґанку стояли дерев'яні смугасті будки для варті.

Після революції в будинку генерал-губернатора мешкав губернiальний комісар Тимчасового уряду, з осені 1917 р. в цьому будинку жив голова Генерального секретаріату Центральної Ради В. Винниченко, а після нього – голова Ради народних міністрів УНР В. Голубович.

Величезний генерал-губернаторський дім на Липках, як згодом бідкався начальник Штабу гетьмана, був розпланований вкрай незручно, він безпосередньо прилягав до сусідніх садиб на Левашівській та Інститутській вулицях. Парк, що також притулявся до будинку, був огорожений напівзгнилим дерев'яним парканом, а з вікон сусідніх будинків зовсім вільно можна було спостерігати за усім, що діялося усередині парку. Все це створювало досить великі ускладнення для охорони гетьмана.

Приміщення генерал-губернаторського будинку хоча й не надто постраждало з минулих півтора року, проте в ньому абсолютно не було нічого необхідного для життя. Вже на другий день перевороту П. Скоропадський застав увесь штат гетьманського будинку вже сформованим і йому залишилося лише переглянути його і затвердити. Проте перші ночі гетьманові довелося провести у своєму палаці «по бувачному».

На другому поверсі три кімнати зайняв гетьман (спальня, їдальня та кабінет), одна кімната (колишня вітальня) була надана для засідань Ради міністрів і ще одна – під кабінет генерального писаря І. Полтавця-Остряниці. Вільними на верхньому поверсі на перших порах залишалися ще три спальні кімнати, одна (кутова) кімната-вітальня та велика зала. «Тут у великій залі на другому поверсі, – згадував міністр закордонних справ Української Держави Д. Дорошенко, – відбувалися прийомі делегацій та урочисті прийоми чужоземних послів; поруч цієї зали містився кабінет Гетьмана, де він працював, приймав міністрів та інших службових осіб, де він давав аудієнції. На тому ж самому поверсі в двох залах, одна поруч другої, засідала Рада Міністрів і Мала Рада Міністрів». На першому поверсі три кімнати було віддано під кабінети голови Ради міністрів Ф. Лизогуба (потім – С. Гербея), персонального секретаря Гетьмана й заступника міністра закордонних справ О. Палтова та коменданта палацу К. Прісовського, а решта під караул. Усі кабінети в палаці були обладнані телефонними апаратами, що мали на той час тризначні та переважно чотиризначні номери.

Пізніше, коли в середині липня 1918 р. до Києва прибула сім'я гетьмана, мешканцям будинку довелося потіснитися. Дружина Гетьмана Олександра Петрівна (в дівочтві – Дурново), сини (Петро, Данило та Павло) та доньки (Марія та Єлизавета) оселилися у трьох невеликих кімнатах на верхньому поверсі, канцелярія ж гетьмана з її головою І. Полтавцем-Остряницею переселилися на нижній поверх. Відтак, здавалося б, великий генерал-губернаторський будинок виявився доволі затісним

і скромним помешканням для гетьманського оточення й мало відповідав його урочистій назві – гетьманський палац, а логічніше б його було назвати резиденцією.

Окрім того, нижній поверх палацу займав ще й німецький караул, який час від часу змінювався у своїй чисельності залежно від політичної ситуації в місті, а також караул гетьманського конвою та чергування. Особливого відділу власного Штабу П. Скоропадського. При вході стояли парні вартові конвою гетьмана, а в останні місяці Гетьманату парні вартові стояли й у залі перед внутрішніми апартаментами П. Скоропадського. Німці несли караули з боку парку, а отже їх для сторонньої публіки (відвідувачів) гетьманського палацу видно не було. Вночі двері спальної кімнати гетьмана охороняли спільно його конвой та вартові-німці, а в парку виставляли варту біля кулемета.

Попри таку посилену внутрішню та зовнішню охорону резиденції гетьмана, потрапити до палацу глави держави було відносно легко, оскільки будинок постійно відвідувало багато гостей і прохачів на прийомі не лише до самого гетьмана, але й до голови Ради міністрів і гетьманського коменданта. Тому майже на кожному кутку, за драпіровою дверей стояла заряджена зброя, на випадок необхідної самооборони. До середини літа 1918 р. вхід до гетьманського палацу для урядовців був порівняно демократичним, але після вбивства німецького командувача в Україні, фельдмаршала Г.Айхгорна, щоб дістатися до резиденції П. Скоропадського «потрібні всякі перепустки», через що урядові службовці почали називати його та навколишні околиці «Енгерес Крігсгебіт». Не довіряючи німцям та ще більше власній охороні, гетьман мріяв оточити себе конвоем з кавказьких народів. Проте всі спроби вмовити вояків з колишньої т.зв. Дикої дивізії, що поверталися до себе на Кавказ, залишитися на службі у П. Скоропадського не мали жодного успіху, незважаючи на пропозиції будь-якої оплати. Вірогідно хіба що один лише особистий охоронець-ад'ютант, що з'явився в оточенні гетьмана в останні часи Української Держави, – туркмен Абдул Західов – погодився на таку пропозицію.

Варто також додати немаловажну деталь щодо постійно присутніх у палаці осіб. З самого початку гетьманського правління при П. Скоропадському перебував молодий німецький граф Людольф-Герман Еммануель Георг Курт Вернер фон Альвенслебен. Цей капітан німецької військової розвідки (Оберкомандо) ще 20 квітня 1918 р. перед гетьманським переворотом був у П. Скоропадського, аби запевнитися, чи не заважається він повалити Центральну Раду, а за день навіть пропонував П. Скоропадському тимчасово переїхати мешкати до нього, але той відмовився й зупинився у російського монархіста, відставного генерала Ф. Безака, який, до слова, мав тісні зв'язки з німецьким штабом.

Та й мешкав Ф. Безак у Києві в сусідстві з німецьким Оберкомандо. Вже тоді майбутній гетьман усвідомив, що Вернер фон Альвенслебен був визначений постійно відбувати при ньому (можна сказати й по-іншому, і це буде не далеким від істини, – спостерігати за ним).

Такий стан речей й далі тривав і вже за Гетьманату. Пиха цього німецького спостерігача за гетьманом була величезною. В палаці гетьмана він тримав себе зовсім незалежно від німецького командування й мав безпосередні зносини з імператором Вільгельмом II. Він безцеремонно насміхався над укладом життя в гетьманському палаці, а власний конвой П. Скоропадського називав не інакше як пожежною командою. Однак гетьманське оточення швидко зжилося з ним й у палаці Гетьмана граф вважався своєю людиною, якій, за словами начальника Штабу П. Скоропадського, довірялися усі найближчі таємниці та сумніви. Веселий і безтурботний граф Вернер фон Альвенслебен не був позбавлений і комерційної жилки, а заступник міністра закордонних справ України й водночас довірений радник Гетьмана О. Палтов залагоджував через нього усі тертя з німецьким командуванням.

Життя в гетьманському палаці тривало за чітко заведеним регламентом. Робочий день гетьмана був точно розписаний по годинах. При цьому П. Скоропадський особисто працював надзвичайно багато, від світання до смеркання. Прокидався він близько восьмої чи о пів на дев'яту годину ранку й за петроградською звичкою довго приводив себе до ладу. Проте це не був усамітнений процес. Під час одягання гетьман приймав найдовіреніших осіб, зокрема кравця-єврея, свого полкового товариша та штатного помічника Ф. Безака, який повідомляв йому найсвіжіші новини, чи особистого радника й заступника міністра закордонних справ О. Палтова. Зазвичай о десятий ранку розпочинався прийом міністрів з доповідями. Кожний міністр міг мати таку аудієнцію один чи два рази на тиждень й доповідати протягом однієї години. Один раз на тиждень вранці замість доповіді міністрів влаштовувався прийом прохачів або депутацій. Для того, аби потрапити на такий прийом, слід було за два дні записатися у Штабі Гетьмана у гофмаршальській частині. Після внесення до списку й перевірки особи через Особливий відділ, прохач отримував повідомлення про прийом.

Такі прийоми обставлялися значною урочистістю. Усі гості вишикувалися за списком у залі й потім гетьман, у супроводі начальника Штабу, палацового коменданта, гофмаршала (гетьманського господаря) та чергового ад'ютанта, виходив зі свого кабінету. Декого з гостей П. Скоропадський запрошував до себе у кабінет й вислуховував окремо. Рівно о дванадцятій годині розпочинався сніданок. Запрошені заздалегідь збиралися у залі, виходив гетьман й усі прямували до їдальні. Як за сніданком, так і за обідом стіл завжди

Посланці-повірені Німеччини барон А. фон Мумм та Австро-Угорщини граф Й. Форгач під час зустрічі з гетьманом всієї України П. Скоропадським після вручення вірчих грамот (Київ, гетьманський палац, 2 червня 1918 р.)

прикрашався квітами, а в особливо урочистих випадках на честь знатного гостя з квітів викладався або родинний герб, або ініціали запрошеної особи. Їжа була гарно приготованою й навіть вишуканою, проте не подавали ані горілки, ані вина. Окрім запрошених до сніданку та обіду, під час частування були присутніми: начальник Штабу, палацовий комендант, гетьманський господар (гофмаршал), його начальник господарчого відділу (метрдотель), генеральний писар, О. Палтов, Г. Зеленовський та черговий ад'ютант. За стіл всідалися суворо за чинами й, аби не виникло якихось інцидентів, перед кожним прибором клалася записка. Меню страв писалося українською та французькою мовами.

За день на кухні гетьманського палацу видавалося до 200 сніданків та обідів. Проте попри видиму пишність, їхня вартість була дешовшою (брався розрахунок у 10 крб. на день на людину), ніж короткий обід (набагато гіршої якості за гетьманський) у гарному київському ресторані (на той час він коштував близько 20–30 крб. на людину). Однак бували випадки, коли грошей не було навіть на придбання продуктів для столу й гетьманському господареві (гофмаршалові) М.Ханенку (небожеві Б. Ханенка) доводилося видавати гроші з коштів родинної контори Ханенків. При цьому необхідно врахувати й ту обставину, що майже кожного тижня влаштовувався хоча б один парадний обід, коли доводилося значно покращувати їжу як за якістю, так за кількістю. Втім, варто зауважити, що попри суцільну економію, гетьман неодноразово порушував питання про ще більше скорочення витрат на харчування.

До речі, за встановленим етикетом, розмови гетьмана з представниками німців (чи то за обідом, чи то на прогулянці у парку) не прийнято було переривати.

По завершенні сніданку П. Скоропадський здійснював невеличку прогулянку парком з одним із гостей, після чого прямував до свого кабінету, де у нього знову розпочинався прийом міністрів, який тривав до шістнадцятої години дня. Від шістнадцятої до дев'ятнадцятої години час не був розписаним, й у цей час гетьман приймав у себе окремо викликаних на нараду осіб. Рівно о дев'ятнадцятій, за тими ж правилами та процедурою, що й для сніданку, усі збиралися у залі й звідтіля прямували до обіднього столу. До о пів на дев'яту вечора обід добігав кінця й П. Скоропадський приймав доповідь від начальника Штабу, а в іншій кімнаті одночасно відбувалося засідання Ради міністрів. Близько десятої вечора уряд здійснював перерву на пів години й усі виходили до зали; туди ж виходив і гетьман й тут відбувався обмін враженнями та думками. Після перерви, П. Скоропадський із начальником Штабу поверталися до кабінету, де іноді до третьої – четвертої години ранку займалися розглядом поточного листування. Як засвідчував гетьманський начальник Штабу, дуже рідко бували дні, коли вдавалося закінчити роботу до одинадцятої чи дванадцятої ночі.

Б. Стеллецький (начальник Штабу) пояснював такий напружений графік роботи Гетьмана кількома причинами. Усі міністри належали до різних соціальних станів, були різними людьми і за освітою, і за вихованням. П. Скоропадський нікому з них не довіряв. Разом із тим він усвідомлював

недостатність свого особистого державницького виховання, що спонукало до більш тривалого й обережного розгляду доповідей та ретельного вникання у суть справи. Гетьман знав, що більшість міністрів належали до згуртованого партійного середовища – партії кадетів. Водночас, будучи від природи людиною спостережливою та підозрілою, він помічав як, наприклад, О. Палтов готує його до прийому Б. Бутенка. Дехто з міністрів (О. Рогоза, М. Любинський та ін.) подавали йому необроблені доповіді, а лише сирий матеріал, і П. Скоропадський, соромлячись їх повернути таким міністрам, доручав начальникові Штабу самому або разом з ним, особисто розібрати деталі певного сирого матеріалу.

І, врешті, гетьман просто фізично не міг впоратися із тими горами різних записок, проєктів та листів, що надходили на його ім'я. Бували дні, коли в гетьмана за день нагромаджувалася така кількість паперів, що для перенесення їх у Штаб потрібні були два чоловіки. Крім того, Рада міністрів була вкрай не ініціативною й не виявляла творчого підходу до праці в той час, *«коли події явно вказували на необхідність проведення в життя, за умовами часу, тієї чи іншої імпровізації»*. Тож П. Скоропадському доводилося давати особистий імпульс й спрямовувати діяльність свого уряду, але при цьому мусив вникати у кожну дрібницю поданих на його затвердження паперів.

Лише після приїзду в середині липня 1918 р. до Києва сім'ї гетьмана П. Скоропадський інколи дозволяв собі по обіді провести час із дружиною, з її невеличким товариством у вітальні. Варто зазначити, що, за спостереженнями начальника Штабу гетьмана Б. Стеллецького, дружина П. Скоропадського була від природи дуже розумною жінкою, а її розуму і такту міг би з успіхом позаздрити будь-який з міністрів гетьмана. Не зайвим буде згадати й про те, що Олександра Петрівна *«далеко не співчутливо ставилася до всієї авантюри свого чоловіка і не вірила в Україну»*.

Такі її погляди мали право на існування й не заслуговували б тут на окрему згадку, коли б гетьманова Олександра не впливала б ними на рішення свого чоловіка – гетьмана України. Б. Стеллецький згадував, що коли виникала в русофільській частині оточення П. Скоропадського, зокрема у самого Б. Стеллецького та О. Палтова, необхідність схилити на проросійський бік Гетьмана у суперечці з проукраїнською групою (Д. Дорошенко, І. Полтавець-Остриця), то вони запрошували дружину гетьмана, яка *«з'являлася нібито випадково і як жінка від природи розумна знаходила спосіб примирити сторони й переконати свого чоловіка»*.

Сім'я Скоропадських на внутрішньому подвір'ї гетьманського палацу:
гетьманівна Марія, гетьманич Данило, гетьман Павло, гетьманова Олександра, гетьманич Павло, гетьманівна Єлизавета
(Київ, липень 1918 р.)

Гетьманський начальник Штабу згадував, що П. Скоропадський часто висловлював наближеним до нього людям свій погляд на Україну взагалі й зокрема на своє гетьманство. *«Він абсолютно щиро усвідомлював, що в Петербурзі не була зрозумілою можливість від'єднання України (Малоросії) від Росії, й хоча він поза усяким сумнівом природний малорос, але ні його серцю, ані його розуму Малоросія нічого не говорила»*.

Лише після зречення Государя, якого він дуже поважав, й коли тимчасовий уряд і навіть окрема область мала вибрати собі правителя, він ближче познайомився зі своєю батьківщиною. І ось тут йому відкрилися зовсім нові, досі чужі відчуття, навіювані ставленням далекого, солідного і чужого Петербурга до цієї багатой та колись самостійної окраїни, колиски усієї Держави Російської й безумовного джерела, що до останнього часу насичувало північ своєю високою культурою. Україна дала Росії цілу низку вчених, письменників, поетів, музик. Її багатством жив і звеличувався Петербурзький режим та узамін всього цього, – писав Б. Стеллецький про роздуми гетьмана П. Скоропадського й ніби про свої власні, – невдячний чиновний Петербург лише завдавав один за другим уколи національному почутті українців. Заборонялися український друк, театр, освіта в школах малоросійській мові й народний поет і борець Шевченко в поглядах Петроградського чиновництва був небезпечніше Пугачова та Стеньки Разіна.

Тепер тільки стало йому, Скоропадському, зрозуміло, яку штучну ворожнечу чиновництво надіслало між хохлами і москалями.

Але усе це, казав Скоропадський, навіть якби він це й знав раніше, як знає він тепер, не дало би йому права на проголошення гетьманства, якщо би був в Росії Імператор. Тепер же, коли зник цей єдиний зв'язок, коли долею російських народів заволоділи якісь різночинці, він вважає себе більш ніж у праві, і за своїм становищем і за походженням, взяти участь у долі Батьківщини. Що буде далі, передбачити важко, але одне він може сказати, що коли на чолі управління Росії залишаться ці сумнівні пройди-світи, то він без боротьби своєю владою не поступиться. Він любить до цієї пори Росію, але Росію справедливу і сильну й завжди готовий надати їй свою допомогу.

На запитання, як він розуміє: чи повинна бути Україна самостійною чи увійти федеративно до складу Російської Імперії, Скоропадський відповідав, що тепер ще нічого не можна передбачити, усе буде залежати від того, що буде являти [з себе] майбутня Росія, проте вірогідно припустити, що Україна увійде федеративно до складу нової Росії».

Гетьман не знав своєї країни, свого народу, але прагнув їх пізнати. Це, зокрема, можна побачити у його прагненні створити свою «народну» партію, його мрією було створити кілька особистих потягів по Україні, аби він міг, з одного боку, познайомитися з країною, а з другого боку, познайомити населення із собою.

Що ж до особи самого гетьмана, то його начальник Штабу змальовував його як гарно складену, вище середнього зросту людину, з характерними рисами обличчя, які можна було назвати навіть гарними, проте

мужніми. Водночас він характеризував його як жіночну, зніжену й взагалі добру людину, що мала середні розумові якості, а позаяк він майже нічого не читав, то йому важко було розбиратися у деяких питаннях, що потребували розумової підготовки. Гетьман водночас був досить сентиментальним. Так, коли влітку 1918 р. начальник Штабу повідомив йому про страту більшовиками царя та його сім'ї, *«то в перший момент обличчя його якось витягнулося, скривилося у гримасу і він заплакав як маленька дитина»*. Усе відбулося на очах німецького посла в Україні А. Мумма. Потім, під час панахиди у палацовій церкві, П. Скоропадський знову ридав, мов дитина. Крім усього цього, за спостереженнями Б. Стеллецького, П. Скоропадський достеменно не вмів розбиратися в людях і деякі особистості діяли на нього фатально.

Одну з таких фатальностей начальник Штабу, зокрема, вбачав й у смерті 15 серпня 1918 р. вже в Києві маленького гетьманича Павла – найменшого сина Скоропадських і улюбленця сім'ї. Хлопчик захворів через недовгий час після приїзду родини до столиці України, але особистий гетьманський штабний лікар Лукашевич, як додає у своїх записках Б. Стеллецький, – особа дуже напівповажна і у медичному відношенні мало компетентна, ескулап, що втерся в довіру до П. Скоропадського, залікував дитину, яка померла від апендициту. Маленького гетьманича поховали на столичному цвинтарі церкви Святого Александра Невського.

З приїздом сім'ї П. Скоропадського життя у гетьманському палаці поживавішало. За столом у гетьмана з'явилося родове срібло та золото, а симпатичні обличчя молодих гетьманівен за сніданками та обідами надавали їм родинного затишку. Разом з тим будинок колишнього генерал-губернатора, що служив за гетьманський палац, виявився затісним.

Сам Гетьман згадував, що будинок генерал-губернатора мав багато незручностей для життя навіть за найскромніших бажань; ані сім'ї, ані прислужі неможливо було хоч якоюсь мірою пристойно влаштуватися.

«Взагалі, життя моє особисте з сім'єю під час Гетьманства, – писав П. Скоропадський у спогадах, – нагадувало мені часто французьку говірку: «Le luxe et la misere»¹.

З одного боку, великі обіди й сніданки з великою кількістю людей, яких доводилося запрошувати з тієї чи іншої причини, що стосувалася їхньої служби, або політики, з іншої – життя приватне, наприклад, дітей у ванній кімнаті, позаяк іншого приміщення не було. Попри ці незручності й ці приміщення, наше життя, особливо їжа, коштували надто дорого скарбниці, яка за постановою ради міністрів усе оплачувала, відтак усі-

¹Le luxe et la misere – Близь і злиденність (фр.)

лякі зміни в сенсі розміщення мене шаріли. Мені всі казали, що в цьому будинкові, пристосованому лише для життя генерал-губернатора дореформеного часу, тепер достеменно не можна вмістити усіх мешканців, подібно до частини конвою, ординарців і деяких інших посадових осіб, які за своїм родом служби повинні були теж розташовуватися у будинку. Крім того, необхідно було, я завжди цього дуже хотів, розмістити раду міністрів і мою особисту канцелярію, для цього мені завжди вказували на необхідність переїзду у палац, який я відвів тимчасово для розташування там міністерства внутрішніх справ. Я цього, особливо спочатку, не хотів, мені в цьому не хотілося уподібнитися Керенському, який, незважаючи на багаторічні демократичні запевнення, розпочав з того, що розмістився у Зимовому палаці. Восени ж, коли з'ясувалося, що люди, особливо конвойці, прямо таки задихаються в маленьких кімнатах, чого літом, звичайно, через відкриті настіж вікна не помічали, питання явилось у прибудові, але позаяк сміта показала, що все це влетить скарбниці у декілька сотень тисяч й в підсумкові все ж буде погано, я запропонував раді міністрів обговорити питання про переїзд мій у палац, або ж про асигнування на перебудову, причому просив цю справу вирішити без моєї участі, зовсім не рахуючись з моїми особистими зручностями».

Тож почалися пошуки нового приміщення. Поблизу була розлога садиба старовинної будови, зайнята великим садом та дуже просторим дерев'яним будинком, що виходив на Катерининську вулицю поряд з палацом генерал-губернатора, й розміщувалася на вулиці Інститутській. Цей будинок у 30-х рр. XIX ст. належав фельдмаршалові графові Сакену, а згодом у ньому мешкав київський цивільний губернатор й містився місцевий Інститут шляхетних панянок. Утім, він явно був непридатний для резиденції гетьмана.

Спочатку виник план перенести гетьманський палац у колишній дім командуючого військами Київської військової округи, що був побудований ще за генерала Драгомірова й відрізнявся своїм поміщицьким розташуванням. До цього будинку прилягав величезний парк, який обидвома сторонами виходив на пустинний Кловський узвіз. Проте виявилось, що для надійної охорони цього парку довелося б удвічі збільшити чисельність конвою гетьмана. До того ж занепокоєння викликала близькість маєтку до заводу «Арсенал» з його постійно бунтуючою робітничою масою.

Тоді звернули увагу на Єлизаветинський палац (на Єлизаветинській вул.), в якому до Першої світової війни розміщувалося Єпархіальне училище. Палац відповідав усім вимогам до зручного розташування в ньому усіх необхідних служб Головної Квартири Гетьмана та його сім'ї. Однак Рада міністрів відхилила асигнування 800 тис. карбованців на його ремонт. *«Всесильний Гетьман України, – як із прикрістю зауважив його начальник Штабу, – з чуття вродженої делікатності й, не бажаючи через особисті зручності входити у суперечку з людьми без такту, не наполягав».*

Рада міністрів вирішила таки не переносити гетьманську резиденцію в інший будинок. Коли ж після цього постала потреба в гетьманському палаці полагодити груби, побілити стелі та коридори, а також залатати іржавий дах, що протікав, то уряд почав шукати якісь формальні зачіпки,

аби відмовити у виділенні коштів навіть на цей першочерговий ремонт. Обуренню начальника Штабу гетьмана не було меж.

Проте, наприклад, в липні 1918 р. мала Рада міністрів (реєстр № 5 від 2, 5, 8, 9 і 11 липня 1918 р.) ухвалила *«скасувати в кошторисі 2.000 карбованців, котрі прохаються на купівлю крісел для палати засідань Малої Ради Міністрів і ухвалити відпуск кредиту в сумі 28.350 карбованців»*. В середині серпня у відповідь на доповідь начальника Штабу гетьмана мала Рада міністрів (реєстр № 9 12, 15 і 16 серпня 1918 р.) постановила *«ухвалити одпуск в 1918 році щомісячно по 400 карб. на видатки по художественній частині Дворця Пана Гетьмана»*. 24 жовтня 1918 р. мала Рада міністрів асигнувала 10 тис. 818 крб. *«на придбання уніформи льокеям і швейцарам дворця П[ана] Гетьмана», а також збільшила » асигнування по кошторису на освітлення будинку № 40 по Інституцькій вул. до 16.000 карб. і на дрібний ремонт до 14.000 карбованців»*.

Загалом же, на утримання палацу та всієї його обслуги відпускалося з коштів державної скарбниці приблизно 2 тис. крб. на день. Сам П. Скоропадський готівкою отримував зарплатню розміром у 10 тис. крб. на місяць, як він казав « на тютюн ». Проте якогось законодавчого акта, за яким визначалася б така зарплата глави держави, не існувало. У зв'язку з цим, 8 жовтня 1918р. Рада міністрів визнала за необхідне розробити законопроект про надання гетьманові особистого утримання. Тоді ж урядом було ухвалено, *«надалі до затвердження законопроекту відпускати на утримання Пана Гетьмана по 25.000 карб. щомісячно, починаючи з 29-го квітня ц/р.»*. Усі ж кошти на утримання гетьманського оточення та палацу виділялися за окремою смітою (кошторисом) Головної Квартири Гетьмана.

Палац пана гетьмана перебував у структурі адміністрації глави держави, яка за владарювання П. Скоропадського мала назву «Головна Квартира Пана Гетьмана». Вона охоплювала три основні складові: «Штаб Пана Гетьмана», «Особи біля Гетьмана» (тобто його ад'ютанти), «Власна Його Світлості Пана Гетьмана всієї України канцелярія».

Структура, повноваження, обов'язки та завдання гетьманської Квартири визначалися Положенням «Про Головну Квартиру Гетьмана», що було ухвалене під грифом «таємно» Радою міністрів Української Держави 3 травня 1918 р., тобто вже на четвертий день після державного перевороту на чолі з П. Скоропадським. 3 серпня 1918р. зазначене «Положення» набуло нової редакції. Детальніше структура Головної Квартири визначалася у Додатку до Положення «Про Головну Квартиру Гетьмана», в якому зазначалося, що

вона складається з вищезазначених трьох «Частин». Фінансування Головної Квартири гетьмана відбувалося за окремим кошторисом («Смітою Гетьманської Головної Квартири на 1918 р.»). На утримання всіх її інституцій державним бюджетом визначалася сума в 4 млн. 352 тис. 940 крб. Начальником Головної Квартири гетьмана, тобто головою гетьманської адміністрації, був начальник його Штабу, який таким чином поєднував ці дві посади. Головна Квартира гетьмана являла собою центральну адміністрацію глави держави, яку було побудовано на військових засадах і що мала виняткові контролюючі повноваження щодо усіх силових структур країни та визначала основні напрями політики та охоронної діяльності в Українській Державі.

Суттєвим нюансом картини укладу життя в палаці гетьмана й організації у ньому вертикалі повноважень та обов'язків, як свого роду віддзеркалення загального становища у владі Української Держави та півного у ній духу, є від'їзд П. Скоропадського 2 вересня 1918 р. з Києва до Німеччини для офіційної зустрічі з кайзером Вільгельмом II. Перш за все, цікавим є те, що про плани гетьмана відвідати Німеччину ані в палаці, ані в уряді, ані у його ж особистому Штабі, ані серед охорони ніхто нічого не знав. Не знав ні начальник Штабу Б. Стеллецький, ні комендант гетьманського палацу К. Прісовський, ні начальник Особливого відділу Д. Бусло та інші.

Уся підготовка до поїздки була прихована непроникливою таємницею й здійснювалася винятково німецьким командуванням, а в гетьманському палаці – особистим представником німецького імператора графом Алвенслебеном. Начальник Штабу гетьмана Б. Стеллецький дізнався про візит П. Скоропадського до Потсдама лише у день його від'їзду близько другої-третьої години дня, та й то, тільки після того як гетьман узяв з нього чесне слово про збереження таємниці². Тож, коли дізнавшись, що від'їзд відбуватиметься у цілковитій таємниці та серед ночі, начальник Штабу гетьмана запитав, чи потрібно віддати розпорядження щодо потяга, гетьман відповів йому, що усе це вже зроблено німецьким штабом. Близько першої години ночі до під'їзду гетьманського будинку було подано німецькі штабні автомобілі й гетьман у цивільному вбранні у супроводі свого ординарця А. Західова, графа Альвенслебена, ад'ютанта Г. Зеленецького та особистого радника і заступника міністра закордонних справ О. Палтова поїхав на вокзал.

Там їх вже очікував підготовлений Штабом німецьких військ в Україні потяг, до якого був посаджений батальйон німецької ж піхоти з великою кількістю кулеметів. До хвоста потяга було причеплено два салон-вагони: передостанній – для українського гетьмана, а останній – для начальника залізниці.

У самому салон-вагоні біля кожних дверей стояло по німецькому вартовому, а на майданчику вагона – кулемет.

Прибувши на вокзал у цивільному вбранні, гетьман П. Скоропадський, маючи вкрай сконфужений вигляд, швидко увійшов до вагона.

²Сам П.Скоропадський писав у спогадах, що в день свого від'їзду (2 вересня 1918 р.) він повідомив про це Раду міністрів під час її вечірнього засідання.

«Дійсно, – розмірковував з цієї картини очевидець, начальник гетьманського Штабу Б.Стеллецький, – цей від'їзд швидше нагадував відправку якогось злочинця, а не відбуття зі своєї резиденції голови держави».

Про від'їзд гетьмана до Німеччини для зустрічі з німецьким імператором Київ дізнався з газет лише наступного дня. Начальник Штабу П. Скоропадського занотував, що несподіване зникнення гетьмана з палацу край вразило його службовців, а надто гетьманського коменданта К. Прісовського, який був неабияк ображений такою недовірою до його особи, для багатьох же заздрісників та прихованих недоброзичливців легше було перенести грім над головою, аніж дізнатися цю новину.

Візит гетьмана до Німеччини був насичений перемовинами та зустрічами: 4 вересня делегація Української Держави відвідала канцлера Німеччини графа Гертінга, після чого відбувся урочистий обід та раут; 5 вересня гетьман із почтом був у Касселі, де відвідали місцеву картинну галерею, а потім імператорський палац Вільгельмцрере, в якому П. Скоропадський мав особисту зустріч з Вільгельмом II, отримав від нього Орден білого орла та в колі оточення обох глав держав – сніданок; ввечері того ж дня українська делегація (о 20-й годині) вже обідала в Ганновері в імператорських кімнатах вокзалу разом із графом Берхемом, графом Альвенслебеном та Майєром; 6 вересня – імператорська опера; 8 вересня – поїздка у Спа, де відбувалися сніданок і зустріч з фельдмаршалом П. Гінденбургом; потім відвідини вілли Кугель та її власника Б.Круппа й огляд його заводів в Ессені; ввечері того ж дня вечерея у Кельні у придорожньому готелі; 9 вересня гетьман повернувся до Берліну, а наступного дня (10 вересня) відбув у Кіль для зустрічі з братом кайзера Вільгельма II принцем Генріхом Прусським, де відбувся також обід у німецьких Морських зборах.

З'явився П. Скоропадський у своєму палаці так само несподівано, як і зник. Гетьман повернувся з Берліна надзвичайно задоволений візитом. Саме після цієї поїздки П. Скоропадського вже усі почали титулувати «Його Світлістю Ясновельможним», як називав його в Німеччині кайзер Вільгельм II. Відвідини кайзера дещо вплинули, принаймні ззовні, й на поведінку німецьких представників в Україні. Після того, як у Берліні німецькому послові А. Мумму в імператорській ложі театру було вказано сидіти за спиною гетьмана, його раніше зверхній тон змінився на лагідний. Негайно після повернення гетьмана сталася й інша небачена до цього часу річ: німецький командувач власною персоною з'явився, аби дізнатися, коли П. Скоропадський зможе його прийняти. До цієї поїздки німецький командувач сам призначав гетьманові час зустрічі. І дійсно, наступного дня у призначений гетьманом час командувач німецьких військ в Україні Г. Кірбах та його начальник Штабу В. Гренер у парадній формі прибули на зустріч із П. Скоропадським і, за його ж словами, тримали себе мов підлеглі. Один лише Альвенслебен як і раніше зберігав свою незалежну та безтурботну поведінку.

Усі ці події сильно змінили й самого П. Скоропадського, в нього буквально голова пішла обертом, він почав менше працювати, поводитися дедалі самовпевненіше, не помічаючи кардинальних і карколомних змін у суспільстві та країні, перестав відчувати пульс навколишнього життя.

Гетьман дедалі більше уваги звертав на зовнішні ознаки свого правління. Були замовлені його світлини, видано короткий нарис його бойової діяльності, порушено питання про значки, якими він хотів нагородити учасників перевороту, сформована комісія з істориків та вчених щодо встановлення гетьманської відзнаки, розпочато розробку орденів тощо, його постійно займали численні родичі, що прибули з радянської Росії, по неділях після сніданку гетьман із сім'єю катався на пароплаві по Дніпру й обідав на лоні природи.

У жовтні 1918 р. Б. Стеллецького на посаді начальника гетьманського Штабу було замінено на О. Аккермана, який геть не цікавився політичними аспектами навколо гетьмана та проблемами його безпеки, а цілковито зосередився на господарчих питаннях життя у палаці.

«Він [Скоропадський] ніби відчув ґрунт під ногами, він перестав бути тією простою і працюючою людиною, якою був до цих пір. Влада й шана стали йому крутити голову, він за всією вірогідністю почав вірити у свій розум і силу, а головне непогрішимість... – зазначав Б. Стеллецький. – Оточений лестощами, залякуємий друзями, що владу в нього можуть відібрати, вбачаючи у всілякому розумному і сильному – суперника, правитель починає усю свою увагу [зосереджувати] на своїй владі й намагається оточити себе людьми не небезпечними для нього за розумом і діяннями.

[...] Повернувшись «Світлістю» з поїздки в Берлін він перестав цікавитися з тією дошкульністю як це робив раніше поточними справами. [...] Цілі юрби підлабузників почали оточувати Скоропадського, на честь нього створювалися оди та вірші й він, утамований владою скоротив час прийому міністрів, почавши їх приймати тільки до сніданку, а решту часу почав присвячувати в новому напрямку.

Можливо, гетьманство на Україні загинуло б і без цього, проте у будь-якому випадкові воно загинуло б іншим [шляхом?], а не так ганебно, як це сталося».

Під час окупації Києва поляками (травень – червень 1920 р.) будинок було перетворено у пороховий склад, який вони підірвали під час відступу з міста, зруйнувавши таким чином палац дощенту. Руїни вже не підлягали відбудові, на їх місці у 1925 році було влаштовано сквер. У 1934 р. на його місці за проектом архітектора С. Григор'єва було побудовано дім для співробітників Ради народних комісарів УРСР, а вулиця мала назву 25 Жовтня (сьогодні – вул. Інститутська, 20/8).

Література:

Гай-Нижник П. Життя та будні резиденції диктатора: палац гетьмана усієї України П.Скоропадського // Наукові записки Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. Серія: Педагогічні та історичні науки: збірник наукових праць. – Вип. 114. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2013. – С. 255–270.

Гай-Нижник П. Палац пана гетьмана – резиденція П.Скоропадського та його Головної Квартири: життя при Дворі // Пам'ять століть. – 2011. – жовтень.

Гай-Нижник П. Павло Скоропадський і Власний Штаб гетьмана усієї України: боротьба за владу і державність. – К.: Крок, 2019. – 626 с.

Павло Гай-Нижник

Розділ 7: Державна канцелярія при Раді міністрів Української Держави 1918 р.: структура, завдання, діяльність

Після встановлення внаслідок державного перевороту 29 квітня 1918 р. диктаторського режиму П. Скоропадського у формі гетьманату, нове утворення, що змінило УНР, отримало назву Українська Держава. У цій державі гетьман здобув усі законодавчі та виконавчі повноваження. Проте у виробленні законодавчої бази держави брали участь також Рада міністрів та Мала Рада міністрів, які водночас були також і органами виконавчої влади тощо. Належну і копітку роботу цих органів влади, як і всього громіздкого державного організму вищого рівня, мала забезпечувати інша державна установа – Державна канцелярія, яка на перших порах зароджувалася у вигляді Управління справами Ради міністрів, що було створено після реорганізації посади генерального секретаря (писаря) поваленої УНР за часів Центральної Ради.

Вже у перший же день гетьманського перевороту 29 квітня 1918 р., зокрема у виданих П. Скоропадським Законах «Про тимчасовий державний устрій України» (ст.35) зазначалося, що «керування справами Ради Міністрів покладається на генерального секретаря і підлягаючу йому Державну генеральну канцелярію». Проте з часу початку існування уряду Української Держави слово «генеральна» до Державної канцелярії вже не застосовувалося, як і до посади державного секретаря. Суттєву роль і значення цієї установи у перебігу національного державотворення важко переоцінити. Вже 7 травня на засіданні уряду під головуванням Ф. Лизогуба було розглянуто записку гетьмана України про порядок складання законопроектів і ведення справ у Раді міністрів. Наслідком її обговорення стало доручення державному секретареві виробити на базі вказаної записки тимчасові правила діяльності уряду, а також ухвалено рішення про невідкладність налагодження роботи Державної канцелярії та терміново подати проекти положення і штатів цієї установи.

Готель «Савой» (Київ, Хрещатик, 38)

Майже уся Державна канцелярія містилася у Києві за адресою Хрещатик, 38 у готелі «Савой» (нині на цьому місці розташовано будинок Київської міської ради та КМДА). Ось як згадував перебіг її становлення і перелаштування під нову юрисдикцію у перехідний період після гетьманського перевороту І. Ющин:

«Гетьманська влада не касувала до-теперішніх державних установ і не звільнювала людей від праці, тільки реорганізувала їх і назначувала урядовцям нові функції».

Четвертого чи п'ятого дня після перевороту покликав представників уряду Генерального Писаря до себе на послухання голова Ради Міністрів,

Федір Федорович Лизогуб¹. Він мав також ресорт Міністра Внутрішніх Справ та урядовав поки що в апартаментах гетьмана. Від загального відділу був Степан Гаєвський, від Юрис-Консульського – Михайло Володковський, а від «Пресс-Бюра» – я. Лизогуб перепросив нас, що буде говорити з нами по-московськи, бо як признався добродушно виріс і виховався в Петербурзі й не знав добре української мови.

Нас просив говорити з ним по-українськи. Ми поінформували по черзі прем'єра про дотеперішню діяльність наших відділів. Вислухавши наших звідомлень, голова Ради Міністрів просив нас дальше залишитися при праці на своїх місцях, при чому заявив, що дотеперішній уряд Генерального Писаря буде перемінений на Державну Канцелярію». У складі Державної канцелярії, що підпорядковувалась державному секретареві, ще 8 травня 1918 р. був також заснований Науковий архів, основні завдання якого були доведені до всіх міністерств і відомств.

Попередньо до установаження Державної канцелярії тимчасово діяв ще один підрозділ Ради міністрів – Управління справами Ради міністрів.

Воно складалося з: канцелярії, департаменту преси, державного телеграфного агентства, господарчого департаменту, департаменту законодавчих справ. На чолі Управління справами Ради міністрів стояв державний секретар, який був наділений правами міністра і призначався на посаду особисто гетьманом України.

Попри те, що формально державний секретар не входив до складу уряду Української Держави, він все ж приймав участь у всіх засіданнях Ради міністрів з правом дорадчого голосу. Пізніше державний секретар вже вважався членом Кабінету міністрів з правом дорадчого голосу, а з питань, які вносила Державна канцелярія, йому надавалося право ухвального голосу. Державний секретар візував усі закони, затверджені гетьманом, усі акти Ради міністрів. Товаришами (заступниками) державного секретаря визначалися дві особи, що були призначені особистим наказом гетьмана.

До обов'язків державного секретаря належали:

- 1) розпорядження про оголошення законів Української Держави, актів та постанов Ради міністрів;
- 2) розпорядження про розроблення за дорученням Кабінету міністрів і внесення на розгляд проєктів законів та інших постанов;
- 3) керівництво кодифікацією всіх законів Української Держави;
- 4) внесення на розгляд Ради міністрів законопроектів, розроблених окремими міністерствами зі своїми заувагами;
- 5) керівництво діяльністю підпорядкованих інституцій.

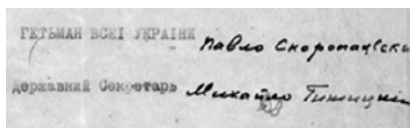
Державна канцелярія провадила технічну частину роботи вищого законодавчого та виконавчого органу Української Держави – Ради міністрів, а саме: протоколювання її засідань, а потім і їх редагування й публікацію. Якщо ж врахувати, що гетьманський уряд засідав мало не щодня, а його засідання тривали від 8 години вечора до 1-ої чи 2-ої го-

---

²Автор помиляється, правильно: Федір Андрійович Лизогуб. – П. Г.-Н.

дини ночі, а часто й до 4-ої або 5-ої години ранку, то роботи у державного секретаря та його підлеглих вистачало вдосталь. Сам же державний секретар, крім праці по керівництву своєю установою, завжди був присутній на урядових засіданнях.

Автограф державного секретаря Михайла Гижицького під Наказом № 1 гетьмана всієї України П. Скоропадського від 3 травня 1918 р. про призначення Ф. Лизогуба отаманом Ради міністрів Української Держави

Першим державним секретарем став Михайло Лукич Гижицький, який брав безпосередню і найактивнішу участь у підготовці та здійсненні гетьманського перевороту та був одним з найдіяльніших членів підпільної організації «Українська народна громада», що готувала прихід П. Скоропадського до влади. Михайло Лукич Гижицький народився 1884 р. в Одесі й був з родини дворян Київської губернії. Рід Гижицьких по-

ходив з давнього польського роду (Gizycki), представники якого за вірну службу російському царю отримали дворянське звання і земельну власність на півдні України. У 1902 р. він із золотою медаллю закінчив Київську 4-у гімназію і вступив на фізико-математичний факультет Університету Св. Володимира. На час революційних подій в Росії був одружений (дружина – Олександра Миколаївна) і мав малолітню доньку Тетянку. Навесні 1918 р. він був членом Союзу земельних власників і познайомився з ген. П. Скоропадським, що готувався змінити соціалістичний курс політики уряду Центральної Ради. Відтак М. Гижицький, що дружив з соратником генерала князем В. Кочубеєм, вступив до таємної організації «Українська Народна Громада» («Українська Громада»), яка й здійснила державний переворот в Україні 29 квітня 1918 р. Про роль М. Гижицького в УНГ, який завше був гарно освідомлений у поточних політичних розкладах, П. Скоропадський згадував так: *«Гижицький грав тут велику роль; це на диво здібна людина великої енергії, абсолютно нездатна до постійної і буденної роботи, але в гострі хвилини буття людських громад він незамінний член партії. Я не знав, коли він встигав відпочивати. Поінформованість його була разюча, і, звісно, він грав одну з перших скрипок в нашому товаристві»*.

Отже, в квітні 1918 р. у Києві за підтримки німецької окупаційної адміністрації відбулася змова з метою зміщення соціалістичної Центральної Ради і заміни її на якусь тверду диктаторську владу. У змові брали участь Ф. Лизогуб, О. Вишневський, Б. Бутенко, М. Сахно-Устимович, колишній поліцмейстер Горностаєв і М. Гижицький. Від німців були присутні майори Генерального штабу Альвенслебен і Гаазе. Цікаво, що Д. Скринченко в своєму щоденнику прямо говорив про те, що саме М. Гижицький «влаштував комедію обрання в гетьмани Павла Скоропадського», а журналіст газети «Голось Києва» і співробітник В. Шульгіна А. Пученков згадував, що напередодні гетьманського перевороту він вів переговори з якимсь «Михайлом Львовичем», під опис якого за всіма характеристиками підходить Михайло Лукич Гижицький. Напередодні ж перевороту йому було

доручено набір офіцерів-заколотників і здобуття докладних відомостей про місце перебування усіх тогочасних міністрів УНР та впливових політичних діячів. Зазначу також, що саме М. Гижицький привів до П. Скоропадського О. Палтова – людину, що фактично склала перші звернення гетьмана до народу (Грамоту «До всього українського народу» та Закони «Про тимчасовий державний устрій України»), і яка невдовзі стане сірим кардиналом гетьманського режиму, без думки якого П. Скоропадський практично не прийматиме жодного рішення.

Зала засідань Ради міністрів Української Держави у палаці
Його світлості ясновельможного
гетьмана всієї України (1918 р.)

Тож не дивно, що, ставши гетьманом, П. Скоропадський вже 2 травня 1918 р. призначив М. Гижицького на посаду державного секретаря. Того ж дня він вперше підписав офіційні державні документи – листи гетьмана до головнокомандувача німецької групи армій «Київ» фельдмаршала Г. Айхгорна, посла Німеччини в Україні А. Мумма, посла Австро-Угорщини в Україні фон Принцич-Гервалта з повідомленням про створення уряду Української Держави. Варто також зауважити

й на тому, що сам М. Гижицький ще до перевороту шалено прагнув стати міністром, але через дивні риси його характеру і кількох аж ніяк не міністерських виходок, про урядовий портфель вже не йшлося. При цьому, під час таких запальних збуджень *«очі його викидували блискавки; чорні вуса, якими він умів під час розмови рухати якось так, що вони в найбільш патетичні моменти прямували гострими кінцями на співрозмовника, на подобу якогось страхітливого знаряддя»*. Власне, державний секретар не приховував своєї вдачі й особисто розповідав підлеглим, *«що він не створений для мирної державної роботи; підйом творчості на користь державних потреб, він, за його словами, відчував тільки в періоди небезпеки, коли потрібно боротися таємно і з ризиком для життя, у звичайний же час він вважав за краще господарювати»*.

Доречно буде також відмітити, що саме М. Гижицький, хоч і первернувши свої повноваження та не дотримуючись субординації, подав П. Скоропадському у перші ж дні по перевороті пропозицію стосовно створення таємного підрозділу гетьманської спецслужби – Осібного (Особливого) відділу при Власному Штабі гетьмана.

М. Гижицький мав неабиякі амбіції й прагнув надати Державній канцелярії доволі широкі повноваження, тож вже 10 травня він на розгляд Ради міністрів відповідний законопроект. Проте урядовці, оперуючи тим, що у Законах «Про тимчасовий державний устрій України» було чітко вказано, що Державна канцелярія «має бути управлінням справами Ради Міністрів» відхилили поданий ним законопроект на перероблення, зазначивши, що «тому подальше розширення її функцій не є відповідним». Разом з тим, до апаратно-державної рутини М. Гижицький виявився не

готовим і, як згадував сам гетьман, був *«цілком нездатний до постійної і буденної роботи»*. Як згадував заступник державного секретаря В. Романов, М. Гижицький поточними справами майже не займався, Державну канцелярію відвідував рідко і присвячував себе вищій політиці *«при дворі»* гетьмана – боротьбі за вплив. *«Завжди нервовий, з блискучими очима, патетичний, що говорить таким тоном, наче б триває його участь в якійсь змові, він не був здатний до мирної державної роботи, – згадував заступник державного секретаря. – У Раді міністрів він, вважаючи себе незалежним від останньої, тримав себе більш, ніж спокійно: розносив різко припущення різних міністрів, пред'являв Раді [міністрів] іноді ультиматуми, наполягав перед гетьманом на тому чи іншому призначенні або відмові призначити обраного Радою кандидата, взагалі дивився на себе, як на державного канцлера, і врешті-решт озброїв проти себе міністрів в такій мірі, що Рада [міністрів] наполягла на звільненні його у відпустку, а потім на заміну його Кістяківським»*. Тож вже 15 травня 1918 р. М. Гижицького було зміщено з посади державного секретаря.

Олександр Палтов

Тут слід згадати іще про одну особу, яка, власне, в якості державного секретаря була присутньою на першому засіданні Ради міністрів 2 травня 1918 р. і за державного секретаря посвідчила наказ гетьмана від того ж дня про призначення на цю посаду М. Гижицького – Олександра Палтова. Олександр Олександрович Палтов – особистість непересічна й дещо загадкова в історії українського державотворення. Ця людина відігравала неабияку роль у вищих офіційних сферах Української Держави та особливо поза їхніми лаштунками і мала чи не найбільший вплив на гетьмана майже аж до кінця його правління. Спогади практично жодного впливового державного діяча 1918 року не обхо-

дять більшою чи меншою мірою згадку про О. Палтова, якого називали сірим кардиналом Української Держави і без консультації з яким не приймалося жодного рішення П. Скоропадським. І хоча вже 3 травня 1918 р. його було призначено товаришем міністра закордонних справ (з сумісним відрядженням до гетьмана як його особистого радника й секретаря), О. Палтов протягом усього часу існування Гетьманату фігурує також як виконуючий обов'язки товариша (заступника) державного секретаря. Проте, як справедливо зазначав інший товариш державного секретаря М. Могилянський, О. Палтов лише *«числився»* товаришем державного секретаря. Насправді ж О. Палтов був всюдисущий в тогочасних державних справах, в т.ч. і в справах Державної канцелярії, проте безпосередньо в ній він, звісно ж, не працював, обертаячись у вищих сферах у навкологетьманській, навколоурядовій та навколонімецькій орбітах.

Товаришем (заступником) державного секретаря був правник Володимир Романов. Володимир Федорович Романов народився 4 березня 1874 р. у Києві і за своїм становим походженням був різночинцем. Служив у Земському відділі МВС, Управлінні внутрішніх водних шляхів та шо-

сейних доріг МПС і переселенського управління Головного управління землеустрою та землеробства, а в роки Першої світової війни, революції 1917 р. й упродовж 1918-го був одним з керівників Комітету Російського товариства Червоного Хреста на Південно-Західному фронті, що знаходився у Києві. За Гетьманату П. Скоропадського 1918 р. – товариш державного секретаря, сенатор Адміністративного Генерального суду Державного сенату Української Держави. На посаду товариша державного секретаря був запрошений М. Гижицьким у перші ж дні по гетьманському перевороті. В. Романову, брат якого невдовзі стане міністром юстиції, довелося власноруч налаштовувати роботу Державної канцелярії, позаяк його шеф М. Гижицький абсолютно не цікавився її внутрішнім життям і вкрай рідко з'являвся на робочому місці. Тож за цей час В. Романов, як він сам зізнавався, *«встиг очистити канцелярію від справ, що випадково потрапили до неї, в якості спадщини від [гетьманського] заколоту, наприклад, за якоюсь, непередбаченою ніякими правилами, цензурою газет, політичному розшуку і тощо, поставивши справу на ті підстави, на яких вона велася в канцеляріях Державної Ради Міністрів часів Імперії; гетьманський уряд отримав, завдяки цьому, цілком задовільний апарат для грамотного ведення журналів Ради Міністрів, підготовки в технічному відношенні законопроектів, належного оформлення вищих призначень тощо»*.

Володимир Романов

Варто згадати й про те, що саме В. Романов став свідком зміни і першої зустрічі вже відставного державного секретаря М. Гижицького на наступний день після відставки з новопризначеним тоді ще в.о. державного секретаря І. Кістяковським. Ось як він змальовував цю сцену, що відбулася 16 травня 1918 р.: *«У нас з'явився І. О. Кістяковський, який оголосив про своє призначення на посаду Державного Секретаря. Коли ми з ним удвох сиділи в кабінеті останнього, раптом розчинилися двері і в кімнату поспіхом увійшов Г[ижицький]; його очі і вуса кинулися у напрямку до крісла, в якому сидів Кістяковський. Останній, своєю чергою, здивовано вдивлявся в Г[ижицького] /вони раніше ніколи не зустрічалися/. Я сказав на вухо Кістяковському, хто такий Г[ижицький]; відбулася коротка, холодна розмова. Судячи зі здивованого обличчя Г[ижицького], я мусив був повірити, що гетьман, дійсно, пообіцяв йому призначити мене його наступником. При Кістяковському я працював так само самостійно, але вже не в області всіх справ Державної Канцелярії, а переважно у справах Малої Ради Міністрів, тобто більш дрібних, поточних, у вельми численних питаннях. Кістяковський же, головним чином, "робив політику"»*.

Тож від 16 травня 1918 р. новим в.о. державного секретаря став Ігор Кістяковський (Кістяківський) – відомий адвокат і правник, московський присяжний повірений, меценат української культури. Вже 18 травня І. Кістяковський посвідчив своїм підписом затверджений гетьманом Статут Малої Ради міністрів. Ігор Олександрович Кістяковський наро-

Ігор Кістяковський

дився 4 січня 1876 р. у Києві в сім'ї відомого вченого і громадського діяча, професора Київського університету Св. Володимира О.Ф. Кістяковського. У дитячі та юнацькі роки І. Кістяковський ріс під впливами таких славетних українських діячів, як його брат, а також В. Антоновича (що також доводився йому родичем), В. Науменка, П. Житецького та ін. Закінчив юридичний факультет Київського університету з золотою медаллю за роботу з історії римського права. По закінченні університету виїхав до Німеччини і провів там три роки, вивчаючи у різних німецьких університетах цивільне та римське право. Після повернення до Росії став доцентом Київського університету Св. Володимира по кафедрі римського права. У 1903 р. виїхав із Києва до Москви, де зайнявся адвокатурою, став присяжним повіреним. Одночасно, як приват-доцент, викладав в місцевому університеті цивільний кодекс. У 1910 р. І. Кістяковський на знак протесту проти втручання в університетське самоврядування з боку міністра освіти Кассо залишив Московський університет; разом з тим продовжував читати лекції в Московському комерційному інституті. В якості адвоката придбав собі широку популярність у Москві. Був членом масонської ложі «Великий Схід Народів Росії», що існувала протягом 1912–1916 рр. і в якій провідну роль відігравали члени російської партії конституційних демократів. Мешкаючи у Москві, жваво цікавився українським національним рухом і матеріально підтримував видання «Украинской Жизни» (співробітником якої, до речі, був С. Петлюра). Після більшовицького перевороту він повернувся до столиці України.

Становище Ігора Олександровича у гетьманській владній вертикалі 1918 р. важко переоцінити. Ім'я І. Кістяковського, державного секретаря і міністра внутрішніх справ Української Держави, свого часу не сходило як зі шпальтів газет, так і з вуст знаних політиків і пересічних громадян.

Як згадував один з тогочасних громадсько-політичних діячів, «Ігор Кістяковський і під час, і після гетьмана був у нас притчею во язицех. Його звинувачували у всеможливих пороках й називали «злим генієм Скоропадського». А один з лідерів УНР та українських соціал-демократів В. Винниченко називав І. Кістяковського найрозумнішим із кадетів, котрий своєю прудкістю зробив главу Української Держави (тобто гетьмана П. Скоропадського) своїм рабом.

Він відігравав провідну роль в Раді міністрів країни і мав неабиякі важелі впливу на гетьмана, а П. Скоропадський називав його своїм «злим духом». Щодо його української позиції, то Д. Донцов свідчив у щоденнику що, якимось І. Кістяковський зауважив щодо єдиної можливої альтернативної розв'язки українсько-московського протистояння: «або українець буде чистити чоботи москалеві, або москаль українцеві». Сам він, зазначав при цьому Д. Донцов, волів чистити чоботи москалеві. Проте не слід досить серйозно сприймати гострі коментарі Д. Донцова, позаяк відомо,

що останній у 1918 р., працюючи директором Українського телеграфного агентства (УТА), був підлеглим І. Кістяковського, а їхні особисті та професійні взаємини були, м'яко кажучи, антипатійними та вкрай загостреними.

У цьому контексті важливого значення набуло питання преси. На перших порах існування Гетьманату вирішення питань, пов'язаних з пресою, було зосереджено в Міністерстві внутрішніх справ під опікуванням товариша міністра О. Вишневського та директора Прес-бюро Донцова. Врешті, це питання переросло в проблему, яку навіть у Раді міністрів не могли спрямувати у плідне русло. При цьому, однак, новий державний секретар І. Кістяковський, що не мав жодного відношення до цієї справи, як згадував гетьман, «судячи з його заяв, питання преси розумів і надавав йому великого значення». Він (І. Кістяковський) постійно цікавився проблемами преси, вказував шлях їх налагодження і, головне, мав струнку систему, яка подобалася П. Скоропадському. Саме тому гетьман й вирішив передати питання преси у відання державного секретаря. «Кістяковський р'яно взявся за справу. Було між іншим вирішено, – згадував П. Скоропадський, – крім правильної постановки з кожноденною пресою, створити ще осібне українське видавництво, де б друкувалася лише одна гарна українська література для народу. Були в Кістяковського засідання з цілою низкою осіб. Всі наполягали на придбанні дуже великого будинку, котрий став би палацом преси. Замашки були дуже широкі. Інформацію мало було бути вірно поставлено, крім преси, тут мав бути зосереджений весь відділ пропаганди, і кінематограф, і плакати тощо. Почалося з того, що дім купили й звільнили його. Потім не було ротацийних машин. Нарешті й це дістали...».

Тимчасові штати
Державної канцелярії

І. Кістяковський, за словами редактора офіційного «Державного вістника» І. Юцишина, «організував цілу установу; в його всіх розпорядженнях відчувалося руку свідомого й практичного державного мужа. Він належав також до тих державних мужів, що не вміли по українськи ні слова сказати».

Зараз на першому побаченні зі мною він заявив, що «Державний Вістник» залишиться на дальшому при Державній Канцелярії, а його редакція буде відділом Департаменту Преси при Державній Канцелярії. Мені доручив організувати цей департамент із тим що сюди належатиме також і цензурний відділ. Цей останній відійшов небаком до Міністерства Внутрішніх Справ.

З появою державного секретаря Ігоря Кістяковського запанувало в Державній Канцелярії велике оживлення.».

Проте, попри політичні різноголосся, чи не усі сучасники та очевидці тих часів сходяться на потужній працездатності нового державного секретаря та його безсумнівні організаторські чесноти та розумові таланти. «Хай скажуть ті, хто працював в «Державній канцелярії», скільки життя вирувало в ній за Кістяковського? Який важкий був й солодкий тягар

праці?! Хай секретарі Ради міністрів скажуть, які блискучі промови згасли у стінах дому, де жив Скоропадський, у затхлій атмосфері нашої жалюгідної громадськості», – згадував про І. Кістяковського у своєму щоденнику товариш державного секретаря М. Могилянський, додаючи, що той у свої 42 роки мав слабе серце й виглядав на 55-річного чоловіка «з предивними, нервовими нотками в голосі».

Одночасно від травня 1918 р., з часу початку мирних переговорів між Українською Державою та РСФРР, І. Кістяковський (до 10 серпня 1918 р.) – заступник голови української мирової делегації. Разом з головою делегації С. Шелухіним підписав прелімінарний мир і 12 червня 1918 р. текст договору з РСФРР про припинення ворожих дій та відновлення залізничної комунікації. 18 червня 1918 р. державний секретар І. Кістяковський увійшов також і до складу Особливого вищого технічного комітету, який став керівним ядром Особливого технічного комітету при Раді міністрів, що мав займатися питаннями відновлення і планомірної забудови київського передмістя Звіринець, яке 6 червня постраждало від вибухів складів військових набоїв та снарядів, що спричинило повну руйнацію району й призвело до катастрофічних жертв серед робітничого населення (загинуло понад 1 тис. осіб і близько 10 тис. отримали поранення).

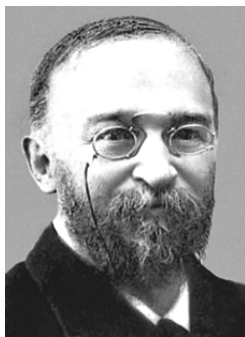
Загалом же, не було питання, яким би він не переймався. Ось, наприклад, позиція І. Кістяковського щодо кримського питання, яка висвітлює певні погляди тогочасного державного секретаря Української Держави. Коли 16 травня 1918 р. у приміщенні Міністерства закордонних справ під головуванням М. Василенка відбувалася з цього приводу спеціальна нарада за зачиненими дверима, І. Кістяковський відверто заявив, що «без Криму Україна буде відкинена на схід і північ в обняття Москви», додавши: *«Без Бесарабії і Холмищини [державний] організм може існувати, но не без Криму. Самостійність в такому випадку ілюзорична. Що до народностей, що заселяють Крим, то принцип самовизначення націй мусить мати розумні границі»*. 3 серпня 1918 р., вже будучи міністром внутрішніх справ, І. Кістяковський – сенатор Загально-го зібрання Державного Сенату Української Держави. На початку липня 1918 р. І. Кістяковського, що справляв враження дуже вольової людини, хоч і з деяким цинізмом, а головне, що прагла безперестанку працювати, було призначено міністром внутрішніх справ Української Держави. Новому міністрові довелося займатися цілою низкою складних і суперечливих питань, які само собою є нелегкими у розв'язанні на державному рівні, а тим більше у тих пореволюційних умовах державної розбудови України.

Ігор Кістяковський

Ще одним посадовцем, що виконував обов'язки товариша (заступника) державного секретаря від 20 травня по вересень 1918 р. був Микола Могилянський. Микола Михайлович Могилянський народився 18 грудня 1871 р. в м. Городець на Чернігівщині в дворянській родині Русобтовських-Могилянських, в сім'ї юриста, кандидата прав і був відомим громадським діячем, етнографом та археографом, професором-антрополо-

Микола
Могилянський

гом. Закінчив Петербурзький університет, служив у дирекції музею імператора Александра III в Петербурзі. Працював у Петербурзькій Академії наук. За політичними поглядами був близький до кадетів. У травні 1917 р., як делегат від України, брав участь у VIII з'їзді партії конституційних-демократів відстоюючи ідею автономії України у складі Росії, при цьому засуджуючи український сепаратизм. У 1918 р. повернувся в Україну. Будучи заступником державного секретаря, перебував також і головою юридично-редакційної комісії української делегації на мирових переговорах між Українською Державою та РСФРР; посланець (у вересні 1918 р.) Гетьманату у Францію, але прибув до Парижа вже після повалення влади П. Скоропадського.

Цікаво, що вже в еміграції колишній товариш (заступник) державного секретаря М. Могилянський надав таку досить широку характеристику І. Кістяковському й, зокрема, щодо становища влітку 1918 р.: «І. О. Кістяковський, найбільш яскрава фігура в усьому міністерстві гетьмана, розумна, талановита й надзвичайної працездатності людина. Він з останніх сил вибивався, намагаючись зміцнити владу, що частково, особливо в провінції, йому й вдавалося, але об'єднати кабінет [міністрів] на єдино рятівний в той момент політиці твердої влади було неможливо, і такі впливові міністри, як, наприклад М. П. Василенко, діловий С. М. Гутник, симпатичний та гуманний В. В. Зінківський, йшли означено проти Кістяковського, захоплюючи за собою рівно половину Ради міністрів. Повторювалася трагедія влади Тимчасового уряду в Петрограді, і незважаючи на попереджувальний, яскравий досвід історії, люди вперто трималися шляху політичної маніловщини та незворушливого прекраснодушшя».

Інший його заступник по посаді державного секретаря В. Романов залишив такі враження про свого патрона: «*Кістяковський вважав за потрібне для чогось розігравати з себе «щирого українця» навіть наодинці з людьми, з якими він був добре знайомий з юних років. Одного разу, в приймальні гетьмана у нас зав'язалася палка суперечка, коли К[істяковський] почав раптом паплюжити Москву, російську літературу і т. д...*

Намагаючись зовні наслідувати Столипіна, Кістяковський, як правовірний колись кадет, мабуть, щиро вірив, що державний діяч – консерватор і націоналіст, яким він з'явився на Україні, повинен бути різким, грубим і страшенно хитрим». Утім, на думку багатьох сучасників, в тому числі й його політичних противників, «він був найтолкувішим і активним членом гетьманських кабінетів», «безсумнівно, розумною людиною».

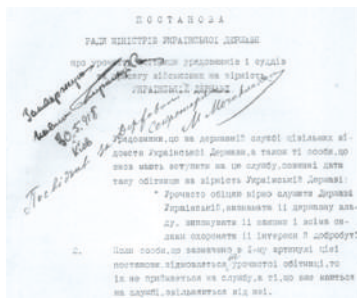

Ігор Кістяковський –
міністр внутрішніх справ
Української Держави
в робочому кабінеті
(1918 р.)

Вже з перших же днів свого державного секретарювання І. Кістяковський одразу ж взявся за нагальне питання – встановлення контактів з командуванням австро-угорських військ на півдні України, позаяк там, в Одесі, все ще не було призначено гетьманської адміністрації, а натомість ще з часів Центральної Ради було відмінено генерал-губернаторство, міська дума розпущена комісаром УНР О. Коморним й, водночас, встановилася австро-угорська військова влада. Відтак державний секретар негайно відвідав Південну Пальміру, де провів успішні перемовини з австрійським фельдмаршалом Е. Бельцем й домовився про запровадження при австро-угорському командуванні в Україні посади представника голови Ради міністрів (ним став майбутній прем'єр-міністр С. Гербель) та узагодив кандидатуру на одеського міського отамана (ген. В. Мустафіна). Водночас Е. Бельца було запрошено відвідати Київ. Повернувшись до столиці, І. Кістяковський вже 27 травня доповів про підсумки своєї місії на засіданні Ради міністрів й отримав схвалення своїх зусиль у вигляді урядової подяки «за успішно виконане доручення пана Гетьмана і Ради Міністрів». Того ж дня урядовці ухвалили законопроект, за яким публікація законів тимчасово покладалася на Державну канцелярію через «Державний вістник», який і був затверджений гетьманом.

Тоді ж, 27 травня (відповідно до Постанови Ради міністрів від 17 травня) державним секретарем було створено Комісію по ліквідації канцелярії колишньої Центральної Ради. Комісія складалася з двох частин: самої канцелярії та організаційної комісії, співробітники-інструктори якої на місцях інформували населення про розгортання українського національного руху, діяльність Центральної Ради та її установ (членам скасованої комісії та співробітникам демісованої канцелярії було виплачено утримання та ліквідаційні кошти).

Власноруч затверджена гетьманом П. Скоропадським і посвідчена

за державного секретаря
М. Могилянським

Постанова Ради міністрів
«Про урочисту обітницю урядовців і суддів та присягу військових на вірність Українській Державі»

Слід відмітити також, що ще 30 травня 1918 р. гетьманом була затверджена Постанова Ради міністрів «Про урочисту обітницю урядовців і суддів та присягу військових на вірність Українській Державі», у якій зазначалося:

«1. Урядовці, що на державній службі цивільних відомств Української Держави, а також ті особи, що знов мають вступити на цю службу, повинні дати таку обітницю на вірність Українській Державі: «Урочисто обіцяю вірно служити Державі Українській, визнавати її державну владу, виконувати її закони і всіма силами охороняти її інтереси й добробут». «2. Коли особи, що зазначено у 1-му артикулі цієї постанови, відмовляться від урочистої обітниці, то їх не приймається на службу, а ті, що вже є на службі, звільняються від неї».

Нагальним же поточним інституалізаційним завданням державного секретаря було вироблення й затвердження офіційного статусу і повноважень Державної канцелярії (секретаріату), яке так і не було завершено його попередником. Тож І. Кістяковському довелося налагоджувати роботу і фактично створювати Державну канцелярію. В результаті цієї роботи Державна канцелярія при Раді міністрів Української Держави набула завершеного структурного вигляду.

Державна канцелярія Української Держави була створена на основі Закону «Про порядок складання законопроектів, внесення їх до Ради міністрів, розгляд у Раді, затвердження їх і про форми і порядок оголошення законів» від 2 червня 1918 р. Відповідно до нього, закони мали розроблятися у відповідних міністерствах або ж у Державній канцелярії й вноситися до Ради міністрів через Державну канцелярію за підписом міністра і посвідченням директора департаменту. Проекти слід було подавати у 20 примірниках (для кожного члена уряду). При цьому державний секретар міг у письмовій формі подавати свої зауваження і побажання. Під час обговорення на засіданнях Ради міністрів мав вестися протокольний журнал. Закон мусив бути остаточно посвідчений державним секретарем. Законопроекти і закони ставали чинними лише після їхнього затвердження гетьманом й надсилалися до Державної канцелярії та для оголошення до Генерального суду, позаяк він на той час видав виданням «Державного вістника». Проте від 27 травня тимчасово, до реформи Генерального суду, оголошення законів відала Державна канцелярія. При цьому Закон Центральної Ради від 17 листопада 1917 р. про тимчасовий розпорядок публікацій законів касувався.

Співробітники Державної канцелярії (за винятком її голови) покидали засідання Ради міністрів лише при обговоренні нею таємних питань. Основу її склали працівники колишньої Державної генеральної канцелярії УНР. Владі ж П. Скоропадського необхідно було у короткий строк ліквідувати анархію, налагодити державне життя, вирішити низку важливих питань щодо відновлення державно-адміністративного функціонування, економіки, сільського господарства, транспорту, зв'язку, народної освіти тощо. Зазначене вимагало бездоганного виконання накреслених урядом рішень, побудови налагодженої системи організації ділових процесів зверху донизу, вироблення навичок підготовки важливих для країни нормативно-розпорядчих документів.

Так, уже в перший місяць було налагоджено чітку організацію поточного діловодства на вищому рівні державного управління. Досить чітко була поставлена й організація роботи з документами у Раді міністрів, міністерствах, відомствах та в Державному сенаті. З метою підвищення дієвості виконання рішень Ради міністрів був визначений порядок затвердження журналів її засідань. Постановою Ради міністрів від 28 травня 1918 р. було встановлено, що примірники журналів засідання перед його початком необхідно надавати всім присутнім міністрам чи їх заступникам, які протягом доби повинні вносити туди зауваження та поставити свій підпис.

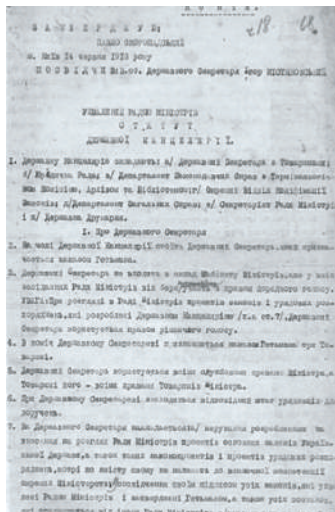
Були розроблені й відповідні штати (Тимчасові штати Державної канцелярії Ради міністрів Української Держави), встановлені посадові окла-

ди, які дозволяли підбирати гідних чиновників, знову ж таки на засадах економії державних коштів. Затверджено було також Інструкцію про порядок призначення на урядову службу по Державній канцелярії Ради міністрів Української Держави.

10 червня державний секретар І. Кістяковський на засіданні Ради міністрів рishуче внis пропозицію щонайшвидше видати Закон про українське підданство. Фактично то була вимога остаточно де-юре завершити і оформити факт самостійності та суверенітету Української Держави. Закон «Про громадянство Української Держави» було затверджено П. Скоропадським 2 липня 1918 року.

Затверджений гетьманом
14 червня 1918 р. ухвалений
Радою міністрів
Статут Державної канцелярії

14 червня 1918 р. було затверджено **Статут Державної канцелярії** та її штатний розпис. Тож, відповідно до Статуту, в системі Державної канцелярії передбачалася наявність таких підрозділів (подаємо тут їх разом з певними подальшими змінами):

- Загальна канцелярія (директор – Степан Гаєвський, член Української партії соціалістів-федералістів); завдання: ведення журналів (протоколів) засідань Ради міністрів, оформлення наказів гетьмана та постанов уряду, канцелярське провадження справ, введення наказів гетьмана про призначення товаришів міністра та інших вищих урядовців, складання формулярних списків посадовців, призначених гетьманом й, звісно ж, провадження офіційного справоведення. Поточні протоколи засідань уряду копітко вели секретарі Ради міністрів В. Дитятін та О. Татіщев. Щодо порядку ведення журналів засідань Ради міністрів, то урядовці оперативно отримували ретельно підготовлені роздруковані матеріали попереднього засідання і впродовж доби мали внести корективи. Після цього журнал-протокол засідання друкувався російською та українською мовами, який (останній) підписувався усіма міністрами.

Ба більше, державний секретар окремо подавав усі урядові проекти на розгляд і затвердження особисто гетьману, що підвищувало його впливи та можливості, чим досить влучно користувався І. Кістяковський.

• Департамент законодавчих справ (директор – Михайло Володковський, безпартійний) мав у своєму складі юридичну раду і відділи кодифікаційних і законодавчих внесень з термінологічною комісією, архівом і бібліотекою (завдання: розроблення проектів законів та інших законодавчих актів за дорученням Ради міністрів, кодифікація законів Української Держави та складання їх збірника, юридичне редагування публічних актів, що видавалися Радою міністрів, подання юридичних

висновків із питань, які вносилися до департаменту як Радою міністрів, так і окремими міністерствами, інші юридичні справи за дорученням державного секретаря). До керівництва Департаменту належали: директор, три віцедиректора та три начальники відділів. Згодом було утворено і Другий департамент загальних справ, який допомагав Першому в питаннях діловодства. Зауважу також, що ще від 28 квітня 1918 р. завідувачим Науковим архівом, ведучи державний хронограф з причисленням до Канцелярії державного секретаря, М. Гижицьким було призначено підосавула для особливих доручень при Ясновельможній особі гетьмана всієї України Миколу Костянтиновича Пільденгагена (Виговського).

- Термінологічну комісію при Департаменті законодавчих справ очолював проф. Агатангел Кримський. На неї «покладалося розроблення української термінології в сфері державного права та редагування з боку правильності державної мови різних законопроектів і других актів». Голова комісії користувався правами начальника відділу департаменту міністерства, а сама комісія складалася на тимчасовій основі з фахівців з української мови, які за участь у кожному засіданні отримували 25 крб платні.

Агатангел Кримський

- Юридична рада при Департаменті законодавчих справ, на яку покладалося опрацювання особливо складних законів (при уряді спочатку також існувала Юридична нарада, установа 3 травня, до відома якої мали би входити питання аналогічної наради, заснованої Тимчасовим урядом 30 березня).

- Технічно-господарчий департамент відповідав за: будівництво і ремонт помешкань для міністерства, урядові друкарні, центральний гараж, майстерні для ремонту автомобілів міністерств, склади канцелярського приладдя для міністерств, папір для урядових друкарень, дров'яні та інші господарські склади, які призначалися для обслуговування міністерств, мав проводити реквізиції згідно з чинним законодавством. Мав підрозділи: канцелярію, головну бухгалтерію, друкарський відділ та, власне, господарчий відділ, до якого входили чотири відділи – будівництва та ремонту, автомобільний, складів та реквізичний. Відділ будівництва, наприклад, завідував і курував будівництвом помешкань для міністерства та відповідав за їхній ремонт. Від 26 червня 1918 р. Департамент був перепідпорядкований Міністерству продовольчих (харчових) справ.

- 18 жовтня було утворено Господарчий комітет Державної канцелярії, що розглядав би питання, пов'язані з витратою кредитів, що надавалися державному секретарю, департаментам Держканцелярії, а також різноманітні господарчі питання. До складу Комітету входили: директори департаментів, один з секретарів Ради міністрів (за призначенням державного секретаря), редактор «Державного Вістника», директор Державної друкарні, віцедиректори Законодавчого і Загальних справ департаментів Державної канцелярії. Голова та його заступники при-

значалися державним секретарем з-поміж членів комітету, а секретар – з числа урядовців підпорядкованого йому департаменту.

• Департамент державної преси (директор – Іван Юцишин, секретар – Олена Панасевич) складався з чотирьох відділів:

- 1) Архів преси;
- 2) Редакція «Державного Вістника»;
- 3) Редакція «Вістей Краєвої Преси»;
- 4) Редакція «Вістей закордонної преси».

Іван Юцишин

Завдання: видання «Державного вістника» (гол. редактор І. Юцишин), збірників законів, інформування зарубіжних і українських журналістів про діяльність уряду, утворення кореспондентської мережі за кордоном тощо, а також доведення до відома керівництва держави про політичне, економічне і культурне життя в Україні та про стан українських справ за кордоном. Редактор др. Михайло Стадник завідував краєвими «Вістями», а редакцію «Вістей» закордонної преси очолював письменник, критик і перекладач др. Мелетій Кічура. В обох цих «Вістях» передруковувалися колонки краєвої й закордонної преси, що могли цікавити членів уряду. «Вісти» краєвої і закордонної преси видавалися у формі бюлетенів щоденно, точно в другій годині пополудні. Бюлетені щодня по 15–20 примірників розсилалися міністрам, їхнім товаришам, директорам департаментів та іншим офіційним особам за призначенням Ради міністрів, а також губернiальним комісарам й командам корпусів. Передплачували їх радо також редакції столичної й провінційної преси. Департамент також мав утворити інформаційні бюро преси у найбільших містах світу, зокрема у Львові, Відні, Берліні, Стокгольмі, Берні, Амстердамі, Парижі, Лондоні, Римі, Константинополі, Петербурзі, Нью-Йорку, Пекіні, Токіо (усіма інформаційними відділами за кордоном керував безпосередньо Відділ закордонної інформації). Підрозділи департаменту: редакції «Державного Вістника» і «України», відділи внутрішньої та закордонної інформації, бібліотеку, архів, читальня-склад;

• Українське державне телеграфне агентство (УТА) організовував С. Соколовський (колишній директор подібної російської установи в Петербурзі), а від 24 травня директором Бюро преси став Дмитро Донцов. Завдання УТА було в тому, аби поширювати в межах України і за кордоном політичну, економічну, торговельно-фінансову інформацію з наданням права безпосередніх зносин з міністерствами, а також зарубіжними телеграфними та пресовими агентствами. Відтак у відання УТА невдовзі було передано й редакції «Вістей Краєвої Преси» та «Вістей закордонної преси». Загальне керівництво справами здійснювала дирекція з п'яти осіб. До компетенції УТА належало: призначення всіх службовців, укладання угод із зарубіжними телеграфними агентствами, підтвердження пропозицій про відкриття відділів агентств в Україні і за кордоном; вибір міст, в яких мали знаходитися постійні або тимчасові агенти і кореспон-

денти, встановлення нових проводів для передачі повідомлень; складання щорічних бюджетів прибутків і видатків агентства.

Інструкція про порядок
призначення на урядову службу
по Державній канцелярії
Ради міністрів
Української Держави

• Секретаріат Ради міністрів і державна друкарня. На засіданнях уряду постійно були присутніми секретарі, що вели журнал (протокол) цих зборів, а саме: В. Дитятин та О. Татіщев. При Державній канцелярії мало діяти на скарбовий кошт та за власні прибутки також і Державне видавництво, статут якого було затверджено окремо зі згадкою про аполітичний характер діяльності видавництва (завдання полягало у «виданні та розповсюдженні серед народу добрих українських книжок»).

Дещо згодом, Радою міністрів було ухвалено Закон «Про нормальний розпис утримання службовців у центральних урядових установах цивільного відомства» від 26 червня 1918 року. Комплектувалися державні структури найдосвідченішими висококваліфікованими кадрами, які б за своїм фаховим рівнем відповідали посаді та рангу, і дотримувались при цьому еко-

номії державних коштів. Штатні розписи міністерств і відомств Української Держави, розроблені на підставі нормативних актів Тимчасового уряду з урахуванням національних особливостей державотворення, були ухвалені на засіданні Ради міністрів (протокол від 4 червня 1918 р.) і затверджені гетьманом. До типового штатного розпису міністерств Української держави вносився перелік посад із зазначенням річного окладу і класу посади, починаючи від вищого керівництва і закінчуючи рядовими службовцями. Так, у розписі служби діловодства міністерства, як правило, зазначалось від 6 до 10 посад, зокрема: керуючий відділом (VI кл.), діловод (VII кл.), старший помічник діловода (VIII кл.), помічник діловода (VII кл.), а також службовці 1–2 розряду, які мали VIII–IX класи посади.

Урядом було визначено також порядок прийому осіб на державну службу з повним контролем над всіма призначеннями і переміщеннями. На засіданні Ради міністрів від 31 червня 1918 р. було ухвалено законопроект, згідно з яким встановлювався єдиний Порядок створення законів, винесення для обговорення, затвердження та їх публікації в «Державному Вістнику». Контроль за виконанням цього закону було покладено на Державну канцелярію. Законопроекти розроблялися у департаментах міністерств і надсилалися до Державної канцелярії в 20 примірниках, після чого вони передавалися на обговорення та ухвалу Малої Ради міністрів чи Ради міністрів. Потім саме Державна канцелярія складала остаточний текст закону, який візував голова уряду, а вже після цього державний секретар подавав законопроект на затвердження гетьманові, підпис якого посвідчував державний секретар. Лише після цієї процедури закони набували чинності й Державна канцелярія надси-

лала їх для оголошення до Генерального суду й для друку та оприлюднення у «Державному Вістнику».

Розробляти законопроекти могла й сама Державна канцелярія. Так, скажімо, саме її правники розробляли Положення про Комісію управління та ліквідації організацій військового часу, або ж проєкт Закону про відновлення козацтва в Українській Державі та ін. На початку червня уряд доручив І. Кістяковському утворити при Державній канцелярії міжвідомчу комісію, яка мала (за участю представників німецького командування) здійснити інвентаризацію казенних будівель цивільного і військового призначення, а потім здійснити відповідний перерозподіл між центральними установами столиці. Чи от коли 20 листопада Рада міністрів розглядала питання про «видання закону, який встановлює порядок виборів до Українського Союму» (тоді урядовці зійшлися на тому, що Союм слід буде скликати до 15 лютого 1919 р.), то саме державному секретареві було доручено створити з цією метою при Державній канцелярії технічну комісію з науковців для розробки до 5 грудня 1918 р. відповідного законопроекту. *«Перший Союм має бути парламентом з установчими функціями, а виборчий закон побудований на основі загального, прямого, рівного і таємного голосування»*, – наголоувалося у постанові.

Слід зазначити, що, як згадував сам П. Скоропадський, державним секретарем І. Кістяковським було задумано створити спеціальне видавництво української літератури і палац преси при своєму відомстві і навіть придбано великий будинок та закуплено спеціальні ротаційні машини. Крім видавництва літератури, преси і плакатів у ньому мало бути зосереджено й відділ пропаганди та кінематограф. Проте через швидке падіння Гетьманату цю справу так і не було доведено до логічного завершення. 5 липня 1918 р. наказом гетьмана П. Скоропадського в.о. державного секретаря І. Кістяковського було призначено міністром внутрішніх справ.

Ігор Кістяковський
(1918 р.)

Тим часом 24 липня гетьман затвердив ухвалений Радою міністрів Закон «Про порядок призначення осіб на урядову службу», який був розроблений Державною канцелярією. Закон «Про порядок призначення на державну службу» від 24 липня 1918 р. став останнім посвідченням І. Кістяковським в якості в. о. державного секретаря законодавчим актом.

Новим державним секретарем невдовзі було призначено відомого правника, заступника міністра юстиції, сенатора Сергія Завадського. Сергій Володиславович Завадський народився 18 лютого 1871 р. в Казані, а походив з давнього польського дворянського роду Рогуль-Завадських (мати ж належала до дворянсько-купецького роду Писаревих). Закінчив 1893 р. юридичний факультет Московського університету з дипломом першого ступеня. У 1897–1906 рр. займав прокурорські посади у Москві, Петербурзі, Великих Луках і Новгороді. У подальні роки – член Петер-

бурзької судової палати, обер-прокурор кримінального і цивільного касаційного департаменту Сенату. У 1915 р. став прокурором Петербурзької судової палати. Згодом займався розслідуванням справи про вбивство Г. Распутіна. З січня 1917 р. – сенатор цивільного касаційного департаменту Правительствующого Сенату. У березні 1917 р. був призначений заступником голови Верховної слідчої комісії по розслідуванню злочинів представників старого режиму.

Сергій Завадський

Після розпуску Сенату більшовицькою владою наприкінці листопада 1917 р., Завадські переїхали до Харкова. 6 травня наказом гетьмана С. Завадський був призначений членом Генерального суду і виконуючим обов'язки заступника міністра судових справ. Невдовзі ж він став ще й головою щойно створеної Малої Ради міністрів. 20 липня С. Завадський брав участь у засіданні Ради міністрів ще як товариш міністра, а вже 22 липня він брав участь в урядових зборах в якості державного секретаря. Наступного ж дня уряд схвалив подання міністра юстиції М. Чубинського про призначення С. Завадського членом щойно створюваного Державного сенату, з залишенням також і на посаді державного секретаря.

«Скромний, спокійний, вихований Завадський справляв відмінне враження на усілякого, хто мав з ним справу, – змальовував характерні чесноти й професійні риси державного секретаря начальник Власного штабу гетьмана Б. Стеллецький. – За політичними переконаннями також кадет, але дуже поміркований і що вище за партійну дисципліну ставив голос своєї совісті.

Він не займався жодними інтригами і взагалі не вдавався до політичної боротьби. По усьому було видно, що він щиро хотів принести загальній справі посильну користь. Під час своїх доповідей у гетьмана він дуже скромно і якось невпевнено говорив про бажаність проведення того чи іншого заходу, й з усього відчувалося, що думки його сповнені тільки сутністю справи й позбавлені особистого розрахунку. Більш за все йому заважала скромність, і шкода було дивитися на цього ідейного, чесного працівника, що не розумів, що середовище, в якому він обертається, менш за все цікавиться загальною користю, а прагне швидше заотримати побільше земних благ». Цікаво, що Д. Донцов, який представився вперше своєму новому шефові 27 липня, побачив у ньому старшого пана, типового царського бюрократу і росіянина, що нібито перепросив його за те, «що не говорить по-українски», проте це, вочевидь, було неправдою, позаяк із різних джерел відомо, що С. Завадський добре володів українською.

Під час першого місяця, що С. Завадський розпочав свою діяльність в якості державного секретаря, його безпосереднє місце мешкання знаходилося за київською адресою: вул. Велика Житомирська, 8-б (телефони: служб.: 5-47; дом.: 27-98). Решта провідних співробітників Державної

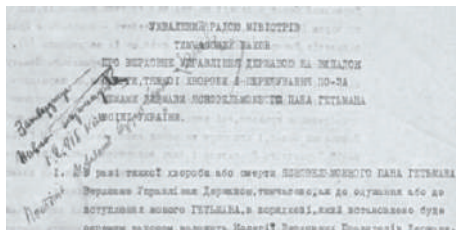

канцелярії мешкали у столиці за такими адресами (основний Департамент загальних справ розташовувався на вул. Хрещатик, 38): Могилянський Микола Михайлович – товариш державного секретаря (вул. Велика Володимирська, 22, п. 3), Палтов Олександр Олександрович – в. о. товариша державного секретаря (вул. Стрілецька, 26, п.9), Дитятін Віталій Федорович – секретар Ради міністрів (вул. Фундуклеївська, 16/18, п. 25), Татищев Олексій Олексійович – секретар Ради міністрів (вул. Інститутська, 32), Івенсен Павло Карпович – помічник секретаря Ради міністрів (вул. Трьохсвятительська, 9, п. 7), Толлі Іван Володимирович – помічник секретаря Ради міністрів (вул. Інститутська, 50, п. 2), Гаєвський Степан Юхимович – директор Департаменту загальних справ (Шулявка, вул. Полева, 21), Башуцький Микола Фавстович – віце-директор Департаменту загальних справ (вул. Велика Житомирська, 20–4), Крижановський Всеволод Осипович – начальник I-го відділу Департаменту загальних справ (Михайлівський монастир, I корп., кімн. 40), Галаневич Євген Андріанович – начальник II-го відділу Департаменту загальних справ (вул. Спаська, 31), Павло-Сильванський Микола Миколайович – начальник відділу Департаменту законодавчих справ (вул. Сретенська, 17–9), Перехрестов Олександр Іванович – начальник відділу Департаменту законодавчих справ (вул. Велика Житомирська, 6-а –19), Благовіщенський Олександр Миколайович – редактор Окремого відділу кодифікації законів (вул. Володимирська, 42–7). До усіх урядових і державних інституцій були розіслані адреси і номери телефонів підрозділів і чільних співробітників Державної канцелярії.

Свого часу гетьман наказав Державній канцелярії та Міністерству юстиції розробили проект Тимчасового Закону «Про Верховне управління державою». 31 липня за поданням державного секретаря С. Завадського і заступника міністра юстиції В. Романова цей законопроект було схвалено урядовцями. 1 серпня 1918 р. гетьман затвердив ухвалений Радою міністрів Тимчасовий Закон «Про Верховне Управління Державою на випадок смерті, тяжкої хвороби і перебування поза межами Держави Ясновельможного Пана Гетьмана всієї України», яким передбачалося, що в разі важкої хвороби чи смерті гетьмана верховне управління до одужання або вступу на посаду нового гетьмана буде належати колегії Верховних правителів держави, що мала б складатися з трьох осіб – від гетьмана, Державного сенату і Ради міністрів.

4 серпня у палаці гетьмана в присутності міністрів, сенаторів, військових чинів і церковних ієрархів саме С. Завадський урочисто оприлюд-

Фрагмент Тимчасового Закону «Про Верховне Управління Державою на випадок смерті, тяжкої хвороби і перебування поза межами Держави Ясновельможного Пана Гетьмана всієї України», власноручно затверджений 1 серпня 1918 р. гетьманом П. Скоропадським і посвідчений державним секретарем С. Завадським

нив текст закону. «Справу цю було доручено сенатору Завадському, – згадував в еміграції П. Скоропадський, – він розробив особливий закон, який потім пройшов усі інстанції і мною був затверджений». Не зайвим буде згадати й про те, що на майбутнє С.В. Завадський був призначений другим, після П.Я. Дорошенка, Верховним Правителем Української Держави.

При цьому державний секретар переймався й удосконаленням роботи очолюваної установи, про що свідчить поданий ним на розгляд Ради міністрів 13 серпня Законопроект про штати Державної канцелярії, в якому містилися певні корективи щодо її структури, зокрема щодо співвідношення відповідальних і технічних працівників. Тоді ж рішенням уряду у підпорядкування Державній канцелярії було передано Термінологічну комісію Міністерства юстиції. Водночас С. Завадський став і одним із авторів проантантської й проросійської т.зв. «записки дев'яти» міністрів (від 17 жовтня 1918 р.), яка призвела до кризи в уряді Ф. Лизогуба та перевісником змін у зовнішньополітичному курсі України.

Не залишалася Державна канцелярія й поза процесом утвердження української мови як державної, надто – серед урядових і державних структур. Так, наприклад, зберігся Обіжник № 2118 товариша державного секретаря від 9 липня 1918 р. до всіх міністерств. У ньому, за підписами товариша державного секретаря М. Могилянського, директора Загального департаменту С. Гаєвського та начальника відділу В. Крижановського, зокрема, зазначалося: «Із урядових актів видно, що державною мовою в Українській Державі визнається язык український».

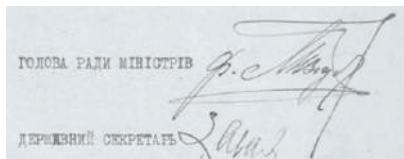
Однак із тих паперів, що надходять до Державної Канцелярії виявляється, що не всі міністерства додержують державної мови в листуванні, примушуючи сим Державну Канцелярію писані так службові папери перекладати на українську мову.

З огляду на це, ласкаво прошу Міністерство Справ [вписувалася назва міністерства. – П. Г-Н.] не одмовитись вживати в листуванні з Державною Канцелярією виключно української мови, яко язика державного».

Про фаховість і державницько-національну свідомість працівників цього відомства, власне, може свідчити записка керівного складу Державної канцелярії до державного секретаря С. Завадського від 11 жовтня 1918 р., в якій вони, остерігаючись чуток про русофільські настрої певних міністрів, просили свого патрона не лише у заступництві за українську мову, але й доведення позиції працівників Державної канцелярії до усіх членів уряду Української Держави. Малася на увазі вереснева записка до Ради міністрів державного контролера Г. Афанасьєва, яку так і не було зачитано за засіданні уряду, з твердженням про шкідливість оголошення монополії української мови в офіційних державних актах і в офіційному урядовому листуванні. Г. Афанасьєв пропонував визнати державними і цілком рівноправними як українську, так і російську мови (цю точку зору, до речі, поділяв і товариш державного секретаря В. Романов). Натомість, остерігаючись подібного повороту в урядовій політиці, службовці Державної канцелярії виробили власну «Записку», що дає яскравий опис сфери обов'язків працівників цієї інституції та засвідчує їхню

високу національно-патріотичну свідомість і державницьку позицію. В ній, зокрема, зазначалося:

Автографи голови Ради міністрів
Ф. Лизогуба та
державного секретаря
С. Завадського

«З початку існування державних установ на Україні ми працюємо в державній канцелярії, де, між іншим, зосереджуються законопроекти усіх міністрів. В названій інституції, крім українців, котрі здавна вживають рідну мову, перебувають і такі, що не знали української мови. Але й ці останні через деякий час навчилися писати й говорити по-українському

і тепер вони разом з всіма своїми товаришами працюють в законодавчій справі цілком вільно. Працюючи протягом року над виготовленням різного роду докладів, проектів, статутів, записок, проектів законів, над перекладом і обробкою самих законів, проводячи до того ж все службове листування тільки українською мовою, ми упевнились, що український язык гнучкий, барвистий, дуже багатий словарним матеріалом, має надзвичайну кількість синонімів, омонімів і т.інш., для вислову різних відтінків мислі. При опрацюванні законів доводилось зупинятися перед трудністю не недостатчі термінів, а великої кількості їх. Річна праця нас упевнила, що зрозуміла при новітності справи нестійкість термінології вирівнюється, і ми стоїмо напередодні того, коли ця справа може вважатися цілком полагодженою. На підставі практики і півторарічного досвіду ми посвідчуємо, що при сучасному рівні розвитку українського слова нема ніяких об'єктивних даних знов піднімати старі балачки про бідність українського языка взагалі, або нездатність його до адміністративної чи законодавчої практики.

Подаючи зазначені думки до Вашої ласкавої уваги, Пане Державний Секретарю, просимо, коли Ви визнаєте слушність нашої точки погляду і погодитесь із наведеними вище думками, довести до відома Ради Міністрів цю нашу записку під час розгляду питань про природні права української мови в Українській Державі».

Зазначену записку підписали директор департаменту законодавчих справ М. Володковський, секретар Ради міністрів В. Дитятін, директор департаменту загальних справ С. Гаєвський, директор державної друкарні Г. Іовенко, редактор «Державного Вістника» І. Юцишин, постійний член термінологічної комісії професор А. Кримський. При цьому варто зауважити, що сам державний секретар, сенатор С. Завадський володів гарною і навіть вишукано стилістичною українською мовою.

Задіяна була Державна канцелярія й до надважливої справи щодо вироблення державної символіки, зокрема державних герба і печатки Української Держави. Після гетьманського перевороту й зі встановленням в Україні нової влади перед керівництвом новоутвореної Української Держави, серед багатьох інших, постало й питання вироблення і прийняття державної символіки. Своєю чергою, відомі тогочасні митці В. Мо-

дзалецький та Г. Нарбут починають домагатися відміни затверджених ескізів гербів і печаток УНР, критикуючи їх за незадовільний естетичний вигляд та невідповідність геральдичним нормам.

З'ясування питання щодо мистецької та геральдичної відповідності малого і великого гербів та великої державної печатки УНР авторства В. Кричевського було доручено заступникові державного секретаря Української Держави М. Могилянському. У разі ж отримання незадовільних висновків на нього також покладался пошук митця для виготовлення окремих проєктів державних герба й печатки України.

З цією метою М. Могилянський звернувся за консультацією до голови Архівно-бібліотечного відділу Міністерства освіти та мистецтва В. Модзалевського. Відтак і М. Могилянський, і В. Модзалевський дійшли висновку, що для гетьманської України не бажаним було приймати за герб малюнки, вироблені В. Кричевським, причому з огляду на їх мистецьку недосконалість, а не через якісь політичні мотиви.

Вадим
Модзалевський

Як наслідок, 19 червня 1918 р. М. Могилянський подав на розгляд державного секретаря І. Кістяковського та Ради міністрів Української Держави доповідну записку «Про державні печатки, герби України». У ній доповідач зазначав, що він неодноразово з цього приводу мав зустрічі і розмови з В. Модзалевським, який після прийняття герба УНР Малою Радою займався обґрунтованою критикою відповідних ескізів, що були вироблені художником-архітектором В. Кричевським. Претензії В. Модзалевського зводилися до того, що проєкти В. Кричевського, ухвалені Малою Радою та урядом УНР, не могли бути прийняті урядом Української Держави принаймні з двох підстав: 1) вони незадовільні в естетичному відношенні (надто – велика печатка і великий герб); 2) вони йшли у розріз з усіма геральдичними традиціями. Тож заступник державного секретаря виснував, що *«ці обставини диктують необхідність виробити нові зразки для Державного Гербу і Печатки»*.

З огляду на вищезазначене, виникало питання: які емблеми мали би бути при цьому використані. М. Могилянський, вочевидь з подачі В. Модзалевського, пропонував дві таких емблеми. Одну, більш давню, – так званий герб великого князя Київського Володимира як його особливу й власну тамгу, що обертає *«нову Українську Державу у зв'язок з древнім періодом Київської Державності, не порушуючи її спадкоємності з Українською Народною Республікою, котра цей знак прийняла»*. Іншу, менш давню, – *печатку Війська Запорозького (зображення козака з пищалем), що пов'язує новопосталу Українську Державу «з історичною епохою, коли Україна була, як в особі своїх правителів, так і за культурою свого народу, – європейською державою»*.

Що ж стосувалося практичного боку питання, то М. Могилянський зауважував, що тут із самого початку було зроблено помилку в сенсі до-

ручення виконання цієї справи не фахівцеві (тобто – В. Кричевському). Разом із тим, зазначав доповідач, серед викладачів Української академії мистецтв мався такий фахівець-графік, українець за походженням й особа, що займала помітне становище у петроградських художніх колах, – Г. Нарбут.

Як видно з вказаної доповідної, станом на 19 червня 1918 р., Г. Нарбутом вже був виготовлений власний проєкт великої державної печатки, що вже була затверджена Радою Академії мистецтв й «представляла безсумнівні художні достоїнності». Ним також вже було створено й ескіз малої печатки Української Держави, який додавався з доповідною запискою на розгляд державного секретаря І. Кістяковського та членів Ради міністрів. Крім того, як доповідав М. Могилянський, він мав особисту розмову з Г. Нарбутом і той виказав йому «свою принципову згоду взятися за остаточну обробку проєкту печаток».

Георгій Нарбут

При цьому зазначалося, що велика печатка на той момент ще потребувала доопрацювання, зокрема в контексті того, що навколо центральної частини передбачалося розмістити також і герби земель, які входили до складу України. Ця робота мала виконуватися також Г. Нарбутом у співробітництві з В. Модзалевським. Проте водночас вже було підібрано гравера, який взявся виготовити голову малої державної печатки й малого герба Української Держави. Таким чином, проєкти малої державної печатки і герба України станом на 19 червня 1918 р. вже були розроблені Г. Нарбутом і пропонувалися на розгляд Ради міністрів.

Зі свого боку уряд розглянув відповідну доповідь нового державного секретаря С. Завадського 13 липня 1918 р. й ухвалив «передати виконання відповідних рисунків художникові Нарбуту і представити за тим Раді Міністрів [кошторис] про відпуск необхідних на цю потребу коштів». Фактично це рішення уряду означало про затвердження ним поданих Г. Нарбутом ескізів державного герба і малої печатки Української Держави.

На нашу думку, на виготовлення зразка малої державної печатки гравер просив термін не менш як два тижні. Таке припущення підтверджується й тим, що майже через місяць, 18 липня 1918 р., спроєктовану Г. Нарбутом малу державну печатку було затверджено гетьманом П. Скоропадським як офіційну печатку Української Держави. Вона являла собою зображення козака з пищалем на плечі на восьмикутному тлі, у верхній частині якого було розміщено володимирський тризуб. Навколо восьмикутника бував рослинний орнамент, виконаний у стилі козацького бароко. Усю композицію було взято в коло, по внутрішніх боках якого містився вироблений неповторним нарбутівським шрифтом напис: «УКРАЇНСЬКА» (праворуч від емблеми) «ДЕРЖАВА» (ліворуч від емблеми). Остаточного ж вигляду мала печатка Української Держави набула, вочевидь, 23 серпня, про що можна висувати з підпису під малюнком.

Справа із затвердження композиції офіційного герба Української Держави вирішувалася восени 1918 р. У вересні В. Модзалевський і Г. Нарбут опублікували свою статтю з черговою критикою проєктів В. Кричевського.

У публікації автори оглянули історичні герби й обґрунтовували пропоновану ними модель з козаком із самопалом та знаком князя Володимира у клейноді (нашоломнику) над щитом, а також розвінчали ескізи герба УНР, а надто – присутні на ньому «ромби» та «орнаменти».

11 листопада 1918 р. Рада міністрів заслухала доповідь державного секретаря С. Завадського про герб Української Держави. Урядовці ухвалили *«просити державного секретаря створити при Державній Канцелярії особливу комісію для детального розгляду створених художником Нарбутом проєктів державного герба, державних печаток»*. Це означало, що справа з затвердженням прикінцевого варіанту державного герба і великої державної печатки вийшла на фінішну пряму. Що ж до малої державної печатки, то питання з її ухвалою було вирішено (як мною вже вказувалося, що підтверджується й її публічним використанням). Так, наприклад, зображення державної печатки з'явилося на запроваджених 13 листопада 1918 р. знаках Державної скарбниці номіналом в 1 тис. крб (проєкт виконав Г. Золотов). Герб Української Держави був також зображений у центрі купюри номіналом у 100 крб, проєкт якої був намальований Г. Нарбутом ще у 1918 р. і які було введено до обігу 7 липня 1919 р. вже за Директорії УНР.

Отже, зразок герба Української Держави було виконано на середину листопада 1918 року. Про це, у свою чергу, свідчить інший документ, згідно з яким за розроблення державних символів Української Держави Г. Нарбутові 20 листопада 1918 р. було ухвалено виплатити досить значну, як на той час, суму – дві тисячі карбованців. Того ж дня відповідну постанову Ради міністрів було затверджено П. Скоропадським. У подальшому С. Завадський передав нарбутівські ескізи до Головного управління мистецтв та національної культури під головуванням П. Дорошенка. Їй документ (21 листопада) про запросини ним В. Модзалевського до участі в роботі цієї комісії, яка мала розглянути проєкти герба та печатки. У підсумку державну печатку (вочевидь – велику державну печатку) і зображення герба, спроектованих Г. Нарбутом, було затверджено 24 листопада 1918 р. спеціальною Комісією зі створення герба України як Державний Герб Української Держави, висловивши деякі побажання стосовно дрібних змін у малюнках (до складу Комісії входили проф. М. Бойчук, М. Біляшівський, П. Зайцев, В. Модзалевський та Г. Нарбут).

Під занавіс Гетьманату державний секретар С. Завадський 3 грудня 1918 р. вніс на розгляд урядовців розроблений Державною канцелярією Законопроєкт «Про порядок перегляду Радою міністрів розглянутих вже Радою законів», який було схвалено, як і його доповідь про асигнування на витрати державної друкарні 469 тис. 470 крб. Востаннє С. Завадський взяв участь у засіданні Ради міністрів Української Держави 6 грудня

1918 р., у наступному ж й останньому урядовому зборі 11 грудня за державного секретаря участь вже брав В. Дитятін. Не було підпису державного секретаря і під урядовою Постановою про складення повноважень Ради міністрів Української Держави від 14 грудня 1918 р., а під тогоденною Постановою уряду «Про відновлення повноважень Київської міської думи» за державного секретаря підпис було поставлено кимось нерозбірливо.

Сергій Завадський
(1930-ті, Прага)

Вочевидь, що у той час останній державний секретар Української Держави вже шукав шляхи залишення Києва, позаяк невдовзі опинився у лавах Білого руху. Восени 1919 р. С. Завадський був призначений товаришем голови Особливої комісії при головнокомандуючому Збройних сил Півдня Росії з розслідування злочинів більшовиків. У вересні 1921 р. йому (під іменем міщанина Степана Завістовського) вдалося дістатися Польщі, а навесні 1922 р. перебратися до Праги.

Державна канцелярія виступала вищим органом виконавчої влади, забезпечуючи формування законодавчої бази, ведення реєстрів органів державної влади, службово-посадових призначень, формулярних списків особового складу тощо. Функції і структура Державної канцелярії формувалися за взірцем Державної канцелярії Державної ради Російської імперії. Не було остаточно завершено й формування служби державного управління України, яка хоча й набула стрункої та дієздатної структуризації, все ще потребувала удосконалення відповідно до нових потреб державотворення у тогочасному швидкоплинному та революційному світі. Утім, за нетривале (лише у сім з половиною місяців) існування Української Держави у формі Гетьманату П. Скоропадського досягти цього було неможливо, та ще й за буревіїв соціально-політичних катаклізмів, внутрішніх і зовнішніх потрясінь та фактично перманентної громадянської війни. Разом з тим незаперечним є й той факт, що управління урядової державної служби в часи гетьманування П. Скоропадського навіть за таких умов діяло як злагоджений та чіткий механізм молодого державного утворення – Української Держави.

Література:

Гай-Нижник П. П. Державна канцелярія при Раді міністрів Української Держави 1918 р.: структура, завдання, діяльність // Гілея. – 2021. – Вип. 160 (№ 1–2). – Ч. 1. Історичні науки. – С. 34–54.

Гай-Нижник П. П. Ігор Кістяківський – державний секретар і міністр внутрішніх справ Української Держави: нариси до політичного портрету // Науково-документальна збірка до 90-річчя запровадження державної служби в Україні. – К.: Центр сприяння інституційному розвитку державної служби, 2008. – С. 71–82.

Гай-Нижник П. П. Ігор Кістяковський: особистість, політик, державний діяч України // Гілея. – 2010. – № 38. – С. 38–53.

Гай-Нижник П. П. Ігор Кістяковський – «злий геній і дух» Гетьмана Скоропад-

ського // Київська старовина. – 2005. – № 1. – С. 161–172.

Гай-Нижник П. Павло Скоропадський і Власний Штаб гетьмана всієї України: боротьба за владу і державність. – К.: Крок, 2019.

Гай-Нижник П. Олександр Палтов – державно-політичний діяч, заступник міністра закордонних справ Української Держави // Дипломатична та консульська служба у вимірі особистості. – К., 2016. – С. 58–69.

Гай-Нижник П. Олександр Палтов – заступник міністра закордонних справ Української Держави (1918 р.) // Україна дипломатична. – Вип. XII. – К., 2011. – С. 869–881.

Гай-Нижник П. Державний секретар Сергій Завадський мав увійти до тріумфату Верховних правителів України // Антиквар. – 2020. – № 5 (119). – С. 54–55.

Павло Гай-Нижник

Розділ 8: Законодавче та нормативно-правове підґрунтя становлення дипломатичної служби Української Держави 1918 р.

Після гетьманського перевороту, що 29 квітня 1918 р. усунув від влади Центральну Раду й повалив Українську Народну Республіку, в щойно проголошеній Українській Державі зовнішньополітичне відомство у перші тижні її існування виявилось фактично неієздатним, що було зумовлено не лише зміною влади та ладу у державі, а й, власне, фактом незавершеності процесу формування самого Міністерства закордонних справ як спадщини УНР, зародкового стану його штатно-кадрового складу, аморфності законодавчо-правових норм діяльності та відсутності визначеного бачення дипломатичної тактики та геополітичної стратегії України.

Від 5 по 20 травня формальним очільником МЗС Української Держави був вчений-правник і педагог М. Василенко, який не лише мало розумівся на питаннях великої дипломатії, а практично не переймався цією галуззю. За цей час М. Василенко, власне, устиг здійснити офіційний візит «ввічливості» до дипломатичного представника Німеччини А. Мумма та Австро-Угорщини – Й. Форґача. За його номінальної каденції розпочалася також підготовка до українсько-більшовицьких мирових перемовин у новому форматі (з гетьманською владою).

21 травня міністерство очолив вчений-історик Д. Дорошенко, що був, як кадет-українець, швидше політично-компромісною фігурою у гетьманському уряді й на перших порах не розглядався як сталий міністр, а лиш як керуючий МЗС і тимчасово виконуючий обов'язки міністра. Офіційно посаду міністра закордонних справ Української Держави Д. Дорошенко посів лише 2 вересня 1918 р. Фактично ж міністерством (і здебільшого питаннями налагодження співпраці на дипломатичному рівні з німецько-австрійськими представниками) опікувався призначений 3 травня товаришем (заступником) міністра закордонних справ О. Палтов. На той час в Міністерстві закордонних справ відносно дієздатним був лише один департамент на чолі з директором К. Лоським і працю-

вав один радник – професор права О.Ейхельман. Практична ж зовнішня політика за таких умов, а також з огляду на факт присутності в Україні німецьких та австро-угорських союзницьких військ, зосередилася в руках самого гетьмана П. Скоропадського, оберталася навколо заступника міністра і його довіреної особи О. Палтова й, певною мірою, узгоджувалася з головою Ради міністрів Ф. Лизогубом. Д. Дорошенко ж, вочевидь, основну увагу звернув на налагодження роботи самого Міністерства закордонних справ та організацію вироблення відповідних законодавчих і нормативно-правових актів тощо.

Дмитро Дорошенко

Саме під час міністерської каденції Д. Дорошенка вже у червні було сформовано штатний розпис МЗС Української Держави. 17 серпня 1918 р. П. Скоропадський затвердив Постанову Ради міністрів «Про штати Міністерства Закордонних Справ», які номінально вважалися за дійсні від 1 червня 1918р. Міністерство мало складатися із наступних штатних підрозділів: центральний МЗС (апарат міністра і Рада міністра), канцелярія, загальний департамент, департамент чужоземних зносин та політичний департамент, який з'явиться у складі МЗС дещо пізніше.

Зокрема, центральний апарат МЗС (апарат міністра) мав складатися з 18 осіб, а саме: міністр закордонних справ (посада II класу; I пенсійний розряд; заробітня платня – 24 тис. крб на рік); товариш (заступник) міністра – 2 особи (посада III класу; I пенсійний розряд; зарплатня – по 18 тис. крб на рік кожному посадовцю); член Ради міністра – 5 осіб (посада IV класу; II пенсійний розряд; зарплатня – по 12 тис. крб на рік кожному посадовцю); радник при міністрові – 4 особи (посада V класу; III ступінь I пенсійного розряду; зарплатня – 10 тис. 800 крб на рік кожному посадовцю); урядовець для особливих доручень – 2 особи (посада V класу; III ступінь I пенсійного розряду; зарплатня – 9 тис. крб на рік кожному посадовцю); урядовець для особливих доручень – 4 особи (посада VI класу; III ступінь I пенсійного розряду; зарплатня – 7 тис. 200 крб на рік кожному посадовцю); урядовець для особливих доручень – 2 особи (посада VII класу; V пенсійний розряд; зарплатня – 6 тис. крб на рік кожному посадовцю).

До складу Ради міністра, як до дорадчого органу, що аналізував міжнародне становище України й готував рекомендації щодо напрямів державної зовнішньої політики, входили заступники міністра, директори департаментів та призначені міністром члени (О. Шульгин, І. Красковський, О. Карпінський, М. Славинський, В. Оренчук).

Канцелярія МЗС складалася з 27 осіб, а саме з: начальника канцелярії міністра, начальника відділу, двох старших референтів, двох референтів, двох старших діловодів, головного журналіста, двох діловодів, двох помічників діловода, восьми урядовців I рангу, чотирьох урядовців II рангу і двох урядовців III рангу.

Загальний департамент МЗС (на чолі з К. Лоським) складався з 59 осіб: директора департаменту, віцедиректора, чотирьох начальни-

ків відділів, юрисконсульта, старшого бухгалтера, трьох урядовців для особливих доручень (VI, VII, VIII класу), двох старших діловодів, бухгалтера, двох перекладачів, шістьох діловодів, скарбника, архіваріуса, бібліотекаря, п'ятьох помічників діловода, реєстратора, ексекютора, помічника скарбника, рахівника та з двадцяти п'ятьох урядовців (13 – I рангу, 8 – II рангу, 4 – III рангу).

Штати Департаменту чужоземних зносин МЗС (на чолі з А. Яковлєвим) були розраховані на 67 співробітників і мали складатися з: директора департаменту, віцедиректора, двох начальників відділів, трьох урядовців для особливих доручень (VI, VII, VIII класу), трьох старших діловодів, чотирьох перекладачів, п'ятьох діловодів, шістьох помічників діловода, реєстратора, двадцятьох дипломатичних гінців, двадцяти одного урядовця (11 – I рангу, 7 – II рангу, 3 – III рангу).

Таким чином, було визначено тогочасний штатний розпис МЗС Української Держави, завізований в. о. голови Ради міністрів, сенатором М. Василенком та управляючим Міністерством закордонних справ Д. Дорошенком, що й був затверджений гетьманом П. Скоропадським.

Загалом, за моїми підрахунками, до праці в Міністерстві закордонних справ Української Держави, згідно з його штатами, мало бути залучено 171 особу, а на утримання (заробітню платню) цих штатних співробітників передбачалося витратити кошти у такій пропорції: центральний апарат міністра – 222 тис. крб, канцелярія МЗС – 153 тис. 400 крб, загальний департамент МЗС – 343 тис. 600 крб, департамент чужоземних зносин МЗС – 474 тис. 700 крб, а загалом – 1 млн 193 тис. 700 карбованців. Ще 40 тис. крб відповідно до урядової постанови, затвердженої гетьманом 30 серпня 1918 р., виділялося в розпорядження міністра закордонних справ на заснування книгозбірні при МЗС.

Дещо згодом у складі МЗС з'явився Політичний департамент у складі відділів: дипломатичного, політичного, консульського і преси. Протягом існування Гетьманату частково набув окремих змін і загальний штат усього міністерства (як номінальний, так і фактичний). Відтак вже в середині літа 1918 р. українське зовнішньополітичне відомство активізувало свою роботу, що після перших місяців по гетьманському перевороті й організації своїх дипломатичних представництв у Центральних державах намагалося «вислизнути» з обіймів німецько-австрійської геополітичної опіки, яка більше походила на політику міжнародної ізоляції Української Держави.

10 червня 1918 р. уряд ухвалив тимчасові штати посольств і місії Української Держави, а 14 червня було ухвалено Закон «Про посольства і місії Української Держави», згідно з яким усі дипломатичні представництва України за кордоном мали поділятися на посольства I розряду та посольства II розряду.

Штати посольства Української Держави I розряду визначалися наступним чином: посол або посланник чи уповноважений міністр (посада III класу із річною зарплатнею у 24 тис. крб), радник Посольства (посада IV класу, 18 тис. крб на рік), старший секретар (посада V класу, 15 тис. крб на рік), два секретаря (посада VI класу, 12 тис. крб на рік кожному), бух-

галтер (посада VII класу, 9 тис. крб на рік), два старших канцелярських урядовця (посада VIII класу, 9 тис. крб на рік кожному), два молодших канцелярських урядовця (посада IX класу, 6 тис. крб на рік кожному), два драгомана (посада VII класу, 9 тис. крб на рік кожному).

Крім того, Посольствам I розряду мало асигнуватися: 80 тис. крб – на представництво послові, посланникові або уповноваженому міністрові, 15 тис. крб – на канцелярські видатки, 15 тис. крб – на оренду помешкання послові, посланникові чи уповноваженому міністрові, 20 тис. крб – на винаймання помешкання Посольству, 25 тис. крб – на роз'їзди послові (посланникові або уповноваженому міністру), 12 тис. крб – на роз'їзди радникові і секретарям (по 3 тис. крб кожному) та ще 33 тис. крб – радникам, секретарям, канцелярським урядовцям, бухгалтерам і драгоманові на оренду помешкання (по 3 тис. крб кожному). Загалом же на утримання і видатки 12-ти співробітників (дипломатів і службовців) Посольства Української Держави I розряду передбачалося асигнувань на суму у 338 тис. крб на рік.

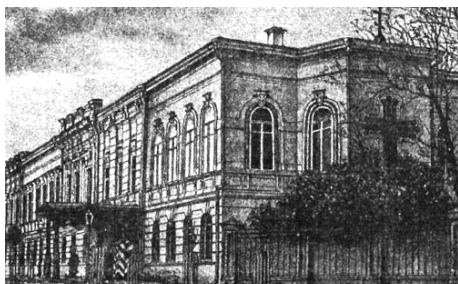
Штати посольства Української Держави II розряду визначалися наступним чином: міністр-резидент або повірений у справах (посада IV класу із річною зарплатнею у 18 тис. крб), секретар Посольства (посада VI класу, 12 тис. крб на рік), драгоман або перекладач (посада VII класу, 9 тис. крб на рік). Крім того, Посольствам II розряду мало асигнуватися: 50 тис. крб – на представництво міністрові-резидентові або повіреному у справах, 10 тис. крб – на оренду помешкання міністрові-резидентові або повіреному у справах, 10 тис. крб – на винаймання помешкання місії, 12 тис. крб – на канцелярські видатки, 10 тис. крб – на роз'їзди міністра-резидента або повіреного у справах, 3 тис. крб – на роз'їзди секретаря та ще 6 тис. крб – секретареві і драгоманові на оренду помешкання (по 3 тис. крб кожному). Загалом же на утримання і видатки 3-х співробітників (дипломатів і службовців) Посольства Української Держави II розряду передбачалося асигнувань на суму у 140 тис. крб на рік.

При цьому радники Посольств, секретарі та драгомени при призначенні на свої посади мали отримувати одноразову допомогу в розмірі 2 тис. крб на екіпірування, а молодші канцелярські урядовці повинні були виконувати також і обов'язки дипломатичних кур'єрів. Варто додати, що 26 серпня гетьман затвердив урядову постанову про додаткове асигнування ще 80 тис. крб на оренду помешкання в Берліні Посольством Української Держави в Німеччині, а 19 жовтня – Закон «Про зміну і доповнення закону від 14 червня 1918 року про штати Посольств Української Держави I і II розряду». Зокрема, було ухвалено асигнувати в рахунок річного бюджету МЗС 230 тис. крб «на заснування фонду для видання дипломатичним представникам Української Держави за кордоном та всім урядовим особам в дипломатичних представництвах добових грошей в розмірі, який встановлюється для кожного представництва розпорядженням Міністра Закордонних Справ». Щодо Посольств I розряду зміни торкнулися однієї з посад молодшого канцелярського урядовця, яку було трансформовано у посаду аташе Посольства з зарахуванням її до дипломатичного корпусу, а особам, які були би призначені на цю посаду, постановлялося видавати одноразову допомогу на обмундирування

в розмірі 2 тис. крб кожній. Щодо Посольств II розряду вищезгаданого закону, було вирішено «рахувати складовою беззвідомною частиною річного утримання тих урядових осіб, в розпорядження котрих вони асигнуються».

У розвиток попередніх ухвал 21 червня 1918 р. гетьманом було затверджено урядову Постанову «Про тимчасові дипломатичні представництва Української Держави і про асигнування 1,127.072 карбованців 26 коп. на їх утримання». Постановою, зокрема, визначалося «аж до часу остаточної ратифікації мирового договору вислати тимчасові дипломатичні представництва Української Держави до Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини, Болгарії та Румунії». При цьому представництва у вказаних Центральних державах зачислялися до першого розряду, а в Румунії – до другого. Із зазначеної суми на утримання українських тимчасових представництв виділялося до кінця 1918 р.: у Німеччині – 270 тис. 83 крб 33 коп. (від 16 березня); в Австро-Угорщині – 243 тис. 822 крб 23 коп. (від 15 квітня); у Туреччині – 260 тис. 122 крб 20 коп. (від 27 березня); у Болгарії – 245 тис. 600 крб (від часу заснування); у Румунії – 107 тис. 444 крб 50 коп. (від 6 квітня).

Міністерство закордонних справ
Української Держави

Того ж дня, 21 червня, П. Скоропадський підписав Наказ про створення посольств I розряду в Болгарії і Туреччині (в Німеччині та Австро-Угорщині посольства вже існували з часів УНР). 10 липня 1918 р. послом до Істамбулу гетьманом було призначено знаного в Україні адвоката О. Кістяковського, а 18 липня послом до Софії – колишнього очільника Генерального секретаріату міжнародних справ О. Шульгіна. Утім, через небажання О. Кістяковського відбути до Туреччини, 21 жовтня 1918 р. новим послом до Істамбулу було вирішено надіслати відомого політичного діяча М. Суковкіна.

Німеччина де-юре визнала Українську Державу 2 червня 1918 р., а вже 10 червня 1918 р. керуючий міністерством закордонних справ Д. Дорошенко на засіданні Ради міністрів подав предствалення «про призначення на посади посланця при Берлінському уряді й особібно – Германського Імператора барона Штейнгеля». Офіційне призначення українського посла у Берліні відбулося 21 червня 1918 р. відповідно Постанови Ради міністрів про тимчасові дипломатичні представництва. Гетьман П. Скоропадський затвердив пропозицію Ради міністрів призначити послом до Німеччини Ф. Штейнгеля. Офіційно посада посла визначалася як *«Надзвичайний посланник і уповноважений міністр Української Держави при цісарському правительстві в Німеччині»*, проте досить часто у дипломатичному листуванні зустрічалися такі спрощені посадові назви як «пан представник Української Держави в Берліні», «пан представник Української Держави при цісарському правительстві німецької держави» тощо. Український

посол в Німеччині отримував річну платню на рівні членів уряду держави – 24 тис. крб, крім того, йому асигнувалося також 80 тис. крб представницьких та 25 тис. крб роз'їзних коштів. Посол Української Держави в Німеччині Ф. Штейнгель прибув до Берліна 1 липня 1918 р. й того ж дня дав інтерв'ю німецькій газеті «Lokal Anzeiger». Вірчу ж грамоту з рук кайзера Вільгельма II Ф. Штейнгель отримав 9 листопада 1918 р., це була остання аудієнція в імператора (28 листопада Вільгельм II зрікся престолу).

Попри те, що ще за існування УНР на утримання українського представництва в Німеччині (станом на 16 березня 1918 р.) мало б бути асигновано 270 тис. 083 крб, відповідні кошти надходили із запізненням і в недостатній кількості. На перших порах посольство винаймало квартиру у Берліні, на яку урядом, за клопотанням Ф. Штейнгеля й з пропозиції міністра фінансів А. Ржепецького, 23 липня 1918 р. було збільшено відпуск коштів до 65 тис. карбованців.

Ще перебуваючи у Києві, Ф. Штейнгель почав перейматися про придбання у Берліні нового більш пристойного приміщення для посольства в найдорожчому кварталі Берліна в районі Тіргартена. Тож, аби не витратитися на прокат мебльованого будинку, посол звернувся до міністра закордонних справ із пропозицією «про асигнування 250.000 крб, поверх асигнованих раніше 50.000 крб, на придбання обстановки для посольського дому і Посольства з тим, щоб ця сума висилалась по третинам року». Зрештою, будівлю для українського посольства було придбано за загальну суму в 1 млн. марок на вулиці Kronprinz-Ufer, 10 у німецькій столиці.

Посольство Української
Держави в Німеччині
(Берлін, 1918 р.)

Пам'ятаючи позицію Ф. Штейнгеля щодо свого бачення підходів до формування персонального складу посольських працівників, яку сьогодні кваліфікували би як принцип «*фахової підготовки і державного патріотизму*», міністр закордонних справ Д. Дорошенко прийняв аргументи новопризначеного посла, але, разом з тим, зауважив і на тому, що представники Української Держави повинні представляти не тільки українську державність, але й українську національність. Отже, виходячи з комплексу вищевказаних критеріїв, дипломатичні службовці, на його думку, мали би бути не лише гарними фахівцями своєї справи, а й патріотами України.

Тож, саме з об'єднання усіх цих вимог, Ф. Штейнгелем й було сформовано штати посольського представництва Української Держави в Німецькій імперії, коли частину дипломатичних службовців, залучених до роботи посольства за часів УНР було залишено, а частину оновлено. У підсумку особистий склад посольства Української Держави в Берліні на чолі з Ф. Штейнгелем набув такої конфігурації: 1) Іванов Олександр (радник посольства), 2) Товстоліс Іван (старший секретар), 3) Ланін Віктор (секретар), 4) Павлович Юрій (старший канцелярський урядовець), 5) Коваленко Антін (старший канцелярський урядовець), 6) Давидів Де-

нис (молодший канцелярський урядовець), 7) Свінціцький Василь (перекладач), 8) Круль Мориц (зверхштатний канцелярський урядовець по вільному найму), 9) Федоренко Павло (особистий секретар), 10) Кулаковський Анатолій (урядовець особистих доручень при міністрі; супроводжуючий посла до Берліна), 11) барон Штейнгель Володимир (син посла), 12) Коваленко Альма (дружина старшого канцелярського урядовця), 13) Мельниченко Афанасій (лакей пана посла).

Пізніше, вже на еміграції, міністр закордонних справ критикував Ф. Штейнгеля через те, що склад нового посольства був сформований не за національною ознакою, позаяк співробітники, обрані Ф. Штейнгелем, хоча й сумлінно виконували свої обов'язки, набули в Німеччині характеристики, що вони «росіяни з українського посольства». На подібні закиди, в тому числі й щодо власної особи, посол відповідав, що «знайомити з Україною повинні спеціалісти, суспільство, лекції, книги та ін., я готовий допомагати, але мої обов'язки, як я розумію, зміцнити Державу, підняти її престиж і зміцнити ті дружні відносини, які повинні бути між Україною та іншими державами, головним чином Німеччиною».

У цілому ж Посольство справно виконувало свої безпосередні завдання не лише в Німеччині, а й підтримувало гарні зв'язки з дипломатами нейтральних держав (Іспанії та Нідерландів) та сприяло налагодженню дипломатичних відносин Фінляндії й Грузії з Українською Державою. Чи

не одразу по прибуттю Ф. Штейнгеля у Берлін, його відвідали високопосадовці дипломатичних місій Іспанії князь Ф. Радзивілл, представник Фінляндії доктор Г. Гуммерус і Е. Шифф, італійський посол (як приватна особа), колишній посол Росії в Японії, потім у Вашингтоні, барон Розен.

Гетьман П. Скоропадський, товариш (заступник) міністра закордонних справ О. Палтов і посол в Німеччині Ф. Штейнгель зі співробітниками Посольства Української Держави у Берліні

21 червня 1918 р. відбулося також і офіційне призначення В. Липинського до Відня послом Української Держави в Австро-Угорщині. Посольство, персонально сформоване В. Липинським, відбуло до столиці монархії Габсбургів у складі: князь І. Токаржевський-Карашевич (радник посольства), В. Полетика (старший секретар), М. Біленький (секретар), С. Ванькович (аташе), А. Жук (відповідальний у справах українців-репатріантів і військовополонених) та ін. Посольство прибуло до Відня 30 червня 1918 р. і зупинилося в готелі «Брістоль». За п'ять днів

міністр закордонних справ Австро-Угорщини граф Буріан прийняв з рук українського посла В. Липинського вірчу грамоту.

Між тим, 22 червня 1918 р. Рада міністрів ухвалила Постанову «Про призначення генеральних консулів до Москви і Петрограду та 10 консульських агентів 1 розряду і 20 – 2-го до інших міст радянської Росії». Усі претенденти, частина яких закінчила спеціальні Консульські курси,

муслили пройти іспит на знання іноземних мов та співбесіду в Комісії в цілях намічення кандидатів на консульські посади під головуванням члена Ради міністра МЗС Української Держави І. Красковського (перше засідання Комісії відбулося 1 липня).

Невдовзі, 1 липня 1918 р., на нараді з питання розподілу консульських представників на чолі з І. Красковським було обговорено й ухвалено рішення про негайну потребу у скасування чинного за Центральної Ради колишнього імперського законодавства щодо дипломатичної служби й у необхідності розробки і прийняття правових засад консульської служби та, зокрема, нового консульського статуту («консульського закону»).

Як наслідок, згодом було створено міжвідомчу комісію щодо розробки відповідних проєктів, в основу яких було покладено програму очільника юридичного відділу Департаменту чужоземних зносин МЗС В. Орєнчука. Комісія від другої половини липня до грудня 1918 р. провела 15 засідань і виробила низку документації та проєктів. Для розроблення консульського статуту у вересні було створено окрему підкомісію, яку очолив В. Орєнчук (до її складу увійшли представник Міністерства торгу і промисловості А. Болобан, Міністерства юстиції – А. Сосунов, МЗС – Маслов), яка станом на 11 грудня розробила проєкт Консульського статуту («Загального статуту для українських державних консулів»). Статут так і не було прийнято і не затверджено гетьманом через повалення 14 грудня 1918 р. влади П. Скоропадського і краху Української Держави.

Значним здобутком гетьманського уряду і правовим підґрунтям для полегшення надважкої у ті буремні часи роботи українських дипломатичних представництв стало ухвалення Радою міністрів й затвердження 2 липня П. Скоропадським Закону «Про громадянство Української Держави». Важливим актом в інституційному і правовому оформленні державної служби в Україні стало візування главою держави 24 липня Закону «Про порядок призначення осіб на урядову службу», що слугував додатком до ст.3 конституційних Законів «Про тимчасовий державний устрій Української Держави».

4 липня 1918 р. гетьманом було затверджено Закон «Про установа-лення посад військово-морських агентів в складі посольств Української Держави». Ним, зокрема, було встановлено запровадити у складі українських посольств у Німеччині, Австро-Угорщині та Румунії посади військово-морських агентів. Кожному з них визначалося річне утримання у 12 тис. крб, а також мали бути виділені кошти на роз'їзди (3 тис. крб), на винаймання помешкання (3 тис. крб), а також на оплату щорічної зарплатні (по 6 тис. крб) для призначеного в розпорядження кожного військово-морського агента писаря. Відповідно до вищевказаного закону, 10 серпня гетьманом було законодавчо затверджено призначення військово-морського агента також і у складі посольства Української Держави в Туреччині.

Того ж дня П. Скоропадський затвердив Закон «Про встановлення посад військових агентів Української Держави при посольствах і про штати їх», згідно з яким при українських посольствах у Берліні (Німеччина) та Відні (Австро-Угорщина) запроваджувалися посади військових

агентів I розряду, а при посольствах у Бухаресті (Румунія), Софії (Болгарія), Берні (Швейцарія) та Істамбулі (Туреччина) – II розряду. Кожен військовий агент I розряду (при посольстві в Німеччині й при посольстві в Австро-Угорщині) прирівнювався за військовим рангом до «отамана бригади» й мав річне утримання у сумі в 16 тис. 200 крб (10 тис. 800 крб – основне й 5 тис. 400 крб – додаткове утримання). Військові ж агенти II розряду (себто при посольствах в Румунії, Болгарії, Швейцарії та Туреччині) прирівнювалися за військовим рангом до полковників й мали отримувати щорічно 14 тис. 400 крб кожен (9 тис. 600 крб – основне й 4 тис. 800 крб – додаткове утримання).

Крім цього, військові агенти мали одержувати по 300 крб кожен на передплату часописів і журналів та по 500 крб «підйомних» одночасово. Передбачалося також, що військовим агентам на перший рік служби мало б виділятися іще по 3 тис. крб «на купівлю вільної одежі» (у два терміни: 1 тис. 500 крб при прибутті за місцем призначення й стільки ж – після півроку служби). У випадкові службових роз'їздів за кордоном вони (або їхні заступники) отримували аванс у 2 тис. крб (в рахунок платні за дійсну вартість проїзних квитків 1-го класу (в т.ч. авансом по 400 крб і по 15 крб добових).

Військові агенти мали вільно користуватися посольськими *«помешканнями з обстановкою, видатками на канцелярські потреби, пишучою машинкою, писарями, кур'єрами та автомобілями»*. У випадку ж неможливості таких послуг, агенти могли б одержувати додатково щорічно ще 12 тис. 900 крб з яких визначалося: 3 тис. крб – на оренду квартири з меблюванням, 1 тис. 200 крб – на канцелярські видатки, 3 тис. 600 крб – на наймання писаря, 3 тис. 600 крб – на кур'єра, 1 тис. 500 крб – на купівлю пишучої машинки.

Таким чином, загальна передбачувана сума утримання шістьох військових агентів при посольствах Української Держави в Берліні (Німеччина), Відні (Австро-Угорщина), Бухаресті (Румунія), Софії (Болгарія), Берні (Швейцарія) та Істамбулі (Туреччина) мала сягнути 204 тис. 600 крб бюджетних коштів на рік.

4 липня 1918 р. гетьман також затвердив ухвалений Радою міністрів Закон «Про заклад Генеральних Консульств і Консульських Агентств по-закордоном». Перш за все йшлося про закладання Генеральних консульств Української Держави в Петрограді та Москві. У кожному з Генконсульств мало працювати два штатних дипломатичних співробітника: генеральний консул (посада V класу із річним утриманням у 15 тис. крб) та секретар (посада VIII класу із річним утриманням у 7 тис. 200 крб). На оренду помешкання консульствам виділялося на рік: у Москві – 6 тис. крб, у Петрограді – 4 тис. крб. Ще 4 тис. крб асигнувалося кожному з цих Генконсульств на роз'їзди та інші витрати, а також по 8 тис. крб річно – на утримання канцелярії.

Законом також вказувалося закласти 30 консульських агентств (10 – першого і 20 – другого розрядів) в місцях, за вибором міністра закордонних справ й по узгодженню з міністрами фінансів і торгу та промисловості. Міністрові закордонних справ також надавалося право «призначати осіб

на посади Консульських Агентів і визначати, в залежності від величини української колонії, якого розряду Агенство повинно бути закладено в тому, чи іншому пункті». Так само на розсуд очільника МЗС покладалося призначення на посади секретарів та консульських агентів II розряду. До того ж посади консульських агентів I розряду не могли бути об'єднані з жодною іншою службою в урядових чи приватних інституціях. Штатних консульських дипломатичних співробітників визначалося у дві особи: консульський агент і секретар. Утримання і посадова класифікація різнилися в залежності від розряду Агенства. В установах I розряду консульський агент мав VI посадовий клас із утриманням у 9 тис. крб на рік, а секретар – IX клас посади із річною платнею у 6 тис. крб. В інституціях же II розряду посада консульського агента відповідала VII класу з річним утриманням у 6 тис. крб, а секретаря – IX класу з оплатою у 4 тис. 500 крб на рік. На оренду помешкання консульствам асигнувалося: в Москві – 6 тис. крб, а в Петрограді – 4 тис. крб на рік. На роз'їзди та інші витрати кожному консульству виділялося щорічно по 4 тис. крб, а на утримання канцелярії: по 4 тис. крб – для консульських агентств I розряду та по 3 тис. 600 крб – для консульських агентств II розряду.

При генеральних консулах та при консульських агентах установлювалися й позаштатні посади радників. Претендентів на службу радниками обирали самі консули та агенти серед *«поважних Українців, що проживають в місцях перебування Консульств чи Агентств»*, проте затверджував кандидатури та визначав чисельність радників при кожному Консульстві чи Агентстві виключно міністр закордонних справ.

Відповідною ж урядовою Постановою «на утримання Генеральних Консулів і Консульських Агентів Української Держави по за межами України на території бувшої Російської Імперії, згідно з штатами, які затверджені 4 липня 1918 року» було асигновано 321 тис. 255 карбованців.

Вже 20 липня 1918 р. своїм наказом гетьман затвердив консульським агентом I-го розряду в Тифлісі О. Кулінського. 22 липня були призначені генеральними консулами (від 5 липня) у Москві О. Кривцов та у Петрограді С. Веселовський, а також дістали посади: консульського агента I розряду в Самарі – О. Багрій, в.о. консульського агента I розряду в Харбіні – П. Твардовський, консульського агента II розряду в Самарі – І. Яковлев, в.о. консульських агентів II розряду в Казані – П. Бочила та в Омську – п. Адамович. Від 9 липня на посаду радника Генерального консульства Української Держави в Москві було зараховано присяжного повіреного П. Забілу (Забелло).

15 серпня наказом Міністерства закордонних справ «Про заснування нових консульських агентств» управляючий МЗС Д. Дорошенко, по згоді з міністрами торгу і промисловості та фінансів, наказав заснувати консульські представництва Української Держави (номінально з 4 липня) I розряду у 10 містах та II розряду у 20 містах колишньої Російської імперії. Йшлося, зокрема, про заснування консульських представництв у містах: Мінську, Вільно, Ризі, Гельсінгфорсі, Самарі, Новочеркаську, Тифлісі, Батумі, Омську і Ташкенті (I розряду), Ново-Ніколаєвську, Казані, Царицині, Астрахані, Ставрополі, Нижньому Новгороді, Саратові,

Катеринбурзі, Орші, Вороніжі, Курську, Пензі, Баку, Семипалатинську, Бійську, Хабаровську, Владивостоці, Іркутську, Архангельську і Бухарі (II розряду). Вже наступного дня на посаду консульських агентів I розряду у Мінськ було призначено А. Квасницького (працював там як тимчасовий консул з 1 травня), до Батума – Є. Засядька (з 4 липня), до Самари – О. Багрія (з 5 липня), до Омська – п. Адамовича (з 18 липня), до Тифлісу – О. Кулинського (з 20 липня), у Ташкент – І. Лось-Коліндзяна (з 4 липня), до Гельсінфорсу – П. Сливенка, у Новочеркаськ – В. Міщенка. Виконувачами обов'язків консульських агентів II розряду в Казані було призначено П. Бочила, у Саратові – І. Яковлєва, в Орші – К. Ільченка, агентами II розряду до Царицина – П. Перепечая, а до Пензи – Ф. Богдановського.

У цілому до кінця жовтня 1918 р. було номінально започатковано та законодавчо-нормативно зафіксовано такі консульські установи на теренах колишньої імперської Росії: Генеральні консульства в Москві (генконсул О. Кривцов) і в Петрограді (генконсул С. Веселовський); консульські агентства I розряду в Мінську (А. Квасницький), П'ятигорську (Ф. Борщинський), Гельсінфорсі (П. Сливенко), Самарі (О. Багрій), Новочеркаську (В. Міщенко), Тифлісі (О. Кулинський), Батумі (Є. Засядько), Омську (Адамович), Ташкенті (І. Лось-Коліндзян), Новоніколаєвську (І. Суховерський); консульські агентства II розряду у: Ризі (Н. Бендеровський), Казані (П. Бочило), Царицині (П. Перепичай), Саратові (І. Яковлєв), Орші (О. Пожар), Пензі (Ф. Богдановський), Харбіні (П. Твардовський), Тамбові (Л. Успенський), Орлі (М. Лютий-Лютенко), Калuzі (Ф. Степаницький), Нижньому Новгороді (віце-консул Г. Колосовський), Ржеві (уповноважений М. Демчук), Воронежі (уповноважений Я. Сенчик), Рязані (уповноважений П. Чирко).

28 жовтня Рада міністрів Української Держави ухвалила представлений МЗС законопроект про консульські штати, в якому п. 6 містив норму про те, що Проте практичного відкриття вищезгаданих консульських представництв влітку 1918 р. насправді не відбулося. Їхня діяльність, штати і фінансування почали закладатися лише з 1 вересня 1918 р., а відповідний Закон «Про утворення нових консульських установ Української Держави та асигнування 832.766 карб на їх утримання» був затверджений гетьманом П. Скоропадським тільки 6 листопада 1918 р. (при цьому скасовувався попередній закон від 4 липня 1918 р.). Новий закон вступив у силу з дня офіційного оприлюднення (тобто – 19 листопада) і встановлював чотири типи консульських установ: Генеральні консульства, консульства, віце-консульства та консульські агентства.

Відтак із загальної асигнованої суми (832 тис. 776 крб) на утримання консульських установ із 1 вересня по 31 грудня 1918 р. призначалося 676 тис. 109 крб. З них: 15 тис. крб – на річну заробітну плату консула; 9 тис. крб – секретаря (VI клас); на одноразову виплату під час призначення в розмірі двомісячного окладу: 2 тис. 500 крб – консулові та 1 тис. 500 крб – секретареві; на оплату оренди приміщення для консула та консульства – 10 тис. на рік; одноразово на умеблювання канцелярії – 4 тис. крб; на формування бібліотеки – 1 тис. крб; на утримання службовців канцелярії, вартівників, кур'єрів, на канцелярські витрати – загалом 15 тис. крб. Ще 56 тис. 667 крб асигнувалися на відрядження консульських працівників.

При Генеральних консульствах, консульствах та віце-консульствах Української Держави наказом міністра закордонних справ могли призначатися радники з окремих питань без утримання. Міністру також надавалося право призначати на допомогу генеральним консулам та консулам в особливо значних випадках віце-консулів поза затвердженими штатами. Разом з тим встановлювалися ліміти спеціального фонду, з якого рішенням міністра закордонних справ на нагальні потреби могли видаватися певні суми, а саме: для генеральних консульств – 7 тис. 200 крб на рік; для консульств – 5 тис. крб; для віце-консульств – 3 тис. крб; для консульських агентств – 2 тис. 500 крб. Крім того, підпунктом 17-м пункту 3-го закону від 6 листопада було визначено утворити 25 консульських установ Української Держави, зокрема, *«на Кавказі – Генеральне консульство в Тифлісі та віце-консульства в Баку, Єревані та Батум–Поті»*.

Гетьман та його урядовці передбачали можливість поразки Німеччини та її союзників у Світовій війні. Саме тому перші спроби встановити контакти з нейтральними державами, а через них із представниками Антанти розпочалися з українського боку ще влітку 1918 року. Тоді офіційному Києву вдалося заслати свого представника до Швейцарії, який повернувся в Україну з листом від швейцарського міністра закордонних справ Лярді із пропозицією вступити у ділові зносини. Швейцарія пропонувала також прислати до неї українського представника й обіцяла надіслати свого до Києва. Зацікавленість у співпраці з Україною виявили й швейцарські торговельно-промислові кола.

Д. Дорошенко писав, що головним на той час завданням української політики було *«визволення з-під опіки наших союзників, німців та австро-угорців»*. Водночас, використовуючи *«поміч Німеччини (як найсильнішої з держав, що підписали Берестейський договір), доки це нам буде потрібно, старатись якомога швидше стати на власні ноги й тоді вийти з-під опіки Німеччини... і визволитися від присутності на українській території австро-угорських військ»*. Окрім того, гетьманський міністр закордонних справ прагнув домогтися від Німеччини сприяння у питанні «допуску представників самостійної України на мировий конгрес». Тож гетьман та члени його уряду передбачали можливу поразку Німеччини у Першій світовій війні й тому увага приділялася також встановленню дипломатичних відносин з нейтральними державами, а вже через них – з державами Антанти.

7 жовтня 1918 р. тимчасовим виконувачем обов'язків генерального консула в Цюриху було призначено О. Вілінського, а вже 8 жовтня гетьман затвердив ухвалений Радою міністрів Закон «Про засновання дипломатичного представництва в Швайцарії й про асигнування 32.277 карбованців на його утримання». Представництво засновувалося з 10 жовтня й зачислялося до II розряду посольств Української Держави. Кошти ж на його утримання (32 тис. 277 крб 56 коп.), згідно із законом про штати посольства від 14 червня 1918 р., виділялися до кінця поточного (1918-го) року. Консулом у Женеві згодом став Є. Сокович. 24 січня 1919 р. українське представництво в Швейцарії було зачислено до I розряду.

Того ж 8 жовтня гетьманом було затверджено урядовий Закон «Про заснування дипломатичного представництва в Фінляндії» (II розряду) з 15 вересня 1918 р. й про асигнування з цієї метою в розпорядження міністра закордонних справ 44 тис. 833 крб на поточний рік. Постановою ж Ради міністрів «Про утворення дипломатичного представництва Української Держави в Польщі», яка була затверджена П. Скоропадським 19 жовтня, асигнувалося 31 тис. 222 крб на заснування диппредставництва II розряду посольств у цій країні з 20 жовтня 1918 року. 26 січня 1919 р. українське представництво у Польщі було зачислено до I розряду.

Шукаючи шляхів до порозуміння з Антантою, гетьманський уряд відрадив дипломатичних представників не лише до нейтральних країн Скандинавії, до Швейцарії та Румунії, а також у Вашингтон, Париж, Ясси. Так, призначивши 16 жовтня послом до Франції М. Могилянського, МЗС Української Держави в листі до міністра закордонних справ Французької Республіки повідомляло: *«Бажаючи встановити зв'язки дружби й поваги між шляхетним французьким народом та народом України, які обидва є друзями свободи й порядку, Уряд Української Держави вирішив послати до Франції Надзвичайну Дипломатичну Місію.*

З метою зав'язати переговори з цього приводу і встановити прямі дипломатичні відносини пан Микола Могилянський був призначений Головою вищезгаданої Місії та Уповноваженим у Справах Української Держави при Уряді Французької Республіки».

У цей час Рада міністрів оголошує про нейтралітет України, а її голова Ф.Лизогуб 16 жовтня 1918 р. у бесіді з представниками преси оголосив: «Український уряд заявляє, що він буде усіляко боротися із усіма виявами ззовні, котрі були б спрямовані до порушення нейтралітета України». Наступного дня, 17 жовтня 1918 р., Австро-Угорська імперія розпалася й перетворилася на «Союз Держав», Німеччина ж вже неспинно рухала до революції й до остаточної поразки у світовій війні.

Дипломатичне представництво в Швейцарії набуло за таких обставин надзвичайної ваги і значення для України оскільки могло стати трампліном для встановлення нових зв'язків з країнами Антанти. Завдяки зусиллям Є. Лукасевича та Ф. Штейнгеля й за посередництвом дипломатичних представників нейтральних держав (Іспанії та Нідерландів) вдалося встановити контакти з державними колами країн Антанти й з'ясувати можливість їх згоди на переговори з українським урядом. Ось чому 22 жовтня 1918 р. Д. Дорошенко виїхав з Києва до Берліна, а звідти – до Швейцарії, куди його запросив через українського представника в Берні італійський прем'єр-міністр В.Е. Орландо.

15 листопада 1918 р. гетьман П. Скоропадський ухвалив призначення на посаду консула Української Держави у Мюнхені В. Оренчука. Низку консульських представництв уряд планував заснувати у Болгарії та Туреччині, а саме: генеральні консульства в Софії та Істамбулі, віце-консульства у Варні, Салоніках, Смірні й консульства в Бургасі, Трабзоні, Бейруті, Багдаді та Єрусалимі, проте здійснити ці наміри не вдалося через фінансові проблеми й швидкоплинне падіння Української Держави у формі Гетьманату.

З липня 1918 р. генеральним консулом України в румунські Ясси було призначено К. Чоботаренка (в середині листопада його було відкликано), а віце-консулом до Галацу – С. Білецького. Разом з тим, попри червневе рішення про заснування посольства II розряду в Бухаресті, гетьман та уряд Української Держави не поспішали втілити це рішення у життя, натомість Київ розгорнув торговельну війну та економічно-транспортну блокаду проти Румунії через анексію нею Бессарабії. Після ж поступок з боку Румунії, що потерпала від продовольчої кризи й блокади та прибуття в середині вересня до Києва королівської дипломатичної місії на чолі з заступником міністра закордонних справ К. Концеску, 11 жовтня П. Скоропадський затвердив склад надзвичайної дипломатичної місії до Румунії на чолі з генералом В. Дашкевичем-Горбацьким.

За час існування Української Держави посольства I розряду діяли і були засновані в Німеччині (Ф. Штейнгель), Австро-Угорщині (В. Липинський), Туреччині (І. Суковкін) та Болгарії (О. Шульгин), а також посольства II розряду – у Швейцарії та Фінляндії. Дипломатичні місії Української Держави були надіслані до Румунії, Швеції, Норвегії, Польщі, Грузії, Азербайджану, Кубані, Дону; посланці до Франції (М. Могилянський) та Великобританії (І. Коростовець) дізналися про падіння Гетьманату в дорозі до держав призначення. Загалом же за час існування Гетьманату П. Скоропадського Українська Держава мала 11 дипломатичних і близько 50 консульських представництв у 22 країнах, а на своїй території – 12 дипломатичних і 42 консульські представництва з 24 держав.

Фактично за сім з половиною місяців існування Гетьманату відбулася інституціоналізація вітчизняної дипломатичної і консульської служб сучасного зразка, а законодавчі та нормативно-правові акти, розроблені у 1918 році, стали підґрунтям для діяльності українського МЗС та дипломатичних представництв і в подальші роки, зокрема за Української Народної Республіки, та є нині історико-правовою спадщиною з державного управління та дипломатичної служби України.

Література:

Гай-Нижник П. П. Законодавче та нормативно-правове підґрунтя становлення дипломатичної служби Української Держави за Гетьманату 1918 р. // *Гілея*. – 2017. – Вип. 123 (№ 8). – С. 28–36.

Гай-Нижник П. Дипломатичні контакти на найвищому рівні між Німецькою імперією та Українською Державою у 1918 р.: персональний вимір // *Україна та Німеччина: міждержавні відносини: збірник наукових праць*. – Чернівці: Сіверський центр післядипломної освіти, 2018. – С. 147–165.

Гай-Нижник П. Олександр Палтов – державно-політичний діяч, заступник міністра закордонних справ Української Держави // *Дипломатична та консульська служба у вимірі особистості*. – К., 2016. – С. 58–69.

Гай-Нижник П. П. Українська дипломатія в Німеччині у 1918 році: заснування і діяльність Посольства УНР та Української Держави в Берліні // *Гілея*. – 2018. – Вип. 128 (№ 1). – С. 22–38.

Гай-Нижник П. Федір Штейнгель – меценат, громадсько-політичний діяч, посол Української Держави в Німеччині // *Дипломатична та консульська служба у вимірі особистості*. – К., 2016. – С. 95–124.

Гай-Нижник П. П. Українсько-болгарські міждержавні і дипломатичні відносини: рік 1918-й // *Гілея*. – 2017. – Вип. 125 (№ 10). – С. 47–58.

Гай-Нижник П. Україна – Грузія: становлення міждержавних і дипломатичних взаємин (1917–1921 рр.) // *Україна дипломатична (Diplomatic Ukraine)*. – Вип. XVIII. – К., 2017. – С. 124–142.

Гай-Нижник П. Туреччина і Грузія як стратегічні партнери незалежної України у Чорноморському басейні та у південно-східному векторі української дипломатії (1917–1921 рр.) // *Східні традиції державотворення. Наукова серія: Світові традиції державного управління. Вип. IX: Науковий збірник на честь 150-ї річниці від дня народин Агатангела Кримського*. – К.: Пріоритет, 2020. – С. 610–651.

Гай-Нижник П. Встановлення дипломатичних відносин України з Німеччиною: рік 1918-й // *Україна та Німеччина у європейській спільноті: історія та сучасність: збірник статей з нагоди 30-ї річниці встановлення дипломатичних відносин України та Німеччини*. – К.: Прометей, 2021. – С. 45–64.

Hai-Nyzhnyk, Pavlo. Formation of Ukrainian-Georgian diplomatic relations at the UPR and the Ukrainian State (1917–1918) // *Україна і Грузія: дипломатичні відносини, міжнародні зв'язки, історичні джерела. До століття встановлення дипломатичних відносин: Збірник наукових статей*. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. – С. 17–37.

Павло Гай-Нижник

Розділ 9: Організація Міністерства праці й питання робітничих профспілок в Українській Державі 1918 року

Проблема соціальної стабільності завжди була і залишається однією з найважливіших тем цивілізованого суспільства, робітниче ж питання є чи не основною її складовою з часів вибуху перших буржуазних революцій в Європі і формування капіталістичного ладу. З розвитком промислового виробництва і оформленням численного класу пролетаріату перед кожним державним утворенням постає нагальна потреба вирішення трикутника взаємовідносин: держава (уряд) – капітал (роботодавець) – праця (робітник), яке, з часом, набуває значення національної безпеки. У цьому контексті держава змушена (і має) виступати як регулятор взаємин між працею та капіталом, стати над інтересами обидвох чинників економічної діяльності, забезпечити власні інтереси і зберегти соціальну рівновагу в суспільстві. Провадженням політичної волі держави і законодавчо-правової бази в життя, як правило, займається виконавча влада (уряд) країни, у складі якої офіційну політику в області робітничого та суміжного з ним питань провадять відповідні відомства (міністерства).

В Україні, в період національно-визвольних змагань і державного відродження 1917–1921 рр., таким відомством було Міністерство праці. У спадок від зруйнованої революціями Російської імперії новоствореній Українській Народній Республіці (УНР), а згодом і Українській Державі (Гетьманату) дісталася відстала й зруйнована війною та революційними катаклізмами економіка, підірвана фінансова система, соціальне зuboжіння народу, напівфеодалне сільське господарство і безправне становище робітництва тощо. До того ж ситуацію ускладнювали відсутність соціально-врівноваженого законодавства, анархізація суспільства, розвал адміністративно-владної інфраструктури, масове безробіття й озброєння населення, що спричиняло вибухонебезпечну неконтрольовану ситуацію в країні. Найбільш революційизованим і напруженим було положення в робітничій масі, від стабілізації якого залежало питання існування української (і не лише) державності. Розв'язання складного вузла проблем і протиріч у робітничій сфері стало однією з ключових завдань українського Міністерства праці.

Після державного перевороту 29 квітня 1918 р. і постанови консервативної Української Держави перед гетьманом П. Скоропадським та його урядом постала низка проблем політичного, економічно-фінансового та соціального характерів, які вимагали комплексного і негайного вирішення. Серед них і потреба в нагальному розв'язанні вузла негараздів у робітничому напрямі. Уряду новоствореної Української Держави, між інших, слід було визначитися, зокрема, й щодо становища, ролі та повноважень професійних спілок, оподаткування робітничого класу, розв'язання питання «робітник-роботодавець» тощо. І якщо такі питання, як виплата заборгованості по зарплатні, залишені у спадок Гетьманатові російським Тимчасовим урядом і Центральною Радою УНР, поліпшення умов праці та побуту робітництва, чи, скажімо, боротьба з безробіттям, які були за-недбані ще за царату, потребували швидше фінансово-економічних зусиль держави, то попередньо наведені проблеми вимагали їх законодавчого визначення, регулювання та запровадження і належали, голов-но, до правової сфери.

Гетьман проголосив про відновлення права приватної власності й ініціативи. Вже у першому своєму законодавчому акті Грамоті до всього Українського Народу від 29 квітня 1918 р. П. Скоропадський, проголошуючи в Українській Державі свободу підприємницької ініціативи і гарантію права на приватну власність, як основи добробуту і цивілізації, зазначає, що «рівночасно будуть твердо забезпечені права робітничого класу. Особлива увага буде звернена на поліпшення правового становища і умов праці залізничників, котрі при виключно тяжких умовах ні на один час не кидали своїєї відповідальної праці».

Тим часом тривав нелегкий процес формування Кабінету Міністрів держави. Незабаром новий уряд на чолі з Федором Лизогубом звернувся 10 травня 1918 р. до громадян із своєю Декларацією, у якій, зокрема, було сказано: «справедливі домагання робітників, не звернені на те, щоб підірвати рідний промисел, все стрінуть підтримку й поміч Правительства, а професійні союзи, наскільки вони займаються обороною професійних інтересів, користуються з боку Правительства повним признанням».

Отже, уряд зайняв конструктивну і прихильну позицію щодо робітничих організацій, в основу якої було покладено, перш за все, загально-державні потреби. Разом з тим, стаючи на шлях побудови розвинутого буржуазного ладу (так званого поміркованого, або соціального, капіталізму) перед урядовцями постала дилема розмежування взаємовідносин між такими категоріями, як «праця» і «капітал».

Стабілізацією і розв'язанням робітничого питання, в тому числі в області проблеми зайнятості населення, боротьбою з безробіттям, стосунками з професійними спілками й, нарешті, соціальним захистом населення та виробленням нової правової бази робітничого законодавства на основі розумного компромісу між робітниками та роботодавцями (між працею і капіталом) тощо мало зайнятися Міністерство праці Української Держави. Народне Міністерство праці УНР, що існувало до гетьманського перевороту за Центральної Ради, існувало фактично лише на папері, а тому новій владі довелося розпочинати організаційну державно-адміністративну роботу практично на пустому місці.

Міністерство праці стало одним із складових Ради міністрів – найвищого виконавчого органу Української Держави. Проте на відміну від класичних зразків поділу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову, за Гетьманату диктаторськими законодавчими і вищими судовими повноваженнями було наділено голову держави. З огляду на специфіку механізму вищого управління державою на міністрів і особовий склад підпорядкованих їм інституцій накладалася й частина законодавчої ініціативи. Тобто, проекти законодавчих актів вироблялися саме в надрах міністерських структур, після чого потрапляли на розгляд Ради Міністрів, і лише потім – на затвердження чи відхилення гетьмана. Згідно з «Законами про тимчасовий державний устрій України» від 29 квітня 1918 р. голова Кабінету міністрів і міністри Української Держави несли відповідальність *«перед Гетьманом за загальний хід державного управління»*. *Кожний із них окремо відповідав за свою діяльність та розпорядження і підлягав «громадській і карній відповідальности на основах, в законі визначених»*.

3 травня 1918 р. в уряді, сформованому Ф. А. Лизогубом, посаду міністра праці посів народний соціаліст, професор зоології 53-річний Юлій Миколайович Вагнер, його товаришем (заступником) було призначено шляхтича, професора з соціально-економічних питань Володимира Андрійовича Косинського. Перед Ю. Вагнером та В. Косинським постало, перш за все, складне завдання створення дієздатного міністерського виконавчого підрозділу з потенцією до законодавчої праці установчої інституції. Процес формування структури Міністерства праці не був кількадечним, а тривав чи не весь період існування Гетьманату, реформуючись на певних етапах удосконалення його будови. Загалом можна виділити три таких етапи. Згодом, 24 жовтня 1918 р., портфель міністра було передано соціалісту-федералісту правнику М. Славинському, якого з 14 листопада того ж року у новому Кабінеті С. Гербея змінив

Юлій Вагнер

на цій посаді його заступник В. Косинський. Між департаментами міністерства з травня під керівництвом С. В. Трухлого розпочав діяти й департамент взаємовідносин між працею і капіталом.

На перших порах існування Української Держави (в травні 1918 р.) штатний розпис міністерства складався з 9 департаментів і налічував 321 співробітника, а саме департаменти: законодавчих внесень (чіткі данні про кількість співробітників відсутні), канцелярії (37 співробітників), охорони праці (28 співробітників), соціального забезпечення (40 співробітників), взаємовідношення праці та капіталу (26 співробітників), ринку праці (61 співробітник), статистики (87 співробітників), правничий (4 співробітника) та громадських робіт (38 співробітників). Влітку 1918 р. структура міністерства зазнала істотних змін, передусім за рахунок скорочення кількості підрозділів. Тепер Міністерство праці мало у своєму складі 6 департаментів: загальних справ (до 1 серпня його очолював Д. А. Лоевецький, з 1 серпня – В. В. Розов), законодавчих внесень (директор С. І. Гольдельман до 3 червня, О. А. Околович з 4 червня), охорони праці (Р. А. Войцеховський з 1 червня), ринку праці (М. М. Сидоренко до 1 липня, Ю. А. Дорфман з 1 липня), громадських робіт (В. Д. Ільїн з 19 червня) та статистичне бюро (С. С. Остапенко з 1 травня). До 1 червня 1918 р. Департамент взаємовідносин між працею і капіталом очолював С. В. Трухлий.

Остаточного вигляду структура Міністерства праці набула лише восени 1918 р., коли Радою Міністрів було остаточно ухвалено і затверджено 20 жовтня гетьманом П. Скоропадським Закон «Про штати центральних установ Міністерства Праці». Внаслідок реформування структура Міністерства праці набула свого остаточного вигляду. Безпосередньо з міністром праці мало працювати два товариша (заступника) міністра, особистий секретар, два урядовця для особливих доручень та канцелярський урядовець. Крім того, при керівництві відомства перебувала також Рада міністра праці, члени якої були експертами в галузях продуктивності праці, економічних умов трудящих, відносин між капіталом та робітниками і соціального законодавства. Згідно з тогочасним законодавством ради міністрів мали б налічувати 12 членів, проте при міністрові праці (згідно з Штатами центральних установ Міністерства праці) визначалася рада у складі лише 4 осіб. Особовий склад міністерства було скорочено до 219 співробітників, які працювали у шести підрозділах: адміністрації самого міністра, трьох департаментах (загальних справ, ринку праці і громадських робіт, охорони праці), статистичному бюро і редакції відомчого друкованого органу «Вістника Міністерства Праці».

У провінції (по губерніях Української Держави) Міністерство праці представляли 19 комісарів, посади яких було запроваджено на підставі постанови Тимчасового уряду від 11 липня 1917 р., які здійснювали нагляд за виконанням робітничого законодавства спільно з фабричними інспекторами та окружними інженерами, що підлягали Міністерству торгівлі і промисловості.

24 жовтня 1918 р., в зв'язку із кадровими змінами в Кабінеті Міністрів, портфель міністра праці було передано соціалісту-федералісту правнику Максиму Антоновичу Славинському. За керівництва М. Славинського у міністерстві не відбулося істотних структурних змін, а невдовзі, із сформуванням нового уряду С. Гербея, з 14 листопада 1918 р. міністерство очолив

колишній заступник міністра В. Косинський. Робочий графік та терміни річних відпочинків працівників відомства визначав «Наказ про службові години та літні відпустки» міністра праці Ю. Вагнера від 28 травня 1918 р.

Якісному поліпшенню роботи Міністерства праці істотно посприяв створений для попереднього обговорення й підготовки всіх законопроектів, які стосувалися взаємин між робітниками та промисловцями міжвідомчий дорадчий орган при вказаному відомстві під назвою «Комітет праці». Закон про його запровадження міністром праці Ю. Вагнером

Максим Славинський

було проведено через Раду міністрів 15 липня 1918 р. До складу Комітету увійшли по одному представникові від міністерств праці, торгу і промисловості, шляхів, юстиції, народного здоров'я, земельних та внутрішніх справ, а також два професори (фахівці з економічних проблем), вісім представників від промисловців та стільки ж від робітників. Докладно на призначення, функції та повноваження Комітету праці було вказано у завізованому міністром праці й директором Департаменту законодавчих внесень «Становищі про Комітет Праці». Як свідчив Д. Дорошенко, головою Комітету Праці було призначено товариша міністра проф. В. А. Косинського і саме в ньому «зосередилася

головна робота по виробленню законопроектів, які йшли від Міністерства Праці до Ради Міністрів». Подібне велике значення запровадженню цього органу при Міністерстві праці надавалося й в рефераті-звіті уряду Ф. Лизогуба про свою діяльність.

Одним із плодів роботи Комітету Праці і міністерських співробітників стануть доволі демократичні і, як для того часу, цивілізовані в соціально-правовій площині «Правила про порядок розгляду справ між роботодавцями та робітниками», які будуть вироблені на 7 вересня 1918 р. До цього часу уряд Української Держави змушений був звернутися до недосконалих, але відносно демократичних і водночас поміркованих нормативних актів Тимчасового уряду та Центральної Ради.

У зв'язку ж із тим, що вироблення нової правової бази у цій галузі робітничого законодавства вимагало певного часу, а визначення урядового ставлення до неї вже перебувало на порядковій денному державного функціонування, міністром праці було прийнято рішення заповнити цю законодавчу прогалину шляхом тимчасового відновлення дії старих положень з цього питання, які були вироблені революційною демократією Росії і України після повалення царату. 18 травня 1918 р. Ю. Вагнером із цього приводу було видано Обіжник для комісарів Міністерства праці, старших фабричних інспекторів та крайових бірж праці, яким повідомлялося про залишення в силі всіх законів, обіжників та розпоряджень із робітничого питання, що були випущені Тимчасовим урядом та Українською Центральною Радою і не були скасовані урядом Української Держави. Таким чином, 19 комісарів Міністерства праці в губерніях гетьманської України мали обпиратися на основні постанови Тимчасового уряду від 11 лип-

ня 1917 р., а конфлікти між підприємцями та робітниками навесні-влітку 1918 р. розглядалися на підставі законів Тимчасового уряду від 5 серпня 1917 р. Про примирюючі інституції (що примирюють) і від 22 червня 1917 р. Про порядок розвитку та прикладення діючих законів про охорону праці.

Тим часом робітництво, об'єднане у профспілки, прагло визначити власне ставлення до факту державного перевороту, вчиненого генералом П. Скоропадським. 21 травня 1918 р. розпочала свою роботу Перша Всеукраїнська конференція профспілок, яка за своїм представництвом набула рівня з'їзду. Організована з метою влаштування конференції комісія, ще 16 травня 1918 р. звернулася до всіх профспілок із закликом прибути на її роботу з метою вирішення питань, що стосувалися діяльності українського профспілкового руху. На з'їзд прибуло 539 представників (з яких 443 – делегати) від 311 профспілок організованих робітників зі 105 (лише!) населених пунктів українських губерній (в тому рахункові й приєднаних до Української Держави за Гетьманату частин Мінської та Могилівської) та Війська Донського. Вони представляли 497.064 члени профспілок. Головну масу (з 441 делегатів) складали російські меншовики і бундівці (жиди) – 49,44 %, 8,33 % були більшовиками, 7,4 % – есери, 6,3 % – об'єднана єврейська соціалістична робітничка партія, 3,9 % – ліві есери і співчуваючі їм, 3,15 % – Паолей-Ціон (жиди) і лише 3,5 % були членами української соціал-демократії. Наведений факт свідчить наскільки мізерний вплив мали українські соціалісти на пролетаріат взагалі і профспілковий рух зокрема. З'їзд висловився за демократичну республіку, незалежність профспілок від держави, за 8-ми годинний робочий день, діяльність фабзавкомів, право проведення страйку, як форми боротьби за права трудящих тощо. Одночасно у ставленні до нової влади з'їзд постановив відмовитися від страйків і вирішив, що профспілки займуть нейтральну позицію відносно Гетьманату і соціально-економічної політики, оголошеної урядом Ф. Лизогуба. Проти такої ухвали виступили лише більшовики. Втім, з подібного приводу їхній вождь В. Ленін ще у 1917 р. категорично заявляв, що «ні про яку нейтральність профспілок не може бути й мови».

Вже в травні 1918 р. більшовиками, незважаючи на постанову профспілкового з'їзду про нейтральність і відмову від страйку, було організовано кілька потужних страйків: 25 травня – на всіх махоркових фабриках Кременчука, 28 травня – страйкувало 1500 робітників 15-ти одеських шкіряних заводів, а 2 червня застрайкували друкарські робітники Херсона. Робітничий і профспілковий рух майже всією своєю масою був підданий впливу російських соціалістичних партій і особливо більшовизму ще й тому, що основною його фізичною складовою були робітники-росіяни, які свідомо і підсвідомо ставилися негативно взагалі до української державності. *«Нові індустріальні центри, значення яких дедалі зростало на зламі віків, були більшою частиною населені приїзджими з півночі, як робітниками, так і управляючими... – зазначає Е. Карр. – Цей елемент у поєднанні з чиновниками та спеціалістами надав миській культурі України у цілому великоруського характеру».* Подібне твердження не заперечували й українські соціалісти. Так, наприклад, І. Мазепа називав денационалізовані міста островами чужих політичних і культурних впливів серед українського моря. Факт цей підтверджують і цифри: близько 70 % меш-

канців тодішнього Донбасу були переселенцями з Росії, росіяни Києва складали 54,5 %, Одеси – 47 %, Миколаєва – 66,3 %, Харкова – 62,8 %.

Про вплив українських соціалістів на робітництво говорить й те, що, наприклад, у травні 1917 р. з ініціативи Центральної Ради було створено незалежне Товариство залізничників на Південно-Західній залізниці, до складу якої увійшло 5 тис. чоловік. Понад 80 тисяч же залізничників залишилися у профспілці, що керувалася всеросійським центром. 5 жовтня 1917 р. у Харкові лише більшовики створили профспілку шахтарів, а вже 7 жовтня ними ж керована новостворена профспілка металургів Донбасу та Криворіжжя нараховувала 140 тис. членів. Отже, більшовизм протиставляв прагненню Гетьмана до соціального компромісу та взаємної співпраці між урядом і профспілками класову боротьбу й спирався в ній на російський елемент, який хвилюю заволочував своєю масою нечисленний український пролетаріат. В середині травня 1918 р. Всеукраїнський територіальний робітничий з'їзд виступив з вимогами скликання Установчих зборів, повалення Гетьманату, свободи спілок, страйків, слова і друку, передачі землі селянам без викупу, запровадження держконтролю над продукцією за участю робітників.

В свою чергу П. Скоропадський продовжував свою політику у напрямі цивілізованого капіталізму, розуміючи з досвіду попереднього (1917-го) року до яких руйнівних наслідків може призвести пролетарська сваволя і анархізований робітничий контроль для суспільно-політичного та економічного життя держави. Він обіцяв в Універсалі, що буде *«твердо стояти на сторожі порядку і законності в Українській Державі, буду домагатися негайного виконання всіх державних розпоряджень, і буду домагатися негайного виконання всіх державних розпоряджень, і буду підтримувати авторитет влади, не спиняючись ні перед якими самими крайніми мірами»*, і ці міри почалися ним прийматися. Робітничий з'їзд було розігнано, а його президію заарештовано. «Робітничу газету» піддано цензурі. Заборонялося проведення зборів, мітингів, маніфестацій, віддані забороні земські комітети і критика уряду. В червні було заборонено страйки під загрозою застосування військової сили. У Харкові, наприклад, представник німецької окупаційної влади генерал Мендельбір учасникам страйків загрожував каторгою чи трирічним ув'язненням, а підштовхувачів до них стратою.

Водночас із жорсткими заходами приймалися й конкретні дії щодо виплати грошей робітникам. Так, наприклад, 29 червня 1918 р. Гетьманом було затверджено Постанову Ради Міністрів про асигнування в розпорядження Міністерства торгу і промисловості 15 млн крб на виплату робітникам кам'яновугільних та антрацитових копалинь Донбасу. Прагнучи законодавчо унормувати компетенцію професійних робітничих спілок і притягнути їх до співпраці з урядовими інституціями, щоби могли у більш спокійних обставинах конструктивної і ефективної співдії вирішувати проблеми відновлення промисловості країни, зайнятися приборканням інфляції і фінансовою реформою, турботою про зайнятість безробітних та іншими державними, Міністерство праці того ж дня (29 червня 1918 р.) видає свій Обіжник № 1 із заголовком «Про межі компетенції професійних робітничих організацій і власників підприємств». Д. Дорошенко з приводу позиції Міністерства праці зазначав, що представниками профспілок

були інтелігенти, здебільшого адвокати, які у своїх діях керувалися не стільки інтересами робітників, скільки політичними амбіціями своїх партій і прагли опанувати фабричними комітетами. У свою чергу міністр праці Ю. Вагнер та його товариш (заступник) В. Косинський «твердо стояли на тому, що в справах фабричного законодавства й взаємин між робітниками й промисловцями правительство не може ставати на бік тих або других, а повинно вести справу в інтересах держави так, щоб підняти промисловість краю і в той же час по змозі задовольняти справедливі й оправдані домагання як робітників так і промисловців».

Обіжником № 1 передбачалося поставити профспілки у жорсткі рамки закону і примусити їхніх провідників, як і працедавців, до співпраці в ім'я відновлення господарчої потужності держави шляхом взаємних розумних поступок. У вступі до самого Обіжника міністром праці Ю. Вагнером зазначалося: «Руйнуюча війна і наступні ненормальні умови течії життя викликали повну руйну Державного господарства, наслідком чого виявилось скорочення виробу цінностей і ступневе огоління Держави. Необхідна уперта і довга праця по утворенню вкінці зруйнованого промислового апарату, для чого вимагається напруження всіх сил і засобів. Першою умовою для сього з'являється побільшення праці у всіх галузях, в однаковій мірі, як з боку робітництва, так і з боку адміністрації промислових підприємств». Далі, висловивши сподівання на розуміння господарчих проблем держави всіма працюючими, міністр запропонував до відома і «непохитного керівництва» наступні установи. Перш за все, наголошувалося, що «коло компетенції професійних робітничих організацій і заводських комітетів обмежується захистом професійних інтересів робітників і пеклуванням про устрій їх побуту», а отже, й втручання робітників у розпорядчі права адміністрації (в тому числі і зміст її постанов), що торкаються наймання і звільнення робітників (якщо вони відповідають нормам II, гл. I Устава о промисловій праці), тобто у «фінансові, економічні і технічні заходи заводууправління і, зокрема, самовільне установлення контролю над виробом, недопустимо». Цілком твереза й зрозуміла вимога навіть за теперішнього часу. В той же час «заводоуправління аж до перегляду закону про робітничі комітети від 25 листопада 1917 року не повинні ломати 9-ї ст. того Закону». Всі ж робітничі організації не професійного характеру не могли ніяким чином впливати на життя окремих промислових підприємств.

Другим пунктом наказувалося всім самопроголошеним робітничим організаціям, що свавільно захопили будь-яке майно підприємства негайно його повернути власникам з наданням відзвітування про своє самоуправління. В наступнім пункті говорилося, що власники підприємства не є зобов'язаними платити, а працюючі не можуть вимагати незазначених у порядку ст. 3 Закону від 25 листопада 1917 р. про робітничі комітети платні «за працю віддану не підприємству, а при виконанні тих або інших обов'язків для своєї професійної організації», що, на нашу думку, є цілком справедливим. Четвертим пунктом закону за робітничими організаціями визнавалося право на вільні коаліції і страйки, за винятком підприємств державної ваги. До них зараховувалися державні установи, транспорт тощо. Заборонялися коаліції та страйки й працівникам муніци-

пальних та громадських підприємств, що обслуговували щоденні потреби населення, як то: продовольчі підприємства, водопровід, електричні станції тощо. До цього додавалося, що *«при здійсненні стачок і страйків ні в якій оазі недопустимі всякі насильні вчинки з боку робітників, як то: псування машин і майна підприємства, насильне усунення працюючих від праці, насильство над адміністрацією підприємств і инш»*. Так само, пунктом 5-м, не допускалося робітниче насильство над заводоуправлінням у випадкові, коли воно, зважаючи на умови виробництва, *«визнає необхідним перехід від тимчасової платні на поштучну, отрядну, преміровану і инш. розцінку праці»*. Тут ще раз наголошувалося, що працівники повинні безумовно підлягати внутрішньому розпорядкові, який встановлено адміністрацією підприємства, в котрім вони працюють. У випадкові ж, згідно п.7, якщо претензії, що виникли, сварки (суперечки), неприємності не налагоджуються адміністративним порядком у зазначених законом межах або існуючих примирюючих установах, повинні розв'язуватися виключно лише через загальні судові установи. Як бачимо, ці вимоги є цивілізованими, а головне такими, що не допускають свавілля й самосудів. Останнім пунктом Обіжника зазначалося, що *«обов'язковими повинні бути лише договори особистого найму, укладені двома рівноправними договорюючими сторонами, з догляданням вимог закону»*.

Отже, і за сучасними ознаками така вказівка залишається цілком прийнятною і справедливою з збереженням основного правила правої держави – верховенство закону. Інша річ обсяг і рівень законодавчих актів, але то вже стосується політичного боку державного функціонування. Останнім пунктом додатково наголошувалося на зауваженні, що раніше укладені колективні договори *«не можуть лічитися, безумовно, обов'язковими для сторін, до того часу, поки не буде оголошено відповідний закон, до розроблення якого Міністерством Праці робляться заходи»*. Міністром праці Ю. Вагнером наказувалося всім комісарам праці оголосити і вивісити цей наказ у всіх промислових підприємствах.

Щодо пункту про необов'язковість виконання колективних угод, то тут не слід однобоко негативно оцінювати цей факт. Цілком слушною є думка окремих істориків, що то *«був серйозний удар по революційних завоюваннях трудящих, бо на протязі 1917 – 1918 рр. профспілкам вдалося укласти ряд колективних договорів, які були основними документами, що визначали взаємні зобов'язання профспілок і підприємців із найважливіших питань організації та регулювання її умов»*. Проте існував й зворотній бік медалі, а саме досвід колективного диктату власних прагнень робітників власникам підприємств, коли повністю вичищалися з кас всі грошові накопичення і руйнувався налагоджений процес виробництва некомпетентними діями (диктатом) колективу, що призводило до чергового занепаду господарчого організму заводу чи фабрики. Не рахуючись з економічними законами (чи, швидше, взагалі не знаючи їх), у 1918 р. за більшовицької влади, як і при Центральній Раді УНР, робітники чи охорона (червоноарміїці) самі встановлювали собі зарплатню і вимагали її виплати від адміністрації заводоуправління. Як це було, наприклад, на Торецькому заводі м. Дружківки у Донбасі. 23 березня 1918 р. Виконавчий комітет Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів наді-

слав подібну вимогу до заводського комітету. У випадковій же відмові його членів виплатити самовстановлену зарплатню, зазначалося, що «збори вважають цих осіб саботажниками і такими, що підлягають арешту». У березні 1918 р. директор Харківського паротягобудівельного заводу обурений тим, що заводська робітничка контрольна комісія самовільно видала грошові кошти усім категоріям робітників свого товариства, заявив: *«Але ж вони бажають прямо таки управляти заводом, а не контролювати».* До того ж, не слід забувати, що терен Української Держави контролювався австро-угорськими і німецькими військами, командування яких з свого боку також не прагнуло анархізованого робітничого контролю й мало неабиякі важелі впливу на загальний державний розвиток України у 1918 році. Та й сам гетьман стояв на засадах збереження приватної власності, а соціальні потреби й вимоги робітництва прагнув вирішувати законодавчим шляхом через державні урядові і судові органи, аби забезпечити порядок у пролетарських районах країни і запобігти розвитку анархії та сваволі серед розбурханої революцією народної маси.

Отже, всі суб'єкти державного організму і класів суспільства, інтереси яких стикалися у даній сфері, опинилися свого роду заручниками історичних обставин тієї доби і зав'язли у безлічі потреб та взаємопротиріч ними викликаних, які водночас потребували і вирішення, і натикалися на крайнощі двох протилежних світоглядів, що зіткнулися внаслідок цілої низки все тих же історичних обставин. Подібну оцінку ситуації давав згодом і сам Гетьман. У спогадах з цього приводу П. Скоропадський писав, що за умов соціально-економічних потрясінь перетворення в Україні наштовхнулися на гостре протистояння двох світоглядів. Перше з цих угруповань сповідувало підхід до вирішення всіх проблем «зо всіма крайностями і утопіями соціалізму, друге – без всілякого політичного чуття необхідності деяких соціальних реформ».

Влітку ж 1918 року гетьманську владу очікувало нове наростання страйкового руху. 15 липня під проводом більшовицьких агітаторів застрайкували працівники Коростенецького, Саненського і Здолбунівського залізничних вузлів, що невдовзі викликало загальноукраїнський страйк залізничників. Державу охопила масова страйкова хвиля. Робітники вимагали збільшення зарплатні, підписання колективних (трудових) угод, поліпшення санітарно-гігієнічних умов праці, виплати заборгованості у платні тощо, на що підприємці відповіли закриттям профспілок, локаутами, звільненнями. Ситуація ускладнилась до такої міри, що київський міський отаман доповідав міністрові внутрішніх справ, що хронічний стан страйків у столиці підриває основи державного й політичного життя. За таких умов, думається не без тиску окупаційної військової влади, гетьманом 19 липня 1918 р. було прийнято рішення затвердити ухвалу Ради міністрів про відновлення в Україні царського закону від 2 грудня 1905 р. про суворі покарання за участь у страйках.

Застосування крайніх заходів дало свої певні результати. Проте урядом було вжито не лише силових заходів. Вже 15 липня 1918 р. при уряді Гетьмана було створено Комітет праці. У Становищі про Комітет праці вказувалося, що створювався він *«для попереднього обговорення розро-*

бляємих в Міністерстві Праці законопроектів, які торкаються взаємовідносин проміж роботодавцями та робітниками». Свое бачення мети сформування такого міжвідомчого органу висловив 7 серпня на його першому засіданні і міністр праці Ю. Вагнер, який бачив її як *«притягнення до роботи промислових і робітничих кіл, особливо в справі розглядання проектів законів, котрі мають встановлювати взаємовідносини між працею та капіталом»*. До складу Комітету входили по одному представникові від міністерств: Праці, Торгу і промисловості, Шляхів, Народного здоров'я й Внутрішніх справ, а також два професори – фахівці з економічних питань та 8 представників від промисловців і 8 представників від робітників. Промисловці і робітники мали представляти головні галузі промисловості, тобто цукрової, гірничої, металургійної, сухоподільно-суднобудівничої, сільськогосподарської, скляної, хімічної, шкіряної та інших. Крім того, делегати від робітників призначалися правліннями професійних робітничих організацій, по згоді цих організацій з Міністерством праці по одному, або більше, відповідно вищевказаних головних галузей промисловості. Засідання вважалися дійсними за присутності на них одної третини постійних членів Комітету, *«незалежно від того, представники яких інституцій або організацій прибули на засідання»*. Члени Комітету отримували платню в розмірі по 15 крб за кожний день засідання у якому вони брали участь. Очолив Комітет праці проф. В. А. Косинський.

Державою було продовжено курс на відновлення і систематизацію структури податкових зборів. Підлягали їй і робітники України, а форму і суб'єктів оподаткування серед робітництва визначав Обіжник

Володимир
Косинський

№ 2 міністра праці в справі податкового податку від 8 серпня 1918 року. До відома робітників всієї України доводилося про скарги міністру праці від Міністерства фінансів, *«що робітники того чи иншого району ухляються від подачі до районних по податковому податкові Присутствій заяв про свої прибутки за 1917 р., гадаючи, що податковий податок встановлено виключно для заможної класи населення і що робітників він не торкається»*. Зазначаючи, що таке твердження є невірним, в Обіжникові вказувалося на те, *«що зарібня плата є той же прибуток, який передбачає цей закон, пропоную усім робітникам, котрі заробляють більш 1000 карб. в рік, подавати заяви про свої прибутки у відповідні Присутствія по податковому податкові на місцях»*. При цьому зауважувалося, що невиконання цієї вимоги передбачає для

робітників штрафування у розмірі до 300 крб, після чого наголошувалося що *«податковий догляд обов'язан правити невикладений податок за п'ять років, через що з часом такі особи будуть примушені виплатити одночасно значні суми і цим самим поставлять себе у скрутне становище»*. Такий податок мав не лише принести свою долю надходжень до бюджету країни, але й здисциплінувати саме робітництво.

Тим часом, як вже вказувалося вище, з 7 серпня 1918 р. розпочав свої засідання Комітет праці. Виступаючи на його першому засіданні Ю. Вагнер закликав присутніх негайно приступити до праці по розробці *«тої галузі соціального законодавства, котра вже так широко розроблена на Заході і котрої ще зовсім нема у нас»*. Отже, у виробленні законодавчих справ, чим Комітет праці займався спільно з Департаментом взаємовідносин між працею та капіталом Міністерства праці і, зокрема, з його відділом конфліктів, за зразок було взято робітниче право країн Західної Європи. Весною-літом 1918 р. в Українській Державі конфлікти робітників і роботодавців розглядалися за законами Тимчасового уряду від 5 серпня 1917 р. про «Примирюючі інституції» і від 22 червня 1917 р. «Про порядок розвитку та прикладання діючих законів про охорону праці». На осінь 1918 р. в країні зусиллями Комітету праці з'явилися нові Правила про порядок розгляду справ між роботодавцями та робітниками у вигляді Обіжника № 3 міністра праці від 7 вересня 1918 р. У вступі до Обіжника міністр Ю. Вагнер так обґрунтував потребу у його випуску:

7 вересня 1918 року. № 3.

До Комісарів Міністерства Праці

Комісари Праці повідомляють Міністерство, що, розглядаючи на прохання сторін спірні справи між підприємцями та робітниками, вони не мають керуючих вказівок, котрі визначали б як треба поводитись комісарам праці при розгляданні справ та при відмові одної чи иншої сторони від участі в справі.

Маючи на увазі вищезазначені повідомлення, а також безпосередні звернення до Міністерства підприємців та робітників, я, керуючись законами Тимчасового уряду з 5-го серпня 1917 року про «Примирюючі інституції», і з 22-о червня 1917 року «Про розпорядок розвитку та прикладання діючих законів про охорону праці», доручаю Вам, при розгляданні спірних справ між підприємцями та робітниками, керуватись при цьому прикладаємими правилами.

Міністр Праці Ю. Вагнер.

Правила склалися з трьох розділів: «А. Розділ загальний», «Б. Порядок розпочаття справи», «В. Порядок переведення справи», а також з додаткового розділу про «Порядок складання згодчої комісії». У загальному розділі, зокрема, у шести статтях говорилося, що «спори між роботодавцями і робітниками та служачими в приватних та громадських підприємствах торговельних, промислових та ремисничих, що є в зв'язку з договором найму або з умовами життя чи праці в даному підприємстві, може бути передано на розгляд участковому комісару праці». До цієї першої статті додавалося, що за відсутності у певній місцевості участкового комісара, його обов'язки мав виконувати комісар найближчого відділка. З чинності цих правил виключалися, згідно ст.2, справи про страхування робітників та про відшкодування потерпілих від нещасних випадків й переводилися у підпорядкування виданим до цього часу законам все-російської влади (Тимчасового уряду), які не було скасовано в Україн-

ській Державі. У ст. 3 зазначалося, що зазначені правила не скасовують діяльності існуючих примирюючих установ, які було започатковано за Тимчасового уряду або за згодою між профспілками робітників та роботодавцями. Статтею четвертою загального розділу зазначалося, що комісар праці має право приступити до розгляду спірної справи не лише з подання зацікавленої сторони, але й з власної ініціативи. Якщо ж скарга, що розглядалася комісаром праці, «вказує на собі на порушення або невиконання противною стороною не спірних адміністративних вимог», то комісар праці, перевіrivши вірність цієї вказівки, повинен був і без прохання подавця скарги повідомити про виявлені порушення або невиконання (за ст. 5) належну урядову чи судову установу для притягнення винного до відповідальності. При чому в цьому випадкові обов'язки обвинувачення на суді виконував сам комісар праці. За ст. 6 подавець скарги або особа, якій була внесена скарга, могла бути при веденні справи у комісара праці, представлена уповноваженою з цією метою особою. Таке уповноваження мало бути зроблено письмово або на словах у присутності комісара з занесенням до протоколу.

Розділом «Б» (ст.ст. 7-10) визначався порядок розпочаття справи. Прохання про розгляд справи подавалося письмово або на словах. В останньому випадкові комісар праці записував прохання подавця скарги з його слів, котрий й підписує його власноручно. У проханні про розгляд справи повинні були міститися відомості про те, хто саме позиває, кого позивається та чого подавець скарги вимагає. За відсутності вказаного, скарга повертається подавцю поштою із зазначенням причин неприйняття, до внесення нового прохання. При невдоволенні з приводу неприйняття прохання відповідні скарги мали подаватися до районного комісара.

Розділ «В» (ст.ст. 11-19) вказував на порядок переведення справи. По прийнятті скарги, комісар повинен був не пізніше як протягом трьох днів повідомити повісткою про це особу, на котру внесено скаргу. У повістці ним мало бути зазначено: а) хто викликається та за чим проханням, б) предмет скарги, в) місце, день та якщо це можливо година явки, г) наслідки неявки. Неявка ж в призначений термін подавця скарги чи обох сторін прирівнювалася до відмови від скарги, і справа припинялася. Якщо ж у комісара були відомості, що неявка подавця скарги спричинена з неважких причин, то йому надавався новий термін для явки. Надалі відтягання засідання дозволялося лише за взаємною згодою обох сторін. Аналогічна процедура передбачалася й у випадкові неявки позваної сторони. В разі признання неявки позваної сторони неважкою, комісар праці починав перегляд та перевірку вірності скарги в присутності подавця скарги, користуючись його доказами. Розгляд спірної справи переводився на словах з занесенням його до протоколу, який підписувався комісаром праці і стороною.

Покликана сторона мала право на притягнення свідків або висновків експертів. При визнанні ж комісаром обставини неважливою по суті самої справи, покази свідків або висновки експертів усувалися. Якщо ж за наявності доказів від подавця скарги справа не була з'ясованою, то комісарові надавалося право для з'ясування обставин суперечки вдатися до

таких заходів, як наприклад: «а) обов'язувати сторони подати додаткові доводи, які по думці комісара, необхідні для з'ясування справи, б) додавати до справи відомості, які є у Комісара по аналогічних справах, в) провадити зносини з належними урядовими, громадськими і приватними установами, та особами за для подання йому необхідних відомостей, а також видавати сторонам свідоцтва на одержання цих відомостей, г) виїздити для з'ясування обставин спору на місця разом з сторонами, або самому, як сторони не з'явилися на викликання». Встановивши дійсність і вагу обставин, викладених подавцем скарги або заяви, комісар праці мав застосувати заходи, що були передбачені ст. 6 цього статуту або на прохання подавця скарги, передати справу із всім справеденням до суду, дотримуючись при цьому правил «Устава громадського судопереведення» (б). Коли ж спірна справа по своїй суті не відповідала чинності вказаних правил, або ст. 1-шу «Уст. гр. суд.» про підсудність, то комісар праці розглядав справу згідно ст.ст. 16-18 цих правил і, беручи до уваги неявку позваної сторони, про наслідки справи з своїми висновками про слушність або безпідставність суперечки, а також про ухилення позваної сторони від явки, оголошував у місцевій пресі (в).

В останньому розділі (ст.ст. 20-28) Обіжника № 3 визначався порядок складання узгоджувальної комісії. Скласти для розгляду спірної між обома сторонами справи узгоджувальну комісію комісаром праці пропонувалося їм, якщо обидві сторони з'явилися у вказаний термін. Якщо ж сторони відмовлялися від створення згодчої комісії або подібне виявлялося з тих чи інших причин неможливим, то комісаром застосовувалися дії, згідно ст. 19 цих правил, тобто умов передання справи до суду. При згоді сторін на утворення узгоджувальної комісії, обидві вони обирають її членів з своїх представників в рівному числі, при тому не більше трьох від кожної. Головувати в комісії міг лише комісар праці або його заступник. Розгляд справи в згодчій комісії переводився згідно з ст.ст. 16 й 18 цих правил. До обов'язків комісара праці входило під час розгляду заяв сторін схилити їх до згоди, «вказуючи для цього на такі засоби розв'язання спору, які комісар вважає найліпшим для сторін і Держави». Постанови комісії повинні були бути одногосними. Якщо ж таке рішення виявлялося неможливим, то він мав чинити свої заходи згідно ст.ст. 5 та 19 цієї інструкції. За непогодження обох сторін до застосування в розгляді ст. 19, розгляд справи передавався до Третейського суду. Постанови згодчої комісії визнавалися остаточними і не підлягаючими касації, але за зміни обставин перегляд постанови комісії допускався. У своїй постанові комісія могла також означити термін, до витіку якого вона не підлягала перегляду. Прийнята комісією постанова мала безумовно бути виконана стороною, що програла, в зазначений комісією термін добровільно. В протилежному випадкові постанова узгоджувальної комісії передавалася відповідній судовій установі для виконання «Устава громадського судопереведення».

Звичайно, всі складнощі, які існували в Українській Державі 1918 року за такий короткий час Гетьманату П. Скоропадського одразу вирішити не вдалося, в тому числі й у робітничому питанні, однак праця по його врегулюванню не припинялася і за нових міністрів праці. Наприкінці жовтня 1918 р. у Грамоті Гетьмана до всього Українського Народу П. Ско-

ропадський повідомляв, що задля погодження робітничого законодавства скликається Особлива нарада, яка мала завданням розробити низку законів для розвитку промислового життя в Україні. *«Це є, з одного боку, необхідним для того, – говорилося в Грамоті, – щоб забезпечити заробітком безземельні класи населення, а з іншого, – для того, щоб дати тим значним грошовим сумам, які є результатом здійснення аграрної реформи, виробниче і прибуткове застосування в межах України».*

Одночасно, восени 1918 р. Департаментом законодавчих пропозицій було завершено розробку проекту Закону про профспілки й примирювальні камери. Крім того, тривала розробка законопроектів про промисловий суд, 8-годинний робочий день, виробничі кооперативи, свободу коаліцій, трудові договори та інші. Проте розпочату справу довершити не вдалося. В листопаді вибухнуло протигетьманське повстання, а вже 14 грудня 1918 р. Павло Скоропадський зрікається влади в обложеному повстанцями Києві. На зміну Українській Державі прийшла Українська Народна Республіка.

З приходом до влади у столиці Директорії, 23 грудня 1918 р. її голова В. Винниченко підписав наказ про скасування Обіжника № 1 гетьманського міністра праці від 29 червня 1918 року. Через два тижня після опанування Києвом, 26 грудня 1918 р., з'явилася Декларація Директорії УНР, в якій, зокрема, вказувалося: *«Постановою 9 грудня Директорія відмінила всі закони і постанови гетьманського уряду в сфері робітничої політики. Відновлено восьмигодинний робочий день, знову встановлено колективні договори, право коаліцій і страйків, а також усю повноту прав робітничих фабричних комітетів».* При Міністерстві праці УНР було створено Законодавчу комісію по перепису промислових підприємств, на яку за зразком гетьманського Комітету праці покладалося попереднє обговорення законопроектів, що були підготовлені міністерством. Як і за Гетьманату до складу комісії входили представники від народних міністерств: Праці, Торгівлі і промисловості, Шляхів, Здоров'я, Внутрішніх справ, фахівці з економіки та делегати від промислових кіл і профспілок.

Втім, на практиці, було посилено адміністративний тиск на робітництво, діяльність профспілок не відновлено, заборонено з'їзди, збори, конференції профспілок. Щодо профспілок, то вже 20 грудня 1918 р. 15 воєнків Директорії зробили безпідставний обшук у приміщенні союзу профспілкових робітничих організацій у Києві по вул. Трьохсвятительській, 19. Як повідомляла «Робітнича газета», після обшуку воєнки вчинили «безглуздий розгром всього майна союзів і робітничих культурно-економічних організацій, які там містилися». В грубах було спалено книги, архіви, касові книги, реєстри тощо. У профспілковому будинкові було знайдено більшовицьку літературу. Згодом погроми у профспілковому центрі повторилися ще двічі. Ватажок Січових стрільців Є. Коновалець обумовлював таке ставлення директоріальної влади до профспілок тим, що у більшості робітничих профспілкових організацій членами були більшовики і виправдовував обшуки профспілкових комітетів у Києві та у приміщенні Центрального бюро профспілок. А комендант Києва Кириєнко, приймаючи делегацію від профспілок, заявив, *«що всіх делегатів від профспілок треба розстріляти».* На таку позицію нової соціалістичної влади

Уцентрпроф відповів 15 січня 1919 р. публікацією «Звернення до Директорії» з вимогами свободи коаліцій, зборів, демонстрацій для всіх громадян в тому рахунку і державних службовців, про необхідність вільної реєстрації статутів товариств та спілок. І хоча 16 січня під тиском профспілкових організацій Міністерство праці УНР розпорядилося дозволити збори представникам профспілок, вони вже не змогли набути своєї перспективної ролі й ваги в державному житті України. Незабаром Київ було взято більшовиками, а вся Україна стала велетенським бойовищем всіх проти всіх, переможцями з якого вийшли російські більшовики-комуністи.

Література:

Гай-Нижник П. Проблема безробіття в Українській Державі 1918 року // *Пам'ять століть*. – 2003. – № 2. – С. 72–77.

Гай-Нижник П. Робітничі профспілки, роботодавці і гетьманський уряд: історія трибічного конфлікту і досвід незавершеної розв'язки // *Література та культура Полісся*. – Вип. 21. Забуті та воскреслі імена в історії та культурі України, спірні історичні питання. – Ніжин: Ніжинський державний педагогічний університет імені Миколи Гоголя, 2002. – С. 131–142.

Гай-Нижник П. П. Міністерство праці Української Держави і робітниче законодавство Гетьманату 1918 р. у світлі невідомих документів // *Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства*. – Т. XVIII. – К.: Поліграфічний центр «Фоліат», 2007. – С. 325–350.

Павло Гай-Нижник

Розділ 10: Проблема безробіття в Українській Державі 1918 року

Не є першим обов'язком живого організму згинутися, лишень не датися згинутися, вийти з небезпеки оборонною дорогою. Тому, коли хтось говорить про українську державність, то перше питання, що йому поставимо, буде: як уявляє він господарювання не тільки духовними вартостями України, але і її фізичними силами, її людським матеріалом.

Ю. Луца.

29 квітня 1918 р. внаслідок державного перевороту в Україні утворилася нова державна формація у вигляді Гетьманату Павла Скоропадського. З першого ж дня перебрання на себе всієї повноти влади у новопроголошеній Українській Державі, що змінила Українську Народну Республіку, гетьман проголосив про відновлення права приватної власності і ініціативи. У Грамоті до всього Українського Народу від 29 квітня 1918 р. П. Скоропадським обіцялося також, що «*рівночасно будуть твердо забезпечені права робітничого класу*».

Проте окремого вирішення вимагала й проблема безробіття. Ще за влади Тимчасового уряду і Центральної Ради в Україні розпочалися масові локауті, закриття фабрик і заводів. Занепад народного господар-

ства і економічна руїна, спричинені недосконалістю імперського організму Росії, світовою війною та революційним виром, в свою чергу, сприяли

збільшенню безробітного прошарку серед населення. До того ж, на початку 1918 р. на фронтах розпочалася масова неконтрольована стихійна демобілізація, хвиля якої заповонила Україну. На її терені лише у тилкових районах Південно-Західного і Румунського фронтів нараховувалося 4,2 млн вояків, яких було мобілізовано головню з робітництва. До армії було забрано біля 10 млн працездатного сільського населення України. Коли переважна їхня частина повернулася додому, їхні робочі місця були зайнятими, або просто перестали існувати.

Біржі праці, що утворювалися ще з 1917 р. не змогли суттєво знизити рівень безробіття. Паралізована соціалістичними експериментами економіка, потужність якої до того ж була значно підірвана кризою за часи війни, не могла шляхом свого розвитку відкрити нові робочі місця.

Для вирішення цього та інших питань соціального захисту населення та вироблення робітничого законодавства на основі розумного компромісу між робітниками та роботодавцями, при Раді міністрів Української Держави було створено Міністерство праці на чолі (з 3 травня 1918 р.) з професором Ю. М. Вагнером. 24 жовтня 1918 р. його на цій посаді змінив соціаліст-федераліст М. А. Славинський, й крісло якого, в свою чергу, у листопаді того ж року посів його заступник проф. В. А. Косинський. Працівники міністерства одразу ж зіштовхнулися із проблемою масового безробіття. Вивченням цього питання зайнялися, зокрема, статистичне бюро Міністерства праці на чолі з директором проф. С. С. Остапченком та департаменти ринку праці (дир. М. М. Сидоренко) та громадських робіт (дир. В. Д. Ільїн).

Взагалі, певний рівень безробіття вважається нормальним, або виправданим, адже розуміння «повна зайнятість», власне, не піддається визначенню. Під ним можна розуміти, що все працездатне населення країни (тобто 100 % робочої сили) має працю, а це в принципі не є можливим.

На практиці рівень безробіття встановити надзвичайно важко. Традиційно вважається, що робоча сила складається з тих, хто працює і безробітних, проте, що активно шукають роботу. Рівень же безробіття складає відсоток безробітньої частини до робочої сили, помноженої на сто. Робоча ж сила – це всі особи, які можуть і мають бажання працювати. Однак, у будь-якому випадку, подібні розрахунки завжди є лише приблизними. У липні 1918 року гетьманське Міністерство праці зареєструвало в державі 200 тисяч безробітних і передбачало зростання їхньої кількості вже наступного місяця (тобто у серпні) до 500 тисяч. Чи може-

мо ми вважати ці цифри достовірними? Звичайно, ні. І зовсім не через заниження їх урядовими статистами, бо визначалися вони, швидше за все, за обліковими розрахунками бірж праць, не враховуючи демобілізованих і непрацюючих через простій підприємств та загального виробництва. Відомо також, що біржі праці не охоплювали собою весь терен тогочасної державної України, їхня мережа ще не була достатньо розгалужена. До того ж, з чисто технічного боку об'єктивний обрахунок на той час зробити було неможливо.

Ось що повідомляв у листі до Міністерства праці в червні 1918 р. урядовий комісар праці Чернігівського району: «На Чернігівщині набереться лише 50 % працюючих робітників. Окрім занепаду промисловости через брак сировини та інші відомі обставини, безробіття підтримують самі власники, які пориваються скрізь провести локаути з метою знищити здобутки робітників». Така ситуація була типовою для чи не всієї України. На середину літа 1918 р. Біржами праці було зареєстровано тільки у Києві 35 тис. безробітних (при тім, що на 1917 р. в Києві та губернії було 84 тис. промислових робітників), Херсоні – 25 тисяч (1917 року у Херсонській губ. було 73 тис. промислових робітників), Харкові – 25 тисяч (1917 р. у Харківській губ. промислового робітництва налічувалося 71 тисяча), в Одесі – 20 тисяч безробітних.

Користуючись формулою відомих американських дослідників, К. Р. Макконнелла та С. Л. Брю, ми можемо приблизно вирахувати відсотковий рівень безробіття серед промислового пролетаріату України та її міст, вважаючи вищенаведені дані по безробіттю найбільш вірогідними до цього типу пролетарства з огляду на специфіку тодішніх класових узрінь. Згідно згаданої схеми відсотковий рівень безробіття вираховується його співвідношенням до робочої сили з помноженням результату на 100 % (тобто: $\% \text{ рівень безробіття} = \text{безробіття} / \text{робоча сила на } 100 \%$). За наближені дані робочої сили візьмемо сумарну статистику від 1917 р. з тяжкої, легкої, харчової промисловості, транспорту та будівництва, 10 що складало коло 1 млн. 314 тис. робітництва.

Отже, приблизний рівень безробіття на середину літа 1918 р. складав, у такому випадкові, біля 10,3 %, а по Київській губернії – приблизно 40,1 %, по Херсонській та Харківській губерніях, відповідно, близько 30,4 % та 30,5 %. Як бачимо, навіть далеко наближені обрахунки рівня безробіття в Україні (близько 10,3 %) отримуються досить високі, а з огляду на передбачене Міністерством праці його зростання за місяць до 500 тисяч, вже в серпні рівень безробіття в Україні мав сягнути майже 31 % (це більший показник, ніж у США за часів «великої депресії»).

Враховуючи поступове відновлення економічного потенціалу України за владарювання в ній П. Скоропадського, за умови тривалого існування Гетьманату, наявність безробітної маси гарантувала українській промисловості по мірі її відбудови і розвитку широкий ринок, тобто вибір працюючого елементу. Проте, одночасно затягування вирішення питань побутової й соціальної захищеності, громадянських прав тощо створювало небезпеку масового вибуху невдоволення. У той же час, перспектива розбудови армії і військово-промислового комплексу, в свою чергу, поряд з загальним промисловим поступом, забезпечили б передбачення

нової зайнятості безробітного населення. Неповна зайнятість, крім того, по мірі зростання об'єму виробництва в сталих (традиційних) галузях економіки, забезпечувала не лише б зменшення рівня безробіття, а й в умовах економічного прориву, що планувався за Гетьманату на наступні роки, давала фізичні сили на розбудову й інших.

Існування відчутного додаткового банку трудових ресурсів планувалося використати для започаткування й розвитку нових дефіцитних на той час (або взагалі відсутніх, проте вкрай необхідних для народного господарства) галузей. Серед таких, наприклад, були плани гетьманського уряду розпочати у 1918–1919 рр. грандіозну електрофікацію країни шляхом будівництва гідроелектростанцій по Дніпру, Дністру, Бугу, спорудження шлюзо-каналльної водяної артеріальної системи від Чорного до Балтійського морів, шлюзування дніпровських порогів, створення національної потужної машинобудівної, переробної, текстильної, хімічно-переробної, комплексно-військової промисловостей, індустріалізації тощо. Чисельність і висока якість резерву людських й матеріальних ресурсів України, за умови мирної розбудови її господарської системи, тривалої державності і ринкової, проте частково керованої, економіки гарантувало поступове, відносно динамічне, але незаперечне зменшення рівня безробіття природнім шляхом та зцілення, а згодом й всебічне піднесення загальногалузевої потужності української економіки і рівня життя пересічного громадянина.

Вже 5 серпня 1918 р. гетьман П. Скоропадський затвердив розроблену Міністерством праці і ухвалену Радою міністрів Постанову про організацію громадських робіт для підтримки безробітних, на які асигнувалося 2 млн 557 тис. 535 крб. З тих коштів, зокрема, 150 тис. крб виділялося Київському міському самоврядуванню на закріплення Андріївської гори, 51 тис. 535 крб – лісовому департаментові Міністерства земельних справ на закріплення місцевості біля могили Т. Г. Шевченка, 2 млн. крб – Міністерству шляхів на розробку кам'яних кар'єрів біля сіл Лозоватка та Селище, 56 тис. крб було видано Ніжинській міській управі на побудову мостів через р. Остер, 300 тис. крб – Волинському губерніальному земству на відбудову зруйнованих громадських будинків. Усі ці роботи мали контролюватися Міністерством праці. Подібного роду «Програму громадських робіт» для безробітних було запроваджено згодом й у США за президенства Рузвельта під час «Великої депресії».

Крім того, в червні 1918 р. департамент громадських робіт Міністерства праці розробив законопроект по відбудові околиці Києва – т. зв. Звірінця, – на реалізацію чого виділялося 3 млн. крб. За цим проектом мало бути побудовано житло для 2 тис. осіб робітництва, а згодом й взагалі створено сучасне робітниче містечко – місто-сад. Вже у вересні, під час дипломатичних відвідин Німеччини на запрошення кайзера Вільгельма II, Павло Скоропадський відвідав в Ессені заводи відомого промислового магната Болену Круппа, де чудово, як на ті часи, було налагоджено побутове життя робітництва. Сам гетьман з цього приводу згадував: *«Мене не стільки в даному випадкові цікавили заводи, які вимагали значно більшого часу для вивчення їх, спеціальної підготовки, котрої*

в мене не було, скільки питання постановки робітничого питання, робітничі містечка, про які мені доводилося стільки читати та чути. Останнє мало особливу цікавість для мене в зв'язку з тим новим Києвом, який ми передбачали будувати в майбутньому і при якому хотілося використати весь досвід Заходу. Все, що я бачив в Ессені, перевищило всі мої очікування». Здійснити подібний намір, на жаль, не вдалося через падіння Гетьманату у грудні 1918 року.

Розподілом безробітних на громадські роботи займався спеціальний відділ на чолі (з червня 1918 р.) з вченим, інженером-техніком М. Ойслендером, а у відповідному Положенні про департамент громадських робіт держава оголосила що є найбільш зацікавленою стороною у питанні ліквідації безробіття в Україні. При технічному відділі вищевказаного департаменту Міністерства праці було створено навіть підвідділ по допомозі працюючим на громадських роботах харчами та помешканням. Цілій низці міських самоврядвань та земств було призначено позики для проведення громадських робіт, в яких мала бути задіяна праця безробітних. За пропозицією Міністерства праці планувалася також організація мір для залучення безробітних на працю й у рудовища і копальні Донбасу, однак виконання цього наміру було загальмовано через тимчасову неможливість постачити в цей район достатньої кількості продовольства.

Для розробки загальних питань щодо організації та об'єму робіт, їхньої першочерговості, обрання осіб та установ по організації, керівництву і отриманню безпосередньо фінансування цих заходів при Міністерстві праці було створено тимчасову нараду по організації громадських робіт.

Гетьман України Павло Скоропадський (у центрі) під час відвідування заводу німецького промисловця Болена Круппа.

Зліва направо: фон Фершір, радник посольства граф фон Берхем, секретар посольства асесор др. Маєр, Павло Скоропадський, поручик Шинінг, Гоман, Гнат Зеленевський (м. Ессен, Німеччина, 8 вересня 1918 р.)

До її складу увійшли два представники від Міністерства праці та по одному від Міністерств: торгу і промисловості, військового, морського, шляхів, фінансів, внутрішніх справ, земельних справ, харчових справ, а також державного контролю, української спілки міст,

земельної спілки, п'ять представників від Центральної ради професійних спілок та три від Союзу промисловості, торгівлі, фінансів і сільського господарства України (Протофісу). Голова наради призначався міністром праці. Міністерство також затверджувало (або відхиляло) всі постанови наради чи представляло їх на розгляд Ради Міністрів. Збережено було за Гетьманату і запроваджені раніше Біржі праці, робота яких не принесла сподіваного ефекту через слабку розгалуженість мережі подібних бірж

в гетьманській Україні та внутрішньою нестабільністю української державності взагалі і недовгого існування Гетьманату зокрема.

Щодо характеристичної кваліфікації безробіття в Україні у 1918 р., то за міжнародними ознаками, загалом, безробіття поділяється на три типи: фрікційне, структурне та циклічне. Що стосується періоду, який розглядається нами, то тут надто важко виявити навіть узагальнену його форму.

Фрікційне безробіття вважається не лише неминучим, а й навіть бажаним, числить під собою людей, що тимчасово покинули низькооплачувану працю у пошуках більш прибуткової. Отже, така поточна кількість безробіття є неминучою й зі складом та чисельністю, яка постійно змінюється. На 1918 р. важко передбачити не лише рівень такого безробіття, якщо не сказати взагалі про його відсутність з огляду на відсутність стало (регулярно) працюючої економічної системи, зруйнованої до того ж війною та революцією. Наявність такого типу безробіття можна припустити хіба що у цукровій промисловості та урядовій службі, що відносно добре функціонували. Фрікційне безробіття переходить у категорію безробіття структурного, коли працівники залишаються поза робітничими місцями внаслідок зміни споживчої потреби чи технології виробництва, заміни робочих місць технічними пристроями, що не мало певних ознак в Україні часів національно-державного відродження 1917–1920 рр.

Проте, на нашу думку, безробіття за Гетьманату 1918 року (як, власне, і всього періоду українського відродження і визвольних змагань) майже цілковито відповідало третьому його типу – циклічному. Тобто типу безробіття, що було викликано занепадом, руйнацією виробництва, які пов'язані з певною фазою господарчого циклу, зумовленого певними воєнними, економічними, соціальними та політичними обставинами. Наприклад, в розпал «великої депресії» у США в 1933 р. циклічне безробіття досягло рівня приблизно 25 %. В Україні 1917–1918 рр. зріст безробіття був головно зумовлений занепадом вітчизняної промисловості, фінансовою кризою, а отже, й занепадом (зменшенням) сукупного попиту на товари й послуги, недостатністю загальних розтрат, скороченням внаслідок цього зайнятості і, відповідно, зростанням безробіття. Його загострення відбулося ще й внаслідок занепаду цілої низки виробничих підприємств та навіть галузей, спричиненого світовою війною, соціальними й політичними катаклізмами та переносом бойових дій у внутрішню Україну. Штучно безробіття підтримували за таких умов і окремі роботодавці, які провадили закриття своїх підприємств, що супроводжувалося масовими звільненнями працюючих (локаутами), з метою зменшення соціально-побутових вимог і завоювань пролетарів і набору до праці менш вимогливих робітників. Питання ж взаємин між робітниками та роботодавцями під час гетьманування П. Скоропадського і ролі в них уряду країни та профспілок, як і аналізу робітничого законодавства Української Держави 1918 р., заслуговують окремого, більш детального розгляду, а тому й ми не торкатимосся тут цієї проблеми, розгляд якої не є завданням даної розповіді.

Ситуація з безробіттям в Україні 1918 року (виявленням його сутності й кількісного об'єму) ускладнюється й тим, що було воно, що називається «прихованим», адже офіційно безробітним вважається той, хто активно

шукає місце для праці. Тобто, непрацюючий, який не намагається знайти роботу, вважається тим, що «вибув зі складу робочої сили». Проблема періоду, що розглядається нами, виявляє й те, що переважна чисельність т.зв. «вибувших з робочої сили» взагалі втратила надію на можливість її знайти, чи просто не бажала її шукати піддавшись анархізації та розбійництву, які є постійними супутниками соціальних та політичних негараздів і потрясінь. Маса неосвічених людей *«йшла робити революцію», бо вважала, що та взагалі позбавить їх від необхідності працювати, тим більше на приватного власника. Злочинний романтизм земного раю, що вселили народу соціалісти різних гатунків, підсилений більшовицьким «розподіляй та владаруй»* (чи анархістським «анархія – мати порядку» тощо), кинув переважну його частину в п'яний вир руйнації основи людського поступу і розвитку, як істоти розумної, до руйнації суспільних норм і моралі, а, отже, до саморуйнації. За таких умов, не дивлячись на те, що розуміння рівня безробіття відіграє важливу роль у визначенні економічної та соціальної політики і є не менш вагомим показником господарчого стану в країні, його все ж не можна вважати безпомилковим барометром процесу господарсько-економічної відбудови в Україні у період Гетьманату 1918 року в першу чергу вже тому, що самий зростаючий рівень безробітності, а головне умови що сприяли цьому, були створені й отримали інтенсивний розвиток задовго до захоплення влади Павлом Скоропадським. За сім же з половиною місяців існування гетьманської держави об'єктивно неможливо було вирішити цілий комплекс самих різноманітних проблем, в тому числі і в області боротьби з безробіттям, які накопичувалися десятиліттями.

Разом з тим у практичному сенсі слід зауважити, що безробіття за його надмірного рівня може призвести в кінцевому підсумкові не лише до значних соціально-економічних витрат, але й до невідновлюваних втрат у цій сфері. З психологічного боку незаперечною є ще й такого роду думка, що «праця – це пропуск до свободи й до кращого життя. Позбавити людей праці – це означає викреслити їх з суспільства», а отже, й викреслити в них бажання й обов'язок жити за нормами того суспільства. Подібну небезпеку повинні розуміти всі його прошарки, а особливо національна наукова, промислово-виробнича, фінансова еліти суспільства і, безумовно, можновладці – керівники державного організму.

Масове безробіття загрожує суспільству вибухом соціального і політичного протесту, криміналізацією народного середовища, байдужістю до громадських чеснот і втратою патріотизму. Саме безнадійно безробітні і знедолені за перехідних політико-економічних умов, головню, поповнюють ворожий існуючому державному ладу, як ладу що викинув їх за межі людської гідності, агресивний, войовничо налаштований табір. Його потенційну чисельність практично неможливо вирахувати чи передбачити в умовах економічної невідновленості в країні. Так, зокрема, вже сталося в Україні за часів УНР Центральної Ради, коли народні маси не стали на захист національної соціалістично-демократичної влади, що не змогла відновити лад у народному господарстві країни, від більшовицької навали, а згодом й від буржуазно-консервативного перевороту генерала Павла Скоропадського. Не стали вони на захист й самого

Гетьманату, який не спромігся вирішити соціально-побутових проблем трудящих, а підтримали повстання підняте восени 1918 р. Директорією.

Невирішеність земельного питання стало найбільшим каталізатором безробіття та анархізації селянства. Незважаючи на окремі, але явно запізнілі, поступові і прогресивні законодавчі започаткування з аграрного й робітничого питання, ті ж маси, яким нічого було втрачати, окрім свого безробіття та злиденності, підтримали нову хвилю державних переворотів, або з байдужістю спостерігали за їхнім перебігом. Безробітний елемент поповнив «отаманщину», або лави Червоної гвардії, сподіваючись, що «совєтизація» вирішить всі їхні проблеми. Багнетами цієї «совєтизації», врешті, й було знищено українську державність взагалі у будь-яких її формах. Історія вказує нам не лише на «вчорашнє», але й попереджує про можливе «завтрашнє», якщо не усвідомити її уроки «сьогодні»...

Література:

Гай-Нижник П. Проблема безробіття в Українській Державі 1918 року // *Пам'ять століть*. – 2003. – № 2. – С. 72–77.

Гай-Нижник П. Робітничі профспілки, роботодавці і гетьманський уряд: історія трибичного конфлікту і досвід незавершеної розв'язки // *Література та культура Полісся*. – Вип. 21. Забуті та воскреслі імена в історії та культурі України, спірні історичні питання. – Ніжин: Ніжинський державний педагогічний університет імені Миколи Гоголя, 2002. – С. 131–142.

Павло Гай-Нижник

Розділ 11: Зародження і занепад української кооперації (кінець XIX ст. – 1920 р.)

Зародження і становлення кооперативного руху в Україні відбувалося на межі двох століть – XIX-го та XX-го. Можливо, саме це зумовило таке тісне переплетення історії й долі нашої національної кооперації та державотворення. Українська кооперація виникла наприкінці XIX століття, як, власне, й організований новітній політичний рух українства. Разом із українським політикумом і культурою кооперація поборювала тенети утисків та обмежень ще на зорі свого поступу й набула не лише властивого кооперації економічного характеру взагалі, а й національного. Економічний панцир закріплюючи політично-господарських організмів Російської та Австро-Угорської імперій, що панували на українських землях, гальмував розвій нового для них типу господарської організації мас, яка представляла якісно окрему здемократизовану форму економічного виробництва.

Український кооперативний рух, здавалося б, будучи в основі свій чисто економічним, за таких умов логічно набув і національного характеру. Відтоді його поступ вже міцно був пов'язаний із поступом національно-політичним в Україні. Вочевидь саме це зумовило, що серед його

піонерів та провідників були люди, які згодом стали визначними політичними діячами української державності, як то д-р Кость Левицький, Борис Мартос, Кость Мацієвич, Христофор Барановський, Сергій Бородаєвський, проф. Михайло Туган-Барановський, Юліян Павликовський та інші.

Наприкінці XIX ст. кооперативний рух, що зародився у Західній Європі, досяг українських земель. Тут він зустрів благодатний ґрунт для усіх форм свого розвитку серед населення, яке з ентузіазмом сприйняло його. Проте подібний тип господарської діяльності не був новим для українців, найстарішими різновидами якої ще у XVI–XVIII століттях були столярні, мулярські, ковальські, крамареві артілі. Змогу розвитку кооперації на теренах Австро-Угорщини дав закон від 1873 року, а вже наступного (1874-го) року Товариство «Просвіта» у Львові (засновано 8 грудня 1868 р.) надрукувало, відповідно до вказаного закону, зразки статутів і ведення справ «забірково-господарських спілок». Вони стали юридичною підставою розвитку кооперації в Галичині до Першої світової війни. Згодом кооперативні господарства почали ширитися на усьому західноукраїнському терені.

Юліян Павликовський

Першу кооперативну крамницю міського типу «Народня Торгівля» було засновано у Львові інженером Василем Нагірним (2.I.1847–1921). Велику роль у становленні кооперації в Галичині відіграли західноукраїнський політик Юліян Павликовський (20.VII.1888–28.XII.1948, Мюнхен), а також відомий національно-політичний діяч, що згодом став головою уряду Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР), Кость Левицький (17.XI.1859–12.XI.1941). К. Левицький керував Крайовим союзом кредитовим та «Центробанком», був співзасновником Товариства взаємних обезпечень і кредиту «Дністер» та довголітнім членом його дирекції. Ці установи відіграли важливу роль у розвиткові кооперативного руху в Західній Україні.

На Великій Україні кооперація розпочала свою боротьбу за право функціонування, як різновиду економічної формації, також наприкінці XIX століття, але юридичні підстави для її розвитку з'явилися значно пізніше. Проте національній кооперації в підросійській Україні доводилося змагатися за право існування не лише як економічній течії, але й як національній. Порівняно широке розгалуження української кооперації вимагало згуртування її у кооперативні союзи, які невдовзі й було створено. Втім, вони виявились недовговічними через ворожу політику і заходи московського Центросоюзу. Як наслідок, 1913 року перші українські кооперативні союзи були змушені зліквідуватися і відродилися лише після Лютневої революції 1917 року.

Однак такі складні обставини не змогли стати на заваді розвою кооперації взагалі. Першим вітчизняним організованим кооперативом було Споживче товариство, засноване 1864 р. у Харкові М. Белінім (1829–1904) та В. Козловим (1842–1920), які були обізнаними на прикладах західноєвропейської кооперації. 1866 року В. Козлов приїжджає до Миколаєва,

де намагається започаткувати кооперативний рух. Тим часом 1868 року в Києві молодий доцент університету Святого Володимира М. Зібер організує друге споживче товариство.

Споживчий кооперативний рух починає швидко ширитися в Україні, подібні товариства виникають у Харкові, Одесі, Полтаві, Миколаєві, Херсоні, Чернігові, Катеринославі, але їхній потенційний розвиток гальмують господарсько-економічні умови тогочасної Росії, що призводило до частого занепаду новоутворених товариств.

Особливому сплеску зростання споживчих кооперативів сприяла народно-демократична революція 1905–1907 років. Так, якщо 1905 р. в Україні діяло 480 споживчих кооперативів (1/2 сільські), то 1912 р. їх налічувалося вже 2 тис. 500, а 1914 року в губерніях підросійської України було 3 тис. 052 споживчих товариства (всього в імперії – 14 тис. 500 споживчих товариств).

Кооперативи України почали шлях свого об'єднання і загальної координації господарчої діяльності ще з 1908 р., коли у Києві утворився Перший Союз споживчих кооперативів, а згодом і другий такий же у Вінниці. Проте, як вже зазначалося, вони були змушені розвалитися внаслідок тиску центральної влади. Їхню роль прагнуло перебрати на себе утворене офіційно 1912 року в Харкові промосковського спрямування Потребительское Общество Южной Росії.

Кооперативний рух сколихнув село, яке тільки-но вибралося з кріпацтва, і який постав у вигляді спілок. Диференціація селянської маси сприяла зародженню двох типів сільськогосподарських кооперативних спілок: загального характеру і що займалися розвитком окремих галузей сільського господарства. Перша в Україні загальна сільськогосподарська спілка постала 1880 року у Харкові і згодом (до 1912 р.) перетворилася у міцну організацію.

Сільськогосподарські спілки загального типу неоднорідно опановували терени підросійської України. З 1020 сільськогосподарських спілок (із них спеціальних – 122) найбільше діяло на Полтавщині – 345, проте наступна за їхньою чисельністю губернія – Чернігівська, була заповнена ними вже у значно меншому обсязі (132 спілки), а найслабше сільськогосподарські спілки заповнили Волинь – лише 19 кооперативних спілок. Інша форма організації сільськогосподарської кооперації об'єднувала переважно заможну частину населення. Перша така спілка виникла 1897 року і на 1915 рік їхня чисельність сягнула 150-ти, найбільше з яких розташовувалися на Поділлі (32) та Київщині (30). Ці спілки займалися здебільшого постачанням та збутом продукції, виданням позик під товари тощо, а пізніше розвинулися й спеціалізовані спілки, що господарювали молочарством, заготівлею курей, вирощуванням буряків тощо.

Виробнича кооперація в Україні не набула до 1917 р. свого потенційного розвитку через відсутність юридичних підстав. Першу хліборобську артіль не лише в Україні, а й в усій Російській імперії, заснував 1894 року у с. Федварі на Херсонщині Микола Левитський (1859–1934) – активний учасник майбутніх українських кооперативних з'їздів і руху. На перших порах кількість виробничих кооперативів швидко зростала й на

1902 рік у Великій Україні налічувалося вже понад 125 виробничих артілей, але жодна з них не проіснувала більше за три роки. Певного поштовху розвитку міським трудовим артілям (перша виникла 1906 року у Києві) надали Закон про трудові товариства (1902 р.) та Статут про трудові товариства (1904 р.). Втім, виробничі артілі інженерів, службовців та інших міських кооперацій так і не змогли масово розвинутися.

Проте стрімко почала ширитися кредитова кооперація, яка взяла на себе роль основного партнера для співпраці із щойно визволеним з кріпацтва селянством. Зародилася вона у вигляді ощадно-позичкових товариств, перше з яких утворилося 1869 року поміж міщанами м. Гадяча, що на Полтавщині. Велика потреба у грошових кредитах для звільненого села народила й сільські ощадно-позичкові товариства, а перша така кооперація постала 1871 року у с. Вереміївці на Катеринославщині. Того ж року Григорій Галаган створив Ощадно-позичкове товариство у с. Сорочинці Прилуцького повіту на Полтавщині, яке розвинуло свою діяльність найбільш вдало. На 1908 рік це товариство мало 11 тисяч 924 члени й провадило господарчу працю у восьми волостях, а саме – у 25 селах. Проіснувало воно майже 60 років і лише навала більшовизму змусила товариство зникнути. Загалом же на Полтавщині виникло 14 ощадно-позичкових товариств. Усього ж у 80-х рр. XIX ст. в Україні, що перебувала під владою династії Романових, їх діяло 120 (причому 76 – на Чернігівщині й Херсонщині), чисельність яких до кінця століття зросла до двох сотень.

Перше ж вітчизняне кредитове товариство (згідно із законом від 1895р.) було створене у 1897 р. в с.Іванківці на Полтавщині. До 1905 р. кредитових товариств налічувалося вже 370, а лише протягом вказаного року з'явилося ще 150 подібних товариств. Кредитова кооперація дістала в Україні широкого розвитку і через 10 років вона охоплювала 3 тисячі 412 товариств. Перший же Союз кредитової кооперації було створено 1901 року у Бердянську. Проте, згідно із тогочасним російським законодавством, такі Союзи не мали змоги робити банківських операцій аж до 1911 р., коли лише з'явився відповідний на це дозвіл. Взагалі ж в Російській імперії Государственная Дума лише 1916 року ухвалила закон про кооперацію, що з'явився під назвою «Положение о кооперативных товариществах и ихъ союзахъ». Відсутність належної правової бази не давала довгі роки українським кооператорам Росії згуртуватися також й у національну спілку. Закон про з'їзди кооперативних інституцій (за умови реєстрації їхніх статутів) було випущено аж після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції 1 вересня 1917 р. Тимчасовим урядом.

Нового поштовху розвитку української кооперації надала лише нова національна революційна влада. Щойно постала Українська Центральна Рада, як вже 20 березня 1917 р. нею було видано кооперативний закон, який створював правову підставу діяльності й з'їздам вітчизняним кооператорам. Визнаним лідером і теоретиком кооперативного руху вже тоді був професор

Михайло
Туган-Барановський

М. Туган-Барановський, який став й одним з організаторів першого з'їзду українських кооператорів.

Перший Український Кооперативний з'їзд відбувся у Києві в травні 1917 р., а незабаром у серпні 1917 р. свою роботу провів вже Другий Кооперативний з'їзд. На з'їздах обговорювалися загальні робочі проблеми і опрацьовувалися плани подальшої розбудови кооперації в Україні. Одразу ж після I Кооперативного з'їзду розпочав діяльність як головна тимчасова організація всієї вітчизняної національної кооперації Український Центральний Кооперативний Комітет (УЦКК), що зосереджував у своїх руках головні юридичні повноваження й відчутні дійові права щодо організації та координації кооперативного руху в колишніх російських губерніях України. УЦКК став також провідним ідеологічним центром української кооперації. Головою Комітету було обрано професора Михайла Туган-Барановського, а виконавчим директором став Борис Мартос. Український Центральний Кооперативний Комітет складався з трьох головних відділів, а саме: культурно-освітнього, ревізійного та страхового. Крім того, в його рамках було створено п'ять спеціальних комісій: статистичну, фінансову, правничу, освітянську і соціальну. Друкованим органом УЦКК став науково-кооперативний журнал «Українська кооперація» (головний редактор М. Туган-Барановський).

1917 рік дав могутній поштовх розвитку всіх галузей кооперації в Україні. За цей рік чисельність, наприклад, споживчих товариств збільшилася до 4 тисяч 873, а центром споживчої кооперації стає створена 6 травня 1917 р. організація під назвою «Дніпросоюз», який вже на січень 1918 р. здійснював фінансовий обіг у 5 млн. карбованців. Видавав півмісячник «Кооперативна зоря».

В середині 1917 р. створюється й фінансовий центр української кооперації з філіями в усіх великих містах країни – Український Народний Кооперативний банк (Українбанк). Організатором цієї центральної фінансової інституції вітчизняної кооперації і головою її правління був відомий український урядовець, перший генеральний секретар фінансових справ УНР Х. Барановський. При Українбанку, як і при «Дніпросоюзі», діяли спеціально створені ревізійні комісії – так звані «надзирні ради» (членом обох з них, наприклад, був також й інший політичний і державний діяч УНР, член Центральної Ради Б. Мартос).

Борис Мартос

Третім, сільськогосподарським, «китом» українського кооперативного руху став Перший Всеукраїнський Сільсько-господарський Кооперативний Союз (скорочено – «Централ»), який було створено в січні 1918 року. Організатором і головою Ради «Централу» був відомий урядовий діяч УНР К. Мацієвич. Завданням собі «Централ» ставив широку сільськогосподарську діяльність, а також об'єднання сільськогосподарських кооперацій у єдину структуру та допомогу в утворенні кооперативів сільськогосподарського спрямування. Друкованим органом був двотижневик «Сільський господар».

Заходами іншого визначного кооперативного фахівця Михайлова у 1917 р. у Києві було створено Перший Союз молочарських кооперативів, які почали зароджуватися в Україні лише щойно на початку XX століття. Проте протягом першого ж революційного року наступні молочарські союзи виникають в Одесі та Харкові, а за часів Гетьманату (1918 р.) вже активно діяло 112 таких кооперативних спілок.

Третій Український Кооперативний з'їзд відбувся в травні 1918 р. вже за нової форми української державності – Української Держави (Гетьманату) П. Скоропадського. З'їзд обміркував плани кооперативної діяльності за нових політичних обставин. Згідно його рішення у вересні 1918 р. на чолі з М. Туган-Барановським відбулися Установчі Збори Українського Центрального Кооперативного Комітету, на яких було, між іншим, ухвалено заснувати Всеукраїнську Раду інструкторів та Кооперативний інститут. З жовтня 1918 р. УЦКК почав видавати ще й власний «Бюлетень».

Нова влада, поклавши в основу своєї економічної політики збереження приватної власності і широкої економічної ініціативи, не загальмувала, а тим самим сприяла подальшому розширенню кооперативного руху в Україні.

Центрاليا споживчої кооперації «Дніпросоюз» до кінця 1918 р. збільшив свої обороти капітали з 5 млн. крб (у січні 1918 р.) до 70 млн. крб, вкладаючи їх у різні галузі народного господарства, зокрема, у торговельну, промислову (велику миловарню з річною продукцією близько 200 тис. пудів у с. Куренівка під Києвом, фабрику взуття у столиці, що виробляла 100 тис. пар на місяць, фабрики білизни, трикотажу тощо). За Гетьманату у споживчій кооперації було задіяно близько 4 млн членів (майже 11,5 % населення тогочасної Української Держави), що були об'єднані у 15 тисяч кооперативних товариств.

Динаміка розвитку товариств споживчої кооперації у Великій Україні виглядає так: 1866 рік – 1; 1905 рік – 480; 1912 рік – 2.500; 1914 рік – 3.022; 1917 рік – 4.873; 1918 рік – 15.000; 1920 рік – 15.200.

Зростала й пересічна чисельність членства на один споживчий кооператив: 1914 рік – 112 членів, 1917 рік – 227 членів, 1918 рік – 303 члени. Крім того, 1918 року було створено ще два загальнодержавних споживчих кооперативних союзи: Одеський Обласний Союз (Одобоюз) та Чернігівський Край-Союз.

Проте із встановленням більшовицького режиму, кооперативний рух почав підпорядковуватися державним структурам. Невдовзі ж офіційний Кооперативний комітет України 7 квітня 1920 р. скасував так звані обласні союзи, в тому числі й «Дніпросоюз».

Зміцнішали кредитові спілки. Головно за рахунок накопичення капіталу, а разом з їхніми інвестиціями міцнів й кооперативний рух. Так, у 1918 році 3 тис. 300 кредитових спілок розпоряджалися основним капіталом у 8 млн 500 тис. крб, а його балансова сума становила більш як 185 млн 500 тис. карбованців.

Найбільше ж розгорнулися сільськогосподарські кооперативи, які були об'єднані у 7 окружних союзів. Головний серед них, «Централ», у 1918 р. навіть викупив за 17 мільйонів німецьких марок фабрики сільськогосподарських машин Гена.

Зростала кількість і виробничих кооперативів, хоча й темпи її були меншими за потенційно можливі. У 1918 р. в Україні діяло понад 300 виробничих кооперативів у вигляді різноманітних артілей. Перші подібні кооперативи – «Співробітники Авто-діла» в Києві та фабрично-промисловий «Фанроко» в Катеринославі – були офіційно зареєстровані, відповідно, 5 червня та 9/22 червня 1918 року. Влітку 1918 р. в столиці постали будівельний кооператив «Оселя» і більш потужне «Будівельно-Технічне Транспортне та Комісійне Товариство у Києві». Головний же центральний орган виробничої кооперації Трудовий Союз – було утворено лише влітку буремного 1919 року в Одесі за ініціативи відомого вітчизняного кооперативного та громадського діяча С. Бородаєвського. Саме він й очолив Трудосоюз. Основною метою союзу була допомога виробничим кооперативам України.

По всій країні набули великої популярності різні та мішані кооперативи. У 1918 р. мішані кооперації становили об'єднання з 41 кооперативного союзу, а різноманітні складали 42 кооперативні союзи з яких було: на Харківщині – 53, Київщині – 43, Поділлі – 33, Чернігівщині – 28, Херсонщині – 26, Катеринославщині – 26, Полтавщині – 17, Волині – 15, у Таврії – 12 кооперацій. Серед різних і мішаних були й інтернаціональні кооперативи, як, наприклад, українсько-польське кооперативне товариство «Укчеполь» у Сумах чи Чеське Здолбунівське Ссудо-Зберігальне Товариство, що діяли, зокрема, у 1918 році.

Християн
Барановський

Щодо вирішення проблеми виходу української кооперації на міжнародний ринок, то у 1918 р. для репрезентації вітчизняних союзів і провадження операцій за кордоном було створено Асоціацію Кооперативних Централь Союзів України (АЦУКС). До її складу увійшли три кита тогочасної української кооперації – «Дніпросоюз», «Українбанк» та «Централ».

Крім вищенаведених, 1918 р. у Києві виник також Всеукраїнський Страховий Союз, що мав завдання організовувати загальне кооперативне страхування (асекурацію). Його членами могли стати будь-які кооперативні союзи та товариства, але розмір обов'язкового паю, що сплачувався членом Союзу, визначали загальні збори, а відповідальність членів дорівнювала подвійній сумі гарантованих премій.

В травні 1918 р. у Києві постав Всеукраїнський Кооперативний Видавничий Союз «Книгоспілка», що налічував 36 членів (кооперативних організацій і союзів із 474 паями). Утім, через листопадовий протигетьманський заколот Директорії та Січових Стрільців і спричинене ним повстання «Книгоспілка» спромоглася видати лише 43 різноманітні книги і не встигла розширити свою діяльність. Загалом же, під час короткого існування (сім з половиною місяців) Гетьманату, за даними УЦКК, кооперативні союзи видали 36 журналів та газет. Найвпливовішими з них серед кооперативів були, окрім часописів різних окружних коопера-

цій та союзів, «Сільський господар» («Централ»), «Кооперативна зоря» («Дніпросоюз»), «Українська кооперація» (УЦКК) і, звичайно, Бюлетень Українського Центрального Кооперативного Комітету. Крім того, як подає УЦКК, протягом 1918 р. кооперативні союзи відкрили 14 книгарень, а 70 кооперативних видавництв випустило періодично і з перервами 273 назви газет, журналів, бюлетенів, листків. Багато було надруковано й книг, з яких тільки но «Книгоспілка» видала 43 назви, «Дніпросоюз» – 40 назв, Полтавська кооперативна спілка – 41 назву книги.

1918 рік став найбільш плідним для усілякого роду кооперативної діяльності й відзначних в історії українського кооперативного руху його найбільш динамічним зростанням. Цього року у Великій Україні діяло 22 тисячі кооперативних товариств, що охоплювали 60 % населення, об'єднаних у 253 окружних союзи різних типів та ступенів. Серед них: споживчих – 120, кредитових – 43, різних – 42, мішаних – 41, сільсько-господарських – 7 окружних союзи. З усіх кооперативних союзів 7 було Всеукраїнськими, а у 127 кооперативних союзах налічувалося 11 млн 667 тис. членів з основним капіталом у 14 млн карбованців.

Динаміка зростання кооперативних товариств у Великій Україні вказує наступне: 1866 рік – 1; 1900 рік – 450; 1910 рік – 2.100; 1915 рік – 6.860; 1917 рік – 9.200; 1918 рік – 22.000; 1920 рік – 22.300.

Рік 1919-й не приніс кооперативному рухові відчутних успіхів. То був час великої і запеклої громадянської і зовнішньої війни в Україні, виникнення яких восени 1918 р. призвело до інтервенції Червоної (більшовицької) та Добровольчої (денікінської) армій російського імперського, відповідно, інтернаціоналізму та націонал-колоніалізму. Українська Народна Республіка, що вдруге постала в грудні 1918 р. на чолі з Директорією, вела безпрецедентну за трагізмом боротьбу за право України на власну державність, а українців – на самобутність і незалежне життя. Своє право на свободу і єдність з Великою Україною виборювала під Карпатами Галицька Армія ЗУНР. Від остаточних наслідків цієї борні залежала й доля українського кооперативного руху...

Національно-визвольна боротьба українського народу завершилася поразкою і втратою державності. На терені України більшовиками було проголошено маріонеткову Українську Соціалістичну Радянську Республіку (УСРР). За радянської влади вже у 1920 р. кооперація потрапила під жорсткий контроль держави. Потім настав 1922 рік, коли не стало навіть паперової суверенності УСРР, а далі – голод 1922-го, колективізація, голодомор 1932–1933 рр., 1937-й... Вітчизняна кооперація народилася із зародженням національно-політичного руху, розквітла в часи його перемоги і втратила свою незалежність разом із втратою її Україною. Українська кооперація ніколи не була державною, проте завжди залишалася державотворчою, державницькою і загальнонародною.

Література:

Гай-Нижник П. Зародження і занепад української кооперації (кінець XIX ст. – 1920 р.) // Київська старовина. – 2003. – № 6. – С. 87–93.

Павло Гай-Нижник

Розділ 12: Торговельно-промислова політика уряду Української Держави 1918 р.

Питання торговельно-промислової політики уряду гетьмана П. Скоропадського є одним із найменш висвітлених на сьогодні в українській історіографії. Цьому сприяло багато як об'єктивних, так і суб'єктивних причин різного характеру. Серед них, зокрема, є і табуізація правдивого історичного аналізу періоду Української Держави 1918 року з боку офіційної влади за часів СРСР, і обмеженість вкрай необхідної для дослідження даної теми статистичної інформації. Проте за часів гетьманування П. Скоропадського було зроблено дійові кроки в напрямку відродження торговельно-промислового потенціалу України, з'явилися перші після революційних подій ознаки промислового виробництва в зруйнованій війною та соціальними катаклізмами економічної системи країни.

На час приходу Скоропадського до влади в Україні (29 квітня 1918 р.) національна промисловість перебувала у жалюгідному становищі. Відтік іноземного капіталу після революції, початок військових дій у внутрішній Росії, як і соціально-політична нестабільність на теренах України, сприяли занепаду промислових галузей економіки. Тому вже з першого дня свого гетьманування П. Скоропадський вказав у своїй Грамоті до всього Українського Народу на власне бачення основного підґрунтя відродження країни, яке полягало в наведенні державного правопорядку при міцній центральній владі та в урядовому курсі, коли «відбудовується повна свобода торга і відчиняється широкий простір приватного підприємства і ініціативи».

Для керівництва цими процесами і втілення їх у життя у складі Ради міністрів було утворено Міністерство торгу і промисловості, яке мало працювати спільно з іншими державними інституціями. На чолі Міністерства було призначено великого фінансиста, голову Одеського біржового комітету, кадета С. М. Гутника, який, за свідченнями сучасників, вважався серйозною діловою людиною в тодішніх освічених колах. Товаришем (заступником) міністра став В. Ауербах. Для праці в міністерстві було залучено досвідчених в економічній сфері фахівців.

Структура міністерства складалася з департаментів, які, в свою чергу, поділялися на відповідні відділи. Міністерство торгу і промисловості включало в собі департаменти: Загальних справ, Фабрично-заводський (директор Свірський), Зовнішнього торгу (дир. Королів), Гірничий (дир. Тернигоров), Торговельного мореплавства і портів (дир. Снарський), Палива і металів (дир. Мономахів). При Міністерстві діяв також окремий

Перша будівля Міністерства торгу та промисловості України (сучасний вигляд; Київ, вул. О. Гончара, 55-б)

Геологічний Комітет на чолі з В. Лучицьким, Статистичний відділ на чолі з О. Кривченком, а також відділи: фабричної інспектури, персональний, юридичний, організаційно-технічний, винаходів, приватної промисловості тощо.

Становище в промисловості значно ускладнював, поміж інших проблем, відтік капіталовкладень, переважна більшість з яких до революції були іноземного походження. А вже до Першої світової війни в Україні (на тій території, що належала до Російської імперії) оберталося бл. 400 млн руб. закордонного капіталу, тоді як вартість продукції гірництва й промисловості складала бл. 1 млрд 170 млн рублів, а в українській важкій промисловості закордонного походження було 95 % капіталу. До війни та революції українська промисловість розвивалася в основному коштом іноземного власника-інвестора, особливо французького та бельгійського. Так, наприклад, на долю французьких власників протягом 1913 р. припадало майже 80 % здобутку чавуну, а з 103 млн руб., вкладених французами у вугільну промисловість Росії, на Донецький басейн припадало 82 млн рублів. У залізорудній промисловості України бельгійського капіталу оберталося 10 млн руб. (з 74 млн вкладених у загальноросійську). Меншу долю мали англійські й інші іноземні власники. З часів революції та особливо після заключення Брестського договору (коли Україна стала «союзницею» Центральних держав і була окупована «дружніми» німецько-австро-угорськими військами) ці галузі промисловості опинилися без основних фінансових вливань і практично перестали діяти, що ще більш ускладнювало ситуацію в дезорганізованій соціалістичними експериментами економіці й вкрай загострювало загальногосподарську кризу в країні.

За таких умов уряд П. Скоропадського вимушений був обпертися на державне фінансування промислових об'єктів, залучаючи до співпраці і стимулюючи вітчизняних підприємців та капіталовкладників. Гетьман вважав, що *«всіляка співдія по залученню вітчизняних капіталів для розвитку цієї галузі держави – необхідна»*, а сприяння її розвитку було його *«заповідною мрією»*, бо, на його думку, *«тільки розвиток на Україні промисловості в зв'язку з...аграрною реформою...»*, здатні були видворити порядок в народних масах, що вимагають права на краще життя». Саме тому на посаду міністра торгу і промисловості було призначено С. Гутника, як людину розумну і знаючу у цій сфері. П. Скоропадський покладав на свого міністра великі надії і сподівався, що в ньому, *«як в євреєві, знайде саме широку комерційну людину з ініціативою»*, який зможе демократизувати промисловість, що була однією *«з найбільш важливих питань»* тогочасного державного розвитку. Пізніше гетьман згадував, що С. Гутник до кінця не виправдав його сподівань, однак тогочасні реалії багато в чому свідчать про суттєві складнощі, з якими зіткнувся міністр в справі відродження національних торгу і промисловості та про перші успіхи в її праці, й наводять до думки про надто категоричну оцінку діяльності С. Гутника на чолі міністерства П. Скоропадським в еміграції.

Відсутність сталих даних про кількість населення, зайнятого у торговельно-промисловій сфері на 1918 рік, примушує нас, як приближені до них, використати існуючу статистичну інформацію з цього приводу за

рік 1917-й. Вважаючи, що за річний термін часу ситуація із зайнятим промисловим виробництвом населенням в Україні не потерпіла значних змін (в розумінні професійного людського потенціалу), можна загалом окреслити ймовірну, за умов створення відповідного ґрунту, соціальну базу, на яку міг би опертися гетьманський уряд в цьому напрямку. Отже, у 1917 р. серед міського населення в різних кустарно-ремісничих промислах, торгівлі тощо було зайнято 539,8 тис. осіб (8,7 % міського населення України), а серед дрібних капіталістів у цій сфері працювало у міських районах 283,7 тис. осіб (4,5 %). Якщо ж до них додати ще 240 тис. (3,8 %) середніх та великих міських буржуа, то виходить, що на 1917-й рік в Україні було близько 1 млн 063,5 тис. осіб різного фінансового стану, які були зайняті у торговельно-промисловій сфері в містах, що становило 17 % міського населення. Загалом же група великих і середніх капіталістів в Україні, яка мала і найбільший вплив на її господарчий розвиток, складала 71 тис. осіб, з якої слід виділити невеликий прошарок монополістів, що контролював фінанси, різні галузі промисловості та сільського господарства, чисельністю не більше однієї тисячі осіб.

Таким чином, цей людський потенціал, при створенні сприятливих умов для розвитку приватної ініціативи, був достатньо спроможний надати відчутну допомогу державним зусиллям відродити ознаки і колишнього промислового потенціалу краю, на долю якого у 1913 р. приходилося 48,2 % продукції народного господарства Російської імперії. Крім того, у 1918 році в Україну хлинула додаткова маса промисловців і комерсантів з усієї Росії, які прагнули розвинути свої приватно-комерційні справи у відносно стабільній Гетьманській державі.

Перші кроки уряду Української Держави по відродженню промисловості країни полягали в заходах по встановленню контролю над процесом розвитку цієї галузі господарства, її фінансуванню, оновленню та в налагодженні співпраці з приватними підприємцями. З самого початку встановлення Гетьманату певне коло великих капіталістів провело з 15 по 18-те травня 1918 р. свій з'їзд. На з'їзді були присутніми і державні представники: голова Ради міністрів Ф. Лизогуб, міністр фінансів А. Ржепецький та міністр торгу і промисловості С. Гутник. На з'їзді було утворено приватну організацію «Союз промисловості, торгівлі, фінансів і сільського господарства» (скор. «Протофіс»), яка, за словами Скоропадського, разом з великими земельними власниками намагалась заставити його «вести їхню політику», хоча й «далеко не являла з себе таку серйозну силу, котрою вона намагалась себе виставити». Хотілося б однак зазначити, що «Протофіс», якби не заперечував це гетьман, мав свій вплив на урядових осіб, вага якого зросла у другій половині існування Української Держави.

Проте на першому етапі Гетьманату державою було взято твердий курс на централізацію виробництва і встановлення жорсткого контролю за його розвитком. Натхненником цього курсу був безпосередньо міністр торгу і промисловості С. Гутник, який не квапився демократизувати галузь, як радив йому це зробити гетьман. Державою було встановлено через відповідні органи контроль над процесом промислової розбудови країни в різних галузях у вигляді запровадження спеціальних інспекцій.

Створення і затвердження штату, наприклад, такої фабричної інспекції відбулося вже до літа 1918 р.

І все ж головним заходом на початковому етапі відбудови національної економіки були державні капіталовкладення і підпорядкування основних галузей промисловості, які відігравали на той час найбільшу роль у народному господарстві України.

Особливу увагу було звернено на світової відомості цукрову промисловість, яка складала основу тодішніх національних прибутків, вагому частину українського експорту та головним чином забезпечувала високу вартість державної валюти й загальну стабільність фінансової системи Гетьманату. Незважаючи, що перші цукроварні з'явилися в Україні лише в першій пол. ХХ ст., вже у 1848 р. в країні діяло 62 % всіх цукроварень Росії. Особливо широкого розвитку цукроварство досягло на Київщині, Харківщині, Полтавщині та у Таврії. На 1913 р вартість цукру вивезеного з України була більшою, ніж усіх хлібних продуктів, а загальний збір становив 90 млн центнерів. Гетьманський уряд, розуміючи важливість цукрового виробництва для країни і виходячи з потреби виконання зовнішньоторгівельних зобов'язань по торговельній угоді з Центральними державами, забезпечення внутрішнього ринку, одразу ж взяв важелі цукрового виробництва в свої руки.

Вже на початку травня 1918 р. урядом видається Постанова про вилучення з ужитку на ринку цукру вільного продажу і з 7-го травня встановлює державну монополію на цукрову промисловість. Законом від 7 травня 1918 р. державою було також підвищено постійні і продажні монопольні ціни на цукор, що являлося необхідним заходом як з фінансової, так і з економічної точок зору. Адже відтоді цукор продавався майже вдвічі дорожче, ніж закуплявся в поставників, що давало значні прибутки до скарбниці і на що часто нарікали експерти торговельних партнерів України. План же розподілу цукру належало скласти міністрів продовольчих справ по згоді з міністром фінансів. 30 травня 1918 р. міністрів продовольства було також надано право фінансувати, відповідно до потреб держави, цукрову промисловість для обробки бурякових плантацій і реалізації врожаю буряків 1918 року. Законом гарантувалося також забезпечення цукроварних заводів врожайними буряками.

Така чітка постановка вирішення питання, з накладанням особистої відповідальності, сприяла прогресу відродження української цукрової промисловості ще з самого початку гетьманування П. Скоропадського. Згодом, 23 серпня того ж року, гетьманом було затверджено ухвалений Радою міністрів Закон про знижку пені, що нараховано на власників цукроварень за несвоєчасну виплату ними акцизу. Налагодження цукроварного виробництва дозволило Україні забезпечити коштовністю його продукції високу вартість національної валюти, заповнити цукром внутрішній ринок країни, а також продати до вересня-жовтня 1918 р. (за німецькими даними) Німеччині близько 2 млн пудів цукру (бл. 32 млн кг), при запасі у 30 тис. вагонів (прибл. 300 тис. тон). Що стосується експорту цукру, то, згідно Економічної угоди між Українською Державою з одного боку та Німеччиною і Австро-Угорщиною з іншого, підписаного 10 вересня 1918 р., гетьманський уряд зобов'язувався продати цим країнам ще

6,5 млн пудів (104 млн кг) цукру. На нашу думку, для цукрової промисловості України виконання цих зобов'язань було цілком під силу, адже виробнича потужність налагоджувалась і дедалі ставала успішною. Восени 1918 р. законодавчі акти, які стосувалися цукровиробничої промисловості, було систематизовано, а деякі з них доповнено і видозмінено.

Усе це було зафіксовано в Законах про деякі зміни та доповнення до існуючих Законів про продаж цукру, затверджених П. Скоропадським 4 жовтня 1918 р. Вказаними законами було встановлено більш жорсткий правовий контроль над цукровиробництвом. Ними ж регулювалися правила виробництва і продаж цукру, його перевезення в межах України та поза них, вказувались заходи по стимулюванню розвитку даної галузі і міри покарання у певних випадках порушення чинного законодавства, що стосується цукроварства. Низка послідовних конкретних законодавчих і практичних заходів уряду Гетьмана щодо цукроварної промисловості дозволили налагодити цукрове виробництво в країні, стабілізувати його, дати стимул до зростання продуктивності. І хоча потужність її ще не досягла свого довоєнного рівня, процес відродження галузі набирав оберту. Крім того, як зазначав Д. Дорошенко, цукор був головним забезпечувачем високої вартості національної валюти, а Українська Держава експортувала до Центральних держав з квітня по листопад 1918 р. більше 66 млн кг цукру, мала для продажу з засіків скарбниці, за свідченням П. Скоропадського швейцарській «Gazette de Louzanne», його ще більш як 48 тис. тон, при гарантованому державою продовженні цукрового виробництва з решти врожаю буряків 1918 року.

Іншим джерелом багатства і прибутків в Україні здавна було й винокуріння. Ще за часів Російської імперії воно було широко поширене в Україні, а продукція ґуралень, за визнанням царя Олександра Першого, була перлиною її прибутків. Лише в одній Київщині на 1845 р. налічувалося 372 винокурні заводи. Враховуючи прибутковість цієї галузі виробництва, урядом було приділено велику увагу захисту внутрішнього горілчаного ринку, стосовно чого вже в травні 1918 р. українською владою було заявлено протест урядові

Австро-Угорщини і введено заборону на ввезення з цієї країни 40-градусної горілки для обміну на хліб в селян. Продаж же вітчизняних горілчаних виробів регулювався Законом про дозвіл винокуріння з кормової патоки від 9 травня 1918 року. Основним же кроком у винокурінній політиці гетьманського уряду було встановлення державної горілчаної монополії, яку запроваджено з 31 липня. У своїх спогадах П. Скоропадський з цього приводу зазначає, що однією з причин введення вищевказаної монополії було те, що *«народ спивався самогонкою, виробництво якої процвітало у всіх селах, і на цю самогонку тратилась величезна кількість зерна...»*. Вислів П. Скоропадського, проте свідчить про турботу за виконання зобов'язань Української Держави перед країнами Четверного союзу по постачанню до них збіжжя, з чим Україна мала складнощі через невирішеність аграрного питання. Крім того, від розвитку винокуріння та реалізації його продукції, як і продукції цукрового виробництва, в багато чому залежали на той час основні державні прибутки.

Саме взаємозв'язок та важливість для України цих виробничих галузей і налагодження плідної роботи винокуренної промисловості спонукав уряд до видання 6 серпня 1918 р. Постанови про надання міністрові фінансів права розпорядження всією чорною годівлянню патокою. Згідно неї Міністрові Фінансів надавалося право «прийняти до свого розпорядження для вироблення потрібного для казенної горілчаної операції спирту всю чорну годівлянню патоку як ту, що зісталась від цукрової кампанії 1917–1918 року, так саме й ту, що належатиме до вступу від цукрової кампанії 1917–1918 року». Поступово прибуток від винокуренної промисловості пішов на зріст. Успішне налагодження винокуреного виробництва дозволило гетьманському уряду погодитися в Економічній угоді з Німеччиною та Австро-Угорщиною від 10 вересня на перебрання зобов'язання експортувати в ці країни 20 % спирту виробництва 1918–1919 рр., бо, як пізніше відзначав гетьман, в перший же рік державної монополії на винокуріння, вона почала давати значний дохід.

Набагато важче йшов процес налагодження мукомельного виробництва, що особливо було поширене на Поділлі та Одещині. Некраще були справи з іншими галузями промисловості, більшість з яких не лише перебували у кризовому стані, а й не мали ні глибокої історичної традиції осучасненого розвитку, ані широкої мережі в Україні, що було штучно створено в збиток для краю ще за імперських часів. Деякі промислові галузі, як, наприклад, хімічна, електрична, текстильна, тютюнова, машинобудівна тощо вимагали, швидше, не відродження, а продовження процесу зародження. Ті поодинокі промислові об'єкти, що існували на терені України, навіть за умов негайного налагодження їх роботи, не могли б задовольнити потреби країни.

Під тютюнові культури було зайнято, як згадує гетьман, 50 тисяч десятин землі. Однак кількість тютюнових та цигаркових фабрик була мізерною, до того ж виробництво їх було невисоким. Вирощувався ж тютюн переважно низького гатунку, 3/4 якого складав простий махорковий. Влітку 1918 р. відповідними постановами Ради міністрів було збільшено акцизні збірні патентні податки з фабрик, пов'язаних з виготовленням тютюнової продукції і виробників запалок, що мало допомогти в процесі становлення вітчизняного бюджету. Одночасно виділялися додаткові кошти на устаткування і налагодження роботи заводів хімічно-переробної промисловості, як, наприклад, для заводу з хімічної переробки деревини у Святошинському лісництві.

Слід однак зазначити, що паперова і хімічна галузі промисловості перебували в Україні тоді у зародковому становищі. Хоча й перспективи їх розвитку були сприятливими. Вже на той час великі поклади каоліну були відомі у Катеринославській та Чернігівській губерніях. На Волині й Поділлі малися численні запаси фосфоритів, а на Харківщині були відомі певні запаси нафти. В Україні існувало кілька фарфорових заводів,

з яких, як згадував П. Скоропадський, працював лише один. На Поділлі діяла фабрика суперфосфату. В Харкові та Києві вироблявся флороформ, саліцилоксил натрій, кофеїн, аспірин, перекис водороду. В Катеринославській губернії був завод, що виробляв сулему та йод. Шкіряне виробництво частково існувало на Поділлі, в той час як текстильна промисловість була зовсім відсутньою. Все це було наслідком колоніальної господарської системи Російської імперії. Приклади ж, наведені вище, є одиничними і, загалом, могли вказувати лише на перспективи. Як справедливо зазначав сам гетьман, навіть із розташуванням та відновленням своєї праці в Україні евакуйованих під час війни заводів з Польщі й Литви, все це є *«крапля в морі з того, що потрібно було дійсно зробити в цій області... В цьому відношенні країні прийдеться ще довгі і довгі роки користуватися іноземним ввезенням, в першу чергу, необхідного»*.

Зовнішньоекономічні зв'язки України, в силу політичних та воєнних обставин, не набули за 1918 рік недовгочасного існування Гетьманату широкого географічного простору. Головними торговельними партнерами її залишалися країни Четверного блоку – Німеччина та Австро-Угорщина. Економічні зносини з ними розвивалися на базі загального «Господарського договору» між УНР, Німеччиною та Австро-Угорщиною від 23 квітня 1918 року. Пропорційно постачання сировини поділялося відповідно до Німеччини й Австро-Угорщини: нафтопродукти (2:1), марганцева руда (2:1), деревина (2:1), шовк (2:1), шкіра (3:2), дубильні речовини (3:2), бавовняні товари (8:5), льон (55:45), вовна (62:38). З переворотом 29 квітня до заключення остаточної торговельної угоди економічний обмін Української Держави з Німеччиною, зі змінами за Брест-Литовською угодою, здійснювались на основі Російсько-Німецького договору про торгівлю і мореплавство 1894–1904 рр., а з Австро-Угорщиною – по договору цієї країни з Російською імперією від 12 лютого 1906 року.

Зовнішньоекономічними зв'язками в Українській Державі займався створений у складі Міністерства торгу і промисловості Департамент закордонної торгівлі на чолі з директором Корольовим. Департамент включав у себе п'ять відділів, а саме: торговельних представників за кордоном міжнародного зближення (дир. Г. Д. Стороженко), торговельно-економічних договорів (дир. С. А. Шафаренко), імпорту (дир. В. І. Рубцов), кордонного догляду (дир. І. Е. Неаронів) та статистичний (дир. О. Г. Кривченко). Крім того, до співпраці з Міністерством торгу і промисловості було притягнуто і приватних фахівців. Задля цього при міністерстві паралельно Відділу по виготовленню торговельно-економічних договорів було засновано Раду представників громадськості та торговельно-промислових організацій, які тісно співпрацювали між собою.

Пізніше для покращення ефективності міждержавних економічних зв'язків було створено Комітет для зовнішньої торгівлі, до складу якого увійшли представники уряду, торгівлі, кооперації та представники від Центральних держав. Як результат цієї дієвої і конструктивної співпраці стало підписання 17 червня 1918 р. договору про утворення Української Продовольчої Ради. Практичним же здійсненням товарообміну з українського боку займалися новоутворені державні органи – Централі.

Що стосується контролю міждержавних перевезень, то в зв'язку з тимчасовою нерозгалуженістю митних пунктів, на перших порах Гетьманату, продовжували свою діяльність комісаріяти-агентури, утворені згідно постанови ще Ради народних міністрів УНР від 26 березня 1918 р. (№ 439) на головних кордонних пунктах *«завданням котрих було як контролювання експортуємих і імпортуємих грузів і товарів, згідно з існуючими законами Українського Уряду, господарськими умовами з Центральними Державами і окремими розпорядженнями Міністерства Торгу і Промисловості, так і реєстрація кількості експортованих і імпортованих товарів»*. Лише восени 1918 р. ці пункти було закрито. Причиною такого рішення було те, що *«в сучасний мент майже по всьому кордоні Української Держави установлена Кордонна Охорона і розпочали свою діяльність Митні Установи»*.

Для налагодження успішного товарообміну з державами Четверного союзу ще у травні 1918 р. з Києва у Німеччину було відправлено спеціальну Торговельну делегацію до Центральних держав з питань промисловості, торгівлі та сільського господарства на чолі з В. П. Кочубеєм, яка до осені відвідала майже всі промислові центри цієї країни. З німецького боку при її дипломатичній делегації в Києві з подібною ж метою було створено «імперське господарське бюро», а в самій Німеччині утворилась спілка «Ausfuhr Gesellschaft», що об'єднала навколо себе фінансово-промислові кола, зацікавлені в розвитку торгівлі з Україною. Саме на «Ausfuhr Gesellschaft» німецька сторона покладала великі надії в плані економічної експансії в Україну і заволодіння її ринком. Подібного характеру до німецького товариства в Австро-Угорщині була спілка «Ost», що містилася у Відні й займалася торговельно-економічними операціями з українськими партнерами.

Незважаючи на подібні труднощі, загалом товарообмін між Українською та Центральними державами не припинявся. Як видно з журналу засідань гетьманського уряду на чолі з Ф. Лизогубом від 27 травня, з Німеччини в Україну на той час вже було поставлено три ешелони із сільськогосподарською технікою. І хоча німецькі партнери запрошували за них ціну в 10 млн крб, Україна зуміла звести її до 5 млн карбованців. Цей факт ще раз спростовує розповсюджену за радянських часів думку, нібито гетьманська Україна була безправним сировинним придатком до німецько-австрійського господарства, хоча й слід визнати, що Гетьман та його урядовці вимушені були в певній мірі оглядатися й зважувати на позицію окупаційних властей. До червня 1918 р. Центральними державами було експортовано в Україну 5 тис. 600 вагонів вугілля, с/г машин, запчастин та різної галантереї. А в Австро-Угорщині лише рулонного паперу було закуплено на 2 млн 160 тис. крб. У свою чергу Україна на цей час експортувала до вказаних країн 2 тис. вагонів збіжжя, продуктів та сировини. З огляду на особливу зацікавленість Німеччини в отриманні українського хліба, нею велику увагу приділялося на постачання техніки для села. Так, вже в липні 1918 р. німецька сторона була готова надати Україні ще 600 вагонів сільськогосподарських машин і 360 вагонів інших товарів на суму в 30 млн крб.

Однак, незважаючи на, з першого погляду, успішні взаємні торговельно-економічні відносини, ані Україна, ані Центральні держави (а це головню Німеччина та Австро-Угорщина) не були в змозі виконати попередні торговельні зобов'язання. Зруйноване господарство і загострення соціально-політичної ситуації в Україні влітку 1918 р. (селянські повстання, страйк залізничників тощо) та завищені економічні вимоги попередньої угоди з УНР не дозволяли гетьманській державі виконати пункти договору. Так, приміром, на 1-ше липня Центральні держави отримали лише 5.500 тис. пудів хліба, що складало приблизно четверту частину тієї кількості, що повинна була дати українська сторона на перше червня (21 млн пудів), хоча згідно зобов'язань Центральної Ради Україна вже до 31 липня повинна була відправити до Німеччини й Австро-Угорщини 60 млн пудів, і все це за умов, коли з 15 травня 1918 р. було зменшено хлібний пайок в Німеччині. Крім того, з України до вересня того ж року було вивезено 105,5 тис. голів великої рогатої худоби при зобов'язанні у 2 млн 750 тис. голів, з яких тільки в травні планувалося вивезти 920 тис. голів, при мінімальній вазі кожної голови у 15 пудів. Не кращими були справи і за іншими показниками. В той же час Міністерством торгу і промисловості було зафіксовано, що за межі держави було вивезено незаконним шляхом 1 млн 188 тис. 778 пудів різних товарів.

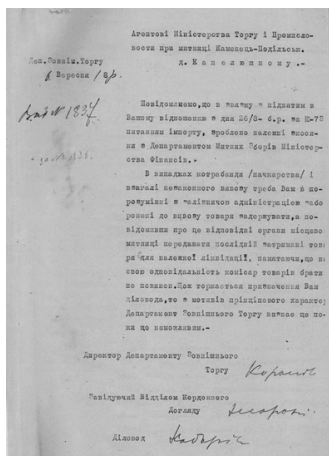
Своєю чергою Німеччина та Австро-Угорщина, через виснаженість власної індустрії, яка з останніх можливостей працювала на потреби військові обох країн, також не були в силах виконати свої зобов'язання. Наприклад, Німеччина до жовтня 1918 р. відправила до України 21 тис. 428 вагонів вугілля при зобов'язанні у 19 млн пудів (315 тис. тон) та лише одну тисячу 651 машину... Австро-Угорщина експортувала ще менше, лише 700 вагонів солі, 25 вагонів емальованого посуду тощо. Не спромоглися ці держави надати Україні й 500 тис. пудів нафти та 40 тис. пудів гасу.

За таких обставин Німецька та Австро-Угорська імперії змушені були восени 1918 року піти на підписання з Україною нової економічної угоди, в якій особливу увагу з боку «союзників» приділялося вирішенню харчової проблеми, яка ускладнювала, попри з військовими невдачами їхніх армій, внутрішню ситуацію в цих країнах. 13 серпня 1918 р. кайзер Вільгельм II офіційно запросив гетьмана Павла до візиту у Німеччину. Візит тривав з 3 по 17 вересня 1918 р., в ході якого відбулися зустрічі з імператором 6 вересня у фортеці Вільгельмсгоє біля Касселя та переговори з міністрами. Зокрема, вже на другий день візиту П. Скоропадський особисто домігся задовільного для України вирішення питання поставки пастильних речовин, яких зовсім не було в країні й що загрожувало катастрофою для транспортної, особливо залізничної, мережі держави від заступника міністра іноземних справ Німеччини Буше. Скоропадський також відвідав промислові об'єкти Німеччини та заводи Круппа, досвід системи роботи яких планувалося вивчити спеціальній комісії та згодом застосувати його в українській промисловості, як і досвід соціального та побутового забезпечення робітників.

Подальші торговельні взаємини між Україною й Німеччиною та Австро-Угорщиною мали розвиватися згідно підписаної 10 вересня нової

економічної угоди між цими країнами на 1918/1919 господарчий рік, зміст якої було зазначено у відповідному протоколі. Що стосується зобов'язань Гетьманату, то згідно угоди, з всього хліба, виготовленого в цей термін Українано, 65 % мало піти на її внутрішні потреби (включаючи утримання військ Центральних держав, розташованих на її терені), а 35 % – на вивіз до цих країн. Крім того, Україна зобов'язувалась також експортувати у 1918/1919 рр. 115 млн пудів хліба, 11 млн пудів великої рогатої худоби, 300 тис. вівців, 1 млн гусей, 1 млн іншої птиці, 400 тис. пудів сала, 60 тис. масла й сиру, 6,5 млн пудів цукру, 196 млн штук яєць, 200 тис. пудів м'ясних ковбас, 11 тис. вагонів спеціальних сортів деревини, 750 тис. пудів пряди, 38,5 млн. пудів залізної руди, 3 млн пудів марганцевої руди, 1 млн штук сирих шкір, 250 тис. пудів тютюну, 20 % спирту виробництва 1918–1919 рр. тощо.

Лист Департаменту зовнішнього торгу Міністерства торгу і промисловості УД агенту Міністерства торгу і промисловості УД при митниці у м. Кам'янець-Подільський з роз'ясненнями про дії агента у разі виявлення пачкарства. (6 вересня 1918 р.)

ремей «Обіжник про пристосування пільгового тарифу до товарів, які привозяться з Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії і Туреччини». Питання митних взаємин регулювали пункт IX («Мита») Економічного договору та його 10-та прилога (додаток). Згідно Угоди про мито, з 1 червня 1918 р. Центральні держави мали сплачувати лише договірні мита і оплати.

Київський присяжний повірений і відомий жидівський громадський діяч А. Гольденвейзер, характеризуючи економічне піднесення за часів Гетьманату, з цього приводу згадував, що німці не змогли заволодіти українським ринком, а «забезпечений збут все можливих товарів

Слід зазначити, що з огляду на процес різногалузевого відродження народно-господарства за часів Гетьманату, такі зобов'язання хоч і були обтяжливими, але й реальними щодо їх виконання. Гарантія збуту цієї та іншої продукції забезпечувала Україні активне торгівельне сальдо і, відповідно, притік твердої іноземної валюти. Крім того, на грудень законодавчо було вирішено аграрне питання в прогресивному напрямку, хоча й явно запізно. Успішне завершення відбудови народного господарства, практичне здійснення аграрної реформи ще більш облегшили б це завдання.

Одночасно з підписанням економічної угоди, 10 вересня 1918 р. між Українською Державою та Центральними країнами було досягнуто також «Угоди про митні пошлини», згідно якої митні тарифи для полегшення товарообміну між країнами було зменшено. Закон з цього приводу, як повідомлялося Міністерством фінансів, вступав в дію з дня його підписання. 24 вересня за № 6241 Міністерством фінансів в додаток до вищезазначеної угоди було видано окремий

до Німеччини та Австрії утворював і в чисто економічному сенсі досить сприятливу кон'юнктуру для нашого краю». Крім того, як справедливо додає А. Гольденвейзер, окупанти «позитивно нічим не могли сприяти добробуту України. Це був момент найбільшого економічного виснаження, і німці чекали від нас харчової манни. Тому вони, в порушення всіх традицій, фігурували в нас не як імпортери, а виключно як експортери... Покупці ж вони були крупні і щедрі, платили охайно в німецьких марках. Тому й торговельно-промисловий світ охоче з ними працював».

Згідно з Економічним договором, Центральні держави отримували право компенсувати недопоставлений їм хліб цукром з розрахунком 1 пуд цукру за 8 пудів хліба.

Згідно з ним Українська Держава зобов'язувалася експортувати до Центральних держав 35 % зібраного врожаю збіжжя, що становило до 1 грудня 1918 р. 40 млн пудів, а до 1 червня 1919 р. – 75 мільйонів. Окрім того, Україна зобов'язувалася до липня 1919 р. експортувати 11 млн пудів живої худоби, 300 тис. вівців, 2 млн птиці, 450 тис. пудів сала, масла і сиру, 2,5 млн пудів цукру, а також значну кількість сировини: металу, дерева та ін. Були встановлені й тверді ціни. Подальші торговельні взаємини між Україною й Німеччиною та Австро-Угорщиною мали розвиватися згідно підписаної 10 вересня нової економічної угоди між цими країнами на 1918/1919 господарчий рік, зміст якої було зазначено у відповідному протоколі.

Що стосується зобов'язань Гетьманату, то згідно угоди, з усього хліба, виготовленого в цей термін Україною, 65 % мало піти на її внутрішні потреби (включаючи утримання військ Центральних держав, розташованих на її терені), а 35 % – на вивіз до цих країн. Крім того, Україна зобов'язувалася також експортувати у 1918/1919 рр. 115 млн пудів хліба, 11 млн пудів великої рогатої худоби, 300 тис. вівців, 1 млн гусей, 1 млн іншої птиці, 400 тис. пудів сала, 60 тис. масла й сиру, 6,5 млн пудів цукру, 196 млн штук яєць, 200 тис. пудів м'ясних ковбас, 11 тис. вагонів спеціальних сортів деревини, 750 тис. пудів прядива, 38,5 млн пудів залізної руди, 3 млн пудів марганцевої руди, 1 млн штук сирих шкір, 250 тис. пудів тютюну, 20 % спирту виробництва 1918–1919 рр. тощо. Успішне налагодження винокуреного виробництва дозволило гетьманському уряду погодитися в Економічній угоді з Німеччиною та Австро-Угорщиною від 10 вересня на перебрання зобов'язання експортувати до цих держав 20 % спирту виробництва 1918–1919 рр. Слід зазначити, що з огляду на

Зовнішньоекономічними зв'язками в Українській Державі займався створений у складі Міністерства торгу і промисловості Департамент закордонної торгівлі на чолі з директором Корольовим. Департамент включав в себе п'ять відділів, а саме: торговельних представників за кордоном міжнародного зближення (дир. Г.Д.Стороженко), торговельно-економічних договорів (дир. С. А. Шафаренко), імпорту (дир. В. І. Рубцов), кордонного догляду (дир. І. Е. Неаронів) та статистичний (дир. О. Г. Кривченко). Крім того, до співпраці з Міністерством торгу і промисловості було притягнуто і приватних фахівців. Задля цього при міністерстві паралельно Відділу по виготовленню торговельно-економічних договорів було засновано Ряду представників громадськості та торговельно-промислових організацій, які тісно співпрацювали між собою. Пізніше для покращення ефективності міждержавних економічних зв'язків було створено Комітет для зовнішньої торгівлі, до складу якого увійшли представники уряду, торгівлі, кооперативів та представники від Центральних держав. Як результат цієї дієвої і конструктивної співпраці стало підписання 17 червня 1918 р. договору про утворення Української продовольчої ради. Практичним же здійсненням товарообміну з українського боку займалися новоутворені державні органи – центральні.

процес різногалузевого відродження народного господарства за часів Гетьманату, такі зобов'язання хоч і були обтяжливими, але й реальними щодо їх виконання. Гарантія збуту цієї та іншої продукції забезпечувала Україні активне торговельне сальдо і, відповідно, притік твердої іноземної валюти.

Що ж до експорту зерна, то як згадував П. Скоропадський 15 жовтня 1920 р. в інтерв'ю швейцарській «La Gazette de Lousanne», наприкінці 1918 року Українська Держава вже мала для збуту 6 млн 400 тис. тон (або 4 млн пудів) пшениці, а І. Нагаєвський зазначав, що гетьманський уряд тоді ж мав 8,16 млн тон лишку збіжжя.

У торгівлі України з державами Центрального блоку експорт переважав над імпортом (активне торгове сальдо), головну масу якого складали продовольчі товари. З них, в загальному, як повідомляв австрійський посол у Києві граф Й. Форгач до Міністерства закордонних справ у Відень, з квітня по листопад 1918 р. Центральними державами в Україні було закуплено і вивезено 113 тис. 421 тону зерна та хлібопродуктів, харчових продуктів, насіння (замість 1 млн тон до 1 серпня) у кількості:

**Кількість харчових продуктів, вивезених
до Німеччини та Австро-Угорщини з України
(квітень–листопад 1918 р.)**

Продукти	До Німеччини	До Австро-Угорщини
Масло	3 млн 329 тис. 403 кг	2 млн 170 тис. 437 кг
Олія (харчова)	1 млн 802 тис. 847 кг	977 тис. 105 кг
Олія (харчова)	1 млн 802 тис. 847 кг	977 тис. 105 кг
Риба	1 млн 213 тис. 961 кг	437 тис. 561 кг
Яловичина	105 тис. 542 туші	55 тис. 421 туша
Коні	96 тис. 976 голів	40 тис. 027 голів
М'ясо (в консервах)	2 млн 927 тис. 439 кг	1 млн 571 тис. 569 кг
Цукор	66 млн 809 тис. 869 кг	24 млн 973 тис. 443 кг
Яйця	75 тис. 200 скринь	42 тис. 433 скрині
Різне	27 млн 385 тис. 095 кг	7 млн 836 тис. 287 кг

З цього, наприклад, 30 тис. 757 вагонів було вивезено законно і 15 тис. вагонів (1 млн 188 тис. 778 пудів різних товарів) нелегально, з чого до Австро-Угорщини було вивезено продуктів 13 тис. 037 вагонів на суму у 450 млн крон. Україною до Центральних держав поставлялися і сировинні матеріали, однак доля їх в експорті була мізерною. Певна ж кількість сировини навіть імпортувалася (вугілля, нафта, гас). Закуповувалися Україною також папір, ліки, вироби машинобудування та хімічної промисловості тощо. У свою чергу Німеччина та Австро-Угорщина через виснаженість власної індустрії, яка з останніх можливостей працювала на військові потреби обох країн, також не були в силах виконати свої зобов'язання. Наприклад, Німеччина до жовтня 1918 р. відправила до України 21 тис. 428 вагонів вугілля при зобов'язанні у 19 млн пудів (315 тис. тон) та лише 1 тис. 651 машину. Австро-Угорщина експорту-

вала ще менше: лише 700 вагонів солі, 25 вагонів емальованого посуду тощо. Не спромоглися ці держави надати Україні й 500 тис. пудів нафти та 40 тис. пудів гасу. Україною до Центральних держав поставлялися і сировинні матеріали, однак доля їх в експорті була мізерною. Певна ж кількість сировини навіть імпортувалася (вугілля, нафта, гас). Закуповувалися Україною також папір, ліки, вироби машинобудування та хімічної промисловості тощо.

Економічно-фінансові взаємини між Болгарією та УНР *«мали регулюватися, поки не укладено відповідний торговельний договір, на основі принципу найбільшого сприяння нації в торгівлі»*. Водночас жодна зі сторін не мала претендувати на преференції, котрі інша надала би будь-якій країні, зв'язаній з нею митним союзом і що мала спільні з нею кордони (колонії, зарубіжні володіння та протекторати підлягали в цьому відношенні тому ж регулюванню, що й метрополія). Крім того офіційна Софія мусила апелювати і діяти відповідно до укладеного 19 квітня 1918 р. договору між Німеччиною, Австро-Угорщиною і Болгарією про спільну закупівлю продовольства й сировини в колишній Російській імперії, в тому числі в Україні й Фінляндії. За цим договором частка болгарської закупівлі в Україні становила: ікри – 5 %, цукру – 4 %, худоби – 3 % тощо, а закуплені товари мали перевозитися німецьким та австро-угорським військовими флотами.

Тож для використання зазначених торговельних квот Дирекцією з постачання і планування Болгарії було створено спеціальну господарську місію, представник якої С. Билгаров у липні 1918 р. прибув в Україну з виділеними для цієї мети 1 млн 207 тис. австрійських крон. Болгарія прагнула отримувати з України зерно, жито, цукор, хімічні товари, шкіру, з Болгарії ж в Україну могли постачатися тютюн, дубильні речовини й певний обсяг вугілля та нафти. Проте усі перспективи розбивалися об німецькі та австро-угорські протидії. Відомо, наприклад, що коли болгарський посол І. Шишманов звернувся до українського міністра торгу і промисловості С. Гутника щодо налагодження двосторонніх економічних взаємин, наголосивши між іншим, що Україна у торговельних справах вільна встановлювати їх без волі австрійців і німців, міністр на це риторично зауважив: *«Теоретично – так, фактично – ні»*. Потрібно згадати також і про те, що відповідно до Берлінського протоколу, болгарське військове міністерство не могло нічого купувати в Україні без попереднього узгодження з німцями та австро-угорцями... У той же час, за прикладом своїх союзниць (Німеччини та Австро-Угорщини), Болгарія не цуралася й відвертих грабункових акцій та контрабандного вивозу сировини, товарів і худоби. Як це було, наприклад, у випадку з протестом українського МЗС від 4 серпня 1918 р. проти нелегального (і всупереч заборони митниці) завантаження болгарською військовою командою на корабель «Болгарія» 2 тис. 141 коня і на корабель «Борис» 434 пудів крему для взуття, 310 пудів сургучу, 124 пудів рицинової олії, 4 тис. 336 пудів мідного купоросу, 83 пудів олова, 8 пудів лимонної кислоти, 10 тис. 310 пудів пенькових канатів, 62 пудів марганцю.

Тим не менш, послові Болгарії в Україні І. Шишманову вдалося укласти угоди з закупівлі домашньої худоби (коней, волів, корів), риби, пше-

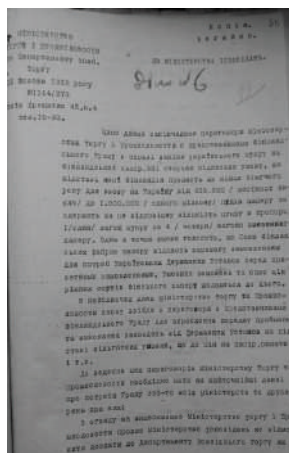
Іван Шишманов,
гетьманова Олександра
Скоропадська, гетьман
Павло Скоропадський

ничного борошна, цукру, масла, хімічних виробів та інших товарів. Завдяки його зусиллям українське Міністерство земельних справ, зокрема, дало згоду на вивезення до Болгарії 4 тис. волів. Загалом же, до кінця 1918 р. Болгарія закупила в Україні товарів на 45 млн 305 тис. левів, у тому числі коней (2 тис. 520 голів), волів і корів (401 голову), рибу, пшеничне борошно, цукор, масло, хімічні й залізні вироби тощо. За два тижні після падіння Гетьманату, 29 грудня 1918 р., новий уряд УНР на чолі з В. Чехівським ухвалив задовольнити прохання І. Шишманова передати Болгарії 15–20 тис. тон жита, що утім не було виконано через швидку втрату Директорії УНР Києва і двох третин території України вже в січні 1919 року.

З іншими своїми сусідами Українська держава мала дружні, але меншого масштабу торгівельні зносини, які за сприятливіших воєнно-політичних умов того часу могли б набути вагомого розширу.

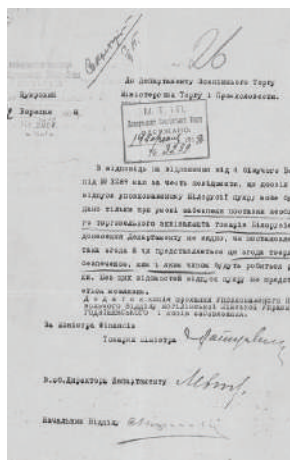
Товарообмін з Прибалтикою не встиг налагодитися через катастрофічне становище її промисловості та торгівлі. Прояснити ситуацію з цього приводу може, наприклад, інтерв'ю, яке дав уповноважений Естляндії та Ліфляндії в Україні Г. Еменде, що приїхав у Київ для переговорів про налагодження товарообміну, катеринославській газеті «Слово»: «Уряд України, – сказав Г. Еменде, – став на комерційну точку зору. За хліб, цукор вимагає негайно доставляти товари, яких у нас зараз майже немає, бо більшість їх, наприклад, Нарвська мануфактура та подібні вивезені до Німеччини. Думаю, що все ж таки, деяку кількість паперу нам пощастить дати Україні... Якщо ж нам не налагодити постачання з України, населення наших міст голодуватиме. Особливо у безвихідному становищі Рига. Всі численні ризькі заводи являють собою тепер мертві кам'яні корпуси з бездимними димарями. Немає ні торгівлі, ні пароплавства».

Налагодженню зв'язків з балтійськими країнами сприяло б й відкриття нового торговельного шляху по воді з України на північ, план здійснення чого розроблявся в урядових інституціях Гетьманату. Російське агентство «Известия» повідомляло щодо цього питання:

Лист Міністерства торгівлі
і промисловості
Міністерству ісповідань
УД про переговори з
представниками Фінляндського
уряду щодо обміну
українського цукру на
фінській папір та надання
інформації про потреби
міністерства в папері
(12 жовтня 1918 р.)

«Київ. 7 серпня. Особлива українська комісія досліджує в цей час два шляхи з'єднати Чорне море з Балтійським водами річок. Перший шлях: Дніпро-Бугський канал і Вісла (кінцевий пункт Данциг). Другий: Дніпро-Огінський канал – Німан (кінцевий пункт Кенігсберг або Мемель). Окрім того, накреслено з'єднати Дніпро з Двіною». Для вирішення деталей практичного втілення в життя такого грандіозного проекту, у Кенігсберзі ще з 27 липня 1918 р. перебувала спеціальна українська комісія на переговорах з німецькою стороною. Падіння Гетьманату не дало можливості збутися цьому задуму.

Лист Департаменту посередніх податків Міністерства фінансів УД Департаменту зовнішнього торгу Міністерства торгу і промисловості УД про взаємовигідні поставки товарів між Україною та Білорусією (12 вересня 1918 р.)

Дипломатичної угоди з Білорусією гетьманська Україна не мала. Хоча й Білоруська Торгівельна палата відкрилася у Києві ще 26 квітня 1918 року та оголосила в своїй представницькій заяві, що складається вона з представників торговельних, промислових та наукових кіл і *«приймає заклади на товари масового споживання, передає їх Білоруським установам, фірмам, приватним особам і навпаки приймає пропозиції товарів з Білорусії для України»*, широкого товарообміну між країнами не зав'язалося, переважно через політичні обставини. Офіційно в Білорусії Українську Державу в Мінську представляв консул А. Квасницький, в Україні білоруську сторону – генеральний консул в Києві Базаревич та консул в Одесі – Некрашевич, проте за час гетьманування П. Скоропадського між молодими державотвореннями так і не було укладено й торговельного договору.

«Кубанська Рада» після встановлення Гетьманату вже 2 (15) травня оголосила постанову про пре міліарне приєднання Кубані до України, але здійснення на практиці цього акту було відкладено на майбутній час через негативне ставлення до нього на тому етапі керівництва

Дону та Добровольчої армії. Після переговорів представників Української Держави з делегацією Кубанської Законодавчої Ради на чолі з її головою М. Рябоволом, яка прибула до Києва 28 травня 1918 р., і встановлення дипломатичних відносин між країнами 2 червня, з України на Кубанщину щомісячно почали відправляти озброєння для боротьби з більшовиками та інші, головню воєнні, матеріали. Проте угода про торговельні і консульські відносини (від України представником став міністр-резидент барон Ф. Боржинський, Кубані в Україні – голова надзвичайної місії полк. В. Ткачев) між Кубанським Крайовим Урядом та Українською Державою була укладено лише 16 листопада в складних для обох сторін обставинах, а тому не була в змозі посилити між економічними стосунками на більш практичній основі. Подібну до донської угоду про відновлення перевозочних операцій було укладено і з Кубанню.

Більш-менш стабільний характер мала торгівля України з Доном. Дон був вельми зацікавлений в тісних політичних й економічних зв'язках з гетьманською Україною, єдиним своїм західним сусідом. У процесі його збройної боротьби з більшовиками керівництвом Всевеликого Війська Донського розглядалося навіть питання про тимчасову федерацію Дону з Українською Державою. Представник донського отамана П. Краснова «отаман Зимової станиці» ген. А. Черячукін прибув до Києва 11-го травня 1918 р., після чого незабаром на Дон представником гетьмана відбув ген. К. Середін. На переговори з гетьманськими урядовцями прибув між інших з Дону й міністр торгівлі В. Лебедев, що свідчило про велике значення, яке надавав донський уряд налагодженню міжекономічного партнерства з Україною. Переговори тривали майже 2 місяці. Особливої гостроти набуло питання про кордони, яке врешті було розв'язане за допомогою поступок з обох боків.

В результаті кордон проліг *«колишньою адміністративною межею, яка ділила Україну від прежньої Області Війська Донського, цеб-то межею цієї області й Катеринославської, Харківської і Воронежської губерній»*. Українська Держава та Всевелике Військо Донське визнавали взаємний суверенітет і незалежність, визнавали спільні кордони згідно договору, укладеного між ними 8 серпня 1918 року. До України від старої кордонної лінії відходила територія на схід від Маріуполя, яка забезпечувала комплексне адміністративне та господарче життя міста, порту та їх околиць. Дон відмовився від претензій на певні частини Харківської та Луганської губерній, де розташовувалась низка кінних і військово-виробничих заводів. Одночасно Україною тимчасово, до ліквідації північної (більшовицької) загрози, передавалася під контроль Дону залізнична мережа Чертково – Ліски – Поварино. Обидві сторони зобов'язувались гарантувати права мови, національної школи і культури українському населенню на Дону і донсько-козачому в Україні. Разом з тим Українська Держава вимушена була також ще 29 липня остаточно визнати за Доном частину своєї етнічної території, а саме – м. Таганрог та його округу.

Таким чином, до Дону відійшли ґрунтовні поклади антрациту, а також Таганрозький Русько-Балтійський завод, який був спроможний виробляти набой для рушниць та артилерії, в чому особливо була зацікавлена воєнізована структура донського суспільства, що вело відчайдушну війну з більшовиками. Вже в листопаді 1918 р. цей завод виробляв для потреб Донського війська 300 тис. набоїв для рушниць на добу. Пояснюючи такі поступки з українського боку, гетьман у своїх спогадах звертав увагу не лише на геополітичні обставини сучасності, а й – майбутності. *«Я вважаю, – згадував він, – що наш борг і розумна українська політика вимагала від нас всіяко йти йому [отаману П. Краснову. – П. Г.-Н.] назустріч. Краснов вів боротьбу виключно з більшовиками, котрі були і нашими ворогами. Для України мати Дон добрим сусідом було завжди надзвичайно бажаним не лише в розумінні торгівельному, де він міг допомогти як жиrowими речовинами так і рідким паливом, так як із взяттям Царицина йому відкривалась можливість їх отримати...»*.

7 серпня 1918 р. представники України і Дону підписали у Києві в гетьманському палаці «Попередню угоду». Договір складався з 10 ста-

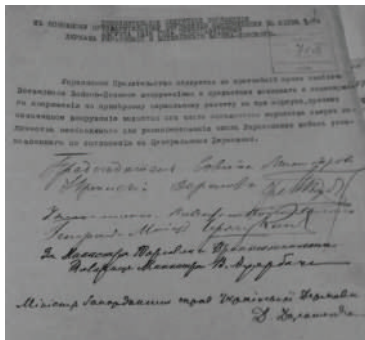
тей. Сторони визнали незалежність і суверенітет одна одної, зобов'язалися не укладати угод з іншими державами або збройними організаціями, що могли зашкодити одна одній.

Разом з «Попередньою угодою» між Українською Державою і Всевеликим військом Донським було укладено й «Додаткову секретну угоду». Український уряд зобов'язувався якнайшвидше відвантажити Дону озброєння та предмети військового й санітарного спорядження у розрахунок на три армійські корпуси. Завдяки укладенню вказаної таємної угоди до грудня 1918 р. отримав від України: 50 гармат калібру 76,2 мм; 19 гаубиць калібру 152 мм і 122 мм; 424 тис. 736 снарядів різного калібру; 105 кулеметів; 35 тис. 180 гвинтівок; 66 млн 825 тис. 500 набоїв; 45 літаків з запчастинами; 2 тис. авіабомб; 450 велосипедів; 3 тис.

верст кабелю; 2 тис. телефонних апаратів; 24 тис. шинелей; 2 обладнані санітарні потяги; інше військове майно і спорядження. Важливо зауважити, таке постачання з України на 40 % задовольняло потреби Донської армії та на 20 % – промисловість Дону. Переважну більшість озброєння та військового спорядження Україна передавала безкоштовно з огляду на військово-стратегічні та геополітичні перспективи. Після 7 серпня сторони підписали ще принаймні шість договорів, що стосувалися різних аспектів економічних і торговельних відносин.

Отаман П. Краснов, який здавна був знайомий з П. Скоропадським, свідчив про дружні відносини між ними та своїми країнами, а також вказував, що «з Україною починався правильний товарообмін, Дон отримував від неї не лише зброю і спорядження, але й отримував цукор, шкіру, сукно і міг розвивати свою торгівлю». В майбутньому між державами передбачалося створити спеціальні комісії з подальшого врегулювання питання Донецького басейну аби зберегти єдність його господарчого функціонування, а також укласти окремі угоди щодо вільних транзитних сполучень, товарообміну, митних та фінансових відносин. Проблему Донбаського регіону було вирішено вже 18 вересня укладанням «Договору про спільне упорядкування справ, що стосуються Донбасу», регуляцією якими зайнялась обопільна спеціальна комісія...

29 жовтня 1918 р. між цими державними утвореннями було заключено договір про постачання Донській Області 100 тис. пудів цукру кожного місяця і про постачання Доном Україні вугілля та мастил. Тоді ж для відновлення перевозочних операцій між Доном й Україною гетьманським урядом було відкрито кредит у 10 млн крб. Торгівля між країнами розпочинала інтенсивно діяти. З Дону в Україну – продовольство і мастильні речовини. Україна поставляла на Дон ліс, метало-вироби, зброю, цукор, шкіру, сукно, а також надавала грошову допомогу.

«Додаткова секретна угода»
між Українською Державою та
Всевеликим військом Донським,
7 серпня 1918 р.

В майбутньому між державами передбачалося створити спеціальні комісії з подальшого врегулювання питання Донецького басейну аби зберегти єдність його господарчого функціонування, а також укласти окремі угоди щодо вільних транзитних сполучень, товарообміну, митних та фінансових відносин. Проблема Донбаського регіону було вирішено вже 18 вересня укладанням «Договору про спільне упорядкування справ, що стосуються Донбасу», регуляцією якими зайнялась обопільна спеціальна комісія...

Після повалення Гетьманату, в другій половині грудня 1918 р., взаємини між Доном та УНР загострилися з зайняттям донськими військами низки стратегічних міст на сході України. Республіканською владою було вирішено припинити видачу донському представникові А.Черячукіна грошей у банках (10 млн крб) на тій підставі, що видані П.Скоропадським кошти на підтримку Дону є власністю українського народу. Також було реквізовано наданий гетьманським урядом для потреб Донського посольства бензин тощо. Згодом конфіскація бензину було скасовано, питання ж про гроші відкладено до часу отримання інформації від міністерства фінансів, а на Дон вирішено відправити делегацію Директорії УНР.

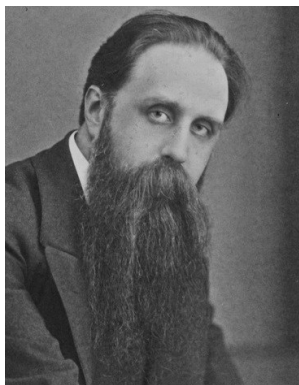
Александр Черячукін
і Павло Скоропадський

«Уряд Грузинської Демократичної Республіки з метою зміцнення дружніх відносин між Україною та Грузією і торговельно-промислових відносин між обома сторонами, призначив своїх представників при Українському Уряді гром[адянина] В.В. Тевзая і заступником гр[омадянина] Д.В. Вачеїшвілі, котрим й дані особливі повноваження», – телеграфував 4 липня 1918 р. міністру закордонних справ Української Держави Д. Дорошенку перший президент Грузії Ной Жорданія. 30 липня 1918 р. посол Української Держави в Німеччині Ф. Штейнгель (після відвідин його голови осібної делегації Грузії в Німеччині князя Авалов та її члена Є. Гегечкорі) надіслав міністрові закордонних справ Д. Дорошенку особисту телеграму, в якій з цього приводу, зокрема, зазначав: «З огляду на те, що мені уявляється важливим установити тепер тісні і дружні зносини з грузинським народом, я прошу Вас, Пане Міністре, представити Ясновельможному Пану Гетьману питання про визнання Грузії з Вашим сприяючим заключенням. Для установлення дипломатичних зносин Грузія негайно може командувати свого постійного представника в Київ. Про наслідки прошу не відмовити дати мені відповідь по прямому проводу».

У звіті ж були й міркування щодо української вигоди у перспективі розвитку українсько-грузинських економічних взаємин, а саме:

- Грузія могла б стати для України шляхом до усього Закавказзя й далі у Персію;

Федір Штейнгель

- Баку–Батумська залізниця та керасинопровід як зручний засіб до транспортування й отримання нафтопродуктів з каспійської нафти, а відтак й Українська Держава могла б не лише отримувати ці енергоресурси, а й транзитним постачальником їх до чорноморського регіону та Європи;
- країни Закавказзя щорічно потребували близько 200 тис. пудів цукру та 3 млн пудів пшениці;
- можливість стати експортером-монополістом у постачанні українського збіжжя та сировини через Грузію у Закавказзя, Персію та до східних провінцій Османської імперії тощо.

У серпні 1918 р. з Тифлісу до Києва вирушила грузинська дипломатична місія на чолі з членом Національної Ради ГДР, юристом за освітою В. Тевзая. Місія мала за мету встановити дипломатичні, торговельно-економічні та культурні взаємини із Українською Державою. Український же дипломатичний десант прибув на Кавказ вже під «завісу» Гетьманату і за постанови «другої» УНР у складі лише двох осіб – голови І. Красковського та урядовця графа М. Тишкевича. Вже на місці до складу місії було прийнято урядовця О. Євтухова.

Водночас закавказькі українці потребували фінансової допомоги і торговельно-економічних преференцій від історичної Батьківщини. Крім того, як повідомляла Українська Крайова Рада на Закавказзі, лише-но від експорту цукру й хліба на місцевий регіональний ринок Київ міг щомісячно отримувати прибутків на суму у 325,5 млн карбованців. Ще у вересні 1918 р. Українська Крайова Рада звернулася до уряду Української Держави з пропозицією «утворити хоч би тимчасово в осередку Закавказзя у Тифлісі Торговельне агентство Українського Уряду усього Закавказзя з тим, щоб надалі, коли буде утворено дипломатичне представництво, це агентство підлягало би йому». 27 листопада 1918 р. з подібною пропозицією до міністра закордонних справ Г. Афанасьєва звернувся Комітет з товарообміну Міністерства торгу і промисловості Грузії. Прагнучи поживавити й посилити товарообмін між країнами, Комітет вважав за доцільне заснувати при Українському консульстві в Грузії «комісію, котра дозволяла б ввезення в Україну товарів, дозволених до вивозу Комітетом з Товарообміну Грузинської Республіки, і, навпаки, дозволяла б вивезення з України товарів, допущених до ввозу в межі Грузії».

За час нетривалого існування Української Держави обома сторонами було підготовлено й в підсумкові укладено низку міждержавних (українсько-грузинських) договорів як політичного, так і фінансово-економічного характеру.

5 грудня 1918 р. Українська Держава встановила офіційні дипломатичні відносини з Грузинською Демократичною Республікою. При посольстві було започатковано Економічну раду, що займалася питаннями впорядкування товарообігу між країнами. Того ж дня (5 грудня 1918 р.),

було укладено широкий двосторонній договір між УД та ГДР, що складався з 22 статей та 6 розділів, зокрема: про загальні права громадян обох сторін; про консульські зносини; про торгівлю; про мореплавання; про транзит, про спеціальні конвенції, змішану комісію і термін договору. Документ підписали представник Грузинської Демократичної Республіки В. В. Тевзая та товариш міністра торгу і промисловості Української Держави С. В. Бородаєвський.

7 грудня 1918 р. сторони також підписали Договір «Про товарообмін між Україною та Грузією», що врегульовував торговельно-економічні взаємини двох держав, а також міжурядову Угоду про міжбанківські переказові операції, що упорядковувала взаємовідносини між грузинськими банками у Тифлісі (Тбілісі), Кутаїсі, Батумі, Поті, Сухумі у Грузії та українськими у Києві, Харкові, Одесі й Катеринославі.

Економічні контакти з Румунією було загальмовано через невирішеність бессарабського питання аж до осені 1918 року. Свого часу Центральна Рада УНР не змогла вплинути на румунський уряд, війська якого в березні 1918 р. захопили Бессарабію. Гетьманський уряд протесту одразу ж зайняв з цього приводу жорстку і однозначну позицію з твердим наміром (як згадував Д. Дорошенко) «настоювати на приналежності політично-автономної Бессарабії до Української Держави, до чого вона, Україна, має всі права». Гетьман вирішив розпочати економічний тиск на Румунію. 11-го травня 1918 р. в Україні з'явився наказ «Про заборону вивозу товарів до Румунії і Бессарабії», в якому, зокрема, зазначалося: *«Зважаючи на те, що Бессарабія анексована Румунією і, що умови політично-господарських відносин ще не встановлені, вивіз... всяких товарів в Румунію та Бессарабію, безумовно, забороняється»*. 14 травня від виконання своїх обов'язків було звільнено колишнього посла УНР в Румунії, а 5 червня урядом Української Держави було направлено ноту до Бухаресту, на що румуни відповіли своєю нотою 19 червня.

Іван Красковський

Так гетьманською Україною було розпочато «митну війну» з Румунією. Урядом Гетьмана було також видано розпорядження про закриття будівничих операцій товариства Бессарабських залізниць, припинено сухопутне й водяне сполучення, румунське майно підлягало вивезенню з України, а українське – з Румунії. Згодом, 7 серпня, для пошуку примирення до Києва прибула надзвичайна румунська місія на чолі з повноважним міністром П. Концеску. Для стимулювання переговорного процесу наприкінці липня Рада міністрів УД випустила постанову про відміну заборони вивозу товарів з України в Румунію, а з серпня в порти Румунії, як і Болгарії, відновилися регулярні рейси по Чорному морю пароплавами з Одеси. В Бухаресті дипломатичні зусилля розгорнув гетьманський надзвичайний дипломатичний місія В. Дашкевич-Горбацький. Переговорний процес закінчився врешті підписанням 13 жовтня 1918 р. Тимчасо-

вого Торгівельного договору. Проте українсько-румунські відносини так і не було влаштовано через осінні події 1918 року (повстання в Україні, розпад Австро-Угорщини, революція у Німеччині, ануляція більшовицькою Росією брестських угод тощо), що дозволило Румунії наважитися ще й на окупацію північної Хотинщини та Буковини.

Таким чином, за час існування Української Держави 1918 року основними зовнішньоекономічними партнерами Гетьманату були країни Четверного союзу, а саме – Німеччина та Австро-Угорщина. Визнаючи нерівноцінність торгівельних зобов'язань між згаданими державами та Україною, слід, однак, зауважити, що зобов'язання обох сторін мали фінансово-правове підґрунтя і не відповідають міфів про односторонню користь від економічних зносин за ними лише для Центральних держав. Важливим чинником у зовнішньоторгівельних зв'язках України стало Всевелике військо Донське, Кубань та країни Кавказу з далекоглядними перспективами для української економічної експансії на схід.

Заслугує на увагу і ширша перспектива економічної співпраці з іншими країнами, адже Україна на час існування Гетьманату, мала тісні дипломатичні стосунки із загалом двадцятьма п'ятьма державами. Отже, зовнішньополітичні зв'язки Української Гетьманської Держави неминуче призвели б до збільшення і кількості її зовнішньоекономічних партнерів. Активна зовнішня політика Гетьманату давала надії на швидку кооперацію України у світовий ринок, а її промислово-господарчий потенціал забезпечив би їй належне місце серед китів світової економіки в майбутньому. Зміни на історичній сцені, що сталися внаслідок завершальної стадії світової і загострення громадянської війн, у пожарищі яких не змогла вціліти українська державність (і не лише у формі Гетьманату), звели нанівець започаткування і розвиток економічної співпраці України з іншими державами світу як політичної державної одиниці та незалежного торгівельного партнера.

Для найшвидшого переведення під контроль Києва кораблів торговельної флотилії при уряді гетьмана було створено Морське відомство (пізніше – Міністерство). При Раді міністрів було утворено також Раду у справах демобілізації торгівельної флотії, для переведення її на режим праці за мирних умов. Представником від Морського міністерства у вищезгаданій Раді було призначено віце-адмірала колишньої російської служби Д.В. Ненюкова. Одночасно в тодішніх умовах післяреволюційної розрухи постав і Комітет по мобілізації кораблів торговельної флотії, на потреби якого, згідно закону від 17 червня 1918 р., державою щомісячно асигнувалося по 37 тис. 450 крб. Державою приділялася й велика увага процесу відродження морського та річкового торгівельного транспорту, з цією ж метою робилися значні капіталовкладення у цю галузь. Законом від 10 серпня 1918 р. колишній відділ Балтійського корабельно-будівельного і механічного заводу у м. Миколаїв на Херсонщині було перетворено «в самостійний завод Української Держави», що на той час було слушним і необхідним кроком.

Разом з тим урядом щомісячно асигнувалися значні кошти як на організацію роботи самого міністерства зокрема, так і торговельно-транспортної флотилії взагалі. Лише, наприклад, на серпень урядом Укра-

їнської Держави асигнувалося на видатки транспортної флотилії країни 4 млн 514 тис. 366 крб (Постанова РМ від 6 серпня 1918 р.), а у розпорядження міністерства, в рахунок видаткової сміти на 1918 р., було видано 9 млн 391 тис. 787 крб. (Постанова РМ від 26 серпня). На другу половину літа в Україні вже було налагоджено активне пароплавство по Чорному морю, включаючи морські рейси у порти Румунії та Болгарії. П. Скоропадський згадував, що урядом також розглядалося низку проєктів створення Товариства з експлуатації кораблів торговельного флоту з напівурядовою, напівприватною ініціативою та капіталами, яке принесло б велику користь Україні. Однак через тверду монопольну позицію тогочасного міністра торгу і промисловості С. М. Гутника справа ця просувалася дуже повільно. Лише з приходом на міністерську посаду з 24 жовтня 1918 року С. Ф. Мерінга – впливового представника цукрової промисловості і відомого громадсько-політичного діяча – розпочався процес швидшого вирішення вказаного питання, який так і не набув свого логічного завершення через руйнівні соціально-політичні події, що розгорнулися в Україні і призвели до повалення гетьманської влади.

Важливе значення для розвитку торгівлі і промисловості мають і водняні артерії країни. Обов'язки за їх використанням накладалися на Департамент водяних шляхів, що існував у складі Міністерства шляхів. Для поліпшення умов їх експлуатації всі річкові шляхи було поділено на округи. Так, наприклад, Київська Округа водяних шляхів обіймала собою річки: *«Дніпро від міста Річиці до м.Катеринославу, Сож в межах України, Прип'ять з правобічними припливами і Десну в межах України»*. В рамках вищевказаного департаменту було встановлено посаду Уповноваженого по річкових перевезеннях, яку зайняв інженер Заславський, що отримав за обов'язок займатися поліпшенням умов судноплавства і об'єднання різноманітних сторін річкової справи.

Ще в травні 1918 р. Радою міністрів було виділено кошти з Державної скарбниці на реалізацію проєкту шлюзування Дніпрових порогів, що одночасно поліпшило б судноплавство по Дніпру з перспективою реалізації вже згадуваного плану будівництва Чорноморсько-Балтійського каналу. Такий проєкт, крім того, передбачав збереження унікальних скельних виступів (порогів) серед найбільшої річки країни, що природно символізували і зберігали в народі історичну пам'ять про княжі і козацькі часи. Державою було взято курс також і на електрифікацію країни, чому особливу увагу приділяв особисто сам гетьман, яку планувалося здійснити шляхом використання річок краю, головно – Дніпра та Дністра, як колосальних джерел енергії. На втілення в життя цього проєкту вже в червні 1918 р. урядом було виділено 8 мільйонів карбованців. Державою планувалося встановити електрофікаційну монополію, а здійснення в кінцевому результаті цих завдань, як справедливо зазначав гетьман, «дало б могутній поштовх нашої промисловості».

Майже з нульового рівня доводилося розбудовувати сільськогосподарське машинобудування. На його налагодження вже 29 травня 1918 р. урядом було виділено в розпорядження Міністерства продовольства 25 млн крб, що дозволило покласти початок виробництву техніки для

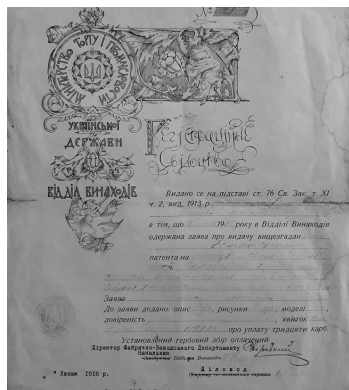

села в Україні, а також сприяло відновленню роботи старих заводів, що розташовувались головню на Харківщині. На жаль, для істотного налагодження виробництва сільськогосподарського машинобудування терміну у сім з половиною місяців існування Гетьманату було значно недостатньо. Недостатніми для задоволення потреб українського села в машинах були і зусилля кооперативів, зокрема Всеукраїнського Сільськогосподарського Кооперативного Союзу – Централ, який за 17 млн німецьких марок викупив фабрики сільськогосподарських машин Гена і розпочав виробництво відповідно вітчизняної продукції. В Україні, навіть за умов іноземних надходжень, залишалась велика нестача техніки для села. Сільськогосподарчу орієнтацію мала і основна маса кредитових, промислово-виробничих і торгівельних кооперативних спілок, яких у 1918р. діяло в Україні більш як дев'ять тисяч. Набували потужності 112 маслоробних кооперативів (хоча й перший подібний кооператив постав в Україні лише у 1917 р.). Загалом же під час Гетьманату тільки виробничих кооперативів в Україні діяло у вигляді артілей три сотні. Такому розвитку кооперативного руху сприяло передусім надання у Гетьманаті його громадянам свободи приватної ініціативи.

Достойну увагу державою приділялося й заохочуванню спеціалістів до розробок нових технологій. Цим питанням займався спеціальний Відділ винаходів на чолі з Георгієм Радкевичем, що було утворено при Фабрично-заводському департаменті Міністерстві торгу і промисловості. Відділом, після відповідного розгляду і аналізу фахівцями пропозицій й дослідників, згідно ст. 76 Статуту про промисловість (Св. Законів. Т.XI., Част. 2, вид. 1891 року з відмінами по закону від 24 липня 1914 року), винахідникам видавалися реєстраційні свідоцтва про привілеювання винаходів та удосконалень. Для цього винахідникам слід було: написати заяву за встановленим зразком (бланк видавався у Міністерстві), сплатити гербовий збір у розмірі 31–34 карбованці, надати чітко обумовлені два види креслення свого винаходу на спеціальному папері та шаблонний детальний опис технології чи марки. Власник винаходу чи товарного знаку користувався охоронним свідоцтвом, яке дозволяло рекламувати винахід або знак, проводити його тестування, публічно демонстрацію та навіть продаж. Остаточне рішення приймав Експертний комітет, куди входили представники інших міністерств, в тому числі й військового.

Так, для прикладу, подібні свідоцтва за № 51 було видано 4 вересня 1918 р. мешканцю с. Киселівка Звенигородського повіту Київської губернії І. П. Сквірському за нафтовий мотор, 7 вересня П. А. Янушевському на спосіб

Реєстраційне свідоцтво
Української Держави на «спосіб
затримання продуктів
коксування за допомогою по-
глощення їх із коксового газу
пористою масою».

виготовлення бабіту, який має в основі олово (свинець). У вересні було видано також кілька свідоцтв за різноманітні вдосконалення пресів на мило, чи, приміром, свідоцтво за № 65 від 18 вересня 1918 р. на ім'я А. С. Арутюнова на електронасос, котрий цілком поринає (занурюється) в плин (рідину). І це є лише поодинокі вибрані приклади. То була далекоглядна політика Гетьманату по розвитку українського промислового винахідництва, зокрема, і прогресивної економіки взагалі на майбутню перспективу, якій не судилося відбутися через далеко не економічні обставини.

Особливе місце в економіці України займає Донбаський регіон. Про розвиток донбаської промисловості, як і загальноукраїнської 1918 року, вітчизняній історіографії фактичних даних надто бракує, тому й, за таких умов, дуже важким є питання аналізу її стану і роботи на той час. Інформаційний часопис Міністерства торгу і промисловості «Торговельно-промислова Україна», який допоміг би розширити наше уявлення про урядові заходи, їх успіх та недоліки у цій галузі та її стан, було засновано лише майже за місяць до падіння влади П. Скоропадського.

Певні відомості щодо статистичної інформації з цього приводу, про стан індустрії в Донбасі, за кількістю робітників зайнятих у гірничодобувному виробництві та за його декотрими результатами надає збірник О. Кривченка та О. Андерсона (Київ, 1919 р.). Тут слід додати, що основна маса робітництва зайнятого у промисловості (а це і є в основному на 1918 рік донбаський регіон) складалася не з місцевого люду, а головном з російського, прийшлого елементу. Цей факт негативно відбився не лише на політичній та національній свідомості пролетаріату в цілому, а й на стабільності кадрів, зокрема, на їх великій плинності. Сталого (місцево-українського) робітництва на всю Україну було менше за пів мільйона, що схоже і з ситуацією на 1917 рік, коли у промисловості України було зайнято лише коло 400 тис. робітників. Імперська спадщина становища України як сировинно-добувної колонії великоруських промислових центрів давалася взнаки пореволюційній економіці молодій державі і на демографічно-робітничому рівні. І все ж таки порівняння ситуації в Донбасі на початок, середину, кінець 1918 року й початок року 1919-го явно свідчить про найбільшу зайнятість робітництва саме в період Гетьманату, що може цілком однозначно вказувати на те, що саме на цей час приходяться місяці стабілізації виробництва в регіоні.

Проблема відродження донбаської індустрії вимагала для свого рішення рішучих дій, чіткої їх регуляції, послідовності та значних капіталовкладень, адже ще за російських часів, під час Першої світової війни, там розпочався процес скорочення виробництва. В період 1915–1917 рр. в Донбасі було закрито більш як 1400 промислових підприємств, а об'єм промислового виробництва на багатьох з тих, що залишилися працюючими, знизився на 30, 50 та навіть 75 відсотків. Україна довгий час не була в змозі відновити колишню гірничодобувну потенцію регіону. В результаті і за доби Гетьманату уряд країни вимушений був купувати вугілля за кордоном. Уже в перші місяці існування Української Держави Радою міністрів було відкрито кредит Міністерству торгу і промисловості у 33 млн крб для закупівлі нафти й вугілля за кордоном. Водночас в пер-

ший же місяць своєї діяльності урядом було продовжено термін реєстрації у спеціально створеному Гірничому правлінні угод про право розробки надр в Донецькому басейні, що сприяло збереженню старих копальних (шахтових) власників та залученню до цієї справи нових підприємців.

Державою було також встановлено монополію на здобуток і продаж палива. Крім того, згідно Закону від 24 липня 1918 р. міністри торгу і промисловості стали підлягати всі установи та урядові особи, які відали справами здобичі, заготовки і розкладання (розподілення) усякого роду палива за винятком дерев'яного. Міністри також надавалися повноваження щодо контролю й регулювання здобутку, заготовки і розкладання палива. Таким чином, міністру торгу і промисловості підлягали і всі установи, «які відають справами державної монополії торгом Донецьким паливом», і окрім всього іншого, він отримував такі ж надзвичайні повноваження й «на вироблення, заготовку і розподілення нашмаровочних та освітлених матеріалів».

Конкретно міністр торгу і промисловості отримав виключні права на:

- 1) затвердження статутів органів, що відають торгом палива, або контролем за торгом і розкладанням палива;
- 2) розкладання палива;
- 3) встановлення граничних і твердих цін, а рівно попудних зборів;
- 4) призначення загальних і приватних ревізій;
- 5) призначення кар.

За невиконання розпоряджень міністра винний підлягав *«в адміністративному порядку арешту на строк до трьох місяців або грошовій виплаті на суму не більше десяти тисяч карбованців»*. Крім того, якщо певне підприємство, отримавши замовлення від Міністерства, не виконає замовлення приватного партнера, йому надавалося право відмовитися від частини контракту, а підприємство звільнялося *«від усякої перед контрагентами [тобто недержавними замовниками. – П. Г.-Н.] відповідальності»*.

Слід зазначити, що процесом гірничодобувного промислу і збуту результатів його виробництва, така концентрація повноважень в руках однієї особи (а саме міністра торгу і промисловості) не завжди сприяли швидкому налагодженню процесу відродження вітчизняної індустрії. Зокрема, особиста спрямованість міністра С. Гутника на курс безоглядної монополізації державою процесу виробництва і збуту продукції відштовхував від активнішої участі в ньому приватних підприємців, капітал яких і ініціатива допомогли б швидкому розвитку галузі. Відомим в історії є також факт збільшення понад 8-ми годинної норми терміну робочого дня восени 1918 р., коли новий міністр С. Мерінг пішов на надто великі поступки промисловцям, що викликало хвилю незадоволення в різних прошарках суспільства.

У загальному ж встановлення жорсткого державного контролю і керівництва над ходом промислового розвитку сприяло відновленню відносної суспільної та економічної стабілізації Донбасу і початку відродження його промислової потужності. Для нагляду за виконанням розпо-

ряджень міністра торгу і промисловості (за вже згаданим вище законом від 24 липня 1918 р.) йому надавалося право призначати своїх уповноважених на місцях. Одночасно державою провадилися стеження та заходи по недопущенню розробок у гірничодобувній промисловості, «коли на цій розробці, через вину її адміністрації, виникне велике нещастя з робітниками», що часто трапляється і досі у копальнях (шахтах). Для організації заходів по запобіганню таких випадків, згідно Закону про зміну статей 152 та 1058 «Устава горного» (Т. VII, Св. Зак. вид. 1912р.) на всі розробки відряджались гірничі доглядачі від Міністерства торгу і промисловості. Їм за рахунок міністерства надавалися заробітня платня у 3 тис. 600 крб на рік, спецодяг, обов'язкова квартира (600 крб на її утримання) та 300 крб на канцелярські видатки.

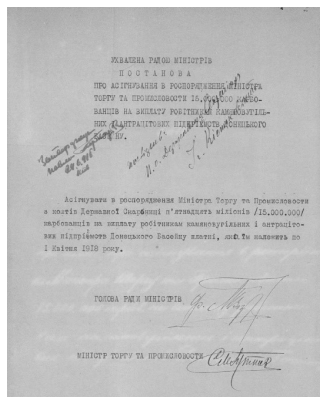
Для захисту гірничодобувної промисловості від землевласників, на території яких знаходилися підприємства, 23 серпня 1918 р. урядом було випущено Закон про нерозпорудження гірничопромислових підприємств. Таке розв'язання проблеми державою дозволило, попри усі негаразди, зберегти матеріальну базу гірничодобувної та переробної промисловості регіону конкретно і України взагалі, забезпечити стабільність її правового статусу і виробничого процесу. Це, в свою чергу, сприяло і збільшенню зайнятості робітників.

Разом з цим, у випадку, якщо деякі підприємства потребували додаткових коштів для своїх потреб, в тому числі і для виплати заробітної платні, їм дозволялося збувати лишки власної продукції чи сировини. Так, наприклад, Луганському заводові набоїв було дозволено із залишків латуні продавати «німецькому і австрійському командуванню таку кількість, яка може бути реалізована без шкоди для заводу за визначеними цінами з тим, щоб виручені від цього продажу гроші надійшли назад у казначейство». В результаті цих та інших заходів Донбаська промисловість поступово почала налагоджувати свою роботу і здобутки її повільно пішли вгору.

Політичного врегулювання вимагало, після передачі Всевеликому Війську Донському м.Таганрога та його округи, питання збереження єдності, сформованої за десятиріччя східнодонбаської системи виробництва. Проблема цю було врегульовано Договором про спільне упорядкування справ, що стосуються Донбасу, який було укладено 18 вересня 1918 р. Згідно нього Українською Державою, Доном та іншими країнами було створено спільну Комісію по розгляду справи поділу донбаського палива та питань загального характеру, як то умов здобичі, торгівлі та перевезення вугілля тощо. При цьому, враховуючи, що більшість покладів антрациту знаходилось на території Війська Донського, 3 жовтня 1918 р. Рада міністрів видала закон про регулювання і розклад кріпідних та вибухових матеріалів і підйомних катків між вугільними та антрацитовими копальнями українського Донбасу.

Восени «для поповнення збитків Державної Монополії торгу Донецьким мінеральним паливом, а також для покриття витрат по розподіленню палива» Радою Міністрів відповідною постановою від 30 вересня 1918 р. було встановлено попудовий збір з донецького палива в розмірі 20 копійок з пуда коксу та брикетів. Як зазначалося у §3 постанови, одна

**Постанова Ради міністрів
Української Держави про
асигнування в розпорядження міністра торгу
та промисловості 15 млн.
крб. на виплату робітникам
кам'яновугільних і антрацитових підприємств
Донецького басейну
(29 червня 1918 р.)**

чверть суми з одержаного збору зараховувались в розпорядження головноуповноваженого по паливу для поповнення витрат по утриманню інституцій, котрі віддали розподіленням палива, а три чверті – у фонд для поповнення збитків до державної монополії. Обов'язок проведення збору накладався на міністра торгу і промисловості.

Реконструкція гірничодобувної промисловості дала свої результати в позитивному напрямі. Робота її стабілізувалася і розпочалося поступове зростання продуктивності галузі. Це можливо простежити у співставленні статистичних цифрових відомостей з видобутку копалин за різні роки суміжні з роком 1918-м. За часів Російської імперії, наприклад, максимум здобутку мінерального палива приходився на весну 1917 року і становив 150 млн пудів на місяць. За часів Тимчасового уряду продуктивність починає падати до рівня 120 млн пудів на місяць. Під час же розповсюдження на Донбас влади Центральної Ради та нетривкого «господарювання» там більшовиків видобуток продукції знижується

за 30 млн пудів. І лише саме в період існування Гетьманату П. Скоропадського тенденції до падіння рівня виробництва припиняються, починається практичне відродження місцевої промисловості (в тому числі і гірничодобувної), що призводить до поступового збільшення продукції. В результаті вже у жовтні 1918 року здобуток корисних копалин досягає рівня 50 млн пудів на місяць. Факт незаперечний.

Проте зі зруйнуванням Гетьманату через повстання, яке очолила Директорія з Січовими Стрільцями в авангарді, а на далі – з встановленням більшовицького режиму, на кінець 1918 р. продуктивність Донбаської індустрії різко падає. З 65 доменних печей, наприклад, працювали лише дві, а з 102 мартенів – лише сім. Гірничодобувна ж промисловість у квітні 1919 р. давала продукції лише 15 млн. пудів, тобто її продуктивність знизилася у 2–3,9 рази. Не кращими були справи і за часів УСРР, у 1921–1922 рр. добувалося лише 18 % вугілля порівняно до 1913 р., а чавуну – тільки 0,5 %.

30 листопада 1918 р. П. Скоропадський затвердив урядову Постанову «Про утворення при Міністерстві торгу й промисловості часопису "Торговельно-промислова Україна"». На його започаткування в розпорядження міністра торгу і промисловості з коштів Державної скарбниці 400 тис. крб. Часопис мав висвітлювати та обмірковувати торговельно-промислові, фінансові та економічні питання, а також публікувати законодавчі акти, постанови та розпорядження Ради міністрів й урядових установ. Крім того, на його сторінках були зобов'язані друкувати свої публічні звіти, справоздання та оголошення, що вимагалися законом і статута-

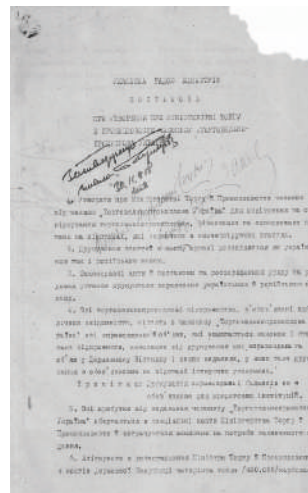

ми, усі торговельно-промислові підприємства (як виняток не обов'язковими були публікації справоздань і балансів кредитовими інституціями). Усі прибутки від видання часопису перекладалися у спеціальні кошти Міністерства торгу і промисловості й мали витрачатися виключно на потреби цього ж видання.

Таким чином, комплекс заходів, застосованих щодо реанімації національної промисловості і торгівельної справи урядовими фахівцями гетьмана, в основі своїй дав задовільні результати. Головними свідченнями цьому є не лише документальні і статистичні факти, а й численні спогади сучасників, які вказували що «епоха гетьмана дійсно характеризується певним економічним піднесенням». «Вона була в нас, – згадував відомий жидівський громадський діяч, член Центральної Ради УНР А. Гольденвейзер, – часом «високої кон'юнктури». Промислові та торговельні кола, з одного боку, були близькі до влади маючих і впливали на останніх у вигідному для себе напрямі; а з іншого – забезпечений збут все можливих товарів до Німеччини та Австрії утворював і в чисто економічному смислі досить благоприємну кон'юнктуру для нашого краю. Паралізована буржуазія півночі прагнула у Київ. А в нас встановлювались все нові і нові акціонерні компанії і робилися крупні справи».

Слід, проте, відмітити, що урядом на першому етапі існування Гетьманської держави недостатньо уваги було приділено вирішенню соціальних потреб робітників, що часто призводило до страйків і посилювало вплив на пролетарські маси більшовицької та соціалістичної пропаганди. Лише наприкінці літа, коли через загострення соціальних проблем (збільшення робочого дня, не вирішення питання правового захисту робітників, безробіття тощо) перед Українською Державою постала реальна загроза вибуху протесту у промислових районах країни, урядом було зроблено низку важливих заходів по покращенню ситуації.

Додам лише, що після таких класово-політичних і економічних потрясінь, яких зазнало українське суспільство внаслідок революції, в умовах господарської руїни, вирішення соціальних проблем, що накопичувались десятки (сотні) річчями, об'єктивно неможливо було вирішити у сім з половиною місяців існування Гетьманату П. Скоропадського. Цього терміну було так само недостатньо й замало, і для остаточного виходу з кризи української економіки взагалі, і промисловості зокрема, потрібен був час і кропітка, практична співпраця всіх прошарків населення України. Скидати з важелів цей аспект побічного стримування (гальмування) реформ було б крайньою легковажністю та оманюю.

Затверджена гетьманом
П.Скоропадським
Постанова Ради міністрів
Української Держави
про утворення при
Міністерстві торгу й
промисловості часопису
«Торговельно-промислова
Україна»

(30 листопада 1918 р.)

Література:

Гай-Нижник П. Торгівельно-промислова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського 1918 р. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 2. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1997. – С. 353–396.

Гай-Нижник П. П. Українсько-німецькі фінансові та торговельно-економічні взаємини (1918 р.) // Гілея. – 2019. – Вип. 141 (№ 2). – Ч. 1. Історичні науки. – С. 22–37.

Гай-Нижник П. П. Фінансові взаємини України з Австро-Угорщиною (кінець 1917–1918 рр.) // Австрія й Україна на історичних перехрестях: науковий збірник. – К.: Дипломатична академія України при МЗС України, 2016. – С. 153–185.

Гай-Нижник П. П. Українсько-болгарські міждержавні і дипломатичні відносини: рік 1918-й // Гілея. – 2017. – Вип. 125 (№ 10). – С. 47–58.

Гай-Нижник П. П. Україна – Туреччина: становлення міждержавних і дипломатичних взаємин (1917–1921 рр.) // Гілея. – 2020. – Вип. 157 (№ 6–9). – Ч. 1. Історичні науки. – С. 7–16.

Гай-Нижник П. Туреччина і Грузія як стратегічні партнери незалежної України у Чорноморському басейні та у південно-східному векторі української дипломатії (1917–1921 рр.) // Східні традиції державотворення. Наукова серія: Світові традиції державного управління. Вип. IX: Науковий збірник на честь 150-ї річниці від дня народин Агатангела Кримського. – К.: Пріоритет, 2020. – С. 610–651.

Hay-Nyzhnyk, Pavlo. Formation of Ukrainian-Georgian diplomatic relations at the UPR and the Ukrainian State (1917–1918) // Україна і Грузія: дипломатичні відносини, міжнародні зв'язки, історичні джерела. До століття встановлення дипломатичних відносин: Збірник наукових статей. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. – С. 17–37.

Павло Гай-Нижник

Розділ 13: Фінансова політика уряду Української Держави гетьмана П. Скоропадського

Фінансовий ринок України на час приходу до влади П. Скоропадського практично не контролювався державними установами. В той час, як у обігу перебувала надзвичайно велика маса різноманітних паперових грошових знаків (від рублів думських і т. зв. «керенок», бонів і грошових сурогатів місцевих самоврядувань до карбованців УНР), сам уряд відчував надзвичайну нестачу коштів. Нестримна інфляція, що спіткала російський рубль, який вільно обертався в Україні, руйнувала вітчизняний фінансовий ринок, знецінювала нову національну валюту, державне грошове господарство було розладнане й знаходилося у стадії поступового остаточного занепаду.

З самого початку існування Гетьманату і до його припинення її по міністром фінансів був відомий громадський діяч Антон Карлович Ржепецький. Урядом держави одразу ж було додатково асигновано «на утримання центральних установ Міністерства, а також на невідкладні заходи» 10 млн крб. Ситуацію ускладнювало протистояння новій владі в самому урядовому апараті. Одразу ж після перевороту серед урядовців почалися ширитися протигетьманські відозви й летючки, кидали заклики до саботажу та страйку. За таких умов першим завданням міністра стало налагодження роботи урядового апарату.

Антон Карлович Ржепецький. Міністр фінансів Гетьманату

Міністерство фінансів поділялося на департаменти: Загальної канцелярії, Митних зборів, Кредитової канцелярії, Простих податків, Посередніх податків, Державної скарбниці.

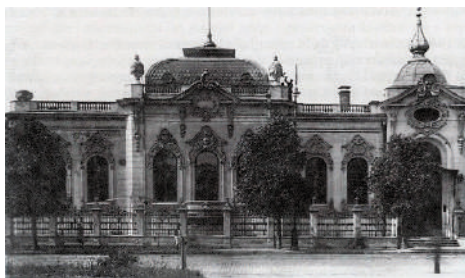
Організаційна структура Міністерства фінансів (1918 р.)

рез акумуляцію податків, інших прибутків і операцій, знаходження фондів витрат тощо. З 14 червня розпочав роботу й Головноуповноважений по управлінню й ліквідації інституцій і організацій воєнного часу.

Згідно з Законами «Про тимчасовий державний устрій України» вищою державною установою у цій сфері мала стати Фінансова рада. Сучасникам тих часів неважко було помітити, що пункти «Про Фінансову Раду» Законів складені на підґрунті статей «Про Комітет фінансів» Основних законів Російської імпе-

рії від 23 квітня 1906 р. З метою вироблення заходів щодо упорядкування грошового обігу та валютної реформи, було сформовано Фінансовий комітет, який провів перше своє засідання 10 травня. 28 червня, при Міністерстві було створено й Фінансову комісію, на обов'язки якої покладалося: «розгляд по сутності і з технічно-фінансового боку законопроектів та справ фінансового значіння, або зв'язаних з асигнуванням коштів з державного скарбу».

Київ. Садина Я. Полякова по вул. Олександрівській, 15 (нині – вул. Грушевського, 22), де за часів Центральної Ради до квітня 1918 р. розташовувалося Генеральне секретарство фінансів / Народне міністерство фінансів.
Світлина 1930-х рр.

Важливе значення мало застосування 10 серпня 1918 р. Державного банку. Основний фонд Держбанку становив 100 млн. крб., запасний – 10 млн. крб.

Станом на 19 липня 1918 р. загальний офіційний перелік інституцій Державного банку виглядав наступним чином (оригінальний правопис збережено):

№№	Контори и Відділи	Міста	Якої губернії
1	Київська контора	Київ	Київської
2	Одеська контора	Одеса	Херсонської
3	Харківська контора	Харків	Харківської
4	Бахмуцький відділ	Бахмут	Катеринославської
5	Бердянський	Бердянськ	-
6	Винницький	Винниця	Подільської
7	Єлисаветський	Єлисавет	Херсонської
8	Житомирський	Житомир	Волинської
9	Кам'янець-Подільський ¹⁾	Кам'янець-Под.	Подільської
10	Катеринославський	Катеринослав	Катеринославської
11	Кременчуцький	Кременчук	Полтавської
12	Луганський	Лугань	Катеринославської
13	Маріупільський	Маріупіль	-
14	Мелітопільський	Мелітопіль	-
15	Миколаївський	Миколаїв	Херсонської
16	Олександрівський	Олександрівськ	Катеринославської
17	Полтавський	Полтава	Полтавської
18	Ровенський 2)	Рівно	Волинської
19	Роменський	Ромен	Полтавської
20	Слав'янський	Слав'янськ	Харківської
21	Сумський	Суми	-
22	Херсонський	Херсон	Херсонської
23	Чернігівський	Чернігів	Чернігівської
24	Юзівський	Юзівка	Катеринославської

1)Евакуйовано до Тамбова; 2) Евакуйовано до Царицина.

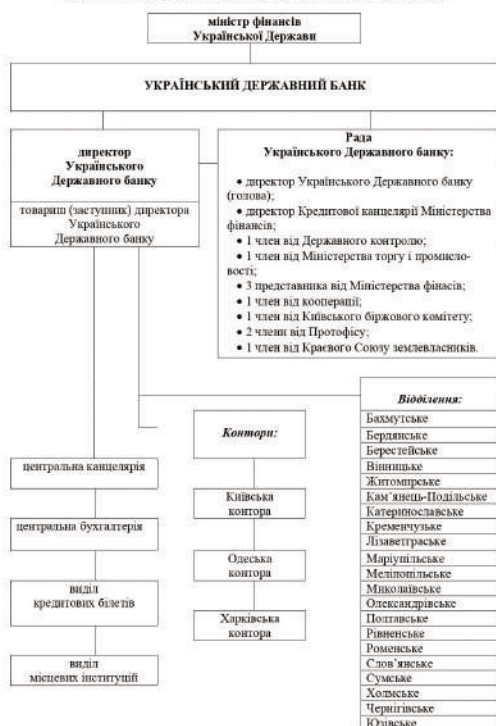

Ukrainische Staatsbank /
Український Державний банк
(німецька світлина, 1918 р.)

19 800 тис. крб, а резервний – 50 млн крб.
Земельний банк оголосив про початок
своїх операцій 1 вересня 1918 р.

Організаційна структура Українського Державного банку (1918 р.)

Український Державний
Земельний банк

Номинальна вартість паперових грошей усіх країн кінця XIX–XX ст. вказувалася на них у золотому еквіваленті. Подібне було здійснено і щодо українських грошових знаків. Один карбованець містив 17,424 долі золота (доля = 0,044 434 896 гр.), а гривня – 8,712 долі. До накопичення золотого запасу вартість національної валюти забезпечувалася природними багатствами України та її майном. Сутність такої організації державних фінансів була втілена у світовому механізмі міжнародного золотого стандарту – міжнародній валютній системі, що діяла на межі XIX–XX ст.,

відповідно до якої кожна країна встановлювала вартість своїх грошових одиниць у певній кількості золота.

кредитувалася гетьманському уряду у вигляді українських державних авуарів у Райхсбанку в Берліні і в Держбанку Австро-Угорщини у Відні та Будапешті. Решта (50 %) білетів Держскарбниці Україна мала отримати: половину під 4,5 % дворічними німецькими білетами Держскарбниці та іншу половину австро-угорськими.

Ця трансакція значно зміцнила авторитет вітчизняної валюти в центральноевропейських країнах. Згідно з новою угодою (від 10 вересня) Україна зобов'язувалася надати повністю або частково до 30 червня 1919 р. вищевказаним державам в позику 1 млрд 600 млн крб за курсом 0,85 крб за марку та 0,50 за крону. В новій угоді відсотки визначалися у 3,5 %. Крім того, Німеччина зобов'язувалася до 1 січня 1919 р. збільшити прийняті нею замовлення на видрук українських паперових грошей до суми в 5 млрд 750 млн крб (11,5 млрд грн). Внаслідок цих угод на 14 січня 1919 р. зовнішні платежі України, наприклад, у Німеччині в марковому еквіваленті становили 452 млн 945 тисяч. Таким чином, ці кошти становили на той час зовнішній державний борг Німеччини Україні. Подібні зовнішні фінансові платежі існували й у банках Австрії та Угорщини.

Фінансові взаємини Гетьманату з крайовими урядами, що утворилися на терені колишньої Російської імперії, не набули вагомих міждержавних масштабів. Через незавершеність переговорного процесу з більшовицькою Росією між Українською Державою та РСФРР не було укладено фінансового договору. Восени 1918 р. намітилося зближення України з антибільшовицькими урядами, що виникли на південному сході Росії.

Тісні торгівельно-економічні відносини Гетьманатом було встановлено з Всевеликим військом Донським. 29 жовтня Україною для Дону було відкрито кредит на 10 млн крб для відновлення перевозочних операцій. Подібну ж угоду було укладено і з кубанським урядом. 15 листопада 1918 р. гетьманом було затверджено таємну постанову про асигнування 10 млн крб на організацію Південної армії. Ці кошти призначалися «для передачі їх Урядові Всевеликого війська Донського». Разом з тим, Україна відмовила у грошовій допомозі Астраханському крайовому урядові.

В скрутні для Гетьманату часи, 27 листопада 1918 р., незважаючи на непримириме ставлення А. Денікіна до державної України, уряд задовольнив прохання командування Добровольчої армії (очевидно, з огляду на військово-політичну ситуацію) про надання йому в позику 10 млн крб. Крім того, в позику Грузинській республіці 20 липня було надано 50 тис. крб, а 25 листопада уряд ухвалив надати позику у 100 тис. крб в розпорядження польського надзвичайного посланця. Більш вагомих угод у фінансовій сфері (подібних до договорів з Центральними державами за змістом, обсягом, політичною та економічною вагою) Гетьманатом так і не було підписано з жодною з країн близького чи далекого зарубіжжя.

Самостійність держави передбачає і незалежність її фінансової системи. Кількість різноманітних російських грошей (т.зв. романівок,

думських, керенок тощо) в Україні постійно зростала, досягнувши на 1 червня 1918 р. 10 млрд 447 млн крб. Рубльова маса в Україні невпинно збільшувалася, в той час як вартість рубля стрімко падала (купівельна спроможність рубля впала до 6–7 коп.) і, знаходячись у рівному паритеті з карбованцем, тягнула донизу також і його.

У 1918 р. на порядок денний постало питання про необхідність унезалежнення української грошової системи від впливу рубля. Передбачалося накопичити близько 1 млрд крб і лише потім безперешкодно розпочати обмін рублів на українські гроші. 14 серпня було обмежено ввезення в Україну 5 % серій зобов'язань російської Держскарбниці, а законом від 14 жовтня 1918 р. наказувалось надати до штемпелювання всі 5 % короткотермінові зобов'язання до 15 листопада. 5 листопада 1918 р. було затверджено закон про обов'язкове надання до обміну кредитових білетів вартістю 250 руб., а 7 листопада 1918 р. ухвалено закон про припинення обігу знаків вартістю 20 і 40 рублів. Тоді ж з'явилося розпорядження міністра фінансів про штемпелювання білетів вартістю 1 тис. руб. зразка 1917 р. 8 грудня Міністерство фінансів отримало право на цілковите вилучення з обігу будь-яких російських цінних паперів, 2 грудня уряд ухвалив рішення проштемпелювати всі без винятку російські грошові знаки. Завершити заплановані заходи щодо виходу України з рубльової зони у 1918 р. не вдалося, однак процес цей було доведено до логічного кінця Директорією УНР у січні 1919 року.

Основним джерелом прибутків до державного бюджету є податкові надходження. Надходження податків за Гетьманату налагоджувалося, перш за все, не шляхом їхнього структурного вдосконалення, а в основному підвищенням ставок вже існуючих та відновленням механізму їх стягнення. Податкова база бюджетних надходжень

спиралася в своїй основі на правову базу Російської імперії. Серед неї, зокрема, на Статут про подохідний податок від 6 квітня 1916 р. (із змінами згідно з урядовою постановою від 20 жовтня 1918 р.), Статут про прості податки від 1814 р. (із змінами від 30 серпня 1918 р.) чи, скажімо, на «Устав об акцизных сборах» від 1901 р. (із змінами від 4 жовтня 1918 р.) тощо.

Збільшено кілька промислових податків (25 травня, 30 серпня), 15 серпня підвищено ставки оплати зі страхування майна, в 1,5 рази підвищено збір із грошових капіталів і в 2–3 рази – ставки гербової оплати (10 вересня). В листопаді черговий раз підвищено поштово-телеграфний тариф. Було піднято акцизні збори на пиво, дріжджі, цигаркові гільзи, бібулу, нафтові продукти, сірники, тютюн. Започатковано акциз на виноградне вино та чай. Великі прибутки до бюджету давали державні монополії. Найбільші з них (понад 1/3 від усіх) було отримано від цукрової – 355 млн крб. Горілчана монополія (запроваджена 31 липня) до жовтня 1918 р. дала чистого прибутку 87 млн крб. Акцизні ж збори від посередніх податків принесли 180 млн крб, з яких 148 млн крб надійшло від акцизу на тютюн. Проте, на нашу думку, за умов тривалішого існування державності зі стабілізацією внутрішньої ситуації та відродженням економіки

відбулося б і вдосконалення податкової політики, до чого в Україні були й перспективи, й підстави.

На традиції й закони бюджетного права Росії базувалася праця й з укладання бюджету Української Держави. Російське ж бюджетне право мало в основі загальні кошторисні правила від 22 травня 1862 р. та правила про порядок державного розпису прибутків і видатків та про асигнування зі скарбу видатків розписом не передбачених від 8 березня 1906 р. Вже 3 травня 1918 р. Міністерство фінансів наказало всім урядовим відомствам надіслати до створеної при ньому Фінансової комісії всі кошториси до 7 липня, в яких мали бути зафіксовані всі їхні видатки та прибутки від 1 січня 1918 р. Зазначені кошториси, однак, надійшли лише у вересні, і праця фахівців над бюджетом розпочалася тільки восени і була завершена наприкінці року. Правда, тепер він вже являв собою швидше зведення річних державних прибутків і видатків, ніж повноцінний бюджет. Загальна сума бюджетних прибутків держави дорівнювала 3 млрд 179 млн 680 тис. крб, видатків же – 5 млрд 346 млн 735 тис. крб. 14 грудня 1918 р. Гетьманат припинив існування й уряд так і не встиг затвердити український державний бюджет. Втім, праця фахівців над його зведенням не виявилася марною, 24 січня 1919 р. цей проект бюджету було затверджено як держбюджет УНР.

Протягом короткого періоду існування Гетьманату (сім з половиною місяців) не було здійснено якихось нових чи оригінальних фінансових започаткувань або комбінацій. Проте, попри всі соціально-політичні та економічні труднощі й негаразди (іноземна окупація, еко-

номічна криза, занепад системи податкових зборів, розлад управлінської мережі на місцях, зумовлених світовою війною й революційними подіями тощо), урядову фінансову політику було спрямовано в руслі відносно обмеженої вимушеної емісії, налагодження управлінських структур (департаментів Міністерства фінансів, створення Державного банку, податкових органів тощо), активної міжнародної грошової політики, розвитку банківської справи, виходу України з російської рубльової зони й свободи приватної ініціативи. Разом із тим, існували чималі недоліки, уникнути яких за нетривкий термін становлення Української Держави тодішні керівники країни не спромоглися, а виправити не встигли. Серед них, зокрема, зумовлені політичними причинами поступки Німеччині та Австро-Угорщини на переговорах із фінансових питань, незавершеність виходу з рубльової зони, опертя в урядовій податковій і бюджетній політиці на недосконалі дореволюційні закони тощо.

Історія формування вітчизняної фінансової системи й політики уявляється нам як перенесення прийнятої тодішнім фінансовим світом форми російського зразка на український ґрунт. Разом з тим, враховуючи соціально-економічні й політичні обставини, в яких опинився Гетьманат, така організація й початковий розвиток грошової політики України здаються нам не лише єдино можливими в той час, а й логічними. Споді-

ватися на швидкий прогрес у цій галузі державних справ було б наївним романтизмом. Фінансове господарство США тієї доби за умов не зруйнованого соціальними і війсьними катаклізмами державно-економічного ладу налагодилося наприкінці XIX – початку XX ст., наприклад, лише внаслідок низки послідовних реформ.

Фінансова політика уряду Гетьманату не була ідеальною. Зваження її прибутків і втрат у цій сфері державної розбудови дають нам право заключити, що була вона, в своєму загалові, політикою здорового глузду й обмежених можливостей, зумовлених історичними обставинами; плодом консервативної фінансово-економічної думки її провідників, еволюція якої не відбулася через соціально-політичні потрясіння, які були викликані війною та революцією, що прокотилися Україною і зруйнували не лише Гетьманат, а й знищили згодом і саму українську державність.

Література:

Гай-Нижник П. *Україна: фінанси і політика (1917–1922 рр.)*. – К.: Саміт-книга, 2021. – 808 с.

Гай-Нижник П. П. *Українська дипломатія й міжнародна фінансова політика урядів Центральної Ради, Української Держави (Гетьманату) та Директорії УНР (1917–1922 рр.)*. – К.: Дуліби, 2016. – 532 с.

Гай-Нижник П. *Український Державний банк: історія становлення. Документи і матеріали (1917–1918 рр.)*. – Київ: Цифра-друк, 2007. – 340 с.

Гай-Нижник П. *Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української Держави, УСРР (1917–1930 рр.)*. – К.: Цифра-друк, 2006. – 303 с.

Гай-Нижник П. *Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.)*. – Київ, 2004. – 430 с.

Гай-Нижник П. А. К. *Ржепецький – міністр фінансів Української Держави за гетьманату 1918 року // Фінанси України*. – 2008. – № 3. – С.117–120.

Павло Гай-Нижник

Розділ 14: Бюджет Української Держави за Гетьманату Павла Скоропадського

Харитон
Лебідь-Юрчик

Одним із головних завдань фінансово-господарського життя держави є укладання її бюджету. В Україні бурхливі події кінця 1917 – початку 1918 років не дали змоги створити його за часів УНР. Тогочасний директор Департаменту Державної скарбниці та голова Бюджетової комісії УНР і Гетьманату Х. М. Лебідь-Юрчик вказує на такі причини, що стали на заваді у цій праці:

«1) Зруйнована залізнична комунікація й анархічна демобілізація, що продовжувалась ще в січні (1918р.) стояли на перешкоді до зносин з губерніяльними й повітовими інституціями, які мали достарчити потрібний бюджетовий матеріял і 2) брак в окремих міністерствах фахівців у бюджетових справах, які мали би досвід і рутину в складанні кошторису».

Після гетьманського перевороту новому урядові довелося зіткнутися з подібними ж складнощами, налагоджуючи одночасно відповідні урядові служби, адже, як вірно відмітив на I з'їзді Протофісу (травень 1918 р.) професор Л. Яснопольський, *«для правильного розгляду бюджету необхідні як негайна організація фінансового апарату – рахівничого і касового, так і найшвидше встановлення правильного законодавчого режиму, бо нормальне бюджетове господарство мислиме лише за наявності представницьких закладів».*

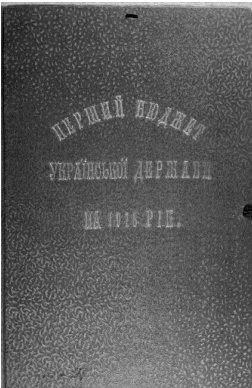
За Гетьманату справа укладання бюджету лягла на Міністерство фінансів і безпосередньо на створену при ньому Бюджетову комісію. До її складу увійшли представники Міністерства фінансів, Державного контролю, зацікавлених відомств і, з запрошення міністра фінансів, представники науково-економічних кіл. Бюджетова комісія діяла при Департаменті Державної скарбниці на чолі з Х. Лебідь-Юрчиком, а її ядро з липня 1918 року складала бюджетна нарада з чотирьох членів. За відсутності тимчасової нової законодавчої бази юридичною основою при укладанні бюджету Української Держави (як і за УНР) стало бюджетне право Російської імперії. Воно, в свою чергу, складалося з загальних кошторисних правил від 22 травня 1862 року та правил від 8 березня 1906 року про порядок розгляду державного розпису прибутків і видатків та про асигнування з скарбу видатків, розписом непередбачених. Таким чином, як цілком слушно відзначає Л. Неманов, *«і податкова політика гетьманського уряду, і бюджетна будувалися за тими рутинними зразками, які були добре знайомі колишнім чиновникам міністерства фінансів».*

В червні 1918 року урядом було ухвалено Правила про порядок розгляду державного бюджету й фінансових кошторисів на 1918 рік, згідно з якими такі кошториси мали бути надіслані до Держскарбниці не пізніше 5 липня 1918 р. (Д. Дорошенко вказує іншу дату, пишучи, що *«Рада Міністрів постановила зобов'язати відомства надіслати фінансові кошториси не пізніше 7 липня»*). Основна маса кошторисів, проте, надійшла лише наприкінці вересня поточного року, а отже, лише з тієї пори стало можливим приступити до їхнього розгляду і розпочати працю над укладанням бюджету. За таких обставин Бюджетова комісія, установлюючи фактично зроблені видатки за 1918 рік, розпочала обчислювати очікувані прибутки і розробку бюджету вже на рік 1919-й. Це підтверджується і журналами Ради Міністрів. 19 жовтня 1918 року урядом було прийнято законопроект про виділення 40 тис. крб на видатки для утримання Бюджетових комісій, а 5 листопада 1918 року міністр фінансів доповідав урядові щодо питання про укладання бюджету на 1919 рік. Урядовці постановили *«просити Відомства достарчити сміти на 1919 рік у Департамент Державної Скарбниці не пізніше 25 листопада».*

«Наскільки добрим був наш фінансовий стан ще в жовтні, – згадував гетьман, – доводить те, що ми з Ржепецьким сподівалися, що сміта нового року буде проведена без дефіциту». За тиждень до падіння Гетьманату (6 грудня 1918 року) урядом було ухвалено проєкт Правил про закінчення рахунків по кредитах кошторисів 1918 року та провадження видатків у 1919 році. «Правилами», зокрема, наголошувалося, що «всі Міністерства, Головні Управління та інші центральні установи заздалегідь, не чекаючи остаточного затвердження державного розпису прибутків та видатків на 1918 рік, приступають до складання встановлених існуючими кошторисними правилами розписань прибутків, очікуємих до впливу, та видатків, які встановлені при розгляді кошторисів в Бюджетовій Комісії». Такі розписи повинні були бути негайно переслані до Державної скарбниці одразу ж по затвердженні державного розпису на 1918 рік. З часу затвердження державного розпису прибутків та видатків на 1918 рік, не пізніше 1 січня 1919 року, припинялося «провадження видатків з так званого 10-ти мільйонного фонду, який був асігнований на утримання нового ладу на Україні...»

Перший бюджет Української Держави на 1918 рік (оригіналь-на обкладинка)

Одночасно з надісланням до Держскарбниці видаткових розписів 1918 року, центральні установи повинні були переслати до цього департаменту переліки тих кредитів, які підлягали переліченню на покриття видатків, а також здати до Київської скарбниці для зарахування до готового фонду державних прибутків всі невитрачені відомствами до часу затвердження розпису (або до 1 січня 1919 року) лишки готових грошей з вказівками, які суми здані, а також коли, на які потреби і за якими чеками вони були одержані. Надалі, до затвердження державного розпису прибутків та видатків на 1919 рік, *«видатки на задоволення потреб 1919 р. повинні провадитися по тимчасовим видатковим розписанням. Для цього відомства обов'язуються... надіслати до Департаменту Державної Скарбниці тимчасові видаткові розписання на перші чотири місяці 1919 р. окремо*

на Головну Скарбницю та на кожную Фінансову Палату, а також збір тих розписань по кожному кошторису».

Вищезазначені тимчасові видаткові «розписання» підлягали обговоренню на окремій нараді при Міністерстві фінансів з представників вказаного відомства та Держконтролю... Потім усі вони представлялися міністром на ухвалення урядом, після чого (по їх затвердженні) мали бути розіслані через Держскарбницю до Головної скарбниці та у Фінансові палати. В подальшому, аж до одержання тимчасових видаткових розписань на 1919 рік. Головна та місцеві скарбниці повинні були провадити *«тільки штатні та контрактні видатки, а також самі негайні видатки на канцелярські і господарські потреби, та на утримання будинків, при чому відомства обов'язуються доглядати, щоб всі видатки ні в якому разі спільно не перевищували 1/12 річного видатку на дану потребу по розпису*

1918 р. або по розглянутим Бюджетовою Комісією при Міністерстві Фінансів кошторисам, як що розпис не буде ще затверджений».

На середину грудня 1918 року до Бюджетової комісії поступили кошториси від всіх відомств, крім Головної квартири Гетьмана, Державного секретаріату та Морського міністерства, кошториси яких було укладено представниками Міністерства фінансів та Державного контролю за допомогою представників цих відомств (за винятком гетьманської Головної квартири). Комісія закінчила свою роботу 30 грудня 1918 року, вже після падіння Гетьманату, в зв'язку з чим й представила проєкт бюджету до розгляду Директорії. Нова республіканська влада затвердила його 24 січня 1919 року як державний бюджет УНР на 1919 рік.

Кошти від простих податків поступали до Держскарбниці в надзвичайно мізерній кількості (порівняно з видатками і потребами країни) внаслідок розладу економічного життя, недосконалості податкової структури, відсутності жорсткого і постійного державного контролю, що давало можливість досить легко приховувати прибутки. Ось яку картину надходжень від простих податків змальовує сучасник тієї доби і дослідник українських фінансів: *«Надходження від прямих податків відігравали вкрай незначну роль в прибутковому бюджеті української скарбниці. Навіть подорожний податок, не говорячи вже про інші, вносився дуже туго; поземельний податок майже не надходив; промисловий податок теж надходив погано і, врешті-решт, надходження по деяким податкам обраховувалися сотнями тисяч карбованців, тоді як видатки обраховувалися сотнями мільйонів»*. Проте, не слід забувати, в якому стані успадкував податкову систему Гетьманат після світової війни, революцій, навали більшовизму і господарювання Центральної Ради, та й, власне, про те, що проіснував він ледь більше півроку в надзвичайно важкій, неодноразовій і суперечливій внутрішній та зовнішній соціально-політичній, економічній і військовій ситуації.

Інша ситуація склалася з надходженнями від посередніх податків. Як згадував Павло Скоропадський, державна монополія на винокуріння *«почала давати значний дохід»*. За кілька місяців на жовтень 1918 року (включно) прибутки від винокуріння монополії склали 87 млн 602 тис. 600 карбованців. Щоправда, і в цій монополії прибуткові перспективи ще були попереду, адже за бюджетом вони мали б становити 350 млн 900 тис. крб валового доходу. Відзначаючи в аналізі-рефераті політику уряду, тогочасний експерт зазначав, що запровадження винокурної монополії дозволило не лише збільшити державні прибутки, але й дало *«можливість боротися з безпорядочним винокурінням, що набуває в дійсний час у широких розмірах на селі»*.

Свого часу урядом гетьмана було підвищено акциз із сірників. Держжава очікувала отримати від збору нового акцизу 20 млн крб загального прибутку на рік. Щодо ставки патенту з сірникових фабрик, то він, порівняно з 1914 роком, зріс у 6 разів. Однак очікуваного прибутку повністю стягнути не вдалося (ще не було достатньою мірою налагоджено систему податкових зборів, що, очевидно, не дозволило зібрати його повною мірою, та й Гетьманат, власне, існував менше року) і до бюджету поступило лише 12 млн 7 тис. крб сірникового прибутку.

Нове підвищення (в три рази) податку з папірусового паперу і гільз мало дати державній скарбниці з 30 млн сотень гільз акцизу на 3 млн крб, а з 40 млн книжок папіросного паперу – акцизу на 800 тис. карбованців. Крім того, регламентація виробництва дозволила вже на той час притягнути до акцизування 1/2 виробництва папіросового паперу, що уникав досі оподаткування, а отже, приймаючи це до уваги і також й те, що нове обкладання збільшено втричі, акцизу з розрізного паперу очікувалося отримати на суму до 4 млн 800 тис. крб на рік. Вартість патентного збору з гільзових фабрик оцінювалася на 35 тис. крб та з майстерень для розрізу паперу – на 48 тис. крб, тобто разом патентного збору очікувалося отримати на суму 83 тисяч карбованців. Загальна ж сума прибутків від такого податкового обкладання, до часу виходу постанови, становила 2 млн 6 тис. крб, нові ж його ставки обіцяли дати до бюджету країни 7 млн 883 тис. крб на рік. В дійсності ж бюджет отримав прибутку від цигаркових гільз та розрізаного цигаркового паперу на суму в 4 млн 614 тис. карбованців.

Акциз на нафтові продукти, як висловився один з дослідників, *«дав сміхотворну суму в 120 тис. карбованців (Д. Дорошенко в бюджетовому зведенні Української Держави за 1918 рік подає суму в 150 тис. крб), що знов таки, пояснюється тим, що внаслідок розладнання транспорту та відсутності яких би то не було зносин з бакинським нафтовим районом керосину в приватному продажі на Україні не було»*. Було встановлено акциз на виноградне вино та чай, який через відсутність його в Україні дав державі лише 1 млн 207 тис крб прибутку.

Тютюновий акциз дав до бюджету держави по жовтень 1918 року переважну суму посередніх податків (не враховуючи прибутків від цукрової та винокурної монополій), а саме 148 млн тис крб з 180 млн 591 тис. крб загальнопосередніх надходжень. Разом із тим відмітимо, що за бюджетом тютюнового прибутку очікувалося отримати на 200 млн 686 тис. крб державного доходу, а загалом від посередніх податків – 468 млн 946 тис. 762 карбованці.

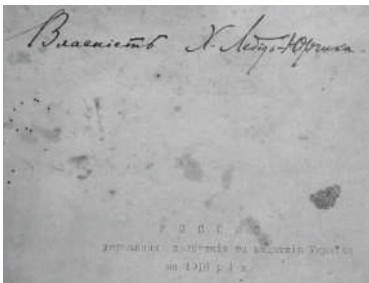
Цукрова монополія дала найбільше прибутків (понад 1/3 всіх надходжень) до бюджету країни – 354 млн 926 тис. 041 крб 64 коп., тобто виручку з 1/3-тьої (приблизно з 4 млн 900 тис. пудів) випущеного на ринки країни цукру. Цифри ці не можна вважати вдалими, адже за бюджетом очікувалося отримати прибутків від скарбової цукрової операції 1 млрд 321 млн 479 тис. крб. Отже, можна підсумувати, що здійснення цукрової монополії не було налагоджено достатньою мірою та не дало очікуваних результатів як з фіскального, так і з господарського боку зору. Провина ця, втім, лягає зовсім не на Міністерство фінансів. На думку дослідників, у підсумку, подібне сталося *«завдяки цілковитій негосподарності Міністерства Харчових Справ, яке провадило цукрові операції»*, і які дали дефіцит у 32 млн карбованців.

Зведення бюджету Української Держави за 1918 рік навряд чи можна вважати за загальноприйнятий з класичного фінансово-економічного погляду державний бюджет. Він був, швидше, зведенням кошторисів з державних прибутків і видатків, чи, як висловився Д. Дорошенко, мав вже *«скоріше характер виконавчої «сміти»*. Загальна сума прибутків, згід-

но з укладеним бюджетом, дорівнювала 3 млрд 249 млн 731 тис. 092 крб, з яких звичайних було 3 млрд 179 млн 680 тис. 984 крб та надзвичайних – 70 млн 050 тис. 108 карбованців. Загальна сума видатків дорівнювала 5 млрд 346 млн 735 тис. 634 крб, з яких звичайних – 4 млрд 265 млн 352 тис. 266 крб, надзвичайних – 1 млрд 081 млн 383 тис. 368 карбованців.

Так, наприклад, графа військового фонду з державного бюджету Української Держави вказувала, що офіційні надзвичайні видатки до нього становили 25 млн карбованців. Однак таємні видатки на поповнення військового фонду лише за три дні грудня 1918 року досягли 70 мільйонів карбованців. Так, згідно цих таємних постанов, у розпорядження головного начальника постачання 10 грудня 1918 року було надано 10 млн крб, а 12 грудня 1918 року – 25 млн карбованців. У переддень зречення Гетьмана (13 грудня 1918 року) до військового фонду Української Держави таємно було асигновано вже 35 мільйонів карбованців.

Титульний аркуш
«Роспису державних прибутків
та видатків України на 1918 рік»
з власноручним автографом Х.
Лебідь-Юрчика про його власність
щодо документа

Таким чином, бюджет виявляв евен-туальний дефіцит на 2 млрд 097 млн 004 тис. 542 карбованців. Бюджетну недостачу передбачалося покрити випуском сорока 3,6 % серій Державної скарбниці на 1 млрд 004 млн 650 тис. крб. Через те, що уряд не хотів випускати багато паперових грошей, що знизило б їхню вартість. Інший непокритий дефіцит в 1 млрд 092 млн 354 тис. 542 крб мав бути погашений майбутніми кредитовими операціями (тобто емісіями держзнаків у 25 та 50 карбованців).

Зведення очікуваних державних прибутків (державний бюджет) Української Держави на 1918 р., що були прийняті як державний бюджет

ДЕРЖАВНІ ПРИБУТКИ:	
Звичайні прибутки	
Відділ I. Прості податки	
§§ роспису	Обрахунок на 1918 в крб.:
1. Податки поземельні з нерухомого майна та податі	22.261.000
1 ^а . Державний доходний податок	75.000.000
2. Державний промисловий податок	53.495.000
3. Подібр з прибутків від грошових капіталів	7.300.000
	Разом: 158.056.000
Відділ II. Посередні податки	
4. Подори з трупів	18.738.000
5. Тютюновий прибуток	200.686.000
6. Прибуток з цигаркових гілз та розрізаного цигаркового паперу	4.614.000
7. Цукровий прибуток	80.401.000
7 ^а . Чайний прибуток	1.200.000
7 ^б . Прибуток від продажу гральних карт	50.000
8. Нафтовий прибуток	150.000
9. Сірниковий прибуток	12.007.000

Із цього приводу слід, на нашу думку, зауважити, що відомий тогочасний український економіст Є. Гловінський, наприклад, вважав, що «справжній дефіцит був, очевидно, більший, бо й випущено грошей було на 500 млн крб більше (2.653.499 крб)». Л. Неманов вираховував, що прибутки за 1918 рік принесли бруто до 1 млрд крб, у зв'язку з чим Є. Гловінський додає,

10. Митний прибуток	37.737.000
10 ⁹ . Побири з товарів, що видані Центральним державам	13.364.062
	Разом: 468.946.762
Відділ III. Оплати	
11. Гербові, судові, канцелярські та з запису документів	52.816.300
12. З перехідного майна	27.025.000
13. З товарів і суден в портах	3.000.000
14. З пасажирів та ладуну, які перевозяться залізницями і тимчасовий податок з пасажирів, ладунів і ладунку, а також з перевезеної бавовни	23.675.000
15. З убезпеченого від вогню майна	600.000
16. Оплати різних назв	12.116.000
	Разом: 119.232.000
Відділ IV. Державні регалії	
17. Гриничий прибуток	–
18. Монетний прибуток	–
19. Поштовий прибуток	24.569.000
20. Телеграфний і телефонний прибуток	40.030.000
21. Прибуток від скарбової горілчаної операції	350.900.000
21 ¹ . Прибуток від скарбової цукрової операції	1.321.749.000
	Разом: 1.734.248.000

Відділ V. Скарбове майно та капітали	
22. Оборонні статті та промисли	18.427.346
23. Лісовий прибуток	36.770.000
24. Скарбові залізниці	693.290.000
25. Скарбові заводи, технічні заклади та склади	11.334.561
26. Прибуток від скарбових капіталів та банкових операцій	1.001.500
27. Прибуток від участі скарбу в доходах приватних залізниць	–
	Разом: 760.823.769

Відділ VI. Вивласнення державного майна	
28. Прибуток від продажу нерухомого майна	918.000

Відділ VII. Випунні оплати	
29. Незнесене викупне з селян	401.000

Відділ VIII. Повернення видатків Державної скарбниці	
30. Обов'язкові виплати залізничних товарів	–
31. Повернення позичок та інших видатків	24.785.619
32. Допомога Державній скарбниці зі сторонніх джерел	5.311.626
33. Військова винагорода	–
	Разом: 30.097.245

Відділ IX. Різнорідні прибутки	
34. Різні дрібні та випадкові прибутки	3.975.858
	Разом звичайних прибутків: 3.179.680.984

Державні видатки	
I.	
Звичайні видатки	

Обрахунок на 1918 р. карбованців	

1. Вищі державні установи	17.018.312
2. Міністерство ісповідань	20.941.040
3. Міністерство внутрішніх справ	348.528.708
4. Міністерство народного здоров'я	36.681.540
5. Міністерство фінансів	475.183.561
6. Міністерство юстиції	106.292.711
7. Міністерство закордонних справ	8.546.097
8. Міністерство народньої освіти	227.762.485
9. Міністерство шляхів	1.151.270.183
10. Міністерство торгів і промисловости	18.883.500
11. Міністерство праці	2.358.809
12. Міністерство земельних справ	87.476.838
13. Міністерство продовольчих справ	1.251.810.053
14. Міністерство військово	352.101.302
15. Міністерство морське	31.377.399
16. Державний контроль	9.919.728
17. Виплати по державним позичкам	19.200.000
18. На видавання службовцям державних установ відсоткових добоав на дорочнечу, допомоги та инш.	100.000.000
	Разом звичайних видатків 4.265.352.266

що «тоді, очевидно, видатки виносили не 5.346 млн крб, а лише 31/2 млд, з яких 1 млд був покритий прибутками, а 21/2 – емісією паперових грошей». Щодо цілком зрозумілого небажання уряду вдаватися до значного випуску паперових грошей для покриття бюджетної недостатчі, через що безумовно знизилася б їхня вартість, то Д. Дорошенко пояснює це рішення Кабінету так: «До 23.XII.1918 р. в обігу серед людности українських папірових грошей (крім російських) було 2,843.054.675 карб та в касах Державного Банку було 572,702.000 карб. Отже, звернулися для покриття дефіциту до інших способів, а саме до кредитових операцій: було випущено 40 серій 3,6 % білетів Державної Скарбниці на суму 1,004.650 тисяч карбованців. 5 Серпня 1918 року поступило в портфель Державного Банку тимчасове 3,6 % свідоцтво Державної Скарбниці на 500 мільйонів карбованців, а з %-ів за червень 591.700 тис карб. 30 Серпня 1919 р. передано ще друге свідоцтво на таку ж суму, а з % за минулий час 502,950.000 карб., разом 1,004.650.000 карбованців».

Попри все, бюджет цей, незважаючи на те, що йому були притаманні усі риси виконавчого коштотрису, як зазначає І. Кабачків, мав «велику близькість до дійсних витрат і вplat до скарбниці». Разом із тим, на думку дослідника, головним бюджетним недоліком було й те, що він

II.	
Надзвичайні видатки	
19. Видатки на формування й утримання різних армій	46.000.000
20. Військовий фонд	25.000.000
21. Видатки пов'язані з війською та її наслідками	591.441.685
22. Будівництва залізниць	50.556.976
23. Збільшення обігових капіталів залізниць	93.500.000
24. Утворення основного капіталу Державного банку та обігових коштів Державного Земельного банку	150.000.000
25. Позички земствам, містам та кооперативам	82.000.000
26. Позичка Польському посольству на допомогу біженцям	1.000.000
27. Забудова поромних земель міста Києва	11.170.000
28. Допомога людині, що потерпіла од вибухів у Києві та Одесі	1.332.500
29. Видатки по відібранню пограбованих коней	990.000
30. Боротьба з холерою та іншими пощестями	9.965.000
31. Утримання контролю в комерційних портах	167.422
32. Покриття боргів за 1917 рік	1.980.147
33. Допомога Західній Українській Республіці	6.000.000
34. Тимчасі видатки	10.348.752
35. Різні видатки	199.986
Разом надзвичайних видатків	1.081.383.368
Всього	5.346.735.634
Державні прибутки	
I.	
Звичайні прибутки	
Карбованців	
1. Прості податки	158.056.000
2. Посередні податки	368.946.762
3. Оплати	119.232.350
4. Державні регалії	1.737.248.000
5. Скарбове майно та капітали	760.823.769
6. Винаєсання державного майна	918.000
7. Викупні плати	401.000
8. Повернення видатків Державної скарбниці	30.097.245
9. Різноморні прибутки	3.957.858
Разом звичайних прибутків	3.179.680.984
Перевищення звичайних видатків над такими ж прибутками	1.085.671.282
II.	
Надзвичайні ресурси	
10. Різниця між прибутком та операційними видатками Головноуповноваженого з управління і ліквідації організацій воєнного часу	35.000.000
11. Ліквідація майна інституцій воєнного часу Міністерства Військового та Продовольчих справ	7.630.143
12. Різниця між прибутками та видатками по операціям бундів Удільного Відомства, а також готівка грошей цього Відомства	12.586.473
13. Від Управління по забудованню міста Києва за роботи та матеріали	1.000.000
14. Продаж одібраних від людини пограбованих коней, що їх власників не знайдено	1.000.000
15. Продаж затриманої мануфактури, махорики і тютюну	2.833.501
16. Від відділів комунікації за продовольчі продукти для військово-полонених	1.500.000
17. Експлуатація Чорноморської та річної флотилії	10.500.000
Разом надзвичайних ресурсів	70.050.108
Перевищення надзвичайних видатків над такими ж прибутками	1.011.333.206
Загальний дефіцит по бюджету:	2.097.004.542
Всього:	5.346.735.634
Повертання дефіциту:	
18. Випуск згідно законів 27 травня і 9 липня 1918 р. («Державний Вістник», № 8 і 23) 40 серій білетів Державної скарбниці	1.004.650.000
19. Від майбутніх кредитових операцій	1.092.354.542
Разом:	2.097.004.542
Всього:	346.735.634

Роспис державних прибутків та видатків України на 1918 рік

«замість того, щоби бути нормою, обов'язковою директивою для розпорядників кредитами, іздебільша зафіксував різні асигнування, що їх робили цілком випадково, без ніякого плану». Втім, у цілому недосконалої установленою бюджету слід віднести також і до несприятливих соціально-політичних і фінансово-економічних умов, за яких він складався, а також, як писав сам П. Скоропадський щодо політико-економічних помилок допущених ним та його урядом у 1918 році, до банального, але невідворотного: «Просто не було часу». Попри все, то був перший бюджет державної України, і вже тільки цим він є для українського народу історичним. Став він також і своєрідним вінцем фінансової політики Гетьманату.

Література:

Гай-Нижник П. Україна: фінанси і політика (1917–1922 рр.). – К.: Саміт-книга, 2021. – 808 с.

Гай-Нижник П. Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.). – Київ, 2004. – 430 с.

Гай-Нижник П. П. Бюджет української держави за гетьманату Павла Скоропадського // Фінанси України. – 2001. – № 8. – С. 55–59.

Гай-Нижник П. П. Перший державний бюджет у новітній історії України // Фінанси України. – 2008. – № 6. – С. 111–118.

Розділ 15: Розмова з гетьманом

Під таким заголовком появилась в «Газет де Льозан» ч.287, 15 жовтня ц. р. [1920] розмова з Паном Гетьманом одного з редакторів цієї газети п. С. Д. Подаємо повний текст цієї розмови в перекладі на українську мову:

«Гетьман Скоропадський, який перебуває вже деякий час в нашій країні, ласкаво згодився прийняти у себе редактора «Газет де Льозан». Роля, яку відігравав Гетьман на Україні, дуже мало відома за кордоном. Це незнання дійсного стану речей в добрій мірі йде на рахунок тих тенденційних інформацій, які різні партії спритно пускали за кордон. І тому не без великого інтересу читатимуться ті відомості, які Гетьман ласкаво згодився нам дати.

Гетьман Скоропадський має коло п'ятидесяти років; постать його висока; лице сяє інтелігентністю і волею; поведження сердечне. Він є нащадок старого українського роду; пращиди його колись відігравали важну ролю на Україні. Свою військову кар'єру Гетьман зробив у російським війську.

Павло Скоропадський
(1919 р.)

Генерал-ад'ютант світи царя Миколи II, в останній час він командував корпусом. Він є командором Почесного Легіону. Під час цілої війни він бився з німцями. Коли ж розпалося російське військо, Скоропадський став на чолі Українського Корпусу, який так само воював зразу з німцями, а потім з більшовиками.

***

– Набивши маленьку деревляну люльку гарним жовтим тютюном, Гетьман в кількох рисах дає нам картину ситуації на Україні у 1918 році, коли Він став на чолі влади.

– У квітні 1918 року, каже він, було 500,000 німецького війська на Україні. Центральна Рада в цей час перестала вже виявляти дійсні політичні почуття народу. Влада її поволі підупадала. Дрібні земельні власники, безперечно більшість українського населення, відмовили в довірі Центральній Раді на з'їзді, де було 3000 представників від усіх повітів (округ), закликали мене до влади.

Почуваючи себе, як український патріот, змушений прийняти цей мандат, я опинився в дуже скрутному становищі. Треба було організувати країну, яка після большевицької навали перебувала в цілковитій анархії і рівночасно полагоджувати щоденні конфлікти, що виникали між населенням та німцями. Я zorganizував уряд, в якому сконцентровані були всі сили порядку, запросивши до цього уряду представників продуктивних сил краю. Я намагався втілити в цім уряді провідну ідею української по-

літики, яка базувалася б на національних і демократичних почуттях, оперта головним чином на дрібних селянських земельних власниках, яких у нас звуть хліборобами.

– Яку ролью відігравали українські делегати на конференції в Берестю?

– Я став коло влади далеко пізніше по підписанні мирового договору, тоді, коли країна була вже окупована німцями і тому можу відповісти на Ваш запит тільки як пасивний і сторонній свідок подій. Українці саме в той час стояли перед гіркою дилемою: або бути захопленими рос.-більшевицькою повіддю з усім жахом, який несе цей режим, або допустити на свою землю переможців німців. У цій альтернативі вони втрачали все, що були придбали на національним ґрунті під час революції. Треба було знайти якийсь інший «модус вівенді». Щоб встановити історичну правду, я нагадаю, що в цей час Україна в розпачі звернулася до Антанти, яку вважала своєю союзницею. Було пороблено всі заходи перед генералом Коандою (пізніше президентом Ради Міністрів в Румунії); його прошено, щоб Румунія допомогла нам, приславши військового матеріялу. Генерал Коанда з жалем мусів заявити, що він не може дати так нетерпляче сподіваної допомоги.

– На конференції в Берестю українські делегати показали себе незломними націоналістами. Вони вимагали повної незалежності України.

– Ми запитали Гетьмана, чи дав би він селянам землю і в якій формі.

– Я був і досі є прихильником аграрної реформи. Ставши при владі, я основувався на економічних постулятах парцеляції (роздроблювання) землі. Але для мене було бажаним, щоб селянин заплатив за свою землю і таким чином ночував би себе її законним власником. З другого боку, я розробив широкий плян, який рівночасно дозволяв задержання земель, під певними умовами, в тих маєтках, що були під культурою буряків, головного джерела багатства мого краю – цукрової індустрії. Всі ці ідеї були вже на шляху до здійснення, коли на восьмим місяці мого гетьманування я мусів залишити владу.

На запит про відносини його до Німеччини і чого Він удався до Берліну у вересні 1918 року, Гетьман відповів:

– Мої інформації про інтернаціональну ситуацію породили в мені певність, що утворення українського війська є негайною потребою. Але виконання цього пляну зустріло сильну опозицію з боку німецької військової влади, що перебувала в моїм краю. Всі казарми були зайняті німецьким військом. Мені так само було дуже важко організувати нормальне провіянтування того війська, яке я хотів зформувати.

– Тоді я вирішив удатися до Берліну, щоб розвинути цю проблему перед найвищою владою окупантної нації. В Берліні я знайшов різкої виражений антагонізм поміж вищим проводом, закордонною політикою та військовою владою. Зрештою, моя подорож піднята в надії сконсолідувати лад і організацію України, не принесла бажаних наслідків. По моїм повероті до Києва події пішли швидким темпом. Союзні місії прибули до Ясс з силою московських націоналістів («панрюс»), які вже впливали на політику цих місій в українським питанню.

На цей саме час припадає початок безнадійної справи Денікіна. Я вислав до Ясс моїх делегатів від свого уряду з завданням в'ясувати там, що боротьба поміж крайніми елементами і ладом, може бути ведена на Україні тільки при умові піддержки влади, яка спирається на національне почуття народу. Моїм делегатам не пощастило прийти до порозуміння. Союзні місії ставили мені умови, які зводилися до вимоги федерації з Росією. Я дуже добре розумів небезпеку, що виникала з подібного політичного домагання, але змагаючи перш за все до вищої мети утримання ладу в Державі, яку я збудував, я мусів у супереч власній волі схилитися перед вигомою союзників і проголосити федерацію з Росією.

Я повинен Вам сказати, що в цей час Україна була не тільки в стані організації, але майже зовсім вже зорганізованою країною: економічне життя в ній відновлялося, торгівля була інтенсивна, залізничний рух і транспорт були майже нормальними. У нас було 400,000,000 пудів пшениці (6,400,000 тон); я зібрав більше 4-х мільярдів, здебільшого в чужоземній валюті. Ми мали по складах більше 3-х мільйонів пудів цукру (48,000 тон); металургічна індустрія теж починала функціонувати. Але моя декларація пішла всупереч почуттю багатьох українців. Я залишив мій край.

Одначе я переконаний, що для майбутнього спокою Східньої Європи, в боротьбі з розкладовими тенденціями крайніх течій є тільки одна опора, один охоронний мур – це національне почуття. Україна, зорганізована в державу, базовану на національним почуттю, відповідно глибокому бажанню всього народу керуватися самим собою, стане нескорущою опорою того миру, якого цілий світ тепер шукає.

Ми попрощались з Гетьманом, який стискаючи руку, сказав нам ще кілька привітних слів про Швайцарію. С. Д.»

Література:

Хліборобська Україна. – Кн. II. – Зб. II, III і IV. – Відень: Видання Ін. Групи Українського Союзу Хліборобів Державників, 1920–1921. – С.182–184.

Гетьман Павло Скоропадський

Розділ 16: Українська культурна праця за Гетьманщини 1918 р. Сторінка Споминів

Це вже з давноминулого. Мені, оце недавно, довелося займатися однією справою, зв'язаною з діяльністю Гетьманського Уряду в 1918 році в ділянці культури й просвіти. Не зовсім довіряючи своїй пам'яті, я перечитав багато з того, що появилось друком «за» і «проти» цієї діяльності.

Павло Скоропадський

Гадаю, що мабуть у цім напрямку зібрано найбільш матеріалів до історії Гетьманщини, й на підставі їх можна цілком ясно собі уявити, що саме було зроблене за час її існування для розвитку нашої культури й науки.

Проф. Дмитро Іванович Дорошенко з уродженням йому талантом і сумлінністю, дав загальний образ цієї діяльності, обоснувавши його на документальних і цифрових даних.

Мені довелося переглянути багато вирізок з часописів і т.ін., що торкаються цієї оправи: вони, без сумніву, відбивають опінію принаймні частини українського громадянства того часу.

Це може видаватися парадоксальним, але саме перегляд оцих ворожих до Гетьманщини голосів зробив на мене тепер найбільше враження: він виразно пригадав мені ту постійну боротьбу, що ми тоді вели для проведення в життя наших українських плянів. Точніше: рішуче не погоджуюсь зо всіма висновками соціалістичних – усіх відтінків – українських публіцистів і кореспондентів того часу, але визнаю, що багато фактів, про які вони згадують, по суті своїй правдиві; саме з цими фактами ми боролися всіма силами. Та ось тепер це давноминуле зо всіма надіями, що тоді нас окриляли, й розчаруваннями, які ми так боляче переживали, я знову пережив.

Зо спокійною совістю сказати можу: згадуючи минуле, згадуючи того-часних моїх співробітників, я глибоко переконаний, що всі вони були одушевлені якнайкращими прагненнями для добра української культури.

Який не був скупий, щодо витрат, покійний Ржепецький – міністер фінансів, – і скільки мені не доводилось боронити який небудь видаток, коли діло торкалося інших ділянок, одначе, коли розглядав кошториса якогось культурного чи наукового українського почину, я ніколи не чув застережень із його боку. Та не в цьому справа, і я глибоко переконаний, що всі закиди діячам Гетьманщини в цім відношенні не витримують критики. Помилки – може подекуди й катастрофічні в своїх наслідках – у нас траплялися. Дві з них глибоко запали мені в душу.

Перша – це те, що й я, й усі мої співпрацівники – всі ми робили занадто основно, виходячи з точки погляду, що для успіху якогось почину необхідно добре його підготувати, простудіювати, а це вимагало часу.

Ми розраховували на те, що встигнемо створити правильно функціонуючий апарат із відповідним підбором державно думаючих українців та що встигнемо створити українську Армію: тоді б відхід німців не мав уже для нас значення. Та обставини склалися так, що ані поважного державного апарату з відповідними людьми-українцями на місцях, ані боєздатної Армії створити ми не встигли. Події в Німеччині прийшли скоріш, ніж цього можна було чекати.

Друга помилка була та, що населення було зовсім не освідомлене про наміри й заходи уряду, – і це в усіх ділянках життя, – та що не було пропаганди ні нашої провідної ідеї, ні праці уряду. Про все це громадянство довідувалося від наших політичних противників, – звичайно у відповідному освітленні.

Думаю, що коли б ми звернули були своєчасно увагу на ці дві помилки, то можливо, що конечний результат був би інший. Але Гетьманщина 1918 року не вдержалася, а це дає право, кому не лінє, критикувати нашу діяльність і все, що з нею було зв'язане; це загальний закон, якому підлягає кожна невдача.

Не збираюся вказувати в короткій цій статті на те, що за 8 місяців Гетьманщини осягнене; не збираюся спростовувати закидів наших противників: безсторонній дослідувач культурного життя України за Гетьманщини 1918 року має цілковиту змогу простудіювати всі наші почини, з ним зв'язані. Хочу тільки доповнити весь суттєвий матеріал деякими ризиками, що – можливо – дослідувачеві можуть стати в пригоді.

В основі нашої діяльності в обсязі культурному ми кермувалися принципом: прямуючи невинно до створення нашої зовсім самостійної української культури, прямуючи до цілковитої українізації всього народного виховання, робити це з найменшою шкодою для всяких культурних цінностей. Ми вважали, що кожний зайвий різкий крок у напрямі українізації того часу не тільки глибший українізації не допомагає, але навпаки – може відштовхнути від неї ті елементи, що при поступовому підході до цього питання та при деякій терпеливості, легко могли б піддатися нашій культурі та її впливам. Ми прямували не до механічного примусового прилучення людей до українства, але до хемічного розтворення неукраїнських елементів в українській стихії. Наші противники, цілком не рахуючись із тодішніми умовами, бажали собі далеко різкішої українізаційної лінії. Завдяки своїй удачі й фахові – як військовий – я подекуди мав нахил до цієї другої концепції, але мої співпрацівники – і М. Василенко, і В. Науменко, і Петро Яковлевич Дорошенко – завжди здержували мене, і, гадаю, вони мали рацію, бо я встиг запримітити за короткий час свого гетьманування, які тривкі висліди давала тактика, що вони відстоювали. Але слід було мати велику видержку й безконечну терпеливість.

З одного боку, пригадую, скільки, скільки осіб і депутацій приходило до мене, скільки листів – підписаних і анонімових – одержував я і від росіян, і – що мене дивувало – частенько від природніх українців зо всякими заявами та скаргами на різні «несправедливості», що їх спричиняли їм нові державні розпорядки. З другого боку, пригадую ті безконечні, розмови з нашими українськими діячами, які все обвинувачували уряд в тому, що він дає змогу росіянам гальмувати розвиток українства й українського діла. З одного й з другого боку багато було не справедливих закидів, але були й зовсім обосновані, – мені ж доводилося без кінця розглядати ці питання і – у випадках, коли розгляд справи підтверджував обоснованість скарги – негайно її полагоджувати. Така процедура дуже тяжка для урядових осіб, але ми її вважали правильною.

Пам'ятаю добре, як люди, що спочатку відносилися рішуче вороже до всього українського, через деякий час безболізно ставали на українському ґрунті. Пам'ятаю своє здивування, коли старий князь Петро Волконський, що ціле своє життя був росіянином, раптом зовсім поважно почав учитися української мови і студіював українську літературу, та висловлював жаль, що не знав давніш, як високо вона стоїть. А канцелярія Ради Міністрів? Доклади її напочатку писалися такою українською мовою, що викликала сміх, одначе згодом це виправилося, а в складі її були справжні знавці нашої мови. А скільки вчителів, що початково говорили якимось «незрозумілим наріччям», неподібним до української мови, через деякий час, під час прийняття в мене Учительського З'їзду, здивували мене своїм знанням мови. Таких прикладів я міг би навести безліч. Були, звичайно, й злосліві «закиди» непримиренних, та це вийнятки, що підтверджують правило.

У цім відношенні, як на це зовсім слушно вказує ліва преса, відзначилися деякі директори російських гімназій, коли доводилося їм уступати частини будинків їхніх гімназій для гімназій українських. Між іншим, пригадую, що в зв'язку з аналогічною справою мене глибоко вразила своєю впертістю – скажу більше – нахабством, якась ізумення. Довелося переламати її впертість радикальними засобами, розташовуючи без її згоди в вільній частині її монастиря українську гімназію.

Більшість закидів із лівого українського боку була мало обоснована, хоч би й тому, що в Міністерстві Народної Освіти майже всі діячі, призначені ще за Центральної Ради, залишилися на службі. Я читав десь – не пригадую вже, де саме – що честь заснування Української Академії Наук та двох українських університетів не може належати Гетьманщині 1918 року, бо ініціатива цього й деякі підготовні в цім напрямі праці належать Центральній Раді. Такі твердження не витримують критики: мало ще того, що така думка була – треба було її реалізувати. «L'enfer est pare de bonnes intentions.»

І Академія Наук, і два університети (Київський і Кам'янецький), і багато-багато інших вищих, середніх та нижчих шкіл і найрізніших освітніх культурних інституцій, також і інституцій для розвитку різних мистецтв – це наслідки відданості українській культурі багатьох українських діячів, на чолі яких стояли такі люди, як Василенко, Стебницький, Науменко, П.Я. Дорошенко, І. Огієнко. Ці люди блискуче проводили в житті ті загальні директиви, що я спільно з ними опрацьовував. Такі директиви легко було давати, та в хаотичних умовах 18-го року в Україні – дуже трудно було їх здійснювати, одначе ці люди зуміли це зробити.

Були проте люди, що цілим серцем віддавалися українській культурній праці, – це головню люди непартійні. Скажемо, проф І. Огієнко зміг зовсім тихо цілий університет створити, являючись до мене завжди з готовими обґрунтованими доповідями, і я ні разу ні в чім йому не відмовив, чому Кам'янецький Університет став такий міцний і багатий. Додам до цього, що я наказав пропускати до мене Ректорів Огієнка і Сушицького без докладів поза чергою.

Скільки безконечних балачок у лівих українських колах викликали, наприклад, рішення не українізувати одним розмахом Університету св. Володимира в Києві, що з мурів його вийшло стільки видатних людей, заслужених для місцевої науки й культури. Василенко здержував мене; пригадую як він у довгому й вичерпному докладі опрацював свій плян діяння, щоб і в цьому Університеті безболізно провести українізацію. Я тоді переконався ще глибше, що одинокою ціллю його було зберегти для українського народу якнайбільш культурних цінностей: робив він під впливом цієї провідної думки, і я став на його боці. У мене немає найменшого сумніву, що коли б Гетьманство було існувало й далі, то Університет св.Володимира не забаром був би українським цілком.

Культурні цінності зруйнувати дуже легко, а для відтворення їх потрібні десятиліття, та й це в найкращому разі, а буває й так, що зруйнованого не відбудуєш. Взагалі ж, коли справа торкалася домагань спішної українізації, то не обходилося іноді без курйозів. Було, приходять раз до мене двоє знайомих – іще з часів перед Гетьманщиною – самостійників. «Чого бажаєте, панове?» – «Та», кажуть, «Пане Гетьмане, яким чином Ви це терпите такого пам'ятника, як пам'ятник св. Володимира?» – «Та чому ж його не терпіти, – це ж, як не як, наш же святий?» «Та св. Володимир то наш, а пам'ятник цей не наш, треба його обов'язково знищити»... «Чому?» «Та святий Володимир був українець без бороди, тільки з вусами, а цей з бородою»... Говорилося це не з жарту, а зовсім поважно. Я їм відповів: «Знаєте, панове, у нас ще стільки діла, поки Україна стане цілковито українською. Покищо – немає часу цим займатися. Обіцяю вам, що коли вже все буде зукраїнізоване, то я, як останню крапку, поставлю інший пам'ятник замість цього, і буде в нас св. Володимир уже зовсім зукраїнізований – без бороди, тільки з вусами. Розсталися дружелюбно. На жаль, – не завжди так бувало.

В. Науменко – цей освічений діяч на українській культурній ниві – часто бував ціллю нападів як з боку росіян, так і з боку лівіше настроєних наших українських елементів. Пам'ятаю, з якою глибокою повагою відносився він до української культури, й як обережно з нею поводився. Я вважав, що доки в нас немає надійного кадру українських учителів для народніх шкіл, доти українська державна ідея не зможе глибоко вкоренитися в масах; що треба великого кадру учителів у душі ясної ідеї української державности, та що вони стануть найкращими провідниками української державницької свідомості в українських масах. «Чи не можна б – казав я Науменкові – створити вчительські семінарії для цієї мети? У нас так мало державно думуючих людей, чи не можна взяти з-за кордону відповідних людей на вчительські посади в цих семінарах, – це ж прискорило б бажаний процес; децю подібне робили інші молоді держави». «Ні, цього зробити не можна» – казав Науменко. «Цей процес мусить виростати знутри, з-поміж самих же українців, із глибини української культури. Хоч це й довге, та одиноко триває».

Хоч це тільки мала риса, але вона типова для освітлення тих підставових принципів, про які я говорив вище та які давали напрям загаль-

ній нашій діяльності з обсязі української культури. Не хотіли ми ніяких «штучних огнів», – хотіли все будувати на міцному фундаменті. На жаль, цей шлях показав себе надто довгим у хаотичних умовах того часу; та виникає питання, чи можна в сфері культури – коли хочеш не блефу, а поважного результату – поступати інакше?

І ще згадаю про один епізод, що був мені тоді дуже немилий.

М.С. Грушевського я бачив тільки раз у житті. В 1917 р. мене вибрали в Чигирині Отаманом Вільного Козацтва. Почесним Отаманом був обраний Грушевський. Восени 17-го року, коли я стояв на чолі 1-го Українського Корпусу, я взяв коротку відпустку й поїхав до Києва. Приїхавши, я вважав за потрібне – як Отаман Вільного Козацтва – представитись Почесному Отаманові М. Грушевському. Михайло Сергієвич мешкав у власнім будинку на Паньківській вулиці. Явився я до нього зовсім офіційно, як до свого начальника і відрепортував йому причину моєї візиту. З початку розмова якось не клеїлась; він, очевидно, не знав, як до мене поставитись. Потім ми перейшли на справи українські, і, нарешті, спинилися на деяких історичних темах. До цього я прямував, бо мені приємно було почути опінію нашого великого історика щодо різних історичних питань. Розмова ця мене захопила, але, на жаль, вона перейшла на часи, які ми тоді переживали – на соціальні і – головним чином – економічні питання. Тут я зовсім розчарувався, – в цій ділянці він говорив примітивні речі – трохи подібні на дещо з тих експериментів, що їх тепер так «вдало» провадять більшовики.

Пригадую своє здивування, коли Грушевський – а, судячи по його будинкові, він пролетарієм зовсім не був – сказав, що цукроварні слід негайно передати державі. Коли я на це помітив, що сумніваюсь, чи державний заряд був би корисний для цукроварства в Україні, то він примітно був цим незадоволений і відповів мені, що є ж державні залізниці, отже чому ж не мали б бути державними й цукроварні?... Після цього розмова вже не клеїлась і я вийшов. Він, мабуть, залишився дуже незадоволений з мене, а я трохи розчарувався, щодо його способу думання в обсязі соціальних і економічних питань. Відтоді я вже його не бачив.

Перед тим, як відкрити Українську Академію Наук, ми довго обмірковували, хто мав би бути її головою. Я був такої думки – та й усі зо мною погоджувалися, – що це високе й почесне місце належить в Україні тільки Грушевському. Грушевського я завжди високо цінив, як найбільшого нашого історика, поважав його за його хоробрість, про яку мені доводилося не раз чути, мені ця риса характеру старого професора сильно подобалася, але я рішуче не вірив, що його погляди в дійсності такі ліві, як ті, що я особисто з його уст чув. Мені здавалося, що це якесь дуже невдале приладжування до тих соціальних теорій, які тоді панували серед нашої інтелігенції. Думалося мені, що коли б він зайняв місце голови Академії, то зміг би принести величезну користь українській науці, а рівночасно відійти від усіх своїх марксистських теорій. Тому я прохав позондувати ґрунт, якби він до такої пропозиції поставився. Відповідь була категорично негативна. Мені було неприємно не тому, що він міг був мені пошкодити своїм політичним напрямом, а тому, що, позбавлене змоги зближення з Грушевський хоч

би виключно на офіційно-науковому ґрунті, Гетьманство в культурному відношенні позбавлялось великої сили.

Думаю, що для Грушевського було б краще, коли б він цю пропозицію був прийняв. Та це вже не моя вина, – честь була йому виявлена.

Згадую про цей інцидент, бо він, на жаль, був прототипом дуже частих подібних явищ українського життя, коли навіть найвизначніші українці не можуть скинути пут, що зв'язують їх по руках і по ногах та від яких терпить ціла нація – пут партійництва.

Дай Боже, щоб ця недуга якнайскоріш минула.

Липень, 1935.

Література:

Гетьман П. Скоропадський. Українська культурна праця за Гетьманщини 1918 р. Сторінка Споминів // Наша культура. – Кн. 4. – Львів, 1936. – С. 243-247.

Гетьман П. Скоропадський. Українська культурна праця за Гетьманщини 1918 р. Сторінка Споминів // Державницька Думка (Філадельфія). – 1951. – Ч. 4. – С. 27-34.

Павло Гай-Нижник

Розділ 17: Становлення українського театрального мистецтва за Гетьманату 1918 року

У періоди національного відродження і становлення державностей завжди важливого значення набуває питання розвитку культурно-освітнього і духовного життя суспільства. Не була винятком із цієї закономірності й Україна 191–1921 рр. під час національно-визвольних змагань нашого народу. Особливих здобутків у цьому плані було досягнуто у 1918 р. під час нетривкого існування (з 29 квітня по 14 грудня) Української Держави у формі Гетьманату П. Скоропадського.

За Гетьманату в Україні відбулася відносна стабілізація економіки і фінансової системи. Національна валюта зміцнила своє становище. Такі ознаки стабілізації, поряд із поверненням гетьманом права на приватну власність й ініціативу, сприяли відродженню і збільшенню у країні приватних закла-

Петро Дорошенко
і гетьман Павло
Скоропадський

дів культурного відпочинку, розваг тощо. В Україну, особливо до Києва, масово потяглися представники заможних класів із Петрограда, Москви та інших російських міст, де встановлювалась більшовицька диктатура, вітчизняні комерційні кола отримали можливість вільно витратити коштів. Те, що сьогодні називається індустрією розваг (щоправда, на початку XX століття цей процес важко кваліфікувати як «індустрію» з огляду на рівень суспільно-економічного розвитку), вже тоді давало немалий зиск її діячам, які згідно з чинним законодавством змушені були частину своїх прибутків віддавати державі.

14 червня 1918 року Закон про оподаткування прилюдних вистав і гулянок було затверджено гетьманом Павлом Скоропадським. Про розмір цього податку дізнаємося з пояснювальної записки міністра фінансів, у якій зазначено, що з квитків, ціною менше 50 коп. – 5 коп., з 50 коп. до 1 крб – 10 коп., з 1 крб до 1 крб 50 коп. – 20 коп., від 1 крб 50 коп. до 2 крб – 35 коп., з 2 крб до 3 крб – 50 коп., від 3 крб до 4 крб – 80 коп., з 4 крб до 5 крб – 1 крб, від 5 крб до 8 крб – 1 крб, 50 коп., з 8 крб до 10 крб – 2 крб, а з квитків, що коштують більше 10 крб – 1/5 вартості всього квитка.

Закон встановлював, що *«податок з прилюдних вистав та гулянок і пеня за не-виплату податків, що збираються у розмірі, який установлено законом 22 листопада 1915 року та 30 серпня 1916 року, надходять в прибуток Державної скарбниці»*.

Законом також затверджувалося, що *«загальне на Україні завідування справами, що стосуються до вищевказаного податку, належить міністру фінансів по Департаменту простих податків»*. Безпосередньо збирання цього податку покладалося на Фінансові палати, податкових інспекторів та інших урядовців, які підпорядковувалися Фінансовим палатам. При погодженні між управителями Фінансових палат і Акцизних податків, ним могли займатися й урядовці акцизного догляду. Марки для оподаткування мала виготовляти Експедиція заготовок державних паперів на замовлення Департаменту простих податків.

Доглядачі отримували право безпосередньої перевірки квитків, і в разі виявлення порушення закону про оподаткування прилюдних вистав та гулянок, ними складалися відповідні протоколи, які подавалися на розгляд щодо міри штрафування до місцевих Фінансових палат.

«Постанова Фінансової палати, – як зазначалося у §8 Закону, – за порушення законів про податок з прилюдних вистав та гулянок у розмірі не більше 200 карбованців вважається остаточною і виконується владою Фінансової палати в безапелляційному порядку». Втім, покарання могло й перевищувати суму 200 крб, але як у першому, так і у другому випадках оштрафований міг оскаржити розмір штрафу у двотижневий термін. Законом визначалося також доповнити статтю 555 «Уложения

Володимир Науменко

о наказаннях» такими словами: *«Карі в цій статті установлені підлягають особи, винуваті у фальшуванні марок по стягуванню державного податку з прилюдних вистав та гулянок»*. Що стосується українських театрів, то уряд Гетьманату з метою допомоги у становленні та розвитку багатьом з них надав статус державних (у тому числі й відомому театру Садовського). Це дало можливість театрам отримувати значні на той час грошові асигнування з Державної скарбниці, що широко відомо сьогодні з наукової і популярної літератури про здобутки уряду гетьмана Павла Скоропадського на ниві науки, освіти, культури і мистецтва.

Петро
Стебницький

На тлі вражаючих поступів гетьманської держави у розвитку української культури помітне місце посідають заходи уряду та творчої інтелігенції щодо відродження в країні як національного мистецтва взагалі, так і театральної справи зокрема. Новостворений гетьманський уряд на чолі з Ф. Лизогубом приділяв особливу увагу розвитку національної культури, охоплюючи всі сфери її багатогранної складової. Головна праця у цьому напрямі проводилася Міністерством народної освіти

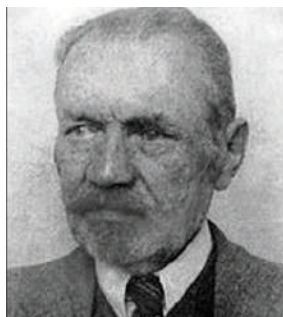
та мистецтва, яке протягом існування Гетьманату очолювали відомі культурно-громадські діячі М. Василенко, П. Стебницький та В. Науменко. П. Скоропадський згадував, що в основі урядової *«діяльності в обсязі культурному ми керувалися принципом: прямуючи невпинно до створення нашої зовсім самостійної української культури, прямуючи до цілковитої українізації всього народного виховання, робити це з найменшою шкодою для усяких культурних цінностей»*.

Безпосередньо цією сферою державної політики опікувалося створене в червні 1918 р. Головне управління у справах мистецтв та національної культури України при Міністерстві народної освіти і мистецтва. 15 липня 1918 р. головноуповноваженим Управління було призначено відомого громадського і культурного діяча П. Я. Дорошенка. Головне управління мистецтв функціонувало як самостійна інституція зі своїм власним бюджетом, завдяки чому дістало змогу реально впливати на розвиток української культури. Управління, за визначенням гетьмана, було *«аполітичним, позапартійним і у своїй діяльності проникнутим лише національною ідеєю»*. Сам П. Дорошенко розглядав проблему відродження національних культурних надбань українського народу не лише у контексті розвитку культури України, а й політики держави в цій сфері суспільного життя. Визначаючи роль і місце Головного управління мистецтв, він зазначав, що *«відомство, на чолі якого я стою, переслідує завдання виключно загальнокультурного характеру... Ми стоїмо на національному ґрунті. У протилежному випадку, все наше існування не мало б ніякого смислу і значення»*. Не випадково основні досягнення національно-культурної розбудови в Україні за часів Гетьманату дослідники пов'язують саме з діяльністю цієї установи.

Плідній роботі Управління сприяло й прихильне ставлення Ради міністрів Української Держави і самого гетьмана до культурної розбудови.

Урядом регулярно виділялися немалі асигнування як у розпорядження Міністерства народної освіти і мистецтва взагалі, так і Головного управління у справах мистецтв та національної культури зокрема. П. Скоропадський з цього приводу засвідчував, що *«який не був скупий щодо витрат покійний Ржепецький – міністр фінансів, – і скільки мені не доводилося боронити який-небудь видаток, коли справа торкалася інших ділянок, одначе, коли розглядав кошториса якогось культурного чи наукового українського почину, я ніколи не чув застережень з його боку»*.

Петро
Дорошенко

9 червня 1918 р. у Києві діячі українського мистецтва зібралися на з'їзд, що тривав до 16 червня. Зібрання було скликано з ініціативи однойменного товариства і відбувалося на високому державному рівні. В роботі з'їзду взяли участь гетьман П. Скоропадський, міністр народної освіти та мистецтва М. Василенко і міністр ісповідань В. Зіньківський. На цьому форумі творчої інтелігенції України між інших питань обговорювались різні аспекти та проблеми театрального і музичного мистецтва. Перебіг з'їзду широко висвітлювався вітчизняною пресою. На своїх шпальтах газетами було опубліковано, зокрема, тези доповіді відомої акторки і театральної діячки Висоцької на тему: «Сучасне становище театру», а також виступи з приводу її доповіді Є. Кузьміна, Мокульського, Станкевича, М. Прахова. На з'їзді в контексті обговорення проблем театрального і музичного мистецтва не залишилися без уваги й питання художньо-естетичного виховання українського народу. З цього приводу з доповідями виступили А. Сафонов («Що може загальнопросвітня школа для художньо-естетичного розвитку дітей»), Четвериков («Мистецтво в школі»), Ф. Красицький («Про художню освіту на Україні»), «Про Київське художнє життя і художню освіту»), С. Гілярова («Потреби вищої художньої наукової освіти», «Інститут історії мистецтва у Києві») та інші.

Микола
Василенко

У підсумковій постанові з'їзду, що була широко оприлюднена в пресі, йшлося про основні завдання у сфері культури і мистецтва України, зокрема передбачалося заснування у Києві Інституту історії мистецтва, Академії мистецтв, а також кафедри історії і теорії мистецтва при загальноосвітніх вищих навчальних закладах гуманітарного спрямування. Саме такі заклади мали стати головними осередками дослідження історико-мистецької спадщини нашої країни, визначати нові форми і методи усіх різновидів і

жанрів театрального та музичного мистецтва. Таким чином, резолюція з'їзду фактично стала свого роду програмою культурологічних заходів, що необхідно було здійснити в державі.

Аналізуючи подальші кроки Ради міністрів в царині культурної розбудови за Гетьманату, в тому числі і в театральній сфері, можна цілком

погодитися з твердженням Г. Рудого, що «саме з цих позицій слід оцінювати конкретні заходи уряду і громадськості щодо розвитку театру і музики, логічним вбачається збільшення кількості матеріалів про процес українізації в драматургії, коли за короткий період репертуар українських театрів помітно збагатився україномовними п'єсами».

З початку свого існування гетьманська адміністрація зайняла послідовну і конкретну позицію на ниві культурної розбудови, про що свідчить й Постанова Ради міністрів про мобілізацію літературних, наукових, артистичних і технічних сил України. Повною мірою такий підхід стосувався театрального життя країни, процес розвитку якого знаходився у віданні театрального відділу (під головуванням М. Старицької) Головного управління у справах мистецтв та національної культури. 1918 рік був роком піднесення театрального життя й формування нового українського театру. Яскравим свідченням опіки держави справами національного театру стала урядова Постанова «Про допомогу українським театрам», що була опублікована в офіційному «Державному Вістнику» 22 червня 1918 р.

У сезоні 1918–1919 рр. у Києві існував Український Народний театр, який за Гетьманату отримав державного статусу і містився у Троїцькому Народному Домі. Керівництво театром здійснював метр національного мистецтва П. Саксаганський, а серед його акторів були знамениті М. Заньковецька, Л. Ліницька, Ф. Левицький, І. Замичковський, Г. Затиркевич-Карпинська, О. Корольчук, С. Паньківський, Р. Чичорський, О. Жулинський та інші. Художник – С. Худяков.

Панас
Саксаганський

У серпні 1918 р. «Законопроект про заснування в місті Києві Державного народного театру (в Троїцькому Народному Домі)». Театр фінансувався з держбюджету і користувався правом безмитного одержання всіх необхідних закордонних матеріалів, приладів, знарядь.

Троїцький народний дім, в якому діяв
Державний народний театр

Відповідно до вищевказаної постанови на потреби Українського Народного театру урядом з фондів Державної скарбниці було виділено 165 тис. крб «на поповнення дефіциту та на провадження діяльності». Не дивно, що театр П. Саксаганського вів насичену творчу діяльність і мав виразно національний ха-

рактер. В його репертуарі чільне місце посіли твори М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого, М. Старицького, Л. Черняхівської, а сузір'я таких акторів, як М. Заньковецька, М. Садовська, Л. Ліницька, Якубовська, П. Саксаганський, Б. Романицький, Шевченко, Остерський, Сосницький і Зининко гарантували йому успіх у глядачів.

У процесі становлення українського національного театру скла-лося чимало талановитих художніх колективів. Оригінальним явищем був «Молодий театр», заснований 1916 р. під накрою «Студія» на чолі з Л. Курбасом. До акторського складу, крім режисера Л. Курбаса, входили актори С. Боднарчук, О. Ватуля, Ф. Лопатинський та ін. У 1918 р. основу репертуару театру, що сформувався переважно з молодих митців, скла-дали твори української і світової класики. Глядач міг насолоджуватися п'єсами «Чорна Пантера і Білий Ведмідь» В. Винниченка, «Драматичні етюди» О. Олеся, а також п'єсами західноєвропейських акторів: «Моло-дість» М. Гальбе, «Горе брехунові» Ф. Грільпарцера, «Доктор Штокман» Г. Ібсена. Отримав державні асигнування і «Молодий театр», на потреби якого було виділено кошти на суму 10 тисяч карбованців.

Керівник театру Л. Курбас спільно з іншим театральним ді-ячем М. Терещенком, поетами Я. Савченком, П. Савченком, К. По-ліщуком, П. Тичиною, О. Слісаренком, В. Ко-билянською, М. Се-менком та художником А. Петрицьким стали у 1918 р. засновниками осередку символістів «Біла студія» у Києві. Цією ж групою у ви-давництві товариства

Трупа «Молодого театру»

«Грунт» було випущено «Літературно-критичний альманах» (редактор Я. Савченко), в якому Л. Курбас опублікував свій «Театральний лист» – своєрідну програму діяльності Молодого театру.

За Гетьманату 1918 р. у Києві було засновано й Державний Драматич-ний театр на чолі з режисерами Б. Кривеньким та О. Загаровим. Колек-тив було укомплектовано найкращими тогочасними українським актора-ми, серед яких були Г. Борисоглібська, І. Замичковський, Ф. Левицький та ін. Актори отримали статус державних службовців і були зараховані на державне утримання, а театрові було надано право одержувати з-за кордону без мита книги, всі необхідні матеріали та інвентар. Крім того, на допомогу Державному Драматичному театрові урядовою постановою було надано 327 тис. 400 крб.

Крім столиці, театральне життя відроджувалося й у провінції, причо-му не лише на рівні професійних колективів, але й самодіяльних колек-тивів як у містечках, так і селах. Тогочасні театральні критики на сторін-ках періодичних видань регулярно висвітлювали перебіг театального життя в країні (як театрів професійних, так і аматорських). Примітно, що у газетах містилася не лише констатація окремих фактів, приміром, роз-витку театральної справи в провінції, а й зауваження, пропозиції щодо покращання якості та змісту репертуару театрів.

Так, наприклад, поряд із схвальними відгуками на вистави полтавського Українського театру «Просвіта» можна побачити й критику на виступи Харківського Національного театру. В арсеналі Українського театру «Просвіта» з Полтави були історичні, західноєвропейські, побутово-сучасні, а також вистави спеціально для учнів. Схвальні відгуки критиків отримали спектаклі за п'єсами М. Гоголя «Тарас Бульба» і В. Винниченка «Повстання Марі».

Разом з тим низка колективів отримувала й несхвальну пресу. Зокрема, критичний відгук було надано на гастролі у м. Богодухові Харківського Національного театру, в якому зазначалося, що «громадянство сподівалося побачити вперше на місцевій сцені щось нове і гарне з рідного театрального мистецтва, а воно, на жаль, весь час п'єси йдуть старі, безідейні, в яких домінуючу роль відіграють танці і співи, йдуть п'єси, які в добрих трупах викинуті зовсім з репертуару («Жидівка-вихристка», «Хмари», «Нещасне кохання» і т.и.)». Численну пресу отримували самодіяльні українські театри Катеринославської, Київської, Подільської, Полтавської, Херсонської губерній.

Разом із тим держава опікувалася підготовкою і підвищенням кваліфікації молодих талантів. Так, влітку 1918 р. гетьманом було затверджено ухвалений урядом Закон про заснування Державної Драматичної школи у Києві. Того ж року Музично-драматичну школу імені М. Лисенка у Києві було перетворено на Державний Музично-драматичний інститут імені М. Лисенка. На той час це була єдина музично-драматична школа в Центральній і Східній Україні, яка дала світові багато визначних діячів вітчизняної музичної та театральної культури.

У 1918 р. на базі гуртка драматичної секції Українського художнього товариства імені М. Заньковецької в Одесі було засновано першу в місті і другу в державі українську драматичну школу, запросивши «в якості викладача, натхненника і керівника художньої частини школи, першого, почесного члена товариства велику актрису М. Заньковецьку».

Марія
Заньковецька

Організатори одеської драматичної школи мали глибоке переконання, що «значення такої школи для українського театру було б дуже великим, вона відразу б підняла його рівень, залучила видатних корифеїв рідного мистецтва, котрі досі масово йшли на російську сцену, покидаючи рідний театр. М. К. Заньковецька давно мріяла про створення такої школи саме в Одесі, де вона вперше здобула популярність і де стільки викликала захоплення до останнього часу». Надії засновників школи виправдалися, вони отримали згоду визначної землячки прилучитися до втілення в життя їхнього задуму.

Роки відновлення української державності стали періодом рішучих заходів щодо становлення національного музично-драма-

тичного життя. За Гетьманату тривала активна праця по заснуванню національної опери і підготовці відкриття сезону. Директор театру роздав відомим письменникам Л. Старицькій-Черняхівській, О. Олесю, С. Черкасенкові та іншим перекладати оперні лібрето українською мовою. Вже у серпні 1918 р. були перекладені українською мовою опери: «Галька», «Фауст», «Травіата», «Черевички», «Казки Гофмана», «Богема», «Продана наречена», «Русалка», «Сільська честь», «Жидівка», «Мадам Батерфляй».

Восени 1918 р. у Києві було створено Національну оперу – Український державний театр драми та опери. Вітчизняна преса із захопленням писала, що українська державна опера має всі підстави і потенціал

стати одним із кращих театрів свого часу. «І сили для цього є», – стверджував А. Ніковський у «Новій Раді». Такими силами він небезпідставно вважав визначного європейського драматичного тенора Менцінського, ушлякненого виконавця вагнерівського репертуару, одного зі світових басів, щирого українця Адама Дидура і славнозвісну оперну співачку, освічену і палку українську патріотку Соломію

Крушельницьку. Разом з цим тогочасні мистецтвознавці застерігали, що *«українська державна опера не повинна повторити історію петроградських державних театрів, котрі давали чужу людності й громадянству культуру...»*. Ними наголошувалося, що слід *«організувати справу опери художньо сильної, національної і культурної»*.

Вінцем культурно-мистецьких здобутків 1918-го року стало створення 5 листопада Української Державної Академії мистецтв, ректором якої став Ф. Кричевський.

Період Гетьманату П. Скоропадського відзначений в історії української культури грандіозними здобутками, у тому числі й у становленні національного театрального мистецтва. Плідний ґрунт загальнодержавного відродження та сприятливі умови, створені на вищому державному рівні, стимулювали зростання творчої активності нової генерації українських митців і масштабним розквітом таланту діячів старшого покоління. У цей час відбувалася українізація культурних закладів, періодична преса постійно не лише відбивала на своїх шпальтах культурні процеси, а й здійснила помітний внесок у справу залучення до самодіяльного театрального і музичного мистецтва широких кіл громадськості. У 1918 р. в країні було створено десятки аматорських драматичних і музичних театрів та молодіжних колективів. Утверджувалася українська театральна і музична критика.

Національне мистецтво перебувало у постійному творчому пошукові свого розвитку, нових форм і видів театральної та музичної культури. У галузі музичного мистецтва успішно розвивалися такі напрямки, як

обробка композиторами народних пісень, українська масова пісня, кобзарське мистецтво. Гетьманський уряд через залучення до розбудови театральної справи кращих сил української інтелігенції прагнув інтегруватися у світовий культурний процес через створення належних умов і державних дотацій для розвитку української опери, інших видів музичного мистецтва і театру.

В Україні набули розвитку всі види театального мистецтва. За сім з половиною місяців існування Української Держави на чолі з гетьманом П. Скоропадським було засновано Державний Драматичний театр, Національну оперу, Українську Державну капелу, Державний симфонічний оркестр, Перший і Другий Національні хори, Кобзарську школу, Першу капелу бандуристів, Національну галерею образів, Музично-драматичний інститут імені М. Лисенка, Українську Державну Академію мистецтв, українізовано вже існуючі культурні заклади і кінематограф. То був час повномірного, багатогранного становлення та розквіту українського театального, музичного, образотворчого мистецтва і національної культури в цілому.

Література:

Гай-Нижник П. Становлення українського театального мистецтва і питання його оподаткування за Гетьманату 1918 року // *Український театр*. – 2003. – № 5–6. – С. 10–12.

Гай-Нижник П. Податкове законодавство України в сфері культури та розваг на початку XX століття // *Вісник податкової служби*. – 2001. – листопад–грудень. – С. 60–65

Павло Гай-Нижник

Розділ 18: Українізація державних установ Міністерства шляхів за Гетьманату П. Скоропадського

Період гетьманування Павла Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.) довгий час отримував і отримує й досі різні, часом полярні, оцінки серед істориків. Безперечно, визнаними усіма дослідниками є хіба що здобутки його уряду на ниві відродження української освіти й культури. Метою цього повідомлення є висвітлення одного з напрямків політики українізації в Українській Державі, курс на яку було обрано гетьманом з першого дня по перевороті 29 квітня 1918 року. Йдеться про українізацію служб державного апарату, зокрема Міністерства шляхів сполучення.

Слід одразу ж відзначити, що поміж найпалкіших прихильників українізації серед гетьманських урядовців був тоді і міністр шляхів інженер Б. Бутенко. Колишній керуючий справами Подільської залізниці, він був членом таємної «Української громади», що підготувала і здійснила геть-

Борис Бутенко

манський переворот. У тодішній соціалістичній опозиції та в колах самостійників Бутенка вважали за ворога української справи. Перебуваючи на посаді міністра (3 травня – 14 листопада 1918 р.), він на справі довів не лише свої якості фахівця й керівника (хоча й в цім не обійшлося без значних помилок, розгляд і аналіз яких потребує, втім, окремого дослідження), а й відданість українському національному відродженню. Певним доказом цьому слугуватимуть й наведені нижче документальні факти.

15 травня 1918 р. міністр видав Наказ про зміну назвиськ (назв) залізничних шляхів України «через невідповідність», зобов'язавши «начальників вищезазначених залізниць дати розпорядження про заміну старих назв новими». Так розпочалося перейменування Південно-Західної, Південної та Катерининської залізниць на відповідно Правобережну, Слобідську та Запорізьку.

Процес українізації державних установ йшов нелегко. Серед чиновництва одразу ж виявилася антиукраїнська опозиція, яка відверто саботувала перехід на державну мову інституцій міністерств. З метою радикальнішої зміни ситуації у своєму відомстві, 17 травня 1918 р. Б. Бутенко видає окремий Наказ про українізацію Міністерства шляхів, зміст якого вказує не лише на небажання певних кіл державних службовців опановувати на спеціальних курсах державну мову, а й на здійснення ними тиску з цього приводу на підлеглих (правопис збережено):

17 травня 1918 року № 116

До Міністерства надходять відомости, що деякі вищі урядовці примушують служачи балакати з ними на московській мові, а також були випадки, що повертались для перекладу надходячі до інструкцій прохання, що служачі з де більшого припинили навчання державної мови на курсах. Наказую твердо пам'ятати, що в Українській Державі державна мова є українська, пропоную на всі папері які надходять до інституцій написані на українській мові, на тій же мові і відповідати.

Зносини з вищими інституціями, особливо з Міністерством, мусять провадитись тільки на державній мові. Внутрішнє діловодство може тимчасово провадитись і на російській мові, але ж ступнево мусить переходити на державну мову. Всі оголошення та розпорядження, які виходять за межі внутрішнього діловодства, пишуться на українській мові. Пропоную звернути особливу увагу на найшвидше вивчення державної мови урядовцям телеграфу, а до того призначити: в конторах коректорів, знайомих з державною мовою, які-б виправляли телеграми більш важливого змісту і телеграми, виходячі і надходячі до міністерств, окрім цього слідкувати за тим, щоб телеграми, які подаються до апарату, писались виразно і ясно. За всяку плутанину з текстом телеграм відповідать Телеграфні служби.

Всі блянки та книжки до вироблення форм і перекладу на державну мову, замовляти в обмеженій кількості, не більш, як на пів року. В друкарнях мусять бути заведені шрифти літературної української мови, яких бракує в російській абеті (алфавиті). Штемплі та печатки пропонує перекладати на державну мову по одержанні цього.

Наказую всім урядовцям і інституціям одержувати офіційний орган Ради Міністрів. Всі офіціальні і напівофіціальні органи інституцій мусять видаватись на державній мові.

Міністр Шляхів Бутенко.

При Міністерстві шляхів існувала спеціальна Термінологічна Комісія. Так, зокрема, вже 18 травня 1918 р. до неї було переслано витяг з листа киянина Коваленка з проханням перекласти на українську мову всі написи, потрібні для вокзалу та вагонів.

Невдовзі 29 травня з метою практичного втілення українізації Міністерство Шляхів видало наказ про заснування на залізницях курсів з українознавства, метою яких було насамперед поглиблене вивчення залізничниками української мови. За основу рекомендувалося брати шкільний посібник з української граматики Григорія Шерстюка, дозволялось також використання граматик Івана Огієнка та Олени Курило.

До наказу було видано також додаток у вигляді «Програми навчання української мови і діловодства на шляхах України», якою запроваджувалися спеціальні курси, завданнях яких було *«навчити слухачів практично користуватись українською мовою при канцелярських роботах»*, і де наводився перелік творів письменників, які слід було використовувати під час навчання. Під час занять викладачі мали просити слухачів курсів *«балакати тільки по-українськи, а також радити читати українські книжки і газети, пояснивши, що це дасть гарні наслідки щодо знання мови»*. На курсах вивчалися фонетика та етимологія української мови. Щотижня мав писатися провірочний (перевірочний) диктант, а раз на два тижні – переклад з російської мови на українську. Хоч через день додому давалося завдання з перекладу. Наприкінці курсів передбачався іспит з диктанту і перекладу. Як зазначалося у програмі, затвердженій інспектором курсів – директором департаменту Міністерства освіти проф. Ф. Сушицьким, *«тема для іспиту вибирається екзаменаційною комісією, яка складається з лектора, члена культ.-просв. української організації і представника від адміністрації»*. Для перекладу при іспитах визначалося *«вживати ділові папери: при Управліннях брати зразки паперів при зносинах з Міністерствами і иншими інституціями та по внутрішньому діловодству, а на колії лише по внутрішньому діловодству»*.

Справа, однак, в бажаному обсязі не рушила з місця. Попри все, очевидно, над окремими урядовцями та службовцями на місцях тяжів інертний, відомий й досі, комплекс малоросіяництва, що втерся у людську свідомість ще за імперських часів. Такий стан речей примусив міністра шляхів знову вдатися до окремого розпорядження (від 15 липня 1918 р.), що наголошувало на беззаперечній українізації урядового листування і було звернено до посадових осіб всіх щаблів керівництва роботою шляхами сполучень (правопис збережено):

*Наказ про надсилку всіма інституціями
Міністерства Шляхів листувань на Українській мові*

15 липня 1918 року № 170

Всім начальникам і управителям залізниць, головам порайонних комітетів, начальникам водяних та ґрунтових шляхів та иншим підвладним Міністерству Шляхів інституціям, директорам департаментів Міністерства Шляхів.

Наперекір моїм неодноразовим розпорядженням про державну мову, не дивлячись на їх категоричність, папери з різних інституцій, підлягаючих Міністерству Шляхів надсилаються на російській мові. Нагадую щоб всі папери, які виходять із Міністерства, а також ті, що надходять до нього, писались виключно на державній мові. В випадках одержання паперів від інституцій Міністерству Шляхів не на українській мові, такі повертати назад, при чім порушення цього буде розглядатись як невиконання розпоряджень міністра.

Цей наказ оголосити всім відповідним урядовцям.

Міністр Шляхів Бутенко

Для практичного прискорення українізації в міністерських та місцевих установах, що йому підпорядковувалися, міністром шляхів було видано законодавчі акти, що сприяли створенню умов для полегшення опанування працівниками шляхових організацій та установ держави діловою українською мовою відповідно своєму фахові.

Наказом міністра шляхів від 26/30 липня 1918 р. при міністерстві було створено особливу «Термінологічну комісію», яка прирівнювалася до статуту відділу на правах департаменту. Комісія отримала «завдання весь фаховий лексикон відносно шляхів та різні назви й блянки розробити та перекласти на українську мову». Надалі у наказі вказувалося, що «свої праці комісія... друкує у «Термінольоґічному збірнику Міністерства Шляхів».

Юридично цей «Збірник» започатковувався згідно наказу міністра шляхів Бутенка від 27/30 липня 1918 р., в якому, зокрема, наголошувалося на тому, що «Термінольоґічний збірник Міністерства Шляхів» є органом урядовим і всі вміщені в нім пропозиції що до термінольоґії, назв і друкування блянків мають обов'язкову силу». Крім того, «з днем одержання

термінологічного збірника всі урядові установи, що підлягають Міністерству Шляхів, повинні вживати тільки поміщену у збірнику термінологію. Усі вивіски станцій, залізничних двірців та взагалі всіх шляхових урядах, а також службові печатки мають бути по одержанню збірника перероблені згідно з відповідними пропозиціями Термінологічної комісії». Для праці комісії було асигновано 20 тис. карбованців.

Перший випуск «Термінологічного збірника Міністерства Шляхів» побачив світ вже у вересні 1918 року й заслужив на високу оцінку з боку фахівців. Так професор-мовознавець Є. Тимченко так висловився про нього у своїй рецензії: *«Комісія Міністерства Шляхів вже почала оголошувати друком свої праці в подібні неперіодичних збірників. В першій числі термінологічного збірника уміщено: накази, що дотичать до термінологічної справи, назви станцій, зупинок та розминок Лівобережної, Правобережної і Подільської залізниці, виказ скорочених телеграфних адрес залізничної служби, відділів та посад, зразки печаток, перелік написів та таблиць стації "Київ пасажировий" і типові написи залізничних помешкань. До збірника додано два словнички: московсько-український і українсько-московський. Важка праця Комісії заслугоє на повне признання і, взагалі кажучи, виконана щасливо. Невеличкі хиби цієї роботи в жоднім разі не позбавляють її високих прикмет і не зменшують великої заслуги Комісії в її відповідальній перед українським народом праці».*

Готувалося до видання й друге число «Термінологічного збірника», де мало би бути звернено увагу на переклад винятків з правил технічної експлуатації одного з параграфів нормативних документів залізниці та інша технічна термінологія.

Тоді ж український політиком зіткнувся з іншою формою протистояння – індивідуальним терором. Так, 29 липня було вчинено замах на міністра шляхів Б. Бутенка. Того дня зранку міністр, у супроводі водія Самарського, Олександра Москальова (брата дружини Б. Бутенка) і масажистки Емми Бунко, на службовому авто виїхав в напрямку Міністерства

Пуща-Водиця в районі міської лінії
(світлина поч. ХХ ст.).

Можливо, що саме десь тут було скоєно замах на
міністра шляхів Б. Бутенка 29 липня 1918 р.
(фото: pastvu.com).

шляхів з дачі у Пущі-Водиці. У той мент невідома людина заскочила на підніжку машини й просунула голову під кришку авто, а в руці той чоловік тримав пістолета. Б. Бутенко відсахнувся до масажистки зі словами: «Він хоче мене вбити!» і махнув рукою на зловмисника. Е. Бунко не розгубилася й зіштовхнула міністра з його сидіння в кузов автомобіля.

Через осічку пістолет не вистрілив, а водій

рвонув машину вперед. О. Москальов, що сидів на передній лаві в авто, побачив зловмисника у той момент, коли Б. Бутенко крикнув до водія: *«Швидше, швидше!»*. Тоді якась особа гналася за самоходом й тримала у витягнутій правій браунінг. То був чоловік високого зросту, років тридцяти, з тонкими досить довгими чорними вусами, що стирчали, без бороди, що був одягнений у довге просторе пально захисного кольору. Терорист відтягнув затвор пістолета, викинув гільзу і знову спрямував браунінг в бік автомобіля. Вистрілу, проте, не настало. У цей час водій натиснув на газ і відірвався від стрільця. Біля Міської лінії (нині Міська вулиця в Пущі-Водиці) Б. Бутенко зупинив авто й передав О. Москальову пістолета. Той вийшов з машини і пробіг по Міській лінії до рогу вул. Пушкінської (нині вул. Квітки Цісик) в надії зустріти нападника. Проте терориста вже не було і О. Москальов повернувся на дачу.

Сам Б. Бутенко поїхав на своє робоче місце – до Міністерства шляхів. Увечері в гетьманському палаці відбулося засідання уряду, на якому прем'єр-міністр Ф. Лизогуб повідомив присутніх про замах на колегу й заявив, що *«усі старання злочинців, спрямовані проти членів уряду даремні, позаяк у pana Гетьмана знайдеться достатньо вірних синів України, готових служити батьківщині без огляду ні на які обставини»*. Своєю чергою міністри постановили *«Вітати Б.А. Бутенка з нагоди щасливого позбавлення від небезпеки»*.

Слідство у справі замаху на міністра шляхів Б. Бутенка вів судовий слідчий Пурік. Він допитав свідків інциденту, а також начальника Південно-західних залізниць Кирилловича і начальника служби руху тих же залізниць Ленкевича. Виявилося, що за тиждень до замаху студент Комерційного інституту Саноцький чув від якогось залізничного службовця, що нібито залізничний страйковий комітет засудив Бутенка, Кирилловича і Ленкевича до смертної кари. Саноцький розповів про те своєму другові, студентові Крушевському, в домі батька якого мешкав Ленкевич. Тож Крушевський і доніс цю інформацію Ленкевичу, той – Кирилловичу, а цей останній – міністрові шляхів Бутенку. Слідство також було схильне дослухатися до показань Ленкевича про те, що, вочевидь, страйком засудив їх до смерті через те, що самі ці особи доклали усіх зусиль, аби ліквідувати свого часу страйк залізничників. Незабаром у лісі було затримано й підозрювану особу.

Міністр шляхів надавав надзвичайної ваги питанню організації курсів української мови для залізничників, вважаючи його надзвичайно важливим. Так в Обіжнику про впорядкування курсів української мови від 2 серпня 1918 р. вказувалося протягом чотирьох місяців, починаючи з 15 серпня, упорядкувати для співробітників, які мають стосунки з діловодством, на державні кошти, курси української мови. Борис Бутенко вимагав надсилати йому особисто списки тих співробітників залізниць, які не будуть вивчати української мови, зазначаючи при цьому, *«по яких причинах кожен співробітник її не вчив»*.

Письменник Б. Антоненко-Давидович у нарисі «Київ гетьманський» зі своєї автобіографічної тетралогії «Що коштує чорний хліб» згадував, як він наприкінці серпня 1918 р. їхав потягом з Харкова до Києва так: *«На всіх вагонах впадають в очі свіжі написи білою фарбою: на товарних –*

Україна (Ukraine), на пасажирських – Лівобережна залізниця. Ці написи мають надати вагонам новітнього вигляду, а пасажирам дати відчуття, що вони їдуть у «рідному» поїзді, чи так – у рідній вагоні, як перейменувала дотеперішній поїзд-потяг термінологічна комісія гетьманського міністерства шляхів. Ці написи українською мовою на залізниці, де панувала досі тільки російська мова, справляють ... враження».

Такий підхід до вирішення питання прискорив процес українізації служб Міністерства шляхів і згодом дав задовільні результати. Зокрема, наприклад, як констатували російські «Известия», вже до 5 вересня 1918 року «на всіх станціях українських залізниць вивішено їхні назви українською мовою».

Логічним продовженням довершення справи українізації установ Міністерства стало запровадження, поряд з загальноосвітніми, обов'язкових спеціальних курсів української мови для робітників, що працюють у сфері шляхів сполучення. В Обіжнику «Про упорядкування курсів української мови» від 2 серпня 1918 р. з цього приводу Б. Бутенком зазначалося:

«З огляду на те, що діловодство на шляхах повинно провадитись на державній українській мові, прохаю зробити розпорядження, аби всі керуючі, порозумівшись з організаторами курсів, і українськими культурно-просвітніми організаціями, на протязі чотирьох місяців, починаючи з 15 серпня, упорядкували для співробітників, які мають стосунки з діловодством, на державні кошти, курси українознавства».

Одночасно з просвітницькими заходами в справі українізації служб Міністерства, застосовувалися і більш жорсткі міри у боротьбі з антиукраїнськими елементами. Найбільш запеклі українофоби звільнялися з посад без права повернення на минуле місце праці. Так, наприклад, на жовтень 1918 р. було звільнено з роботи без права повернення на залізницю 42 службовці Південно-Західної залізниці «за те, що вони відмовилися вивчати українську мову», повідомляли «Известия». Безперечним є те, що така політика істотно вплинула на темпи українізації в міністерських інституціях.

Утім, нерідко намагання якнайшвидше українізувати урядові установи країни у Б. Бутенка набували вкрай загострених мірил, що не завжди розподілялися керівниками інших окремих міністерств держави. Прикладом цьому є конфлікт на рівні міністерств, який виник з приводу урядового листування. Справа була в тім, що у відповіді (досить іронічній) на отриманий від Міністерства торгівлі і промисловості папір російською мовою, Міністерство шляхів (безумовно, з розпорядження Б. Бутенка) відповіло французькою. У відповіді зазначалося, що

Свідоцтво, видане Миколою Силичу про закінчення курсів українознавства та складання іспиту з української мови при Коятинській вищій хлоп'ячій залізничній школі

Микола Томенко

Розділ 19: Українська Академія Наук: міфи і правда про історію створення

Творення національної Академії Наук було складовою освітньої політики Української держави Павла Скоропадського.

Уже в червні 1918 року засновано Комісію для вироблення Законопроекту про заснування Української Академії Наук. Головою призначено Володимира Вернадського, членами – Дмитра Багалія, Михайла Грушевського, Агатангела Кримського, Богдана Кістяківського, Михайла Туган-Барановського та інших.

9 липня 1918 року відбулися перші збори цієї Комісії. На засіданні виступив Міністр освіти Микола Василенко, наголосивши, що:

«Утворення Української Академії Наук має велике національне значення, бо ще й досі є багато людей, які скептично й з насмішкою відносяться до українського руху та відродження, не маючи віри в життєві сили українського народу, не вважають можливим розвиток української мови й науки. Для тих, хто вірить в життєздатність українського народу, для кого відродження його – це "свята святих", для тих утворення Академії наук має величезну вагу, являється національною потребою, черговим завданням».

Комісія працювала протягом 9 липня – 17 вересня й за цей період підготувала відповідні документи для заснування Академії.

Статут Української Академії Наук визначав таку місію та головні завдання:

«1. Українська Академія Наук у Києві є найвища наукова державна установа на Україні, що перебуває в безпосередньому віданні Верховної Влади.

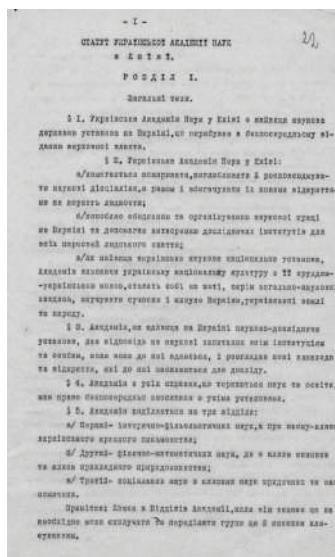
2. Українська Академія Наук у Києві:

- а) намагається поширювати, поглиблювати і розповсюджувати наукові дисципліни;*
- б) пособляє об'єднанню та організуванню наукової праці на Україні та допомагає витворенню дослідчих інститутів для всіх паростей людського знання;*
- в) як найвища українська наукова установа, Академія Наук ставить собі на меті, окрім загальних наукових завдань, виучувати сучасне і минуле України, української землі та народу».*

За Статутом Академія мала утворити три відділи: історико-філологічний, фізико-математичний та соціальних наук з відповідною кількістю науковців (на історико-філологічному відділі – 22 академіки, на фізико-математичному – 30, а на соціальних наук – 20). Загалом – 72 академіки.

Процедура обрання академіком починалася з обговорення на засіданні відповідного відділу, де треба було надати фахові рекомендації двох науковців, а вже потім на загальному зібранні ухвалювалося остаточне рішення, яке затверджувалося Гетьманом України.

За даною системою першими академіками було обрано 12 осіб, по 4 на кожен відділ. Це були найавторитетніші вчені, які становили реальну наукову еліту тодішньої України.

Першими академіками історико-філологічного відділу стали:

Дмитро Багалій (історія України), Агатангел Кримський (арабо-іранська філологія), Микола Петров (історія українського письменства), Степан Смаль-Стоцький (українська мова);

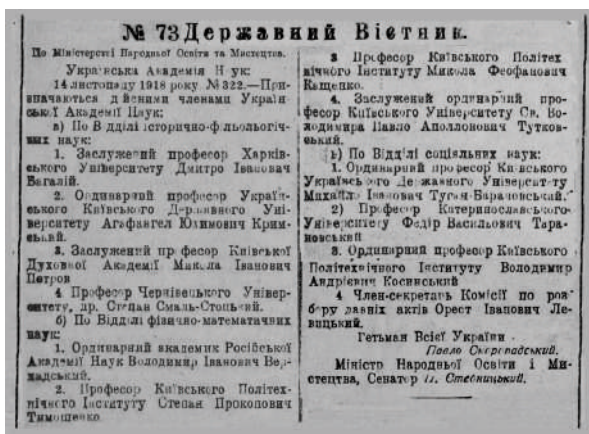
фізико-математичного відділу:

Володимир Вернадський (мінералогія), Михайло Кашенко (акліматизація), Степан Тимошенко (технічна механіка), Павло Тутковський (геологія);

відділу соціальних наук:

Михайло Туган-Барановський (теоретична економіка), Орест Левицький (звичаєве право України), Володимир Косинський (сільське господарство), Федір Тарановський (порівняльна історія права).

У системі Академії також планувалося утворення та діяльність таких інституцій: Національної бібліотеки, Астрономічної обсерваторії, хімічної лабораторії, Фізичного інституту, Національних зоологічного, ботанічного, геологічного, мінералогічного, астрономічного музеїв, Ботанічного саду, Фізико-географічного інституту та Інституту фізики, Інституту прикладної механіки та хімії, біологічної станції на Азовському морі...

падський: «...перед тим як відкрити Українську Академію Наук, ми довго обмірковували, хто мав бути її головою. Я був такої думки – та й усі зі мною погоджувалися – що це високе і почесне місце належить в Україні тільки Грушевському. Грушевського я завжди високо цінував як найбільшого нашого історика, поважав за його хоробрість, про яку мені доводилося не раз чути...

...Думалося мені, що коли він зайняв місце голови Академії, то зміг би принести велику користь українській науці... Тому я прохав прозондувати ґрунт, якби він до такої пропозиції поставився. Відповідь була категорично негативна».

Проте найбільше відтерміновували час відкриття Академії політичні питання.

В Україні виникла урядова криза. Відтак Микола Василенко був призначений керівником вищого судового органу України – Державного сенату, а від 24 жовтня новим міністром освіти став Петро Стебницький.

Нарешті 14 листопада 1918 року Українську Академію Наук офіційно відкрито та обрано президентом Володимира Вернадського, вченим секретарем – Агатангела Кримського, а згодом головою історико-філологічного відділу обрано Дмитра Багалія, фізико-математичного відділу – Миколу Кащенко, а відділу соціальних наук – Михайла Туган-Барановського. 30 листопада 1918 року гетьман Павло Скоропадський затвердив кадрові рішення Академії. Нагадаю, що для забезпечення діяльності головної наукової інституції Української Держави передбачалося виділити близько 870 тисяч карбованців.

На жаль, грандіозні плани часів Гетьманату Павла Скоропадського по розбудові Української Академії Наук не вдалося реалізувати, бо вже 14 грудня 1918 року гетьман підписав Акт зречення влади.

Цікаво, що в радянській історичній літературі, зокрема, в «Большой Советской энциклопедии», стверджувалось, що Українська Академія Наук «основана в 1919 году после победы на Украине советской власти».

Якщо нині з датою заснування Академії вже розставлено всі крапки на ї, то домінування в українській історичній літературі російсько-радянської доктрини творення Української Академії Наук та міфологізації «визначальної ролі» виключно Володимира Вернадського у цьому процесі залишається дотепер. Історична правда полягає в тому, що Володимир Вернадський зробив певний внесок на організаційному етапі утворення Академії. Однак він був прихильником концепції створення Академії як дослідницького центру із домінуванням досліджень природничо-прикладного характеру. Натомість під тиском А. Кримського, Д. Багалія, О. Левицького, М. Василенка та інших гуманітарна складова отримала пріоритетне місце в Академії. Історико-філологічний відділ став найвпливовішим і авторитетнішим серед усіх трьох відділів Академії. Більше того, В. Вернадський бачив Українську Академію Наук не як незалежну національну, а як автономну регіональну інституцію в системі Російської академії, за аналогією із Сибірською. У мовному питанні Володимир Вернадський відстоював двомовний підхід, за яким російська мова мала б бути другою офіційною мовою. Саме тому Вернадський, як послідовний

прихильник доктрини «единой и неделимой России», відмовився стати громадянином Української держави у 1918 році.

Тож, мусимо завдячувати проукраїнській більшості творців Академії на чолі з Агатангелом Кримським, які узаконили та створили саме національну за характером і державну за формою діяльності наукову інституцію в часи Української держави Павла Скоропадського.

Після приходу в Київ А. Денікіна (політику якого всіляко підтримував Володимир Вернадський) було запропоновано перетворити Українську Академію Наук у філію Петроградської АН або в приватне наукове товариство. За зміни обставин очільник Академії Вернадський переконував денікінську владу все ж зберегти Українську Академію, бо інакше відбудеться остаточний розрив української та російської культур і переможе або суто український самостійницький підхід в Києві, або пропольський чи пронимецький на еміграції.

Парадоксально, але факт, що протягом всього радянського періоду Академія Наук України діяла у відповідності до пропозицій та мрій саме Вернадського: вона стала однією із багатьох регіональних та двомовних складових Радянської, в розумінні Російської академії наук.

Саме в цей час закріпився і міф про Володимира Вернадського як єдиного і головного творця Академії Наук України, а в 1988 році головній Національній бібліотеці України присвоюється його ім'я.

Хоча вже в 1919 році він переїздить до Криму на посаду ректора Таврійського університету, а в 1921 році повертається до Петрограда, де очолює Радієвий інститут.

Натомість Агатангел Кримський присвячує творенню та збереженню Академії Наук всі свої сили і все своє життя. Наталка Полонська-Василенко у своїй монографії про історію Української Академії Наук справедливо зауважує: «Він (Кримський) подарував Академії свою кошову бібліотеку (нині в колекції, що зберігається в Національній бібліотеці нараховується близько 14 тисяч 500 книг із приватної книгозбірні Кримського), і весь час проводив в Академії, вникаючи в кожну дрібницю її життя. А.Ю. Кримський виявив себе гнучким дипломатом і добре використовував різні ситуації на користь Академії. Участь А. Ю. Кримського в житті Академії була така велика, що в Києві жартували, називаючи Академію не «українською», а «кримською».

У 30-х роках Агатангел Кримський був усунутий від науково-викладацької діяльності, а його твори заборонені до друку. А в 1941 році 70-річного визначного українського вченого звинуватили в «антирадянській націоналістичній діяльності» та ув'язнили до тюремної лікарні в Кустанаї, де за офіційною радянською версією він і помер 25 серпня 1942 року. Водночас є історики, які стверджують, що Кримський помер там від тортур.

Агатангел Кримський

Майже одночасно, у 1943 році, приласканий радянською владою Володимир Вернадський отримав Сталінську премію 1 ступеня.

Визначного вченого, письменника, поліглота Агатангела Кримського буде реабілітовано лише в 1960 році, а влада вже незалежної України досі не спромоглася видати повну академічну збірку його творів та від-реставрувати родинний будинок у Звенигородці, що на Черкащині.

Натомість 28 жовтня 2019 року очільниця Національного банку України – Гончарова із посиланням на пропозиції Інституту історії, Інституту національної пам'яті... ухвалює рішення про випуск купюри номіналом 1 000 гривень з портретом лауреата Сталінської премії Володимира Вернадського.

Тож нині мусимо вивчати і пропагувати правдиву історію про творення Української Академії Наук та про її батьків-засновників.

Література:

Дорошенко Д. *Історія України 1917-1923 рр.* – Т. 2: *Українська Гетьманська держава 1918.* – Нью-Йорк, 1954.

Полонська-Василенко Н. *Українська Академія наук (Нарис історії).* – Ч. 1: 1918-1930. – Мюнхен, 1950.

Грич І. *Володимир Вернадський. Між російським і українським берегами // Історична правда.* – 2019. – 25 червня.

Микола Томенко

Розділ 20: «Легідна українізація» у сфері освіти

Серед завдань гуманітарної політики Української Держави доби Павла Скоропадського творення національної системи освіти було одним із найважливіших. Розпочати ж урядовці планували із підготовки національно свідомих і патріотичних вчителів та із процесу всеохоплюючої за змістом, але обережної, «легідної» за формою українізації всієї сфери освіти. У реалізації такого надскладного світоглядного плану ключова роль відводилася Міністерству освіти.

Тогочасний міністр освіти Микола Василенко 5 травня 1918 року запропонував гетьману Скоропадському такий План роботи міністерства:

1. Українізація школи.
2. Заснування українських університетів.
3. Заснування Української академії наук.
4. Заснування Національної бібліотеки.

Освіта, наука і культура стали беззаперечними пріоритетами не лише у діяльності Уряду, а й самого Павла Скоропадського. Ось як про місію освіти в Україні говорив гетьман на зустрічі зі слухачами учительських курсів:

«...Весь час об'єднаного життя України з Московщиною можна назвати тяжким 250-літнім ярмом національної неволі українського народу. На протязі цього довгого часу московська політика помосковлення й централізму зробила те, що український нарід забув, хто він і чії ми діти. Дійшло навіть до того, що більшість синів України соромились назвати себе Українцями, вживати свою рідну мову, уважаючи її за мову мужицьку, навіть носити свої національні призвища...

...Коли український народ переконався про потребу міцної влади, яка змогла б забезпечити українському народові вільний розвиток його духовних культурних сил, – я, як вірний син України, примушений був послухати голосу народу та свого серця й узяти всю державну владу в свої руки. Прохаю пам'ятати, що не задля себе взяв я цей важкий тягар, а задля користи українського народу. Я висловлююся так: «не про себе турбуюсь я, а про те, щоб жила вільна й незалежна самостійна Україна».

Народні потреби мені добре відомі і я пороблю всі заходи, щоб утворити краще його життя. Вас же, панове, прохаю, коли роз'їдетеся на свої посади, прикласти весь свій розум і любов до Неньки України на те, щоб підняти рідну національну школу як найвище, розуміючи, що тільки освіта допоможе народові використати ті багатства, котрі сховані як у нас самих, так і у всій Українській Державі, і що тільки вона допоможе народові вийти на кращий, спокійний і рівний шлях життя.

...Прохаю пам'ятати, що я не той, хто багато обіцяє і нічого не дає, а той, хто працює мовчки, маючи своєю метою тільки щастя народу, українського народу. Єдиний, незалежний, вільний Україні слава!»

Тож план гуманітарної політики було затверджено керівником Української Держави і розпочалася активна робота по його втіленню в життя.

Міністерство освіти розпочало свою діяльність із українізації так званої нижчої школи та реорганізації єдиної школи. Першою справою було відкриття курсів для вчителів середніх і вищих початкових шкіл. Лише на потреби перепідготовки вчителів з курсів українознавства відповідним Законом від 2 червня 1918 року було передбачено коштів у сумі 2 мільйони 184 тисячі 790 карбованців, а вже 3 червня додано ще один мільйон карбованців на «негайні потреби по справах освіти».

Павло Скоропадський

Уряд також передбачив майже 89 мільйонів карбованців на утримання нижчих початкових шкіл в Україні в 1918 році та суттєво збільшив оплату праці вчителів.

Для утримання та на відкриття нових Вищих початкових шкіл асигновано владою ще майже 21 мільйон карбованців.

Справу українізації шкільної освіти доречно означити як «помірковану або лагідну українізацію». Міністерство освіти планувало такий алгоритм дій:

- у вищих початкових школах, які в минулому році (за часів Центральної Ради УНР) перейшли на українську мову викладання, а також у тих, які відкриті цього року, передбачалося викладання ВСІХ предметів українською мовою;
- у діючих вищих початкових школах, де діти українців складали понад 50 відсотків, ВСІ предмети в першому класі мали викладатися українською мовою;
- у старших класах цих шкіл планувалося також здійснити перехід на викладання українською мовою в залежності від можливостей та рівня підготовки протягом 1918–1919 навчального року до викладання всіх дисциплін українською мовою;
- в інших вищих початкових школах обов'язково включити до навчальної програми дисципліни з українознавства (українська мова, історія, географія України) і почати викладання українською там, де є можливість і готовність вчителів та школярів.

Микола Василенко

Що стосується середньої школи, то Міністерство освіти на чолі з Миколою Василенком продовжило політику своїх попередників із Уряду Української Народної Республіки і надавало пріоритет відкриттю нових українських гімназій із паралельною поступовою українізацією старих російських середніх шкіл. Тож у багатьох українських містах та містечках розпочалося відкриття нових українських гімназій. Лише протягом літа 1918 року в Україні було відкрито 54 гімназії, зокрема 18 – на Київщині, 6 – на Поділлі, 5 – на Харківщині, 3 – на Катеринославщині... Одночасно розпочали свою діяльність 50 нових державних українських середніх шкіл. Із них було 40 гімназій і 10 реальних шкіл. Географія

українських шкіл була широкою від Києва, Одеси і Харкова до Курщини і Гродненщини.

Усього за час існування Гетьманату Павла Скоропадського було відкрито близько 150 нових українських гімназій.

Серед інших ініціатив влади на підтримку національної освіти та формування національної свідомості варто згадати й заснування

350 державних стипендій для талановитих незаможних учнів. Ці стипендії були іменними, тобто мали на меті ще й пропагування життя і творчості українських визначних громадських діячів, письменників, митців і вчених, розпочинаючи Григорієм Сковородою, Тарасом Шевченком, Лесею Українкою, Іваном Франком і завершуючи Михайлом Старицьким і Миколою Лисенком.

Для так званих старих російських середніх шкіл у відповідності до Закону «Про обов'язкове навчання української мови й літератури, а також історії та географії України по всіх середніх школах» від 1 серпня 1918 року вводилося обов'язкове викладання української мови і літератури не менше трьох годин щотижнево в перших 5-ти класах, а в двох останніх класах – не менше 2-х годин щотижнево. Історію та географію України – відповідно не менше 2-х годин щотижнево.

Плани реформування системи української вищої освіти запропонувала комісія у справі вищих шкіл і наукових інституцій. Першим кроком стало перетворення Народного Українського Університету в Києві на Державний Український Університет. Павло Скоропадський у своїх «Спогадах» доволі категорично напише про діяльність своїх попередників в освітній сфері:

«За Центральної Ради було створено Народний університет, але це була пародія вищого навчального закладу.

...Відкриття нового, добре обладнаного українського університету я вважав вкрай потрібним...

Я призначив комісію на чолі з П. Я. Дорошенком для пошуку належного приміщення. Вона зупинилася на чудовій будівлі артилерійського училища, яке будувалося. Оскільки таке училище вже було в Одесі, то ще одне в Києві було б зайвим... Тож університет визначили розмістити в чудовій будівлі, нічим не гіршій, якщо не кращій, ніж у багатьох старих університетів».

[Тут і далі переклад з російської автора]

Варто зауважити, що Павло Скоропадський мав на увазі, що під Університет передавалися всі приміщення вже майже збудованого Артилерійського училища, а це, окрім головної будівлі, ще 5 більших і 15 менших корпусів із площею в 26 десятин.

17 вересня 1918 року було ухвалено відповідний Закон, в якому, зокрема, зазначалося:

«З першого липня 1918 року Київський Народний Університет, який відкрито п'ятого жовтня 1917 р. в складі трьох факультетів перетворити на Київський Державний Український Університет в складі чотирьох факультетів: історико-філологічного, фізико-математичного, правничого і медичного.

Викладовою мовою в Київському Державному Українському Університеті є мова українська.

Примітка: По проханню факультетів з дозволу Міністра Народної освіти в окремих випадках можливе читання лекцій і російською мовою».

Всі студенти Народного Університету автоматично зараховувалися студентами Державного Університету із визнанням попередньо прослуханих лекцій та складеними іспитами. Також отримували право на переведення і вільні слухачі Народного Університету (ставали вільними слухачами).

Після внутрішнього облаштування корпусів, 6 жовтня відбулося урочисте відкриття Державного Університету. На період діяльності вузу до 1 січня 1919 року Рада Міністрів передбачила фінансування у розмірі 1 мільйона 375 тисяч карбованців.

Першим ректором Університету затверджено відомого літературознавця, професора в Українського народному університеті Теоктиста Сушицького.

Для розуміння місії Університету у розбудові Української Держави варто процитувати фрагмент виступу її очільника Павла Скоропадського на урочистому відкритті Університету:

«Панове!

В сьогоднішній день, коли ми кладемо найбільшу основу української культури й науки, ми повинні перш за все з вдячністю згадати про тих історичних діячів, які у свій час також прямували до цієї високої мети. Імена Гетьманів: Сагайдачного, Богдана Хмельницького, Виговського, Дорошенка, а особливо Мазепи, як побірників і заступників народньої освіти на Україні, повинні назавжди залишитися на сторінках історії українського національного самопізнання.

З свого боку, йдучи тим самим шляхом, я обіцяю доложити всіх сил своїх для того, щоб допомагати розвиткові й процвітанню цього нового храму науки».

Зауважимо також на виступі Міністра освіти Миколи Василенка, який подякувавши Гетьману за підтримку, сказав, що «...3 000 студентів, з яких 99 % – українці, це ж такий національний моноліт, який дає нам надію на успіх».

Другим Університетом створеним за часи Гетьманату став Кам'янець-Подільський Державний Український Університет. У відповідності до Закону, що його підготувала Рада Міністрів, а затвердив гетьман, Університет теж мав 4 факультети. Першим ректором Кам'янець-Подільського Університету призначено відомого мовознавця, історика церкви, члена Центральної Ради УНР, професора Івана Огієнка. Урочисте відкриття вузу відбулося 22 жовтня 1918 року.

Символічно, що цей Університет і нині активно працює та носить ім'я свого першого ректора Івана Огієнка.

Як бачимо, українізація освіти в період Української Держави Павла Скоропадського була важливою складовою державної політики. Вона проводилася послідовно, хоч і доволі обережно, проте це дає всі підстави стверджувати, що звинувачення Гетьманату в так званій антиукраїнській політиці – це ще один міф!

Література:

Дорошенко Д. *Історія України 1917–1923 рр.* – Т. 2: *Українська Гетьманська держава 1918.* – Нью-Йорк, 1954.

Полонська-Василенко Н. *Українська Академія наук (Нарис історії).* – Ч. 1: 1918–1930. – Мюнхен, 1950.

Останній Гетьман. Ювілей збірник пам'яті Павла Скоропадського 1973–1945. – Київ, 1993.

Скоропадський П. *Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918.* – Київ – Філадельфія, 1995.

Павло Гай-Нижник

Розділ 21: Світоч народної освіти на Поділлі

Іван Огієнко

Заснування Кам'янець-Подільського Державного Українського університету стало, без перебільшення, непересічною подією в освітньо-культурницькому поступі Української Держави 1918 року і мало величезне значення для розвитку вищої національної школи на Правобережжі.

Ініціативу щодо відкриття у Кам'янці на Поділлі вищого навчального закладу було виявлено патріотично настроєними членами міської думи в січні 1918 року. До міста прибула від Міністерства народної освіти УНР делегація з Києва для вивчення ситуації на місці. Після гетьманського перевороту 29 квітня 1918 року на чолі з Павлом Скоропадським справу відкриття університету було поставлено на вищий державний рівень.

Як згадував потім П. Скоропадський, тодішній міністр народної освіти та мистецтва М. Василенко «за цю справу (заснування Кам'янець-Подільського Державного Українського університету) взявся ревно, майже з юнацьким, можна сказати, запалом».

Велика заслуга в заснуванні університету в Кам'янці-Подільському належить Іванові Огієнку, який провадив підготовчу роботу безпосередньо на місці, постійно підтримуючи тісний контакт з Києвом. Вирішальну роль за тих умов відігравала, звичайно ж, позиція самого Гетьмана, який зосереджував у своїх руках всю повноту державної влади в Україні.

Справами заснування перших українських університетів займалася спеціально створена урядова Університетська комісія. Вже в червні 1918 року зі столиці на Поділля виїхала нова делегація на чолі з професором П. М. Бучинським. Тоді ж Кам'янець як представник Міністерства освіти та Університетської комісії відвідав Іван Огієнко. Він провів переговори з Головою Міської Управи С. Карпенком, повітовим старостою

А. Подернею та міським старостою Кисельовим. У заснуванні університету значну роль відіграла широка громадськість Подільського краю, місцеві «Просвіта», «Подільське Церковно-Археологічне Товариство Природознавців», а також відомі діячі вірменської, польської, єврейської громад міста. До урядових асигнувань на відкриття університету додалися й зібрані пожертви мешканців міста та краю. Згадуючи в еміграції труднощі, що передували відкриттю вищих навчальних закладів у Києві та Кам'янці, П. Скоропадський відмітив цю допомогу подолян, зазначаючи, що «з Кам'янець-Подільським університетом справа обійшлася значно легше, так як там і місто, і все суспільство пішло назустріч».

Після повернення до Києва професорська Рада Українського Народного Університету неофіційно обрала Івана Огієнка ректором Кам'янець-Подільського університету, після чого в липні він знову приїздить до Кам'янця. Почалася фаза практичних робіт щодо влаштування приміщень та запрошення викладачів. Того ж місяця І. Огієнко разом з ректором щойно заснованого першого Державного Українського університету в Києві Ф. Сушицьким були прийняті П. Скоропадським. У зв'язку з нестачею матеріальної бази, на початку серпня 1918 року Гетьман розпорядився виділити Кам'янецькому університету необхідне майно з місцевих демобілізаційних сховищ. Згодом, Скоропадський з цього приводу згадував, що «такі директиви легко було давати, та в хаотичних умовах 18-го року в Україні – дуже важко було їх здійснювати». Проте, що стосується освітнього почину у Кам'янці, Гетьман відзначив, що «проф. І. Огієнко зміг зовсім тихо цілий університет створити, являючись до мене з готовими обґрунтованими доповідями, і я ні разу ні в чім йому не відмовив, чому Кам'янецький Університет став такий міцний і багатий». Взагалі, в процесі підготовки відповідних документів щодо заснування університету на Поділлі ускладнень не виникало ні в Університетській Комісії, ні на засіданнях Ради Міністрів, оскільки Гетьман швидко перейнявся ідеєю створення у Кам'янці вищого навчального закладу європейського рівня.

17 серпня 1918 р. глава держави затвердив урядовий закон про заснування у Кам'янці Державного Українського університету, в якому, зокрема, зазначалося:

«1. Заснувати з 1 липня 1918 року в місті Кам'янці-Подільському Державний Український Університет в складі чотирьох факультетів, причому в 1918 році відкрити в цьому Університетові факультети: історико-філологічний та фізико-математичний з двома відділами – математичним та природничо-історичним».

Викладання велося українською мовою. Винятком були лише окремі випадки, спеціально дозволені Міністерством освіти. Одночасно розпо-

чалася підготовка до створення кафедр польської та єврейської літератури й історії.

Тож цілком зрозумілою була радість у ті дні І. Огієнка, коли у телеграмі до професора Бучинського він написав: «Гетьман затвердив Університет. Слава Країні. Слава робітникам щирим. Скоро приїду, привітаю місто». Огієнко прибув до Кам'янця у вересні з метою прискорити процес підготовки приміщень та матеріально-технічної бази, оскільки Університетська Комісія зіткнулась тут із серйозними проблемами. Він одразу ж звернувся за допомогою до Гетьмана, який прийняв його у себе 1-го та 2-го жовтня. В результаті їхніх бесід з'явилися розпорядження Скоропадського: «п.Молову. Прошу Вас всім, чим можна, допомогти Кам'янець-Подільському Державному Університету і видати йому по змозі всього, чого він просить. Коли тільки на це єсть яка перешкода, прошу зайти до мене і докласти про це мені для остаточного мого рішення справи. Цьому Університетові я надаю величезне політичне і культурне значення. Павло Скоропадський. 2.X.1918 р. Київ»:

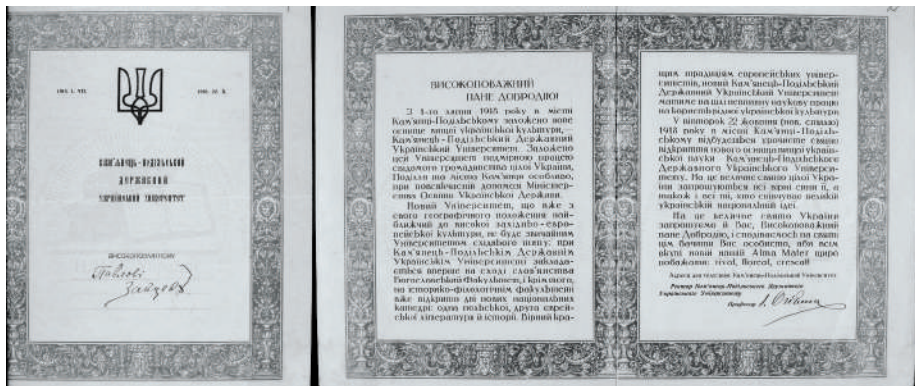
«Міністру Земельних Справ. Прошу Вас прийняти на увагу це прохання. Павло Скоропадський. 2.X.1918 р. Київ».

У жовтні 1918 р. Кам'янецький університет отримав свого першого офіційного ректора. Ним став професор І. Огієнко:

Міністерство Народної Освіти й Мистецтва.

12 жовтня 1918 року. № 167. – Професор Київського Державного Українського Університету, приват-доцент Університету Св. Володимира Іван Іванович Огієнко командірується з 1-го липня 1918 року на два роки для виконання посади Ректора Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету, залишаючись на відповідних посадах у Київському Державному Українському Університеті і в Університеті Св. Володимира, без отримання платні в останніх.

**Управляючий Міністерством Освіти й Мистецтва,
Сенатор М. Василенко.**

Запрошення ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету І. Огієнка директорів Департаменту загальних справ Міністерства освіти УНР П. Зайцеву на відкриття новоствореного закладу.

Тоді ж наказами Міністра Освіти за номерами 165 та 168 на викладацьку роботу у Кам'янець-Подільський Університет було призначено чимало відомих фахівців, зокрема, професори П. Бучинський, В. Біднов, К. Широцький, Л. Белецький, В. Петров, М. Драй-Хмара, доктор І. Крип'якевич. Проте, незважаючи на відчутну державну підтримку, новостворений навчальний заклад не мав необхідної науково-літературної бібліотеки. У зв'язку з цим ректор І. Огієнко звернувся через пресу за допомогою до громадськості. Місцева газета «Свято Поділля» надрукувала таке його звернення:

Відозва п. Ректора

Кам'янець-Подільського Університету до громадянства.

/.../ Знаючи повсякчасну прихильність Вашу до культури, звертаюся до Вас з щирим проханням прикласти і свою долю до збудування нового культурного огнища і подарувати в Бібліотеку Кам'янець-Подільського Державного Університету всі Ваші праці.

/.../ Коли б у Вашій власній бібліотеці знайшлися непотрібні Вам дублети, ласкаво прошу продати їх Університетові.

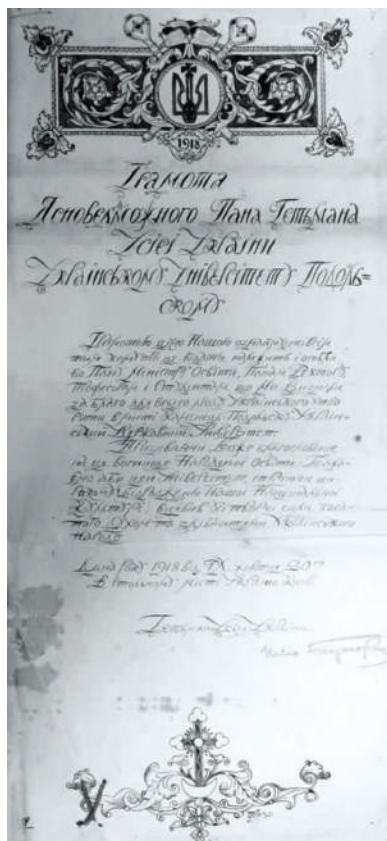
Відкриття Кам'янець-Подільського
державного українського університету.
22 жовтня 1918 року

На прохання І. Огієнка відгукнулося чимало людей, і невдовзі до університетської бібліотеки надійшло 1 тис. 686 дарованих книг, багато з яких були букіністичними цінностями...

Урочисте відкриття Університету відбулося 22 жовтня 1918 року і перетворилося у справжнє свято.

В університетській церкві пройшла спеціальна літургія, після чого особистий посланець Скоропадського, генерал-хорунжий Лібов зачитав Грамоту:

«Грамотою цією нашою ознаменуємо всім тим, кому то це належить,

Відкриття Кам'янець-Подільського
державного українського університету.
22 жовтня 1918 року

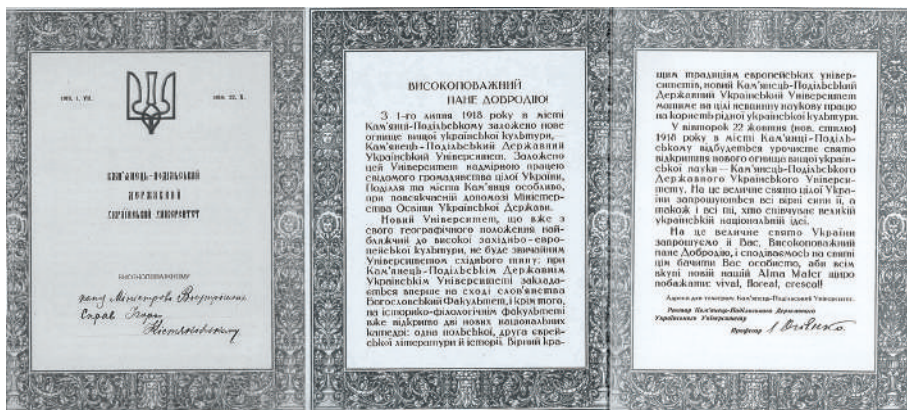
відродженню Нашої Національної Культури, виявив усі творчі сили багатого духом та здібностями Українського Народу.

Дана Року 1918 від Р.Х. жовтня 20-го в стольному місті України Києві».

З першого листопада в університеті розпочалися навчальні студії, а вже 20 листопада гетьманом було затверджено закон про подальше розширення університету, а саме про заснування у його складі юридичного факультету. Однак незабаром Українську Гетьманську Державу було зруйновано, а Павло Скоропадський 14 грудня 1918 року склав свої повноваження, залишивши у спадок українському народу Кам'янець-Подільський Державний Український Університет. Нині правонаступником гетьманського університету є Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка.

і особливо Пану Міністру Освіти, Панам Ректору, Професорам і Студентам, що ми визнали за благо для всього люду українського утворити в місті Кам'янці-Подільському Український Державний Університет.

Призиваючи Боже благословеніє на це огнище Народної Освіти, бажаємо, аби цей Університет, сприяючи широкому

Література:

Гай-Нижник П. Вогнище народної освіти на Поділлі // Освіта. – 1996. – № 73–74. – 25 грудня. – С. 4.

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Перші 100 років поступу / [авт. кол.: С. А. Копилов, О. М. Завальнюк, О. Б. Комарницький та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2018. – 208 с.

Завальнюк О. М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917–1921 рр.). – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – 644 с.

Копилов С., Завальнюк О. Першопроходець: Іван Огієнко освітянин, будівничий, ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету: відкрита лекція. – Кам'янець-Подільський: Друкарня «Рута», 2018. – 60 с.

Микола Томенко

Розділ 22: Релігійна політика в Українській Державі

Питання становища Церкви і місця релігії в Українській Державі було важливим як для Ради міністрів, так і для гетьмана. Недаремно ж Павло Скоропадський у своїх «Спогадах» кілька разів звертається до релігійного питання в тодішній Україні. Своє ставлення до православ'я він описує таким чином:

«...Особисто я – глибоко віруючий православний християнин. Безмежно прихильний до нашого православ'я, проте не можу без щирого жалю дивитися на те, в що перетворилася наша Церква завдяки бурливій політиці, яку вела стара урядова Росія щодо неї. Віра задущена, вбито все живе, святе в нашій релігії, загублено, а залишилася якась мервецька, холодна обрядова сторона. На чолі церкви стояли і стоять до сьогодні чиновники...

Потрібно, щоб всі, без винятку, церковні справи вирішувалися у нас, зв'язок із Московською церквою повинен бути духовний в особі патріарха. Потрібно, щоб все вище духовенство призначалося із місцевих людей, потрібно воскресити православ'я, запалити серця наші любов'ю до віри, як це було у нас в старину, а це можливо лише коли люди, які стоять на чолі, будуть жити інтересами народу і будуть близькими до народу...»

(переклад автора)

Прикметно, що серед Законів, які складали «Закон про Тимчасовий Державний устрій України» другим йде документ «Про Віру». Він скла-

Павло
Скоропадський

дається із 2-х статей: 9-ї та 10-ї. Стаття 9 визначає, що «Первенствующа в Українській Державі віра є християнська, православна», а стаття 10, що «Всі неналежні до православної віри Громадяне Української Держави, в також всі мешканці на території України користуються кожний повсе-місно свободним відправленням їх віри і богослуження по обряду своїй».

Однак реалізувати державницьку релігійну політику, як описував Павло Скоропадський та визначало законодавство, на практиці виявилося вкрай складно.

Принагідно нагадаємо, що за часів Центральної Ради було ухвалено рішення не створювати спеціальне Міністерство у справах релігій. Натомість, прихильники українського церковного руху ініціювали проведення Всеукраїнського церковного Собору, який розпочав свою роботу 7 січня 1918 року. На з'їзд було обрано 279 делегатів, а почесним головою Собору став Київський митрополит Володимир. Однак було очевидно, що вплив прихильників московського патріарха серед тодішніх ієрархів та священників в Україні був доволі сильним і на Соборі вони матимуть більшість.

Тим не менш Собор розпочав свою роботу, створив 6 секцій та почав проводити пленарні засідання. На одному із них, 14 січня, професор Іван Огієнко виступив із доповіддю «Відродження Української церкви», в якій запропонував план українізації церковного життя. Загалом Собор не встиг ухвалити жодного важливого рішення, бо більшовики під орудою Муравйова захопили Київ, а митрополит Володимир був замордований.

Відновлення діяльності Собору відбулося вже за часів Гетьмана-ту Павла Скоропадського. Як ми вже зазначали раніше, Українська Держава часів Скоропадського відповідально поставилася до церковного питання. Окрім законодавства щодо важливого місця релігії, було спочатку створено Департамент, а в травні 1918 року – окреме Міністерство ісповідань. Посаду міністра було запропоновано відомому історичу церкви, письменнику і громадському діячеві Олександру Лотоцькому. Однак він відмовився, посилаючись на «соціально-політичні обставини, в яких відбувався гетьмансько-державний переворот».

Тож першим міністром ісповідань став професор Київського університету Святого Володимира Василь Зіньківський. Новий міністр, хоча й вважався більш поміркований у справі українізації церкви, аніж Іван Огієнко чи Олександр Лотоцький, все ж розпочав роботу з підготовки української церковної автокефалії. Він був проти радикального сценарію – негайного проголошення автокефалії урядовим рішенням. План міністра був іншим:

- організація Церкви на засадах автономії;
- підготовча діяльність щодо отримання автокефалії;
- перемовини із вселенськими патріархами про визнання української автокефалії;

Василь
Зіньківський

– проведення осінньої сесії Церковного Собору для проголошення автокефалії.

Для цього Василь Зінківський розпочав роботу з відновлення діяльності Всеукраїнського церковного собору. Категоричним противником цього виступив проросійськи налаштований єпископат на чолі з митрополитом Антонієм, якого 19 травня було обрано митрополитом Київським на Єпархіальному з'їзді.

20 червня 1918 року відкрилася літня сесія Всеукраїнського церковного собору, проте прихильники українізації та проголошення автокефалії української церкви становили меншість на Соборі. Відповідно до такого розкладу сил 9 липня було ухвалено й відповідний за змістом «Статут про тимчасову найвищу управу православної церкви на Україні». Він розпочинався визначенням, що *«Православна Церква на Україні, найвища тимчасова управа якої організовується на основі автономії, перебуває в канонічному зв'язку з Патріархом Всеросійським»*. Російський патріарх затверджує Київського митрополита і статут Православної церкви на Україні, приймає скарги на нього і має право вищого апеляційного суду над усіма українськими єпископами, ім'я Російського патріарха возноситься під час служби у всіх православних храмах України. Цей статут було затверджено так званим Московським священним собором на чолі з патріархом Тихоном із певними змінами в бік посилення свого впливу.

За таких обставин, як твердить тогочасний міністр закордонних справ Дмитро Дорошенко у своїй книзі «Історія України 1917–1923 рр. Том II. Українська Гетьманська Держава 1918 року», Уряду не залишалося нічого іншого, як організовувати Українську церкву на засадах автономії з тим, щоб потім перейти до автокефалії. Своєю чергою Міністерство ісповідань працювало над посиленням національної української складової в православній церкві та готувало власний проєкт автокефалії на нову осінню сесію Собору. Для цього 11 липня 1918 року було створено Учений комітет із числа відомих істориків України і церкви, мовознавців. Головними завданнями Комітету було визначено церковно-просвітницьку та культурно-наукову діяльність, у контексті якої планувалося видати українською мовою Біблію та богослужбові книги, історію української церкви, історію церковних пам'яток, філософських творів Сковороди тощо. Для перекладу і видання книг Святого Письма українською мовою Рада міністрів передбачила 200 тисяч карбованців, а на видання українською мовою Катехизиса – відповідно 57 тисяч карбованців. Окрім того, Міністерство ісповідань підготувало низку розпоряджень для реставрації церковних пам'яток, які потерпіли під час більшовицької руйни зими 1917–1918 років. Але напередодні скликання осіннього засідання Церковного собору відбулася відставка Ради міністрів та Міністра ісповідань.

Підводячи підсумки діяльності Міністерства та його керівництва, більшість істориків закидають Василю Зінківському надто велику обережність та компромісність із промосковською частиною священників при формуванні та реалізації державної церковної політики. Поодиноким, виключно позитивним, оцінкою його діяльності є хіба що слова того ж таки Дмитра Дорошенка:

«На посту міністра ісповідань він виявив особливу чуткість до вимог і почувань національно настроєного громадянства, що стосувалося прав і вживання української мови».

Відтак новим міністром ісповідань із 24 жовтня 1918 року став Олександр Лотоцький, який одразу визначив своє головне завдання – проголошення автокефалії Української православної церкви. Рада Міністрів підтримала такий намір Міністра.

Після рішення Уряду 12 листопада 1918 року Олександр Лотоцький прибув на засідання Церковного Собору і виголосив промову:

«В нових умовах нашого державного і духовного життя виникає конечна потреба улаштувати церковні справи. Влада державна за мого попередника пішла на тимчасове і компромісне рішення: вдалася до порозуміння з московським патріярхом з огляду на попередні зв'язки нашої церкви з колишньою церквою російською. Але така спроба не тільки не допомогла розв'язати справу, а ще більше її ускладнила. Автократичні домагання московського патріархату, що навіть бажає затверджувати українських єпископів, ставлять справу знову на самий її початок. Перед державною владою та перед церковним собором – знову те саме завдання: утворити церковний лад, а для того в першу чергу установити основний закон української національної церкви.

...Основна засада Української державної влади полягає в тому, що на самостійній державі має бути і самостійна церква. Цього однаково вимагають інтереси і держави, і церкви. Ніякий уряд, що розуміє свої державні обов'язки, не може згодитись на те, щоб осередок церковної влади перебував в іншій державі.

...Таким чином, автокефалія української церкви – це не лише церквена, але й національна наша необхідність. Це конечна потреба нашої церкви, нашої нації. І хто розуміє та щиро до серця приймає інтереси українського народу, той приймає й автокефалію української церкви. І навпаки. Від імени Уряду Української Держави маю за честь оголосити його тверду і непохитну думку, що українська церква має бути автокефальною».

Однак проголошена урядова стратегія щодо отримання автокефалії залишилася патріотичною декларацією, бо на третій день після цього Рада міністрів була розпущена, а новий міністр ісповідань Михайло Воронович навіть не встиг приступити до виконання своїх обов'язків, оскільки загинув 14 листопада 1918 року в Жмеринці.

На цьому ідея автокефалії, яку поступово й еволюційно намагався підготувати Василь Зінківський і яку проголосив на Соборі Олександр Лотоцький, була похована.

Промосковська частина Церковного Собору раділа звільненню міністра Лотоцького вважаючи, що тепер і питання української автокефалії стане неактуальним.

Олександр
Лотоцький

Оцінюючи діяльність Міністерства ісповідань та його двох міністрів, варто зауважити, що Василь Зінківський хоча й декларував підтримку автокефалії та зробив певні кроки до українізації церкви, сам ментально не був готовий до остаточного розриву з Росією як у церковному, так і державному плані. Натомість Олександр Лотоцький – палкий прихильник як самостійної України, так і автокефальної Української церкви не мав належної підтримки серед тодішнього православного духовенства, більшість з якого трималася проросійської орієнтації.

Власне і сам гетьман Павло Скоропадський, реально оцінюючи тодішню релігійну ситуацію, схилився лише до повної організаційної самостійності Української православної церкви при збереженні духовного зв'язку з Московським патріархом. Така обережність та компромісність Скоропадського у релігійних справах проявилася і під час обговорення питання зняття анафemi із гетьмана Івана Мазепи та встановлення національного свята на його честь. Нагадаю, що військово-патріотичний клуб «Батьківщина» звернувся до Ради міністрів Української Держави з проханням встановити 10-го липня, в день пам'яті Івана Мазепи, національне свято. На своєму засіданні урядовці прийняли компромісне рішення. Оскільки «національно-патріотична роль Івана Мазепи в історії України є спірною», то немає потреби встановлювати національне свято, але молебень по Мазепі варто проводити. Ба більше, члени Ради міністрів рекомендували керівникам урядових інституцій та відомств відпустити своїх співробітників для участі в панахиді по Івану Мазепі, якщо вони виявлять таке бажання. Отож, 10 липня 1918 року в Софіївському соборі була відслужена панахида, в якій, за повідомленнями тодішніх газет, взяли участь біля 2 тисяч українців, що прийшли з портретами гетьмана Івана Мазепи та з українськими національними прапорами. Панахиду відслужив єпископ Назарій у супроводі Національного хору Кирила Стеценка. На жаль, на молебень не прийшов ні Павло Скоропадський, ні члени Уряду.

Загальний огляд розв'язання релігійного питання в часи Гетьманату Скоропадського демонструє надскладний характер та неможливість його швидкого вирішення.

Показово, що і в часи новітньої України процес українізації церковного життя та формування Української помісної автокефальної церкви триває вже понад 30 років.

Література:

Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ – Філадельфія, 1995.

Останній Гетьман. Ювілей збірник пам'яті Павла Скоропадського 1973–1945. – Київ., 1993.

Дорошенка Д. Історія України 1917–1923 рр. – Том II Українська Гетьманська Держава 1918 року. – Ужгород., 1930.

Томенко М. Історія Української Конституції. – Київ., 2009.

Ковалевська О. Панахида по Мазепі: чому гетьман Скоропадський чинив спротив // Історична правда. – 2018. – 5 жовтня.

Павло Гай-Нижник

Розділ 23: Окремий корпус кордонної охорони (1918 р.)

Українські прикордонні війська сучасного зразка беруть свій початок з часів відродження національної державності на початку XX ст., а саме від 1918-го року, коли постали Українська Народна Республіка та Українська Держава. З часу проголошення IV Універсалом самостійності України від 22 січня 1918 р., підписання Берестейського договору з Центральними державами від 9 лютого 1918 р. та повернення Центральної Ради та уряду Української Народної Республіки 1 березня 1918 р. у звільненні від советів Київ, перед владою УНР постала нагальна проблема організації кордонної охорони та обладнання митно-кордонних пунктів по державній межі, зокрема, з Австро-Угорщиною, Білоруссю, Румунією, Доном, Німеччиною, війська якої перебували на теренах колишньої Польщі, що відновиться як держава з кінцем Великої війни, та Радянською Росією (РСФРР).

Його Світлість Ясновельможний Пан Гетьман всієї України, військ козацьких і флоту
Павло Скоропадський

На західних межах УНР, згідно ст. 2 Берестейського договору, кордони України встановлювалися такими, які існували між Австро-Угорською монархією та Російською імперією перед вибухом світової війни (1914 р.), а далі на північ від Тарнограду (нині Польща) загальною по лінії Білгород – Щебрешин (нині Польща) – Красностав – Пугачів – Радин – Межиріччя – Сарнаки – Мельник – Високо-Литовськ (нині Білорусь) – Камінець-Литовськ (нині Білорусь) – Пружани (нині Білорусь) – Вигоновське Озеро (нині Росія).

Особливої гостроти набуло питання створення і налагодження роботи кордонних пунктів на межі УНР з Австро-Угорською імперією та дезорганізованою революцією Росією. Через військові дії на терені України за Центральної Ради уряд УНР довгий час був неспроможний приступити до виконання цього нагального завдання державної ваги й через це лише навесні 1918 р. розпочалися заходи у цьому напрямкові.

Відтак було вирішено, що при митно-кордонних закладах, підвідомчих Департаменту Митних зборів Міністерства фінансів, будуть тимчасово запроваджені Комісаріати-агентури, підпорядковані Міністерству торгів і промисловості, які незабаром мали бути замінені підрозділами Окремого корпусу кордонної охорони (ОККО), підпорядкованого Міністерству фінансів і лише у часі воєнних дій корпус поступав у розпорядження військового міністра.

7 березня 1918 р. питання організації кордонної служби УНР з ініціативи військового міністра О. Жуковського вже розглядав уряд УНР, проте

жодних актів у цьому напрямі прийнято не було. Невдовзі, 18 березня 1918 р., під час чергової доповіді товариша (заступника) міністра фінансів В. Мазуренка Раді народних міністрів про фінансові справи в країні, уряд зрештою ухвалив: «Щодо закону про прикордонну охорону, то доручається Міністру Фінансів представити такий законопроект на розгляд Ради Міністрів і кандидатів на посаду начальника кордонної стражі на затвердження». Вже 20 березня рішення про створення «пограничної сторожі» фактично було прийнято Радою народних міністрів УНР й ухвалено передати це питання на вирішення Народним міністерством внутрішніх справ, фінансів і військових справ із тим, щоб статут цієї сторожі і сама організація її були утворені якомога скоріше, а отаманом (командувачем) Окремого корпусу кордонної охорони було затверджено полк В. Желіховського.

Цьому сприяли й відомості, що були оприлюднені на підставі звітів Окремого корпусу кордонної охорони, які звучали на засіданні Комісії при Департаменті митних зборів Міністерства фінансів про безконтрольний рух товарів з боку Австро-Угорщини. Тож на цих засіданнях, що тривали протягом 21–23 березня 1918 р., й було висловлено міркування про «необхідність огородити негайно кордони держави від спроб безмитного ввезення іноземних товарів, а рівно як вивезення українських витворів ґрунту й промисловості, котрі з міркувань економічного характеру піддаються обмежувальним нормам». Відтак 21 березня Комісією було вирішено встановити тимчасовий митний контроль у таких прикордонних пунктах як Радзивілів, Волочиськ, Гусятин, Новоселиця, Збараж, Берестя (Брест).

Як наслідок 23 березня 1918 р. урядовці отримали й обговорили на своєму засіданні Статут Окремого корпусу кордонної охорони, після чого доручили міністрові фінансів подати його на розгляд і затвердження Української Центральної Ради. Головними завданнями ОККО визначалися:

- організація охорони кордону «шляхом виставлення спеціальних постів»;
- контроль за переміщенням через кордон осіб за наявності відповідних документів та протидія незаконному ввозу (вивозу) товарів, зброї, боєприпасів тощо;
- затримання дезертирів та кримінальних елементів;
- виконання на кордоні обов'язків карантинної та поліцейської служб.

Також підрозділи Окремого корпусу кордонної охорони мали нести воєнізовану відповідальність за безпеку кордону, якнайтісніше співпрацюючи з митними установами Департаменту митних зборів (директор – П. Андреїв) Міністерства фінансів та з Департаментом кордонного догляду (директор – І. Неаронів) Міністерства торгу і промисловості «для захисту української промисловості і збереження інтересів казни [...] дійсного нагляду прикордонної стражі» на західних й південних кордонах та по Чорному морю.

Саме цим питанням переймалися члени Комісії при Департаменті митних зборів Міністерства фінансів, що засідала від 23 березня по

4 квітня 1918 р. за участі в.о. директора вказаного Департаменту І. Гайдівського-Потаповича, командира ОККО полк. В. Желіховського та голови Комісійної ради Г. Троцького... Комісією, зокрема, було визначено територіально-географічні пріоритети захисту митних інтересів України й визначалося, що «для захисту Української промисловости й збереження інтересів казни», встановлення «дієвого догляду Кордонної Стражі» необхідно, у першу чергу, виділити 500 тис. крб на створення митних установ на західному та південному кордоні й Чорному морі. У підсумку було визначено, що в організації митно-кордонної служби зберігатиметься порядок, який існував до 1917 р., коли кордонна охорона була складовою митного відомства з власною особливою організацією. Передбачалося розробити штати Корпусу кордонної стражі з його підпорядкуванням, за зразком царської Росії від 1898 р., Відомству фінансів. Тож формуватися і підпорядковуватися ОККО мав міністр фінансів, а його начальна команда на той час розташувалася у Києві по вул. Хрещатик, 1.

Між тим 26 березня 1918 р. згідно з постановою Ради народних міністрів УНР (№ 439) під опікуванням Міністерства торгу і промисловості Республіки *«були утворені на головних кордонних пунктах Комісаріати-Агентури»*. Тим часом 1 квітня 1918 р. В. Мазуренко у своїй доповіді урядові наголошував про закінчення кошторису для Окремого корпусу кордонної охорони і, що *«позаяк кордон не може лишатись без охорони, тому ця інституція зараз-же частично існує і для існування її необхідні кошти»*, то в.о. міністра фінансів просив *«як мог скорійш о затвердження видати авансом на рахунок кошторису для утримання Окремого Корпусу Кордонної Охорони 500 тисяч карбованців в розпорядження Департаменту Митних Зборів»*, що й було задоволено урядом 6 квітня 1918 р. Того ж таки 6 квітня Радою народних міністрів УНР було прийнято рішення асигнувати Департаментові митних зборів Міністерства фінансів 150 тис. крб *«на упорядкування Митницьких інституцій»*. Ці кошти мали піти на відкриття митно-кордонного догляду на державному розмежуванні УНР з Австро-Угорщиною та Німеччиною. Попередньо департамент митних зборів планував організувати митниці і кордонні пункти у десяти населених пунктах, проте 6 квітня 1918 р. було вирішено відкрити український митно-кордонний нагляд у дванадцяти місцевостях, а саме: в Ісаківцях, Гусятині, Волочиську, Підволочиську, Збаражі, Радивиліві, Голобах, Маневичах, Луїнінці, Ямполі, Рибниці, Могилеві-Подільському і в Тирасполі.

Водночас у спільній записці товариша міністра фінансів В. Мазуренка і директора департаменту митних зборів П. Андреїва до Ради народних міністрів УНР автори зазначали, що *«з заключенням перемиря України з Великоросією, необхідно організувати митний нагляд, окрім відновлюваних установ на кордоні з Австрією і новозакладаних на кордоні Бесарабії, теж на кордоні з Великоросією, а на улаштування того нагляду взагалі потрібно невідкладне додаткове, коли придержуватися вже прийнятих Радою Міністрів обрахунків, асигнування 250.000 карб»*. Якнайшвидше кордонні установи передбачалося створити в п'ятнадцяти пунктах, а саме: у Бугазі, Овідіюполі, Берестечку, Ганцевичах, Жлобині, Гомелі, Торчині, Хуторі Михайлівському, Ворожбі, Конотопі, Валуйках, Каменській, Лихій, Сатанові та в Тарноруді. Звертаючись до уряду, В. Мазуренко і П. Андре-

їв наголошували, що позаяк «відкриття діяльності перепускних пунктів на кордоні з Великоросією повинно наслідувати в найблизчих днях, то прохається про асигнування потрібної для цього суми 250.000 карб в екстремому порядку».

Всього ж на теренах УНР розміщувалося 44 митно-кордонні установи, роботу яких слід було ще відновити і, відповідно, профінансувати. Такі установи (із зазначенням кількості службовців та необхідного річного їх утримання) розподілялися таким чином:

- По морському кордону: митниці: Маріупольська (47 осіб; 125 тис. 280 крб), Бердянська (26 осіб; 70 тис. 140 крб), Херсонська (35 осіб; 89 тис. 340 крб), Миколаївська (88 осіб; 226 тис. 380 крб), Одеська (449 осіб; 1 млн 262 тис. 820 крб); митні застави: Генічеська (12 осіб; 29 тис. 940 крб), Хорловська (11 осіб; 27 тис. 180 крб), Скадовська (8 осіб; 19 тис. 860 крб), Очаківська (24 особи; 59 тис. 820 крб), Аккерманська (6 осіб; 15 тис. 540 крб на рік);

- По румунському кордону: митниці: Ізмаїльська (28 осіб; 77 тис. 100 крб), Унгенська (20 осіб; 57 тис. 240 крб); митні застави: Вільківська (9 осіб; 23 тис. 760 крб), Кілійська (16 осіб; 41 тис. 640 крб), Реніська (25 осіб; 70 тис. 500 крб), Усть-Прутська (2 особи; 10 тис. 620 крб), Кагульська (8 осіб; 20 тис. 940 крб), Фальчійська (5 осіб; 13 тис. 380 крб), Леовська (12 осіб; 30 тис. 060 крб), Німценська (4 особи; 10 тис. 620 крб), Скулянська (2 особи; 6 тис. 360 крб), Авраменська (4 особи; 11 тис. 100 крб), Липканська (7 осіб; 19 тис. 140 крб на рік);

- По австро-угорському кордону: митниці: Новоселицька (34 особи; 98 тис. 340 крб), Ісаковецька (17 осіб; 48 тис. крб), Гусятинська (34 особи; 98 тис. 340 крб), Волочиська (68 осіб; 204 тис. 960 крб), Збаражська (34 особи; 98 тис. 340 крб), Радивилівська (46 осіб; 134 тис. 580 крб), Дружкопольська (34 особи; 98 тис. 340 крб); митні застави: Новоселицька (10 осіб; 27 тис. 060 крб), Перебійковська (4 особи; 11 тис. 100 грн), Гуковська (8 осіб; 21 тис. 420 крб), Сатановська (4 особи; 13 тис. 380 крб), Волочиська (7 осіб; 19 тис. 620 крб), Мервенська (6 осіб; 16 тис. 980 крб); митні пости: Шидловський (5 осіб; 12 тис. 780 крб) і Радивилівський (5 осіб; 12 тис. 780 крб на рік);

- По польському або німецькому кордону: митниці в Голобах (68 осіб; 204 тис. 960 крб) та в Маневичах (46 осіб; 134 тис. 580 крб на рік);

- Внутрішні митниці: Київська (58 осіб; 178 тис. 200 крб) та Харківська (51 особа; 151 тис. 680 крб на рік);

- Митничні участки Одеський (33 особи; 121 тис. 320 крб) та Південно-Західний (21 особа; 88 тис. 680 крб на рік).

Загалом, відповідно до планів укомплектування особового складу цих сорока чотирьох митно-кордонних закладів, на митницях, митно-кордонних заставах та постах Української Народної Республіки мали б служити 1 тис. 442 особи (316 штатних урядовців, 312 канцелярських урядовців і 814 наглядців). Їхнє утримання (заробітна платня) обходилося б державі в 342 тис. 850 крб місяць і в 4 млн 114 тис. 200 крб на рік. Сума, варто зауважити, захмарна і неошадна для тогочасного уряду УНР.

На утримання ж Окремого корпусу кордонної охорони 6 квітня 1918 р. уряд виділив департаменту митних зборів Міністерства фінансів «авансом в кредит» 500 тис. крб з умовою, що «аванс повинен бути повернутий з сум, котри відпущени будуть Центральною Радою по закону, який буде внесений Міністром Фінансів».

Тим часом з 14 по 16 квітня 1918 р. відбулося засідання Ради при Департаменті митних зборів Міністерства фінансів, до складу якої, зокрема, входили: Троцький (голова), Гайдовський-Потапович, Покровський, Тржеціський та голова Союзу співробітників Київської митниці П. Хржанівський. Учасники наради змушені були визнати невтішний для уряду УНР стан організації митно-кордонної служби, зокрема на західних кордонах країни, визнаючи, що «весь кордон України з боку Центральних Держав та Польщі в сей час в митнім відношенню є цілком відкритий, за винятком поки що лише одного місця в Радивиліві».

Міністр фінансів у своїй доповіді торкнувся також питання розташування митно-кордонних установ УНР. Так, зокрема, він зазначив, що такі пункти на кордоні з Румунією, які раніше розташовувалися по річках Дунай та Прут, за нових воєнно-політичних умов, «в цім, або іншим вигляді будуть перенесені на кордон з Бессарабією по р. Дністрі». Більш певні відомості щодо місць їхнього нового розташування міністр обіцявся представити урядові після завершення переговорів Міністерства закордонних справ з Румунією щодо встановлення кордонів України з Бессарабією.

Мапа Української Народної Республіки
(1918 р.)

Міністр фінансів УНР П. Климович також повідомив Раду народних міністрів, що невдовзі подасть на її розгляд законопроект про перетворення на митниці першої класи і, хоча б, четвертого розряду відповідних установ в Гусятині, Збаражі та Дружкополі, що на кордоні з Австро-Угорщиною, позаяк «*по всіх цих містях пороблені*

нові залізниці, злучені з загальною залізничною сітею». Він також доповів урядовцям, що на поточний момент не може представити кошторису витрат на утримання митних установ на кордоні з Росією через абсолютну невідомість яким чином буде організований цей кордон. При цьому фінансовий міністр УНР передбачав, що на кордоні з Росією «*особливої потреби в великих митних установах не буде, а за для цього і видатки на їхнє утримання на півночі і сході України будуть значно менши від видатків на півдні і заході України*». 27 квітня 1918 р. він надіслав до підрозділів Міністерства фінансів копії вказаної доповіді народного міністра

фінансів, проекту тимчасових штатів ставок митно-кордонних установ на Україні, списку українських митних установ і протоколу Ради при Департаменті митних зборів від 14–16 квітня поточного року, але отримані вони були ними 30 квітня 1918 р., коли Українська Народна Республіка вже припинила своє існування і, відповідно, уряд Центральної Ради так і не зміг розглянути це важливе для держави питання.

3 переворотом 29 квітня 1918 р. у Києві і приходом внаслідок цього до влади ген. П. Скоропадського УНР було повалено, а їй зміну постала Українська Держава у формі Гетьманату. Зі зміною влади змінився й курс державного розвитку України. Гетьман прагнув збудувати потужну капіталістичну державу з розвинутим господарством, сильним військом, високою культурою тощо. Серед намагань П. Скоропадського було і прагнення об'єднати в межах держави усі історично-етнографічні українські землі від Сяну і Бугу на заході до Кубані і Дону на сході, від Дунаю і Прута на півдні до Лісної й Березини та Іпуті, Сейму й Осколу на півночі. До кола погляду української національної соборницької політики увійшли Бесарабія і Стародубщина, Гомельщина і Кубань, Берестейщина і Білгородщина, Холмщина і Крим, Підляшшя і Рильщина, Полісся і Буковина, Галичина і Донщина. Про далекоглядні плани щодо розширення кордонів України її керівництвом було офіційно заявлено вже 25 травня 1918 р., коли затвердженим гетьманом і ухваленим Радою міністрів Законом «Про тимчасове розповсюдження Української Державної Влади» визначалося: «1. У разі прилучення до Української Держави зі стратегічних або інших причин нових територій, на них негайно тимчасово розповсюджується чинність Української Державної Влади і всіх законів і постанов її».

Кубанська Рада розглядала питання входження до складу України, але тимчасово змушена була відкласти цей акт на майбутнє. Своєю чергою П. Скоропадським передбачалося відправити до Кубані навіть українські збройні підрозділи. Розглядалося й питання широкої автономії з Україною і Всевеликим військом Донським. 8 серпня 1918 р. Українська Держава і Військо Донське уклали договір, за яким кордон між ними проліг *«колишньою адміністративною межею, яка ділила Україну від прежньої Області війська Донського, цеб-то межею цієї області й Катеринославської, Харківської і Воронезької губерній»* колишньої Росії, права влаштування на них митниць і взаємопостачання. *Дон відступив на користь України м.Маріуполь та його округу. Натомість Дон відмовився від претензій на певні частини Харківської та Луганської губерній. З огляду військової необхідності у протиборстві донських козаків з більшовиками і до остаточного забезпечення цілісності територій України і Дону від загрози з півночі, донським військовим формуванням тимчасово дозволялося перебувати по українським залізничним смугам Чертково [нині Росія] – Ліски [нині Росія] – Поварино [нині Росія]. Україна, однак, з далекоглядних політичних міркувань, змушена була (не без тиску з боку Німеччини) на той момент відступити Донові м.Таганрог [нині Росія] з округою, що в більшості були заселені українцями.*

З більшовицькою Росією було встановлено перемир'я, а з травня 1918 р. між Українською Державою та РСФРР розпочалися мирні перегово-

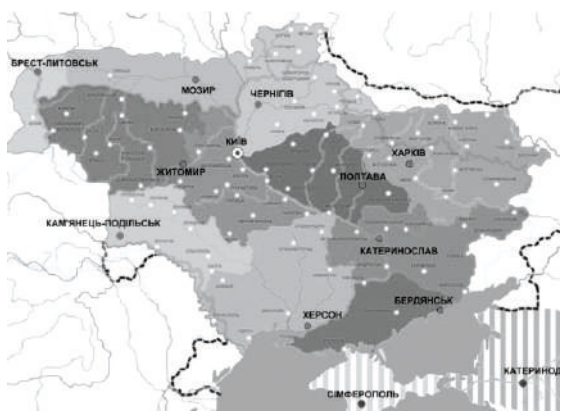

вори. Одним з питань переговорів було також розв'язання проблеми кордонів та митних взаємин держав. Тимчасово межі гетьманської України на півночі простяглися майже на всю етнічну українську територію, що й мали закріпити підсумки українсько-більшовицьких переговорів. До поля юрисдикції Української Держави увійшли Берестя (Брест-Литовський), Гомель, Старобуб та інші історичні українські міста та місцевості, які нині належать до Білорусі та Російської Федерації. Як відомо, переговори не набули свого завершення через позицію більшовицької делегації, що перервала їхній перебіг, який так і не був відновлений.

Іще з квітня 1918 р. харківсько-донецьку ділянку українсько-російського кордону охороняла Донецька група військ, а також в допомогу кордонній охороні Окрема Запорізька дивізія на чолі з от. П. Болбочаном, що охороняла чернігівсько-сумську ділянку та 1-а Стрілецька козацька («Сіра» дивізія, що взяла під охорону чернігівську ділянку кордону з РСФРР. Невдовзі ж з метою запобігання проникненню протизаконних і злочинних елементів на територію Української Держави законом від 30 серпня 1918 р. на кордоні з радянською Росією (РСФРР) були встановлені кордонні пункти на станціях Орша, Клинці, Хутір-Михайлівський, Коренево, Гостинцево та Валуйки.

За Гетьманату П. Скоропадського кордонні комісаріати-агентури, запроваджені Центральною Радою, продовжили своє існування. Паралельно з ними урядом Української Держави приймалися заходи по створенню мережі митних пунктів та організації охорони державного кордону країни.

Кордонні охоронці Української Держави, згідно з ухваленим Радою міністрів Законом «Про урочисту обітницю» мали скласти таку обітницю на вірність Українській Державі: «Урочисто обіцяю вірно служити Державі Українській, визнавати її державну владу, виконувати її закони і всіма силами охороняти її інтереси й добробут».

Українська Держава 1918 р.
(кордони та адміністративно-територіальний поділ)

Насправді ж, з часу розвалу царської Росії кордонні застави і пункти контролю були недієві, а прикордонна смуга за УНР так і не стала прикритою. Про це, наприклад, доповідав 30 квітня 1918 р. й комісар при митниці у Тирасполі П.Капелюшний, який змушений був констатувати: «Варти з нашого боку майже не існує». Своєю чергою Кам'янецька повітова управа 28 травня 1918 р., зокрема, скаржилася про безконтрольний стан охорони державного кордону на цій ділянці: «Нелегальними засобами все, що може вивозиться і виноситься, а в обмін нічого не дається через

те саме, що забирається все від нас нелегально і вимагати за це нічого не маємо права». Відтак митні комісари (що були на митно-кордонних пунктах при Комісаріатах-агентурах від Міністерства торгу і промисловості), заходилися налагоджувати взаємодію зі штабами місцевих бригад Окремого корпусу кордонної охорони, адже серед їхнього складу були кордонні відділи, що безпосередньо переймалися питаннями переміщення товарів через кордон й спрямовували затримані товари, вантажі тощо до митних комісарів для проведення дізнання та інших належних процедур. Саме за Гетьманату, власне, розпочав налагоджуватися дієвий митний контроль та охорона державних меж України спільними зусиллями митників, військових підрозділів та воєнізованої служби кордонної охорони, у підмогу яким залучалися й союзні (німецькі та австро-угорські) збройні елементи. Так, скажімо, на митниці в Луниці догляд проводили спільно комісар Міністерства торгу і промисловості при митниці, офіцери місцевого загону Підляської бригади ОККО та німецькі солдати.

12 червня 1918 р. відбулася важлива нарада під головуванням міністра фінансів А. Ржепецького та за участі командира ОККО В. Желіховського, начальника штаба Л. Байкова, начальників Житомирського та Одеського кордонних округів і директора Департаменту митних зборів Міністерства фінансів П. Андреїва, які дійшли рішення розформувати вказані округи. Водночас учасники наради ухвалили розподілити терени кордонів Української Держави на 8 районів, кожен з яких доручалося охороняти кордонній бригаді. Відтепер корпус мав складатися з 8 районів, кожен з яких охороняла б окрема суходольна бригада, що поділялася б на 6 відділів по 5 «отрядів» з 3-ма постами кожний. Також було вирішено створити Одеську та Азовську морські бригади, що складалися би з 21 отряду (загону) й, відповідно, з 62 постів.

У липні 1918 р. міністр фінансів А. Ржепецький просив в урядовців невідкладного (екстренного) виділення 250 тис. крб на організацію перепускних і митно-кордонних пунктів на державній межі України з РСФРР, закладання таких у Бессарабії на кордоні з Рунунією та відновлення подібних кордонів із Австро-Угорщиною. У доданому міністром переліку зазначалося, що на початок липня 1918 р. на українсько-російському кордоні передбачалося відкриття митно-кордонних пунктів у місцевостях в районі українських поселень і міст: Бугаз, Овідіюпіль, Берестечко, Ганцевичі [нині – Білорусь], Жлобин [нині – Білорусь], Гомель [нині – Білорусь], Торчин, Хутор Михайлівський, Ворожба, Конотоп, Валуйки [нині – Росія], Каменська [нині – Росія], Лиха, Сатанів, Тарноруда

Кордон Української Держави з РСФРР
(1918 р.)

[нині – Польща]. 29 червня 1918 р. П. Скоропадський затвердив ухвалену Радою міністрів Постанову «Про асигнування 250.000 карбованців на відкриття митних установ на кордоні України з Великоросією», які передавалися в розпорядження міністра фінансів. Тож усі ці пропускні пункти потребували не лише відповідного облаштування, а й забезпечення збройною вартою – кордонною охороною.

Раніше, як повідомляв уряду міністр фінансів А. Ржепецький, було створено низку митно-кордонних пунктів на західному пограниччі Української Держави. Свого часу Рада народніх міністрів УНР (згідно з журнальною постановою уряду УНР від 6 квітня 1918 р. під № 13) планувала витратити 150 тис. крб на відкриття десяти таких пунктів. За Гетьманату цю суму було виділено Департаменту митних зборів «на відкриття митного догляду на кордоні України – з Австрією і Німеччиною... не в 10, як це було пропоновано, а в 12 місцях, а саме: в Ісаковцях, Гусятині, Волочиськах [маються на увазі містечка Волочиськ та Підволочиськ – авт.], Збаражі, Радивілові, Голобах, Маневичах, Луниці [нині Білорусь], Ямполі, Рибниці [нині Молдова], Могилеві-Подільському і в Тирасполі [нині Молдова]». На ремонт же будинків митного відомства, що існували раніше, передбачалося виділити 164 тис. крб (Журнал засідань Малої Ради міністрів від 2, 5, 8, 9, 11 липня 1918 р. Реєстр № 5).

Політика Української Держави (як і УНР) в сфері юридично-адміністративного облаштування та функціонування кордонної охорони тимчасово мала в своїй основі загальноросійську правову базу, яка корегувалася поточними законами, постановами, обіжниками і розпорядженнями українських урядів, а також новими політико-економічними угодами державної України з іншими країнами, які було заключено протягом 1918 року як повноправними представниками Української Народної Республіки, так і Української Держави.

Так, наприклад, вельми зацікавленим у тісних політичних й економічних зв'язках з гетьманською Україною, як єдиним своїм західним сусідом, був Дон. У перебігу його збройної боротьби з більшовиками керівництвом Всевеликого Війська Донського розглядалося навіть питання про тимчасову федерацію Дону з Українською Державою. Переговори між Україною і Доном від травня 1918 р. тривали майже два місяці. Особливої гостроти набуло питання про кордони, яке врешті було розв'язане за допомогою поступок з обох боків. Українська Держава та Всевелике Військо Донське визнавали взаємний суверенітет і незалежність, визнавали спільні кордони згідно договору, укладеного між ними 8 серпня 1918 р. До України від старої кордонної лінії відходила територія на схід від Маріуполя, яка забезпечувала комплексне адміністративне та господарче життя міста, порту і їх околиць. Дон відмовився від претензій на певні частини Харківської та Луганської губ., де розташовувалась низка кінних і військово-виробничих заводів. Одночасно Україною тимчасово, до ліквідації північної (більшовицької) загрози, передавалася під контроль Дону залізнична мережа Чертково – Ліски – Поварино. Обидві сторони зобов'язувалися гарантувати права мови, національної школи і культури українському населенню на Дону і донсько-козачому в Україні. Водночас Українська Держава

вимушена була також ще 29 липня остаточно визнати Доном частину своєї етнічної території, а саме – м. Таганрог та його округу. Таким чином, до Дону відійшли ґрунтовні залежі антрациту, а також Таганрозький Русько-Балтійський завод, який був спроможний виробляти набой для рушниць та артилерії, в чому особливо була зацікавлена воєнізована структура донського суспільства, що вело відчайдушну війну з більшовиками. «Кубанська Рада» після встановлення Гетьманату вже 2 (15) травня оголосила постанову про преміліарне приєднання Кубані до України, але здійснення на практиці цього акту було відкладено на майбутній час через негативне ставлення до нього на тому етапі керівництва Дону та Добровольчої армії.

Слід також зазначити, що при всіх кордонних пропускних пунктах Української Держави від Міністерства внутрішніх справ призначалися комісари голови Ради міністрів. Так, наприклад, комісаром голови Ради міністрів на Ростовському кордонному пропускному пункті (КПП) [нині Росія] наказом міністра внутрішніх справ Ф. Лизогуба за № 173 від 8 липня 1918 р. було призначено урядовця особистих доручень VIII класу цього міністерства В.П. Родзянка, 23 липня на Гомельському КПП [нині Білорусь] з 15 липня (наказ № 212) – Є. П. Лашкевича, 26 липня 1918 р. на Жлобинському КПП [нині Білорусь] (наказ № 221) – В. О. Лілова тощо.

Завдання ж контролювати безпеку українського державного помежжя з іншими країнами мав Окремий Корпус кордонної охорони (ОККО). У його складі було сформовано дев'ять бригад кордонної охорони та одна навчальна, а саме:

- 1-ша Волинська кордонна бригада (Луцьк);
- 2-га Подільська кордонна бригада (Кам'янець-Подільський);
- 3-тя Одеська кордонна бригада (Одеса);
- 4-та Північна кордонна бригада (Гомель);
- 5-та Чорноморська кордонна бригада (Одеса);
- 6-та Хоперська кордонна бригада (Бутурліновка, фактично – Валуйки);
- 7-ма Донецька кордонна бригада (Луганськ);
- 8-ма Азовська кордонна бригада (Маріуполь);
- 9-та Курська кордонна бригада (Обоянь, фактично – Суми);
- Учбова бригада (Нова Прага).

Базою формування 1-ї, 2-ї, 5-ї, 6-ї та 7-ї бригад визначався колишній 4-й прикордонний округ. До їх складу увійшли також кадри Проскурів-

Микола Стечишин – значковий Радзивілівської кордонної бригади (від 10.02.1918); старший ад'ютант Волинської кордонної бригади ОККО УД (від 01.07.1918); придільний до штабу ОККО УНР (від 24.03.1919); старший ад'ютант штабу Дністровської кордонної бригади ОККО УНР (від 24.07.1919).

ського та Хотинського окремих кордонних полків. Кадри ж підрозділів колишнього 5-го кордонного округу стали основою для формування решти бригад.

Задачею, наприклад, 1-шої Волинської кордонної бригади (Луцьк) була охорона північно-західного кордону Української Держави в районах міст Холм, Влодлава, Берестя (Брест), Кобрин, Пінськ та Лунинець. 13 липня до її складу влилася ще й 3-тя Радзивілівська кордонна бригада. 2-га Подільська кордонна бригада (Кам'янець-Подільський) під команду ген.-хор. М. Десіно здійснювала охорону кордону УД з королівством Румунія в районі міст Хотин, Кам'янець-Подільський, Могилев-Подільський та Ямпіль. 3-тя Одеська кордонна бригада (начальник штабу – М. Саборський) за основне завдання мала охорону державної межі України з Румунією в прикордонних районах від українських Одеси, Тирасполя, Дубосар, Слобідки й брала участь у приєднанні до УД території Буджаку. 4-та Північна кордонна бригада (Гомель), де начальником штабу був військовий старшина М. Самойлов, вартувала переважно північні межі УД в районах українських міст Новозибків, Гомель, Василевичі, Калинковичі, Мозир, Житковичі. 5-та Чорноморська кордонну бригаду (Одеса) у листопаді 1918 р. було розформовано, аби використати її кадри задля сформування Управління охорони Чорноморського узбережжя (начальник штабу – військовий старшина І. Потапов). 6-та Хоперська кордонна бригада (Бутурліновка, фактично – Валуйки; начальник штабу – військовий старшина Ю. Кобилецький) несла службу на північному сході Української Держави. 7-ма Донецька кордонна бригада (Луганськ; начальник штабу – військовий старшина А. Оранський) оберігала східний відрізок кордону УД, що межував з територією Всеволодського війська Донського. 8-ма Азовська кордонна бригада (Маріуполь; начальник штабу – М. Костенко) відповідала за охорону Азовського узбережжя. 9-та Курська кордонна бригада (Обоянь, фактично – Суми; начальник штабу – К. Бородич) охороняла кордонну смугу на Чернігівщині з боку Курська. Учбова ж бригада (Нова Прага), що розташовувалася на Єлизаветградщині, не опинилася в епіцентрі антигетьманського заколоту Директорії й не одразу зіткнулася з радянськими військами, що вдерлися в Україну через її кордони у листопаді–грудні 1918 р., позаяк дислокувалася в осередді держави. Відтак у відносно сталому становищі їй вдалося злагодити свою службу навіть тоді, коли, не сприймаючи соціалістів і комуністів, 2/3 її старшинського складу покинули бригаду і подалися у Крим.

Для охорони морських кордонів було створено Штаб охорони узбережжя Чорного моря (замість 5-ї Чорноморської кордонної бригади), якому мали підпорядковуватися три полки Чорноморської охорони, що формувалися в Одесі. Усі три його полки охорони узбережжя в перебігу свого комплектування одразу ж долучалися до своїх службових задач, а 1-й полк охороняв узбережжя в районі Одеси та в Дністровському лимані навпроти Аккермана й брав участь у зайнятті цього міста та приєднання його до складу Української Держави.

Начальником Окремого Корпусу кордонної охорони у березні 1918 р. було призначено полк. В. І. Желіховського, який зберіг свою посаду й з

приходом до влади гетьмана П. Скоропадського. 3 липня ж 1918 р. начальником ОККО став генеральний хорунжий В.З. Савельєв (Савеліїв), якого під завісу Гетьманату змінив військовий старшина Васильєв, а начальником штабу ОККО – генеральний хорунжий Л.Л. Байков. Полковника В. І. Желіховського було переведено на посаду помічника начальника корпусу.

24 травня 1918 р. затверджено тимчасовий склад управління ОККО у складі 49 старшин (офіцерів), 32 військових урядовців, 85 канцеляристів та немуштрованих козаків. Першими кадровими донорами для дієвого започаткування служби кордонної охорони у липні 1918 р. послугували старшини і козаки Запорізького корпусу, а саме формування ОККО тривало до листопада 1918 року. Однострій кордонної охорони відрізнявся жовтогарячими петлицями, які згодом було замінено на ясно-зелений (салатовий). На кінець осені у затвердженому урядом штаті ОККО значилися: 701 старшина, 4 тис. 274 кінних, 10 тис. 733 піших та 2 тис. 378 нестройових козаків. Кордонники зобов'язувалися тісно взаємодіяти з митниками, а у штабі ОККО було запроваджено посади старшин для зв'язку з митними інспекторами.

Віктор Савельєв

При цьому кошторисом ОККО на 1918 р. щодо протидії контрабанді виділялося 14 тис. 500 крб з відомчих бюджетних 34 тис. 600 карбованців. Крім того, згідно з Законом «Про асигнування коштів на утримання Окремого корпусу кордонної охорони» на забезпечення його старшин і козаків до 7 вересня 1918 р. асигнувалося 9 млн крб і передбачалося виділити ще 5 млн крб, з яких 4 тис. 500 крб передбачалося на витрати «по справах про пачкарство і видатки на агентуру».

Наприкінці літа 1918 р. витрати на організацію та утримання українських прикордонних військ вже обійшлося державній скарбниці у досить значну на той час суму – 9 млн 028 тис. 170 карбованців. Однак цих коштів виявилось замало для налаштування хоча б відносного стеження за величезним по довжині порубіжжям країни та на її численних кордонних пропускних пунктах. У зв'язку з цим у липні Малою Радою міністрів (Журнал Малої Ради міністрів від 16, 17 липня 1918 р. Реєстр № 6) було вирішено запропонувати урядові додатково виділити на утримання кордонників ще 5 млн карбованців. У середині серпня 1918 р. розпочалося активне формування бригад кордонної охорони (були призначені командири та начальники штабів бригад, старшини-кордонники і навіть фахівці з митної служби).

Тим часом у серпні 1918 р. отаман (командир) ОККО з доручення міністра фінансів звернувся до Головного військово-юридичного управління з проханням про розробку карного закону про відповідальність чинів кордонної охорони за контрабанду. При цьому Штаб ООКО надіслав проєкт статті карного закону «Про порушення обов'язків служби під

час несення варті та по охороні державного кордону». У ньому, зокрема, йшлося: «Співробітники кордонної охорони, допомагавши ввозу пачкарських товарів з-за кордону й вивозу їх з України, а також за перенос або перевезення через кордон пачкарства осторонь митних пунктів, підлягають позбавленню всіх прав і засланню на каторгу від 4 до 8 років, а при виконанні ними службових обов'язків по охороні кордону – від 8 до 15 років». Після аналізу документа військові юристи підкорегували проєкт у такій редакції (яку 13 серпня 1918 р. ухвалив міністр фінансів А. Ржепецький), що військовослужбовці ОККО та відряджені до нього посадові особи за переміщення товарів через кордон контрабандним способом поза митними пунктами та за допомогу такому переміщенню мусили б каратися: за протиправні діяння, скоєні під час виконання службових обов'язків, позбавленням усіх прав і каторгою від 4 до 8 років, а у вільний від служби час – позбавленням прав і відправкою до арештантських відділів на термін від 4 до 6 років.

Зі свого боку міністр фінансів А. Ржепецький у доповіді перед Радою міністрів від 6/7 вересня 1918р., зауважуючи що отримані раніше кошти (9 млн 028 тис. 170 крб) майже всі витрачені, зазначав, що «виникає потреба в відпуску коштів на дальше існування Корпусу». Виходячи з вказаного, він просив уряд «в як найскорішій часі затвердити і видати в лік кошторису на ріжні потреби утримання Корпусу на Вересень місяць тим часом поки кошторис буде затверджений ще п'ять мільйонів карбованців (5.000.000 карб)». Урядовці пішли назустріч міністру, а вже 28 вересня 1918 р. П. Скоропадський затвердив ухвалений Радою міністрів Закон «Про асігнування в розпорядження міністра фінансів 5.000.000 карбованців на утримання Окремого Корпусу кордонної охорони», які виділялися з коштів Державної скарбниці в рахунок сміти 1918 р. на місяць вересень. Того ж дня, 28 вересня 1918 р. Обіжником «Про ліквідацію Комісаріятів-Агентур» директор Департаменту митних зборів П. Андреїв, до речі, повідомив відповідні прикордонні служби країни, що «в сучасний мент майже по всьому кордоні Української Держави установлена Кордонна Охорона». Попередньо 20 вересня подібний Обіжник було випущено й міністром торгу і промисловості Української Держави С. Гутником.

Лев Байков

Тож завершального етапу формування кордонно-митної системи України мало набути восени 1918 року. На кінець вересня 1918 р. митно-кордонні пости було запроваджено майже по всіх пропускових пунктах вдовж кордону Української Держави.

Тож завершального етапу формування кордонно-митної системи України мало набути восени 1918 року. На кінець вересня 1918 р. митно-кордонні пости було запроваджено майже по всіх пропускових пунктах вдовж кордону Української Держави.

Проте восени 1918 р. перебіг формування прикордонних військ ще не було остаточно завершено. Про це свідчить й те, що ще 7 листопада 1918р. міністром фінансів було представлено на розгляд уряду (Журнал Ради міністрів № 130 від 7 листопада 1918 р.) Законопроєкт «Про штати

Окремого Корпусу кордонної охорони». Учасники урядового засідання затвердили штати Корпусу, запровадивши їхню чинність з 1 липня 1918 р., а також постановили присвоїти його чинам ставки в розмірі на 18 тис. 600 крб більшому від тих, що пропонувалися асигнувати Бюджетовою комісією. Крім того урядовці запропонували міністрів фінансів *«у спішному порядку представити на розгляд Ради Міністрів законопроект про нову систему призначення премій за поїмку контрабанди чинам Окремого Корпусу кордонної охорони, прийнявши до уваги побажання Ради Міністрів про прискорення видачі премій чинам, що відзначилися та їхнім начальникам»*.

18 листопада 1918 р. Рада міністрів затвердила тимчасові штати частин, підрозділів та штабів Окремого корпусу кордонної охорони, а вже 20 листопада 1918 р. П. Скоропадський затвердив ухвалену Радою міністрів Постанову «Про асигнування в розпорядження міністра фінансів 6.160.000 карбованців на канцелярські й господарські видатки й на улаштування людського й кінського комплексу Окремого Корпусу кордонної охорони».

Корпус кордонної формувався під безпосереднім патронатом міністра фінансів А. Ржепецького. Гетьман згадував: «Командиром його [Окремого Корпусу кордонної охорони] було призначено молодого генерала з Георгієм на шії, Васильєва. Справа просувалася туго. У всілякому випадку, як погано це не посувалося через те, що усі платні солдати був той же розпропагандований елемент, все-таки корпус своїми арештами контрабанди себе окуповлював». Загалом же кордонна і митна служби не даремно їли свій хліб, про що згодом у відповідній доповіді від 26 грудня 1918 р. й звітував директор Департаменту митних зборів П. Андреїв, вказуючи, зокрема, що за допомогою кордонної та фінансової охорони митні установи зібрали мита на суму 44 млн 303 тис. 864 карбованців.

Начальну команду (Центральне управління) ОККО складали: командир корпусу, помічник командира, ад'ютант, старшини для доручень, штаб корпусу, управління начальника постачання та п'ять особливих частин: морська, судових справ, санітарна, ветеринарна та будівельна. Штаб корпусу поділявся на п'ять відділів: загальний, персональний, організаційний, кордонний, комендантський. Управління начальника постачання мало у своєму складі п'ять діловодств: загальне, речове (з речовим складом), харчових справ, гарматного та інженерного постачання, помешкань. Загальна ж чисельність Центрального управління ОККО, відповідно до затвердженого штатного розпису, мала складати 45 старшин, 4 лікарів, 32 урядовця, 46 немуштрованих підстаршин і козаків та 39 військових канцеляристів.

У підпорядкуванні Центрального управління ОККО перебували кордонні бригади, штатний склад кожної з яких мав становити: 11 старшин та урядовців, 3 санітарні та 1 ветеринарний лікар, 1 панотець, 33 муштрові й 66 немуштрових підстаршин і козаків. Бригади ж складалася з шести кордонних відділів, кожен з яких за штатом мусив бути сформований у такій чисельності: 10 старшин, 322 муштрових і 55 немуштрових підстаршин і козаків. Відділи ж поділялися на п'ять кордонних отрядів (загонів),

до яких належали: 1 старшина, 64 муштрових і 6 немуштрових підстаршин і козаків. Своєю чергою, кожен отряд поділявся ще на від трьох до п'яти кордонних вартарок (вартових постів), що складалися з 15 стрільців у кожному.

Тож загальна чисельність кордонних військ сягала би 17 тисяч осіб. Нормативними забезпеченнями слугували на тимчасовій основі «Правила об Отдельном корпусе Пограничной Стражи» і «Устав таможенный» від 1910 р., «Иструкция службы чинов Отдельного корпуса Пограничной Стражи» від 1912 р. Російської імперії, «Статут кордонної охорони», затверджений урядом УНР, та відповідні до законодавчих і нормативно-розпорядчі акти урядів УД і гетьмана П. Скоропадського від 1918 року. Зауважу, що гетьманським урядом вже було розроблено проекти Кордонного та Митного статутів, які проте не були затверджені через військово-політичні обставини (зруйнування Української Держави).

Агатон Добрянський –
начальник Дністровської
бригади Окремого Кор-
пусу кордонної охорони

Слід зауважити, що, окрім Одеської кордонної бригади, що охороняла узбережжя Чорного моря у м.Скадовськ, там зокрема дислокувався її 5-й відділ на чолі з полк. Верніком. Два загони цього відділу безпосередньо вартували розмежувальну смугу з Кримом, а саме: Колончакський (дислокація – с. Преображенка) під командою сотника Петриу та Першо-Костянтинівський (с. Першокостянтинівка) під орудою значкового Марченка. Служба, як і іншими відділами, неслася шляхом виставлення кордонних нарядів – секретів з вартовими у складі двох-трьох козаків.

Варто також додати, окрім того, що було створено Штаб охорони узбережжя Чорного моря, якому мали підпорядковуватися три полки Чорноморської охорони, які формувалися в Одесі, чорноморське узбережжя Української Держави мала також вартувати й бригада морської піхоти, що була підпорядкована Морському відомству. Було також забезпечено запровадження системи перевірки паспортних та інших документів, що посвідчували особу та надавали право громадянам УД та іноземцям на перетин державного кордону (обіжник «Про порядок пропуску через кордон пасажирів» (№ 633) від 27 травня 1918 р. і затверджений 30 серпня), а також Статут «Про кордонні пункти Державної Варти» тощо.

Утім завершити формування кордонних військ (Окремого Корпусу кордонної охорони) і мережі митно-кордонних установ України, остаточно вкомплектувати їхні людські ресурси та пересувні склади, вивчити новачків цих служб, забезпечити побутову і господарські частини й взагалі відповідно обладнати кордонну мережу по всій її довжині та налагодити повноцінну роботу і варту за сім з половиною місяців існування Гетьманату так і не вдалося.

У листопаді 1918 р. розпочався антигетьманський заколот з Окремим корпусом Січових стрільців в авангарді й на чолі з Директорією, який невдовзі переріс у масове повстання проти гетьмана. В країні запанував безлад і громадянська війна. В оточеному повстанцями Києві П. Скоропадський 14 грудня 1918 р. зрікся влади, а очолювана ним Українська Держава припинила своє існування.

Після ж постанови УНР на чолі з Директорією ОККО отримав нового командира, яким від 10 січня 1919 р. став колишній військовий міністр УНР за Центральної Ради Олександр Жуковський. Насправді фактично командування кордонним корпусом О. Жуковський, як він сам засвідчував, перейняв на себе ще 6 січня після зустрічі з головним отаманом С. Петлюрою, додаючи, що «як Командир Корпуса прийшлося ближче стати вже не тільки до військових справ, а й до політичних кіл, то з кожним днем я упевнився, що не все гаразд кругом». Наприкінці січня 1919 р. штаб ОККО та чотирьох бригад, які ще залишалися у його складі (включно з Подільською) було переведено до Кам'янця-Подільського, а командира ОККО О. Жуковського призначено надзвичайним комендантом міста.

Часи то були непевні, значна частина старшинського складу ОККО, що була призначена за Гетьманату, самовільно перейшла у підпорядкування Добровольчої армії Півдня Росії (зокрема, про таке перепідпорядкування у повному складі оголосили Одеська, Донецька, Азовська кордонні бригади, більша частина Учбової бригади, а також кадри усіх трьох полків охорони Чорноморського узбережжя). Оскільки тільки-но республіканці-соціалісти на чолі з Директорією повалили Гетьманат, старшини і козаки 7-ї Донецької кордонної бригади у повному складі у січні 1919 р. перейшли на бік Дону. Як наслідок, в УНР указом по корпусу цю бригаду було ліквідовано постфактум, проте у жовтні того ж року розпочалося її нове створення й невдовзі вона спільно з іншими українськими військами вела бої на Донбасі. На півночі ж, у зв'язку з більшовицьким наступом, було евакуйовано до Куп'янська особовий склад Хоперської кордонної бригади, де наприкінці січня 1919 р., захоплений радянцями, він увесь демобілізувався і багато з кордонців змушені були перейти до лав «червоних» (у т.ч. й начальник штабу бригади). Відтак, своєю чергою, в.о. командувача ОККО своїм наказом від 5 лютого 1919 р. ліквідував існування 6-ої бригади кордонної охорони. Заново її почали формувати у вересні 1919 р. під очільництвом полк. О. Пилькевича у Куп'янську. Зі свого боку бійці 8-ої Азовської кордонної бригади, що дислокувалася у Маріуполі, у січні 1919 р. розділилися: більша частина їх разом з 7-ю бригадою перейшла на сторону донських козаків, а решки відступили до Бердянська, де почали відновлювати бойовий склад бригади. Вже восени 1919 р. бригада повернулася до Маріуполя і відновила охорону узбережжя Азовського моря.

Натомість 9-та Курська кордонна бригада вступила у запеклі бої з більшовиками вже у грудні 1918 р. і протистояла советам аж до липня 1919 р. Вступила в бої з військами Червоної армії у грудні 1918 р. та у січні 1919 р. і Північна кордонна бригада. Невдовзі вона буде розділеною на Коростенську та Чернігівську групи, котрі у серпні 1919 р. все ж знову будуть зведені у спільне бойове з'єднання. 2-га Подільська кордонна

бригада у січні–лютому 1919 р. вступила у численні бойові сутички та бої як з пробільшовицькими збройними загонами за Дністром (т.зв. «хотинськими повстанцями»), так і з військовими підрозділами румунської армії (так, зокрема, 4 лютого румунська артилерія обстріляла патрульний загін Кам'янецького відділу бригади, внаслідок чого загинув один козак та було поранено ще двох, а 9 лютого бронепотяг більшовицьких заколотників був зі стріляниною захоплений кордонниками після спроби прориву у Могилеві). Від 15 лютого 1919 р. цією кордонною бригадою розпочав командувати В. Третьяків.

Як наслідок, 18 січня 1919 р. О. Жуковський доповідав урядові, що у його розпорядженні залишилися лише кадри Північної, Курської, Волинської (усі були переведені до Луцька) та Подільської (продовжувала нести варту на румунському кордоні) бригад. Характеризуючи стан ОККО, він зазначав, що фактично Корпусу не існує й запропонував план створення нового дієздатного кордонно-охоронного з'єднання. Його стратегія полягала у чотирьох основоположних кроках: 1) чітке визначення місцевості у західному регіоні для прийому новобранців; 2) налагодження господарських, технічних і санітарних служб; 3) забезпечення особового складу обмундируванням; 4) правильна постановка загальновійськової підготовки.

Уніформа козака Окремого Корпусу кордонної охорони (проект зразка 1922 р., відтворений на базі проєктів 1918-го року)

О. Жуковський також відкидав практику вільного найму на службу в ОККО, а натомість змагав за набір до його лав за принципом військової повинності. У доповідній він також виклав й власне бачення підготовки підрозділів (со-те-нь) кордонної охорони.

Тим часом, перебуваючи у Кам'янці-Подільському, О. Жуковський побічно став причетним до створення Комітету охорони Республіки (22 березня 1919 р.), одним із завдань якого було спрямувати владу УНР на порозуміння і співпрацю з більшовиками. У відповідь, членів КОРУ, у тому числі й О. Жуковського, було заарештовано. Утім невдовзі заходами ЦК УПСР його було звільнено. Як наслідок, як зазначав сам О. Жуковський, фактично від 26 березня його було усунуто від посад й він перейшов у розпорядження Військового міністерства (тимч. в. о. командира ОККО став от. В. Желіховський, а начальником залоги Кам'янця-Подільського – полк. С. Гончаренко). Офіційно ж О. Жуковського було знято з посади коменданта міста та командира Окремого корпусу кордонної охорони з 5 травня (про що засвідчує урядова постанова від 30 липня 1919 р.).

У березні 1919 р. 2-й полк Управління охорони Чорноморського узбережжя (колишньої 5-ї Чорноморської кордонної бригади) був переведений на постійне місце дислокування з Одеси до Миколаєва й відповідав

за кордонну берегову охорону в зоні Очакова та у Бузьському лимані 3-й полк також невдовзі у березні 1919 р. був передислокований з Одеси, але до Херсона.

Тим часом 29 квітня 1919 р., коли В. Желіховського було призначено командувачем Північної групи Дієвої армії УНР, він забрав із собою до Рівного ще й кількох старшин ОККО та з іще існуючих на той час вже неповних за складом бригад. Зрештою, коли на початку травня 1919 р. радянська Червона армія захопила Кам'янець-Подільський, вояки Курської та Північної кордонних бригад, на службу до яких саме набиралися новобранці, потрапили до більшовицького полону. Частині ж кордонців 1919 року все ж вдалося опинитися разом з українським військом у Польщі в таборах для інтернованих.

Коли ж на початку червня 1919 р. українські війська відбили місто від більшовиків, уряд УНР знову намагався відродити й ОККО. Тоді ж наказом Головної управи військ УНР № 230 від 12 серпня 1919 р. було затверджено однострій для частин Окремого кордонного корпусу. Форма відповідала зразку польової форми військ УНР з такими змінами: штани – сіро-синього кольору з жовтими кантами; прикладне сукно – жовте з блакитною стьождкою навколо петлиць і ріжків. На кашкетах старшин околиця була жовтого кольору з блакитним кантом. а знак розрізнення у кордонних корпусах правила емблема на петлицях: перехрещені кріс і шабля, а між ними – жезл Меркурія. Знак міг бути виготовлений з білого металу, зроблений трафаретом білого кольору або вишитий на сукні. Невдовзі до однострою додалися ще й ясно-зелені нарукавні ромби. Урядом було уточнено й зведено розпис видатків ОККО при Міністерстві фінансів за 1918 рік, було розроблено також новий проєкт статуту Окремого корпусу кордонної охорони й особний від нього проєкт статуту Кордонної митної варти.

Зауважу також, що 22 жовтня 1919 р. командир ОККО представив урядовцям УНР свою доповідь, у якій доводив необхідність залишити штат корпусу та штаб Подільської кордонної бригади у Кам'янці з додатком відомості про помешкання ОККО. Проте відновити корпус у його колишньому вигляді так і не вдалося, як залишилися марними подібні зусилля й у 1920 році. Формально ж Окремий корпус кордонної охорони проіснував до 1923 року й номінально був розформований вже на чужині разом з іншими частинами Армії УНР.

Література:

Гай-Нижник П. Окремий корпус кордонної охорони (1918–1919 рр.) // *Український історичний журнал*. – 2022. – № 2. – С. 61–78.

Гай-Нижник П. Створення митної кордонної служби України у 1918 р. // *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей*. – Вип.7. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – С. 234–244.

Павло Гай-Нижник

Розділ 24: Приєднання Криму до Української Держави 1918 р.

29 квітня 1918 р. у Києві відбувся державний переворот на чолі з генералом П. Скоропадський, який призвів до зміни влади в Україні, офіційної зміни назви її державності, форми влади та суспільно-політичного ладу. Відтак на зміну Українській Народній Республіці прийшла Українська Держава у формі гетьманату П. Скоропадського, що тимчасового здобув диктаторські повноваження.

При цьому, попри інші державотворчі завдання і потреби, що постали перед українським урядом у той буремний час, нова влада стикнулася з питанням визначення і розв'язання проблеми приналежності Кримського півострова. Проблема, власне, полягала у тому, що у III Універсалі Української Центральної Ради, де було проголошено утворення УНР і визначено її територіальні межі, Крим не був включений до складу теренів новоствореної Республіки і навіть окремо відзначено – Таврія (без Криму). IV Універсал УЦР, яким було проголошено державну самостійність УНР, як відомо, не зазначав про територіальний склад держави, але підтверджував усе занотоване у III Універсалі.

Тож де-юре в державних актах УНР, які фактично носили конституційний характер, Крим виводився поза теренові межі УНР. Разом з тим, у III Універсалі зазначалося, що його тезами не зафіксовується остаточний територіальний обшир УНР, а натомість зауважувалося, що *«остаточне визначення границь Української Народньої Республіки, як що до прилучення частин Курщини, Холмищини, Вороніжчини, так і сумежних губернь і областей, де більшість населення українське, має бути встановлено по згоді організованої волі народів»*. IV Універсал додавав, що його зміст і сенс доповнюють вже видані і затверджені Українською Центральною Радою законодавчі акти, або доповнюватимуть ті, що ще будуть вироблені у наступному. Крім того уточнювалося, що *«все, що, вичислене в сім Універсалі, не встигнемо зробити Ми, Центральна Рада, в найближчих тижнях певно довершать, справлять і до останнього порядку приведуть Українські Установчі Збори»* – *«найвищий господар і впорядник Землі нашої»*.

Утім, зазираючи до чернетки Конституції Української Народної Республіки (Статуту про державний устрій, права і вільності УНР), яка мала би бути затверджена Українськими Установчими Зборами, відповіді на територіальний склад УНР віднайти не вдасться.

Третій Універсал Української Центральної Ради

Українські Установчі Збори в УНР так і не зібралися, завадою до чого й став гетьманський переворот. При цьому П. Скоропадський титулювався гетьманом всієї України, що dokonano означало про його претензії та усі українські етноісторичні терени, а вони явно виходили за рамки УНР. Не були вказані територіальні межі й новопроголошеної Української Держави, зокрема й в Законах про тимчасовий державний устрій України – акті від 29 квітня 1918 р., що носив конституційний характер до часу обрання і відкриття Союму Української Держави.

Не було вказано про державно-територіальну приналежність Криму й в комплексі документів, прийнятих за підсумками мирних міжнародних перемовин у Бересті (Бресті-Литовському), але РСФРР зобов'язувалася (за умовами Статті VI Брестського мирного договору, що був укладений нею 3 березня 1918 р. з Центральними державами) визнати УНР. Росія погодилася звільнити територію України від російських військ, а кордони між цими двома державами мали визначитися в ході переговорів. 11 травня 1918 р. на зустрічі радянських (російських) представників з гетьманом П. Скоропадським і тимчасовим отаманом Ради міністрів М. Василенком місцем переговорів було остаточно визначено столицю України. Перемовини розпочалися першим засіданням двох делегацій 12 травня 1918 р., а завершилися 7 жовтня того ж року останнім засіданням. Між цими подіями 12 червня 1918 р., після проведеної комісіями роботи, детального обговорення і узгодження по пунктах умов перемир'я, на закритому пленарному засіданні конференції було укладено прелімінарний мирний договір. Наріжним каменем суперечок стало питання встановлення державних кордонів між Росією та Україною, яке фактично й завело перемовини у глухий кут, а після революції в Німеччині радянська Росія відмовилася поновити переговори, денонсувала Брестський договір й розпочала нову війну з Україною.

Утім, якщо питання самих перемовин щодо кордонів Української Держави, хоча й не достатньо широко, але досить докладно висвітлено в історичних дослідженнях, як і питання Чорноморського флоту, а також опубліковано досить потужну документальну базу, то аспект стратегічного бачення і доцільності гетьманським урядом необхідності включення Криму до складу Української Держави (не політичної, а етнонаціональної, господарської чи військової) практично не висвітлено. Тож аналіз цієї проблематики є актуальним з наукової точки зору, що дасть додаткове, більш фрагментоване й узагальнене водночас розуміння тактики і стратегії дій українського уряду в кримському питанні, а також висвітлить геополітичну й соборницьку політику гетьмана та його адміністрації з огляду перспективи саме 1918-го року. Крім того, висвітлення цього аспекту державної політики України щодо приєднання Криму до її державної території, аргументація та стратегічне бачення його ролі в етнонаціональній, господарчій чи військовій стратегії є актуальним й з точки зору боротьби з ворожими вигадками, перекрученням минулого та спробами зазіхання на українські державні терени з боку інших держав, що за сучасних умов є також і важливим елементом національної безпеки.

Політично необхідність приєднання Криму до України була очевидною, юридично вищевказані незавершені остаточно визначення щодо

державної території України також давали уряду гетьмана приводи, підстави та нагоди для дипломатичного маневру. Водночас майже одразу після гетьманського перевороту перед П. Скоропадським як очільником Української Держави та його урядом постало питання: наскільки важливим є Кримський півострів для економіки, фінансової системи, воєнно-морської безпеки країни тощо й наскільки з цього огляду він є стратегічно необхідним з огляду національної безпеки. Відтак висновок в цьому контексті визначав й тактику і стратегію української дипломатії зокрема та соборницької політики загалом.

Уже 7 травня 1918 р. на своєму четвертому засіданні Рада міністрів Української Держави розглянула питання про кордони України, що були накреслені на карті й представлені до уваги урядовцям військовим міністром. Урядовці постановили визнати запропонований військовим міністром кордон *«з відповідністю етнографічним умовам, причому звернути особливу увагу на необхідність приєднання Криму до України»*. Міністри також заслухали з цього приводу заяви гетьмана П.Скоропадського про його переговори з німецьким послом і про його намір надіслати послові від свого імені листа, в якому підтверджувалася б необхідність приєднання Криму до України. Уряд схвально поставився до такого наміру з рішенням, *«щоби додатково цього предмету данні по схваленні їх Радою Міністрів були повідомлені Міністром Іноземних Справ Німецькому Урядові»*.

Федір Лизогуб

Наступного дня (8 травня 1918 р.) новий уряд, вже під головуванням Ф. Лизогуба підтвердив свою підтримку заяви гетьмана П. Скоропадського про потребу надіслання ним листа до німецького посла в Українській Державі А. фон Мумма щодо приєднання Кримського півострова до України. Міністри, зокрема, постановили: *«Цілком приєднуючись до висловленого гетьманом принципового погляду, доручити окремим міністрам розробити дані, які можуть слугувати підтвердженням необхідності з точки зору економічної Криму до України»*.

Гетьман і його дипломатичний корпус усвідомлювали, що на той час проблему Криму можна розв'язати не лише власними зусиллями (митна блокада, економічна війна), а й за сприяння Берліна. Тож вже 10 травня він передав послові А. Мумму обширну ноту, в якій зазначалося, що розбудова сильної незалежної України у всіх аспектах: політичному, військовому й економічному – в інтересах Німеччини. «Особливе значіння для відродження України полягає в справі установах її кордонів, особливо південного, і таким чином, оволодіння Кримом. Прилучення Криму мало б те значіння для Української Держави, що вона була б забезпечена продуктами першої необхідності, як сіль, тютюн, вино й садовина. Одного тільки тютюну діставала Україна з Криму щорічно для переробки на сто мільйонів рублів. Володіння Кримом дало б також можливість збе-

регги в Україні багато грошей, організувавши нові й відбудувавши старі курорти. Окрім того, володіючи Південним берегом Криму, Україна одержала б такі природні порти, як Севастополь і Теодосія. Без Криму Україна була б від Чорного моря відтята, бо вона могла б розпоряджати тільки одним портом у Миколаєві, бо Одеса давно вже перегружена. Таким чином, Україна без Криму стати сильною державою не могла б і особливо з економічного боку була б не сильною. Так ненатурально одрізана від моря мусила б Україна обов'язково збільшувати стремління до захоплення цього морського побережжя, а разом з тим повстали б загострені відносини з тією державою, котрій би було передано посідання Кримом. Тим більше, що було б з етнографічного боку неоправданим заснування планової татарської держави, бо татари складають не більше 19 % кримського населення.

Я маю думку, що проблема спокою між поодинокими державами не буде розв'язана і цією довголітньою війною, і тому для Німеччини мало б найбільше значіння вже тепер створити таке становище, котре прив'язало б симпатії українського народу до Німеччини, Українську Державу зробило бмицним і вірним союзником Німецької Держави назавжди, незважаючи на майбутні інтернаціональні комбінації», – наголошував П. Скоропадський. Гетьман також додавав: «Я вважаю необхідним для добра моєї батьківщини – України, йти непохитно чесно і одверто рука в руку з Німеччиною і що я бачу в цій орієнтації міцну для добробуту і для майбутнього розцвіту цілого українського народу. Ці кроки, які я і мій уряд мають намір зробити, доведуть непохитність мого переконання».

Пізніше у своїх спогадах гетьман так змальовував тогочасні свої міркування з цього приводу: *«Варто подивитися на карту, аби одразу зрозуміти, наскільки така держава не має даних для того, щоби бути життєздатною. Причому слід відмітити, що якщо би в силу либонь-яких умов такі кордони могли б врешті-решт встановитися, безсумнівно, Крим зробився б злійшим ворогом України, а весь цей багатющий український край, маючи Крим, котрий, вочевидь, був би Україні ворожим, позаяк природньо усвідомлював би, що для України та її торгівлі він являє вічну загрозу, цей край був би приречений на повідний занепад, позаяк його порти Одеса і Маріуполь перебували би під безпосередніми ударами з боку Криму. Майбутнє Криму теж було невизначеним. З одного боку, німці там утвердилися, і їм Крим все більше і більше подобався. Якими були плани німців, – згадував П. Скоропадський, – мені було достеменно [не] відомо, але з розмов з ними я відчував, що отримання морської бази на Чорному морі в Кримському півострові було для них надзвичайно бажаним. А позаяк у Криму є багато німецьких колоністів, то мені здавалося, їхні плани заходили ще далі. З іншого боку, Туреччина, що мала дуже багатьох емісарів в Криму, вела свою політику серед кримських татарів. Були різноманітні*

Федір Лизогуб

чутки. Мої агенти доповідали про плани Туреччини і татарів на створення автономної від Туреччини області. Наскільки все це було серйозно обґрунтовано, я не знаю.

У свою чергу урядовими фахівцями було вже на 11 травня 1918 р. підготовлено вищезгадувану історико-етнографічну, географічну та господарчу аналітичну довідку. Починалася вона з історичного екскурсу від часів давніх таврів, скіфів і сарматів до появи на півострові греків, амганів, готів, хозарів, генуезців й, зрештою, татарів. Далі подавалася хроніка протистояння Кримського ханства і Московії. Водночас у довідці окремо акцентувалося на важливу роль українців-козаків у Чорноморських степах і Криму, починаючи від XIV–XV ст. і аж до XVIII ст., коли Крим був визнаний Портою підвладним Росії. Проте навіть попри перемогу Москви, у довідці підкреслювалося, вона стала можливою лише за видатної ролі у всіх війнах українців. Далі ж зазначалося, що у подальші часи, зокрема у війнах Росії 1787–1791 р. (друга турецька війна), 1798 р. (звільнення від французів Іонічних островів і Неаполітанського королівства), 1807–1812, 1828–1829, 1832–1833 (експедиція проти Мухтара Алі) й 1853 роках Крим являвся тільки базою флоту; у війну ж 1854–1855 рр. півострів був театром воєнних дій, а у війну 1877–1878 рр. Крим отримав значення бази армії, що перекинула свої комунікаційні шляхи через Чорне море на Крим.

Таким чином, висновувалося у документі: *«1) Крим рідко бував ареною військових дій у великих розмірах. 2) Міцне оволодіння Кримом діставалося завойовникам, що приходили з сухого шляху (Готи, Аллани, Татари, Росіяни). 3) Завойовникам, що приходили з моря, не вдавалося проникнути у глиб країни й утвердитися в Криму (Греки, турки, англо-французи). 4) Тільки раз за всю історію Росії Чорне море набуло важливого стратегічного значення, але й те випадково, спонукане перебігом війни».*

Далі було подано географічне становище Криму з вказівкою розміру самого півострова та його берегових смуг тощо.

Було вказано й землеробні та промислові показники. *«Таким чином, – заключали гетьманські експерти, – у торговельному відношенні Крим не являє великої цінності, позаяк має ті ж продукти, що й Україна.*

Не являє великої цінності і в промисловому відношенні, позаяк коштотних копалин не має, а тому промисловість розвинута слабо.

Недостача робітничих рук в Криму робить його на літневий термін робітничим ринком, який зазвичай обслуговується Україною (Чернігівська, Полтавська і Київська губернії)».

З військового погляду міркувалося, що потрібен буде хоча б в невеликих розмірах флот для охорони інтересів торговельного флоту України і що для такої мети порти Криму, що займає центральне місце у Чорному морі, є незамінними. А позаяк обидві затоки Чорного моря знаходяться під ударами флоту, що перебуває у Криму, то володіння Кримом для України є необхідне.

Флот, що знаходився в портах Криму в більший чи менш короткий час передбачалося зосередити в будь-якому пункті. У зв'язку ж з тим, що Крим не міг виявитися серйозним об'єктом дій супротивника і спосіб

розквартирування військ у ньому не має серйозного значення, слід було би орієнтуватися від місцевих умов. Такими місцевими умовами визначалися:

- 1) Несення служби у фортеці Севастополь та його фортечному районі – як головна база флоту.
- 2) Несення служби в Керчі, як у фортеці, що зачиняє вхід до Азовського моря.
- 3) Несення служби у Феодосії при стрілочній станції саморухомих мін.
- 4) Несення служби в решті місць Криму.

Для цієї мети цілком, за розрахунками гетьманських фахівців, достатньо було б двох дивізій і передбачалося передислокувати на півострів 1-шу козацьку стрілецьку дивізію та 16-ту піхотну дивізію. Ці дивізії в зв'язку з вищевказаними задачами і наявністю касарень могли бути розміщені:

- 1-ша козацька дивізія, штаб – Сімферополь,
- 1-й стрілецький полк – Сімферополь,
- 2-й стрілецький полк – Феодосія,
- 3-й і 4-й стрілецькі полки – Керч,
- артилерійський дивізіон – Керч.
- 16-ту піхотну дивізію планувалося цілком розташувати у Севастополі.

Вважалося також, що, «віддаючи данину часу», необхідно буде дозволити формування й національних татарських військ. «Приймаючи до уваги, що татари взагалі народ дуже вірний, можна майже з упевненістю сказати, що з татарських військ толк буде», – говорилося у доповіді. Отже, позаяк татарів було близько 300 тисяч, то судячи з даних призовного набору підлітків за 1898–1907 рік, розраховувалося сформувати один татарський піший полк (з розташуванням у Севастополі) та один Кримський Татарський кіннотний полк (з розташуванням у Симферополі).

Таким чином підсумовувалося, що:

- А) У завоюванні Криму, як великороси, так і українці брали однакову участь.
- Б) Українців у Криму тільки 12 %, росіян – 32 %, татарів – 35 %, відповідно, національне питання не на боці українців, але татари тяжіють до України.
- В) Промисловість видобувна та переробна така ж, що й на Україні, проте надлишків у Криму небагато, де зовнішнє, що вивозить Крим на Україну (сіль, риба, тютюн, вино і фрукти) є у достатній кількості й в Україні.
- Г) Стратегічне значення Криму як оборонне, так і наступальне, порівняно невелике завдяки його географічному становищу.
- Д) Коли Україна буде мати боєздатний флот, то Крим їй необхідний як стоянка цього флоту, що охороняє торгівлю (службова роля) та як

пункт, що дає можливість тримати під ударами обидві затоки Чорного моря, створювані Кримом (стратегічна роля).

Е) За наявності флоту в Криму для потреб флоту необхідні:

- 1) Севастополь – база флоту;
- 2) Керч – фортеця, що прикриває вхід до Азовського моря;
- 3) Феодосія – пристрілочна станція мін Уайтхеда.

Ж) Для обслуговування потреб фортець півострова необхідно дві дивізії. Ці дивізії розквартируються одна (16 піхотна) в Севастополі, а інша (1 козака стрілецька) в районі Сімферополь, Керч, Феодосія.

З) У розвиток національної ідеї необхідно дозволити татарам сформувати один піхотний (Севастополь) та один кіннотний (Сімферополь) полки.

Зрештою, у документі акцентувалося на двох основних висновках:

- Україна у промисловому відношенні від Криму не залежить і не так вже в ньому й зацікавлена;
- Крим, маючи щільність населення тільки 35 людей на 1 кв. версту, може слугувати колонізаційним районом для України;
- Україні у майбутньому Крим знадобиться й за іншими умовами, наприклад, стане для неї кліматичною лікувальною станцією (тобто – величезним оздоровчим центром).

Проаналізовано було й стратегічне значення Криму. Зазначалося, що зв'язаний з материком тільки вузьким перешийком, Крим виявляється доступним для вдертя лише після захоплення супротивником півдня України. Водночас висунутий майже в центр Чорного моря, Крим є легко досяжним з моря. Тож, гетьманські аналітики, вказували, що стратегічне значення Криму, з огляду його географічного розташування, як наступальне, так і оборонне порівняно нікчемне. Разом з тим вони вважали, що Крим має у зрозумілому сенсі стратегічну цінність для флоту, котрим володітиме Україна, проте й тоді лише умовну. Причиною такого висновку було те, що протоки з Чорного у Середземне море замкнено Туреччиною, і якщо навіть будуть відкриті, але англійці володітимуть Мальтою, то Чорне море все ж залишатиметься внутрішнім, закритим і, природно, що тільки Румунія, Болгарія та Туреччина будуть суперниками Української Держави.

Після ж захоплення Румунією Бессарабії, як дізналися гетьманські урядовці з виявленого листування, УНР Центральної Ради не збиралася відстоювати її від Румунії, жодна з тих держав не мала вже національних завдань, вирішення яких вимагали би війни з Україною. Нагадаю, що 13 січня 1918 р. румунські війська під командуванням ген. Бручану окупували Бессарабію, а 9 квітня маріонеткова Крайова Рада Бессарабії оголосила про приєднання краю до Румунії. При цьому гетьманські стратеги міркували, що коли б така війна й почалася б, то навряд чи супротивник повів би наступ на Крим. Адже захоплення Криму нічого не дало би йому, позаяк жодна з життєвих артерій України не була би зачепленою й ушкодженою. Навпаки, стратегічне становище армії, що обороняла би Україну, покращувалося б, позаяк фронт оборони скоротився б. Якщо б силь-

ні держави зі згоди Туреччини спромоглися б надіслати флот і десант у Чорне море, то й тоді навряд чи Крим стане об'єктом дій супротивника з тієї ж причини, про яку йшлося вище.

Тож, на їхню думку (1-го генерал-квартирмейстера, генерального хорунжого та голови Оперативного відділу, полковника Є. Мишковського), швидше за все районом дій супротивника став би Дністровсько-Бузький терен. В такому випадкові український флот, за умови, що він буде боездатним, й, якщо не сильнішим, то принаймні рівним флотові супротивника, міг би, опираючись на Крим, протидіяти комунікації ворога. Утім, виснували експерти, для втілення цього потрібно багато коштів, часу та енергії, яких в Україні не було.

У наступальному ж відношенні Крим міг мати лише службове значення бази українського флоту і сухоподільних сил під час операцій одразу значними силами, а Севастопольська бухта – забезпеченою стоянкою флоту.

Українські ж завдання на Чорному морі за наступальних операцій визначалися б такими:

- 1) перервати сполучення Константинополя (Істамбула) з Малою Азією;
- 2) український десант у Малу Азію, Болгарію чи Румунію;
- 3) висадка в Боспорі для захоплення Константинополя (Істамбула).

Перше та друге завдання вимагали б повносяжного панування українського флоту на Чорному морі, що було маловірогідним, якби протоки залишалися б не в українських руках. А от третє завдання могло б бути вирішене й без панування флоту на морі. Утім, воєнні фахівці усвідомлювали, що це швидше авантюра, а не стратегічна операція. Таким чином Крим набував більш чи менш серйозного значення для України за наявності сильного безздатного флоту, а за його відсутності півострів не мав би майже ніякої стратегічної ваги і значення для держави.

Однак, беручи до уваги, що Україні в майбутньому знадобиться хоча й у невеликих розмірах військовий флот навіть для охорони інтересів торговельного флоту і що для такої мети порти Криму, який займає центральне місце у Чорному морі, важливі, то півострів і його порти для Української Держави є незамінними. Крім того, позаяк обидві затоки Чорного моря перебувають під ударами флоту, що розташовується у Криму, володіння півостровом для України є необхідним.

Водночас у дипломатичному відомстві обмірковувалося питання щодо перелічення у III Універсалі УЦР переліку губерній, що входили до складу УНР (де окремо зазначалося, що Крим не є частиною УНР), з метою нівелювання такого визначення. Вже 16 травня 1918 р. в Міністерстві закордонних справ на спеціальному засіданні під головуванням М. Василенка А. Галіп обґрунтовано спростував таке положення III Універсалу як таке, що не має під собою підстав і юридичної сили для Української Держави. Ще більш жорстко виступив державний секретар І. Кістяківський, який відверто заявив, що «без Криму Україна буде відкинена на схід і північ в обняття Москви», додавши: *«Без Бесарабії і Холмщини [державний] організм може існувати, але не без Криму. Самостійність в такому випадку ілюзорична. Що до народностей, що заселяють Крим, то принцип*

самовизначення націй мусить мати розумні границі». При цьому І.Кістяківський був проти й федеративного приєднання півострова до Української Держави, розумно зауваживши, що це буде означати фактичну відмову від Криму.

За підсумками цього засідання 30 травня 1918 р. міністр закордонних справ Д. Дорошенко звернувся до німецького та австро-угорського урядів (через їхніх посланців у Києві) з нотою, де висвітлювалася вага прилучення Криму до України. За день до цього Д. Донцов подав гетьману свою статтю в «Новій Раді» про намір німців відкряяти Крим від України. *«Маємо за честь повідомити про те, що Уряд Української Держави вважає конче потрібним, щоб Кримський півострів було включено в склад Української Держави»,* – зазначалося у ноті МЗС УД.

Дмитро Дорошенко

У ноті вказувалося, що Крим тісно пов'язаний економічно, політично та етнографічно з життям і населенням України й, водночас, «Українська Держава з свого боку ніколи не зможе нормально розвиватись без злуки з Кримом». Розуміючи можливу апеляцію до III Універсалу щодо вказівки там на те, що до складу УНР водила Таврія без Криму, українське МЗС апелювало: «Але перш за все Універсал взагалі зазначив тільки головні частини Української території, маючи на увазі, що ті землі, в яких українська людність не має абсолютної більшості, приєднається пізніше. Через те по Третьому Універсалу не зазначено було ні Холмщину, ні частини Курської, Воронезької губ., області Війська Донського, ні Бесарабщини. А між тим тоді малося на увазі, що ці землі конче перейдуть до України. Так само думали і відносно Крима».

Крім того додавалося, що кордони УНР в III Універсалі подавалися лише у загальних рисах через те, що УНР розглядалася тоді не як самостійна держава, а як федеративна частина Росії. Так само і Крим, коли б він приєднався добровільно до України, мав бути теж федеративною одиницею Росії і таким чином автори III Універсалу розуміли, що Україна свій фактичний зв'язок з Кримом, як її стратегічним і економічним форпостом, не губить. За умови ж, коли Україна остаточно стала на шлях цілковитої політичної незалежності, зв'язок з Кримом, як федеративної одиниці неіснуючої всеросійської федерації, може цілком увірватися. Саме тому, вказувалося у ноті гетьманського МЗС, коли українські війська за допомогою дружнього німецького війська захопили Крим в свої руки, постало питання про приєднання півострова до Української Держави.

«При тому, стоячи на принципі самовизначення, не порушувати волі населення, нарешті розуміючи різні відміни в життю Крима, український уряд вважає, що приєднання Криму може відбутись на автономних підставах, відповідно до чого проект має розробитися, знаючи настрої значної більшості населення Крима, маючи на увазі інтереси тої людності і її стародавні зв'язки з Українським Урядом, не має жадного сумніву,

що воля населення Криму може бути висловлена тільки за злуку з Україною», – наголошувалося у ноті українського МЗС.

Гетьманське дипломатичне відомство також висловило протест щодо висловлювань командуючого корпусом німецьких військ у Криму, немов би той і навіть вся Таврія не належать до Української Держави. Зважаючи на серйозність справи, вказувалося у дипломатичній ноті, уряд Української Держави пропонував порозумітися з цього приводу, аби запобігти подібним заявам і відповідних вчинків та непорозумінь.

При цьому П. Скоропадський застосовував як офіційні, так і неофіційні заходи щодо збереження півострова за Україною, даючи знати про це й своїм підлеглим також й у неформальний спосіб. Так, наприклад, як записав Д. Донцов у своєму щоденнику, 3 червня «при обіді гетьман знов дозволив собі натяк в сторону Гаазе про Крим: *«Ось вони лиш з Кримом там хочуть щось зробити!»* – кинув до мене, моргаючи на майора [штабу німецького Оберкомандо]».

Зі свого боку гетьман П. Скоропадський в інтерв'ю віденській «Reichspost» (5 червня) своєю найвищою метою назвав незалежність України, а засобами досягнення цієї мети – упорядкування політичних і фінансових відносин, виховання народу і власна збройна сила. П. Скоропадський також зауважував, що *«не знати ще, які будуть границі України, та се помітне, що Україна має велику притягаючу силу. Міністер закордонних справ Дорошенко приймає щодня депутації із сумежних областей, з Кубані, Дону, які бажають долучити ся з Україною, – транслювало слова П. Скоропадського австрійському кореспондентові львівське «Діло».*

– Гетьман вважає необхідним і прилученє Криму до української держави, яка без Криму не була-би здібна до життя. Чорне море є для України одинокою морською дорогою, а тільки Крим має пригожі для морської плавби пристані. Україна потребує фльоти для торгівлі і вдержання свого державного становища.

У цей час в українській столиці у Педагогічному музеї (колишньому будинку Української Центральної Ради) тривали російсько-українські перемовини. Мирові переговори Української Держави з РСФРР розпочалися 23 травня 1918 р. і велися в формі пленарних засідань, на яких вирішувалися всі важливі питання. Під час роботи конференції, залежно від питань, які розглядалися – політичних, фінансових і культурних взаємин, працювали відповідні комісії. Вони також готували й обробляли матеріали до пленарних засідань¹. Тож пленарні засідання між мировими делегаціями тривали в гострих дискусіях, в тому числі й навколо питання кордонів.

У зв'язку з цим 4 червня Д. Донцову, що очолював тоді Українське Телеграфне Агенство і Державне Бюро преси, а також був членом політичної комісії української мирової делегації, було доручено «виробити реферат про політичні границі України».

¹З української сторони у переговорах брали участь: І.Кістяківський, О.Сливинський, О.Ейхельман, Х.Барановський, А.Свіцин, П.Линниченко, О.Шульгин, В.Бронський, Г.Лерхе, С.Гутник, Є.Сакович, П.Холодний, М.Могилянський та ін. З радянської сторони серед експертів були: А.Ждан-Пушкін, А.Шабуневіч, Н.Вейс, М.Зубков, А.Немировський, С.Одинцов, К.Загорський, І.Тихоцький, А.Борман, С.Холодовський, В.Березкін, П.Інбер, І.Ситін, В.Горіневський, Е.Татаринов та інші.

Відповідно до цього доручення, Д. Донцов підготував аналітичну записку під заголовком «О границях Української держави під взглядом політичним», що мала 9 сторінок машинописного тексту. Вже 7 червня він зачитав її на засіданні політичної комісії української мирової делегації, розпочавши з того, що «...на першій плані при розв'язанні всіх граничних справ має стояти інтерес української держави». За цим доповідач нагадав про автономістсько-федералістські прорахунки Центральної Ради УНР, яка у «небезпечний для держави спосіб трактувала право самовизначення націй», що завдало шкоди стратегічним інтересам Української Держави.

Д. Донцов пропонував перш ніж сідати за стіл перемовин про склад і статус територій, визначити, хто саме є суб'єктом переговорів з протилежного боку, яку саме де-юре державно-територіальну одиницю представляє перемовник і наполягати на тому, що делегація РСФРР представляє лише ту територію, на яку у той час розповсюджувалася влада Совета народних комісарів. А це, у навколо- українській орбіті, виключало б з підсовєтської юрисдикції Бессарабію, Холмщину, Берестейщину, Білорусь, деякі прикордонні терени на лінії розмежування між УД і РСФРР, а також Крим, Дон і Кубань.

Дмитро Донцов

Тож Д. Донцов докладно і обґрунтовано проаналізував правовий статус вищевказаних територій і земель та зауважував, що Українська Держава, що утворилася на принципах самовизначення націй, має поважати і підтримувати це право й щодо інших народів колишньої Російської імперії. Відповідно автор доводив, що Українська Держава мусить будувати свої взаємини з Білорусією, Доном і Кубанню саме таким чином і саме на таких міжнародно-правових засадах, як з незалежними від Росії державними утвореннями. Питання Бессарабії не підлягало російській юрисдикції, позаяк РСФРР не заперечувало проти її анексії Румунією.

Що ж до Криму, то попри те, що III Універсал Центральної Ради не включив півострів до складу України, РСФРР не могла претендувати на цю територію, як і сам він не міг у такому географічному вигляді претендувати на принцип самовизначення націй. Причина: Крим не являв собою ні цілісної території, ні окремої адміністративної одиниці, а його північна частина за своїм етнічним і географічним характером й взагалі зливалася з українською континентальною Таврією. Усе це позбавляло його юридичних і етнонаціональних ознак єдиної і спорідненої території, а відтак Крим де-юре і де-факто був частиною Таврії. Таким чином, Українська Держава ніяк не могла визнавати як право націй на самовизначення за довільно викраяними частинами якихось територій. *«Визнати право політичного самовизначення за кількомастами тисячів мешканців Крима, – наголошував Д. Донцов, – значило би зробити залежною від*

їх доброї волі долю 40-мільйонного краю – України, суверенність котрої без Криму стала б ілюзоричною».

Д. Донцов пояснював, що подібні карликові держави, які водночас мають важливе стратегічне і геополітичне становище, ніколи не втримають свою незалежність й відтак Крим стане іграшкою в руках ворожих Україні сил. Українській Державі, наполягав Д. Донцов, слід визнати право Криму на самовизначення аж ніяк не у політичному розумінні, а лише виключно у національно-культурному, коли мають бути забезпечені культурні права татарського народу, причому в порозумінні з ним самим. Проте політично Крим був і має надалі залишатися інтегральною частиною України й втручання будь-якого третього чинника в українсько-кримські стосунки, з точки зору права, є абсолютно неприпустимим.

Тож щодо питання Криму Д. Донцов ставив питання руба: жодних компромісів з боку Української Держави, позаяк втрата півострова і Севастополя неминуче призведе до обмеження суверенності України, змушуватиме її зректися утримувати військовий флот на Чорному морі та збройні арсенали на його узбережжі. *«Належність Криму до України є condition sine qua non української незалежності»* – наголошував Д. Донцов. *Відтак позиція Києва щодо кримського питання має бути безкомпромісною, з однозначною вимогою до Росії визнання статусу Криму як складової і невід'ємної частини Української Держави.*

У підсумку ж щодо питання Криму Д. Донцов підсумовував і наголошував на твердості: *«Політично є Крим інтегральною частиною України і таким мусить лишитися і далі. Так само є вмішане всякого третього чинника (опріч Криму і України) в стосунок між сими останніми з точки видання права, абсолютно неприпустимим. [...] Добиваючись від Росії урочистого зречення її суверенності над Кримом, має Україна переговорювати з сим останнім (і лише з ним) про його положення в Українській Державі, не сходячи з засади, що півострів є інтегральною її частиною. Всякі інші чинники при вирішенню кримської справи правно є виключені, бо після Берфестейського[?] миру лише західні границі України означаються в порозумінні між нею і Центральними державами».*

Д. Донцов доводив, що у перемовинах щодо кордонів Української Держави не можна керуватися простою арифметикою національного складу населення, а необхідно виходити зі стратегічних і геополітичних інтересів держави у забезпеченні її незалежності. *«В означенні своїх границь з бувшою Росією Українська Держава повинна керуватися лише інтересом всієї держави, яко держави суверенної і незалежної. Стратегічне забезпечення сих границь має йти на першій пляні. Під взглядом політичним границі мають бути уложені так, щоби суверенність Української Держави не потерпіла жадного ущербу ні через штучне обкраяння (Крим, Бессарабія), ні через прилучення великих чужонаціональних територій (непотрібне розмеження в сторону Дону і Кавказу) – котре може doprowadити до розсадження держави з середини. Факт розпаду Росії на окремі самостійні території повинен бути офіційально визнаний Українською Державою, як такий, що лежить в її найживіших політичних інтересах.*

Виходячи з цього признання має Українська Держава і вести мирні переговори з Росією, – резюмував Д. Донцов.

– Справа федерації з пограничними з Україною землями (Доном і Білою Руссю) не є актуальною. Актуальною є внутрішня консолідація Держави, котра можлива лише при таких забезпеченні границь, о котрим була мова вище». Після доповіді Д. Донцов записав у щоденнику, що його думку підтримав С. Шелухін, а О. Шульгин навпаки – *«говорив про федерацію і хотів нав'язати нашу політику до традицій Центральної Ради і [Генерального] Секретаріату»*. Загалом же, саме з таких позицій, які виклав Д. Донцов у своїй аналітичній записці, й діяла мирова делегація Української Держави на перемовинах з делегацією РСФРР.

12 червня 1918 р. після проведеної комісіями роботи, детального обговорення й узгодження по пунктах умов перемир'я, на закритому пленарному засіданні конференції делегації Української Держави та РСФРР уклали попередній мировий договір, умови якого мали діяти до завершення переговорів². Особливо ретельно обговорювалася проблема встановлення державних кордонів. Фактично всі наступні пленарні засідання так чи інакше зводилися до запеклих дискусій з цього приводу. Навмисно гальмуючи хід переговорів, російська делегація висловлювала незгоду з українським проектом кордонів, вважала його наступальним, експансивним щодо Росії. Українську ж сторону не влаштовував російський проект, метою якого було задоволення великодержавницьких претензій РСФРР та її більшовицького уряду, намагання зруйнувати територіальну й економічну цілісність Української Держави. Тимчасовим кордоном між країнами слугувала демаркаційна лінія, проте обидві сторони не вважали це розмежування остаточною.

Тим часом 17 червня вище командування групи Айхгорн-Київ телеграфувало українському Військовому міністерству: «Прохається тимчасово повздержатися від оглядинь і забирання предметів зі складів в Севастополю. Ще не вирішено справи, чи Крим буде належати до України». Тож, як нотував 19 червня Д. Донцов, справа півострова знов акту-

²Згідно з документом, складеним і підписаним двома мовами (українською і російською), на час ведення мирових переговорів припинялися будь-які бойові операції, між країнами встановлювалися дипломатичні відносини, поновлювалося залізничне сполучення, визначалися умови репатріації громадян обох держав й повернення в Україну рухомого складу залізниць, перегнаного до Росії навесні 1918 р. Згідно з договором, український уряд 22 червня 1918 р. прийняв постанову про заснування Генеральних консульств Української Держави в Москві і Петрограді (нині – м. Санкт-Петербург) та консульських агентств в інших містах Росії. В Українській Державі планувалося відкриття російських Генеральних консульств у Києві, Харкові, Одесі та консульських агентств у Кам'янці-Подільському, Чернігові, Житомирі, Полтаві. На переговорах розглядалася також низка питань: економічних, торговельних, фінансово-розрахункових, поділу боргів і майна колишньої Російської імперії тощо. 7 липня було досягнуто Угоди про товарообмін, 25 липня – про поділ майна і боргів колишньої Російської імперії. Українська Держава заявила свої права на частину майна і золотого фонду колишньої Російської імперії і зажадала цілковитого повернення вивезених з України до Росії культурних цінностей, що становили її культурно-історичну спадщину.

Суперечки між сторонами з цього приводу фактично завели переговори у глухий кут. 7 жовтня 1918 р. переговори були перервані, члени більшовицької мирової делегації під приводом необхідності консультацій зі своїм урядом виїхали до РСФРР. 17 листопада 1918 р. у Курську за рішенням ЦК РКП(б) і РНК РСФРР для початку військових дій почав формуватися ударний кулак – група військ Курського напрямку, що мала завдання «визволити» Україну, а вже наступного дня радянська Росія розпочала вторгнення і війну проти Української Держави.

алізувалася, то ж в МЗС запропонували йому zorganizувати товариство охорони Криму, як інтегральної частини Української Держави. «Коли я вперше, прибувши до Києва [за Центральної Ради], порушив цю справу в нашій пресі, трактуючи Крим як невіддільну частину України, мною кивали головами на це, як на недемократичну єресь. Як на них – повинен був Крим мати право самоозначення. А коли б, виконуючи це право, він віддав би весь півострів, що прилягав до України, з усіма його базами, портами і твердинями в руки якоїсь, ворожої нам держави, – тим гірше для нас. Демократичні засади святі! Віват юстіція, переат Україна!»

Гетьман також поставив більш жорстко свої вимоги щодо Криму й чим далі посилював тиск на німців у розв'язанні цього вузла, аби ті не вигадали якусь свою комбінацію, адже він вже знав про їхній намір поставити над півостровом свою маріотетку – генерала російської служби С.-М. Сулькевича, що мав литовсько-татарське походження. *«Я, знаєте, – говорив довірочно П. Скоропадський Д. Донцову 20 червня, – поставив німцям ультимат; я сказав, що просто піду геть, як з Кримом не буде так, як ми хочемо. Німці кажуть, що мусять тепер кокетувати з большевиками. Тому не хочуть дати нам Криму. Тому видумують всяких Сулькевичів, кримських міністрів. Але як прийде час, Крим віддадуть нам».* Та все ж невдовзі, завдяки підтримці командувача німецькими військами на півострові генерала Коша, 25 червня в Криму було сформовано проросійський уряд ген. С.-М. Сулькевича, який зайняв відверту антиукраїнську позицію й наказав припинити усі зв'язки з Україною. До складу того уряду увійшли українофоби й колишні царські урядовці – сенатор А. Ахматович, Н. Чариков, граф В. Татіщев, Л. Фріман та інші, що у відповідній урядовій декларації заявили про прагнення самостійності Криму й відновлення законів Російської імперії тощо. Розпочалося переслідування української громади та проукраїнських газет. Тоді ж прем'єр-міністр Української Держави Ф. Лизогуб доповів гетьману України про отримання ним телеграми від С.-М. Сулькевича, що той очолив уряд Криму, що мови української не розуміє і що вимагає, аби у подальшому вимагає, у досить зухвалій формі, щоби до нього зверталися з Києва лише російською. *«На Україні офіційною мовою була українська, і не генералові Сулькевичу було змінювати заведений порядок»*, – вважав натомість П. Скоропадський.

Зі свого боку гетьман та уряд Української Держави діяли не лише дипломатією, а й силою примусу. *«Україна ж не може жити, не володіючи Кримом, це буде якийсь тулуб без ніг, – міркував П. Скоропадський. – Крим мусить належати Україні, на яких умовах, це байдуже, чи буде це повна злука або широка автономія, останнє має залежати від бажання самих кримців, але нам потрібно бути вповні забезпеченими від ворожих дій з боку Криму. В сенсі ж економічному Крим фактично не може існувати без нас. Я рішучо наполягав перед німцями про передачу Криму на будь-яких умовах, звісно, приймаючи до уваги усі економічні, національні і релігійні інтереси народонаселення. Німці коливалися, я наполягав найрішучішим чином».*

Україна, попри невдоволення німців, які погрожували довозити все необхідне на півострів через Дунай і морем, розпочала митну та еконо-

мічну війну з Кримом й застосувала щодо півострова продуктову і торговельно-економічну блокаду. Вже 28 червня міністр шляхів Б. Бутенко доповідав Раді міністрів про заходи, застосовані на Південних шляхах у зв'язку з питанням щодо застосування митної блокади Криму. При цьому було задіяно й тиск на кримчаків і німців через пресу, а самих кримчан намовлявано, що вихід зі становища можливий лише через прямі переговори з гетьманом.

Невдовзі цей комплекс рішучих заходів дав свої наслідки – з Криму запросили перемовин, а німці пішли на поступки. На тлі дипломатичних успіхів та дієвості фінансово-економічної та продуктово-торговельної війни з сепаратистами на півострові, 18 вересня Рада міністрів ухвалила постанову про тимчасове припинення економічної блокади Криму за умови прибуття дипломатичної місії для переговорів не лише з економічних, але й політичних проблем. Зокрема урядом було вирішено: *«Освідомившись про рішення представників Криму вступити з українським урядом у переговори про умови злуки Криму з Україною та йдучи назустріч такому побажання населення Криму, що не може за умов митної війни реалізувати врожай фруктів і винограду, з дозволу пана Гетьмана, постановив:*

- 1) Тимчасово припинити митну війну за умов негайної присилки представниками Криму у Київ уповноважених ними осіб для відкриття вищевказаних переговорів.*
- 2) Просити міністра фінансів зняти митний догляд вантажів, що сліднують у Крим з Києва.*
- 3) Переговори з представниками Криму по прибутті їх у Київ про умови злуки Криму з Україною вести безпосередньо міністрам зацікавлених відомств, не передовіряючи своїх повноважень іншим особам.*
- 4) Про тимчасове припинення митної війни повідомити по телеграфу».*

Невдовзі у Києві отримали телеграму від голови Ради міністрів Кримського уряду про день виїзду їхньої делегації. Відтак до Києва прибула делегація у складі міністрів Б. Ахматовича, Н. Чарикова, Л. Фрімана, В. Домброво, Д. Нікіфорова.

8 жовтня уряд Української Держави постановив уповноважити голову Ради міністрів Ф. Лизогуба, міністра закордонних справ Д. Дорошенка, міністра внутрішніх справ І. Кістяківського, міністра фінансів А. Ржепецького, міністра торгу і промисловості С. Гутника і військового міністра, генерального бунчужного О. Рогозу на ведення перемовин з представниками Криму про злуку Криму з Україною та на підписання актів і договорів з усіх питань політичного, фінансового, економічного та адміністративного характеру.

Кримська сторона усіляко ухилялася від прямого питання про приєднання Криму до України, натомість намагалася вирішити лише господарські проблеми Криму. З огляду на це українська сторона принципово перервала переговори й відмовилася їх поновлювати з кримською урядовою делегацією.

Натомість уряд Української Держави висунув умову для поновлення переговорів – надіслати іншу делегацію з Криму, що складалася б з представників головних національних груп. Умова була однозначною: Крим належить до Української Держави як автономна одиниця зі своїм урядом.

Головні засади злуки Криму з Українською Державою полягали у наступному:

«1) Крим з'єднується з Україною на правах автономного краю під єдиною Верховною владою Його Світлості Пана Гетьмана.

2) Усі піддані Української Держави в межах Криму і Кримського Краю в межах України користуються однаковими правами.

3) Усі права міжнародні і міжнародних договорів та угод, усі управління Армії та Флотом належать Пану Гетьману та Українському Уряду, причому Армія Криму формується на принципі територіального і в мирний час має перебування в межах Криму.

4) Кримський Край має свій Крайовий Уряд і Крайові народні збори, а також право місцевого законодавства, в межах компетенції Крайового Уряду.

5) Усі такі місцеві Закони, погоджені Крайовими народними зборами отримують силу по затвердженні їх Паном Гетьманом безпосередньо. Ним же затверджується призначення вищих посадових осіб Крайового Уряду.

6) В області народної просвіти, релігійності, національності, торгівлі і промисловості, землеробства і сільського господарства, Кримський Край є вповні самостійним і на нього не розповсюджуються загальні закони Української Держави.

7) Усі шляхи сполучення, за винятком залізниць, а також використання природних сил Краю належить цілком веденню Крайового Уряду.

8) Крайовий Уряд призначає і збирає усі прямі податки за винятком подорожнього і призначає усілякого роду місцеві збори й повинності.

9) Окружні і мирові Судові Установи та слідчі влади перебувають у веденні Крайового Уряду. У Сімферополі устанавлюється особна Кримська Судова Палата, Верховною касаційною та апеляційною Інстанцією є Український Державний Сенат.

10) Крайовий Уряд має свій самостійний бюджет.

11) Митний кордон та єдина митна система є загальною з усією Україною. У Кримському Краї встановлюється спільна з Україною валюта, єдиний Державний Банк, спільні непрямі податки та на окладні збори, спільні з Україною правила для торговельного флоту, спільна експлуатація залізниць, пошти і телеграфу.

12) На Кримський Край розповсюджуються дії усіх цивільних і кримінальних законів України, причому витяги з цих законів, що зумовлені місцевими умовами, здійснюються у законодавчому порядку через Крайові народні Збори і затверджуються безпосередньо Гетьманом.

13) Усі воєнні і торговельні порти перебувають у веденні Українського Уряду, який несе усі витрати з їхнього утримання.

14) Крайовий Уряд має право визначення державної мови й у його повному веденні знаходяться усі міські і земські самоврядування.

15) У веденні Крайового Уряду знаходяться усі питання народного здоров'я та питання організації праці.

16) У веденні Крайового Уряду перебувають усе державне майно Криму за винятком удільного або приналежного окремим відомствам. Управління окремим майном приєднується до існуючого Управління справами на Україні, а майно приналежне окремим відомствам потрапляє у ведення належних відомств Української Держави.

17) Українська Держава несе на себе усі витрати з утримання Армії та Флоту, військових і комерційних портів, залізниць, пошти і телеграфу та усіх установ, котрі відають загальними, а не виключно місцевими крайовими питаннями.

18) При Міністерствах Закордонних Справ, Військовому і Фінансовому устанавлюються особні відділи у Кримських справах.

19) При Його Ясновельможності Пану Гетьмані перебуває особний Статс-Секретар з Кримських справ із відповідним секретаріатом. Цей Секретар бере участь з правом голосу у засіданнях Ради Міністрів з усіх питань, що зачіпають інтереси Кримського Краю.

Цей Статс-Секретар призначається Його Світлістю Паном Гетьманом з числа трьох кандидатів, представлених йому Кримським Крайовим Урядом».

Ці умови мали бути розглянуті, прийняті і затверджені кримсько-татарським Курултаєм та з'їздами національних і громадських організацій Криму. У Києві ж 15 листопада міністр фінансів А. Ржепецький доповів на урядовому засіданні (у зв'язку з новим напрямком політики Кабінету міністрів на чолі з С. Гербелем) про зроблене ним розпорядженні про припинення митної війни Української Держави з Кримом.

Проте подальший вибух антигетьманського заколоту і повстання на чолі з Директорією та повалення Української Держави у формі Гетьманату звели нанівець тогочасні зусилля П. Скоропадського та його урядовців щодо остаточного втілення в життя злуки Криму з Україною.

Джерела і література:

ЦДАВО України, ф. 3808, оп. 1, спр. 21, арк. 43–45.

Гай-Нижник П. Український націонал-консерватизм: Гетьманський Рух. – Кн. I. 1900–1936. – К.: Саміт-книга, 2023.

Гай-Нижник П. Місце проведення Мирних переговорів між Українською Державою та РСФРР // Місця пам'яті української дипломатії: енциклопедичний довідник. – Київ: Горобець, 2022. – С. 35–38.

Донцов Д. Рік 1918, Київ. – Торонто: Гомін України, 1954.

Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т. II: Українська Гетьманська Держава 1918 року. – К., 2003.

Мирні переговори між Українською державою та РСФРР 1918 р.: Протоколи і стенограми пленарних засідань: Збірник документів і матеріалів. – Київ; Нью-Йорк; Філадельфія: Вид-во М. П. Коць, 1999.

Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ; – Філадельфія, 1995.

Українська Держава (квітень-грудень 1918 року). Документи і матеріали. Т. 1. – К.: Темпора, 2015.

Українська Держава (квітень-грудень 1918 року). Документи і матеріали. Т. 2. – К.: Темпора, 2015.

Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922): Документи і матеріали. – К.: Смолоскип, 2012.

Tagebuch und Aufzeichnungen Albert Hopmans (Sevastopol 1918) // Von Brest-Litowsk zur deutschen Novemberrevolution. – Goettingen, 1971.

Павло Гай-Нижник

Розділ 25: Чорноморський флот та Українська морська піхота

Підняття українського прапора
29 квітня 1918 р.
на Чорноморському флоті
в інтерпретації художника
Л.Перфецького – ветерана
Армії УД та УНР
(картина 1950-х років)

(До історії створення Військово-Морських Сил України)

Початок ХХ століття приніс Російській імперії, а разом з нею й нам поневолені царством українські землі, цілий ланцюг соціально-політичних та воєнних потрясінь, які, врешті, призвели до краху династичної влади Романових. Після поразки у війні 1905 року з Японією Росію сколихнула революція 1905–1907 рр., а згодом, з вибухом 1914 року світової війни, у лютому 1917 року буржуазно-демократична революція завдала остаточного удару імперії. Революційні події сприяли новому піднесенню й розширу національно-визвольного руху в Україні. Не оминув він й колишню царську армію, в якій служили десятки тисяч українців і, зокрема, російські військово-морські сили. Природньо, що найбільшим впливом національне відродження позначилося на Чорноморському флоті,

який в основному базувався вздовж смуги українського причорноморського узбережжя: від Дунаю, по Кримському півострову і аж до Кубані. Саме в цей час провід національним революційно-демократичним рухом

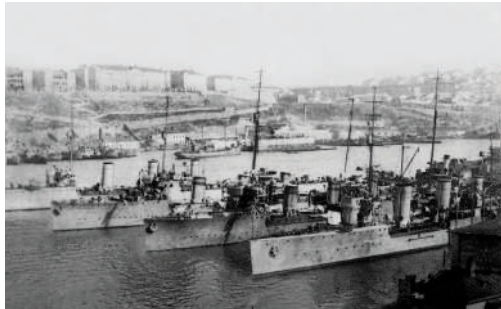
в Україні бере в свої руки, постала у березні 1917 року, Українська Центральна Рада – колективний представницький орган (передпарламент) революційної демократії, що складався з представників партій і організацій переважно соціалістичного спрямування.

На флоті колишньої Російської імперії, що базувався на Чорному морі українське революційне відродження сколихнуло хвилю національного руху. Як відомо, матроси Чорноморського флоту рекрутувалися майже винятково з українського населення й складали 80 % його матросів і старшин. Організований український рух у Севастополі почав свій відлік від гуртка «Кобзар», створеного на початку ХХ століття. Гурток був нечисленний, проте значна частина його учасників у майбутньому стали ініціаторами українізації флоту. Навесні 1917 р. члени «Кобзаря» стали організаторами Української Чорноморської Громади. Серед них були такі діячі: В. Лашенко, М. Неклієвич, В. Савченко-Більський, В. Богомолець, М. Остроградський-Апостол та інші. Вже 1 квітня 1917 р. на Українському Національному Конгресі був представник від Чорноморського флоту, як і від флоту Балтійського, а 5 травня 1917 р. у Києві відбувся Перший Всеукраїнський військовий з'їзд. У цей же час до складу Українського Військового Генерального Комітету увійшов матрос С. Письменний, а у Києві було засновано Українську Морську Раду.

На початку червня 1917 р. матроси-українці Балтики висунули вимогу до уряду про українізацію одного з військових кораблів із наданням йому назви «Україна». Ці вимоги було задоволено наприкінці 1917 року і до українізації було дозволено крейсер «Світлана».

Дмитро Антонович

Есмінци Чорноморського флоту
у Севастополі

Водночас як у Севастополі, так і на кораблях і в частинах діяли українські організації, що мали на меті українізацію флоту. 12 жовтня на всіх кораблях у портах Чорного моря за домовленістю з командуванням флоту було на один день здійснено українські прапори. Першим це зробив есмінець «Завідний», а 12 листопада – крейсер «Память Меркурія». Тоді крейсер офіційно, за наказом командувача флотом передали Україні. 20 грудня 1917 р. рішенням більшості команди лінійного корабля «Воля» на ньому підняли національний український синьо-жовтий прапор. Проте вже в січні 1918 р. з наказу більшовиків усіх прихильників українізації звільнили в запас і вони покинули корабель, а на лінкор призначили нового командира, капітана І рангу А. Тіхменєва.

Разом з тим морське офіцерство представляло собою фактично замкнену касту і складалося переважно з росіян або зрусифікованих представників інших національностей. Свідомі українці були рідкістю серед офіцерів, а проукраїнськи налаштованим був здебільшого воєнно-технічний персонал. Попри все, у квітні 1917 року контр-адмірал російського флоту О. Немітц, обраний головою Союзу офіцерів-республіканців Чорноморського флоту, підтримав Центральну Раду. Він сприяв процесам українізації військово-морських сил і в серпні 1917 р. став командуючим Чорноморським флотом (перебував на цій посаді до грудня 1917 року).

У жовтні 1917 р. Д. Антонович отримав від Генерального секретаріату (уряду автономної України) доручення поїхати до Одеси, Херсона і Миколаїва аби на місці з'ясувати питання українізації Флоту. Виявилось, що український рух на флоті дуже поширений, але не зорганізований і не має проводу. Найбільшою і найвпливовішою українською групою була команда панцерника (дредноута) «Воля», який навіть підіймав український прапор. У той же час на панцернику (а їх на Чорноморському флоті тоді було лише два) «Трі святителя» команда була прихильна переважно до більшовиків. Залоги ж інших, менших кораблів орієнтувалися, як правило, на настрої цих броненосців.

У Миколаєві моряки визнали зверхність над собою Центральної Ради і навіть вислали до Української Морської Ради свого уповноваженого. Після повернення з відрядження Д. Антонович переконався у двох речах: Чорноморський флот є українським як за особовим складом, так і за духом, та в тім, що без Севастополя, як головної морської бази-фортеці, про український військово-морський флот на Чорному морі не може бути й мови. А отже, українським мусить бути й Кримський півострів.

Утім, у листопаді 1917 року Центральна Рада, проголошуючи III Універсалом Українську Народну Республіку, не включила Крим до її складу... Проте українізація Чорноморського флоту, що не припинялася увесь цей час, і придушення російськими більшовиками кримськотатарської автономії на початку 1918 р. створили нову політичну ситуацію навколо Криму, в результаті чого Центральна Рада змінила свою політику щодо півострова.

У грудні 1917 р. до Одеси прийшли з Севастополя крейсер «Память Меркурія» та міноносець «Завідний» й оголосили себе українськими. Команда «Памяті Меркурія» вчинила нечувану для російського флоту річ – дала своєму кораблеві ім'я проклятого царською церквою гетьмана Івана Мазепи. У Севастополі українізувалися міноносці «Зоркій» та «Звонкій», а також панцерник (дредноут) «Воля», кораблі «Меркурій», «Остап» і «Борець за волю». Командуючий Чорноморським флотом адмірал О. Немітц надіслав до Морської Ради телеграму з визнанням над собою влади Української Народної Республіки.

Своєю чергою, після повернення з відрядження Д. Антонович був призначений міністром морських справ і розпочав організацію Морського міністерства УНР. Перш за все, він розшукав українців, які раніше були пов'язані з флотом. Невдовзі у штаті Морського міністерства з'явилися: банківський урядовець, колишній морський офіцер М. Білінський, яко-

му було доручено організувати фінансовий відділ; директором інженерно-механічного відділу став корабельний інженер О. Коваленко, що свого часу служив на панцернику «Потьомкін» і після відомого революційного виступу цього броненосця у 1905 р. змушений був перебувати в еміграції; морські офіцери Акименко та С. Шрамченко.

10 січня 1918 р. у Києві відбувся I Український морський з'їзд, який розглянув:

- 1) звіт Української Морської Ради;
- 2) інформацію Генерального морського секретарства про його роботу;
- 3) доповіді з місць;
- 4) стан і перспективи Чорноморського флоту;
- 5) питання запровадження морської служби на добровільних засадах;
- 6) ставлення військового і торговельного флоту до УНР;
- 7) проблему організації профспілки моряків тощо.

12 січня 1918 р. матрос-делегат від Морського з'їзду на засіданні Малої Ради Центральної Ради УНР виголосив вітальну промову до Української Центральної Ради.

Невдовзі Тимчасовий закон про флот Української Народної Республіки від 14 січня 1918р. зазначав: «2) Прапорами Української військової флоти є: полотнище в двох – блакитному і жовтому – кольорах. В кряжі блакитного кольору – історичний золотий тризуб з білим внутрішнім полем в ньому. 3) Прапором Української торговельної флоти є полотнище в двох – блакитному і жовтому кольорах». Тобто блакитна смуга розташовувалася угорі¹.

Саме синьо-жовті кольори стали офіційними в УНР. Таке ж розташування смуг підтверджувалося й у Наказах по Морському відомству УНР від 13 березня 1918 р.:

«2) Прапором Українського військового флоту є полотнище в двох – блакитному і жовтому – кольорах. В кряжі блакитного кольору – історично золотий тризуб з білим внутрішнім полем в ньому.

3) Прапором Українського торговельного флоту є полотнище в двох – блакитному і жовтому кольорах....

5) З часу проголошення цього закону всі російські військові та транспортні кораблі на Чорному і Азовському морях піднімають вищезгадані прапори Української Народньої Республіки».

¹Зауважу однак, що дійсно була й пропозиція затвердити прапор жовто-блакитних барв. Проект такого українського морського прапора був прийнятий Малою Радою міністрів з подання Д.Антоновича 18 січня 1918 р. Розробила його Українська Морська Рада (матерія мала складатися з двох смуг – жовтої (вгорі) та синьої (внизу); на синій мав бути розташований «золотий знак князя Володимира» – тризуб з хрестом угорі), але такий проект так і не було затверджено Радою народних міністрів УНР та Українською Центральною Радою.

Проте невдовзі, 26 січня (8 лютого) 1918 р., столиця УНР була взята Червоними військами. Більшовицька окупація України, утім, була нетривалою. Вже 1 березня 1918 р. німецькі союзники українців (після заключення Берестейського договору між УНР і Центральними державами), разом з підрозділами війська УНР звільнили Київ. У напрямку Одеси наступ вели австро-угорські війська.

14 лютого 1918 р. на засіданні Ради народних міністрів УНР було визначено за можливе погодитися на укладання миру з радянською Росією за умови, що *«Крим остається під впливом України»* і *«весь флот (також і торговельний) на Чорному морі належить тільки Україні»*.

Лінкор «Воля»

Однак позиція більшовиків виявилася протилежною. Ще коли у лютому 1918 р. більшовики тимчасово захопили владу в Криму, вони одразу ж виключили будь-яку можливість вирішення питання передачі певної частини Чорноморського флоту на користь України. Впливовий діяч Морського відомства РСФРР Ф. Раскольников передав з Москви членам Центрофлоту Чорного моря таку директиву Ради народних комісарів: *«Чорноморський флот складає майно всієї Федеративної Російської Республіки, за винятком України, яка являє самостійну державу, й жоден корабель Чорноморського флоту не може ходити під українським прапором»*. Проте під час більшовицької окупації моряки-українці трималися особібно і поводитися досить незалежно. Тож більшовики не наважувалися поки що вступати з ними у конфлікт, а у Севастополі над помешканням Української Громади навіть висів український прапор. Подібне ставлення до організованих українців було й у Новоросійську, а в Туапсе, коли на Шевченківські свята моряки-українці заспівали національний гімн *«Ще не вмерла Україна»*, більшовики почали співати його разом із ними.

Після повернення уряду Центральної Ради до Києва, Рада народних міністрів УНР на своєму засіданні 9 березня 1918 р. доручила «виконуючому обов'язки військового міністра п. Жуковському тимчасово виконувати обов'язки міністра морських справ». 15 квітня 1918 р. Кабінет міністрів УНР постановив відкрити Міністерству морських справ кредит у 25 млн крб з військового фонду на демобілізацію флоту. У квітні 1918 року уряд УНР підготував військову операцію по зайняттю Криму і Севастополя, однак на заваді її остаточному здійсненню (хоча українці й переможно увійшли в Крим) стали німці, які самі окупували півострів. 23 квітня, коли німецькі війська і частини УНР уже були в Сімферополі, капітан II рангу М. Місников, який рухався у складі підрозділу П. Болбочана і був заздалегідь призначений начальником оборони Кримського узбережжя та комендантом

севастопольської фортеці, наказав підняти українські прапори не лише на кораблях, а й на всьому кримському узбережжі.

Із наближенням німців мала частина Чорноморської флотилії, яка перебувала в Севастополі, відплила до Новоросійська, а потім до Сухума. Окупувавши узбережжя Чорного та Азовського морів, німецько-австрійське командування уклало постанову поміж країнами свого блоку (Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною та Болгарією):

1. Морські судна усіх держав, які перебували в стані війни з країнами Четвертого блоку підлягали секвестрації;
2. Ті судна (як торговельні, так і військові), що належали колишній Росії й УНР і які після підписання Берестейського миру здійснили ворожі вчинки супроти союзних держав. Доля першої категорії кораблів мала бути вирішена після завершення світової війни, а другої – після спеціального порозуміння між зацікавленими сторонами.

На ім'я голови уряду УНР В. Голубовича надійшов лист німецького посла барона А. Мумма в справі Чорноморського флоту. Кайзерівська армія займала Крим... У листі було зазначено, що окремі судна флоту біля Херсону та в окремих кавказьких портах здійснили напади на бойові сили союзників.

19 квітня 1918 р. Рада народних міністрів УНР постановила доручити голові уряду та міністрові закордонних справ УНР повідомити німецькому послу, «що законом Центральної Ради Чорноморський Фльот оголошений фльотом Української Народньої Республіки, що уряд України просить допомогти йому очистити Фльот од тих злочинних більшовицьких елементів, котрі захопили його і привести Фльот до послуху Українському Уряду; що проти германських військових сил Український Флот як такий, не виступає; тому Рада Народніх Міністрів зазначає, що

Всеволод Голубович

ті кораблі, котрі зараз під орудою преступних елементів виступають проти германських військових сил, вважалися морським призом».

Разом з тим голова уряду УНР В. Голубович 20 квітня 1918 р. надіслав на ім'я німецького посла А. Мумма заяву: «Весь Чорноморський Фльот належить Українській Народній Республіці. Правда, деякі його частини перебувають поки що в руках банд, проти яких за допомогою ваших славних воєнків ми ведемо боротьбу і надіємося скоро довести її до кінця. Виходячи з цього штаттпункта, я прошу Вас, Пане После, не змушуйте себе до надмірних заходів у боротьбі з

бандами, які безсовісно захопили наші судна. Я прошу далі повідомити відповідні Ваші власті, що всі без виїмку кораблі Чорноморського Фльоту належать Українській Народній Республіці, не вважаючи на вчинки банд, які їх захопили, а через те ні в якому випадку не мають бути трактовані, як приз». Урядовці Центральної Ради вирішили також «*послати телеграму Чорноморському Фльоту, що він не повинен боротися з германськими військовими силами*».

Тим часом у квітні радянсько-більшовицький Центрофлот відновив посаду командувача флотом, на яку було обрано контр-адмірала М. Сабліна. Зі свого боку, прагнучи підтримкою нового командуючого Чорноморським флотом М. Сабліна більшовицький уряд призначив його начальником морських сил Чорного моря з надзвичайними повноваженнями. У цей час на флоті продовжував ширитися спонтанний рух українізації. Проте адмірал не піддався «залицанням» комісарів і вирішив найперше з'ясувати ставлення до українізаційних процесів моряків-чорноморців. Флот масово підтримав національний фарватер свого підпорядкування.

Спираючись на підтримку моряків (рішення делегатських зборів представників судових комітетів), 29 квітня 1918 р. М. Саблін надіслав до Києва телеграму, в якій заявив про перехід Чорноморського флоту під юрисдикцію Української Народної Республіки. Того ж дня, о шістнадцятій годині, за сигналом з флагманського корабля «Герой Победоносец» на Чорноморському флоті були підняті синьо-жовті українські прапори. Однак на початок літа 1918 року фактично усі рештки російського флоту у Чорному морі опинилися в німецьких руках.

Михайло Саблін

Водночас М. Саблін відрядив для переговорів з німцями, зокрема з ген. Р. Кошем, своїх парламентарів: капітана I рангу В. Клочковського, капітана I рангу М. Чернілівського-Сокола і дипломатичного радника С. Тухолку, а також трьох представників міської думи. Утім, зустрічі не відбулося, а натомість німці заявили про порушення умов Берестейського договору, позаяк пізно ввечері того дня з Севастополя до Новоросійська вийшла група кораблів Мінної бригади. Наступного дня, 30 квітня під обстрілом німецьких гармат Севастополь залишили лінійні лінкори «Воля» (прапор командувача флотом з М. Сабліним на борту) і «Свободная Россія», пошкоджений вогнем есмінець «Гневный» викинувся на берег поблизу Ушакової балки, а міноносець «Заветный» команда затопила прямо біля причалу. Решта кораблів під українськими прапорами (5 старих лінкорів, 3 крейсери, 4 есмінці та 13 підводних човнів) залишилися в Севастополі, до якого вранці 1 травня урочисто ввійшли німці. Цього ж дня, аби запобігти таким явищам, у Севастополь прибула ударна група німецько-турецького флоту на чолі з лінійним крейсером «Явуз» («Гебен»), яку по радіо спішно заздалегідь викликав ген. Р. Кош.

За збігом історичних обставин, 29 квітня 1918 р. до влади у Києві прийшов фаховий військовик, генерал Павло Скоропадський, якого на З'їзді хліборобів було проголошено гетьманом всієї України, військ козацьких і фльоти. Гетьманський уряд одразу ж взяв курс на приєднання усієї території Криму до Української Держави.

Проте німецьке окупаційне командування, прагнучи використати Крим у власних геополітичних інтересах та послабити українські позиції

у Північному Причорномор'ї, створило у червні 1918 р. в Сімферополі маріонетковий проросійський уряд на чолі з литовським татариним, командуючим 1-м Мусульманським корпусом генералом С. Сулькевичем.

Природньо, що Українська Держава не визнала цієї політичної оперети. Уряд Української Держави та Міністерство закордонних справ Гетьманату розпочали дипломатичний тиск на Німеччину. Було оголошено повну економічну блокаду всього Кримського півострова, незважаючи на обурення німців. Гетьман П. Скоропадський зі свого боку також неухильно і твердо вимагав повернення півострова під юрисдикцію України, висунувши Берліну навіть ультиматум про свою відставку.

Гетьманський уряд беззаперечно наполюгав і сподівався на повернення під його юрисдикцію Чорноморського флоту. Тому й було організовано Морське міністерство Української Держави на чолі з контр-адміралом Миколою Лаврентійовичем Максимовим. Урядом підтримувалися кадри морських офіцерів, техніків і фахівців морської справи, надавалися кошти на підтримання у ладі й ремонт чорноморських портів – у Севастополі, Миколаїві тощо. Державна політика полягала в збереженні для українських військово-морських сил досвідчених офіцерських кадрів і тому опікувалася на місцях морськими офіцерами й техніками, які загалом охочі йшли на українську службу. Гетьман, Рада міністрів і Міністерство закордонних справ, у той же час, наполегливо домагалася передачі їй всього Флоту та берегових укріплень.

Микола Максимів
(Максимов)

2 червня 1918 року Німеччина офіційно (де-юре) визнала Українську Державу. Новий український посол в Берліні барон Ф. Штейнгель докладав чималих зусиль у налагодженні українських справ з цією центральноєвропейською країною, в тому числі й у військовій галузі... У серпні 1918 р. до Берліна прибула українська урядова делегація на чолі з головою Ради міністрів Ф. Лизогубом. Його візит виявився успішним: на сприятливих умовах для Гетьманату були вирішені питання торгівлі між двома державами, надання Німеччиною кредиту та ін. Німеччина також дала згоду підтримати Українську Державу у вирішенні територіальних суперечок з сусідніми державами.

Однак частину порушених у переговорах в Берліні проблем Ф. Лизогуб розв'язати не зумів. Серед них – формування української армії та передача захопленого німцями Чорноморського флоту Україні. 3 вересня 1918 р. на запрошення імператора до Німеччини відбув з офіційним візитом гетьман П. Скоропадський. Зустрічі гетьмана з кайзером Вільгельмом II, райхсканцлером Гертлінгом та німецькими генералами виявилися успішними. Серед таких, окрім політико-економічних, були й питання військового характеру.

Наприкінці літа 1918 року німці почали схилитися до того, аби повернути Україні Чорноморський флот та берегові укріплення. Проте при цьому було висунуто умову, щоб Український флот виплив під українськими прапорами в Середземне море для збройної демонстрації проти Антанти. Таку вимогу було рішуче відхилено Києвом. Зважаючи на тверду позицію уряду Української Держави, німецькі можновладці погодилися почати передавати судна та інфраструктуру Чорноморського флоту без такої умови.

Тим часом у Новоросійську призначений більшовиками т.в.о. командувача флотом О. Тіхменєв не виконав їхнього наказу щодо затоплення кораблів і вранці 17 червня вийшов з частиною їх (лінкор «Воля», допоміжний крейсер «Соціальна революція», 6 есмінців і міноносців та яхта «Креста») у Севастополь. У місті ж тоді перебував вповноважений представник (комісар) гетьманського уряду з питань флоту контр-адмірал Ключковський.

В половині серпня 1918 р. з доручення Ради міністрів до Берліна виїхав капітан Ю. Свірський, яким й було вироблено спільно з німецькими представниками план передачі Україні військових і торговельних кораблів, які перебували в руках німців.

Після довгих переговорів Німеччина дала згоду на початок формування Україною власного війська. Не менш складно вирішувалася й доля Чорноморської флоту. Основу його становили 35 нових кораблів. Після тривалих переговорів П.Скоропадському вдалося досягти згоди на передачу Німеччиною Українській Державі дредноута-лінкора «Воля» (колишній «Імператор Александр III»), крейсера «Кагул», 11 міноносців, кількох підводних човнів, 7 лінійних кораблів: «Пантелеймон», «Євстафій», «Іван Златоустий», «Ростислав», «Трі Святителя», «Синоп», «Юрій Побєдоносєц» та інших воєнних суден, кілька транспортів та допоміжних суден, а також транспорту-майстерні «Кронштадт». Київ виділив значні кошти для підняття на поверхню затонулих кораблів на території України, зокрема, дредноута «Марія» в районі м. Миколаїва, який мав бути ґрунтовно реставрований. Панцерник було піднято з дна моря вже в жовтні 1918 року. 23 жовтня німецький адмірал А. Гопман повідомив українському контр-адміралові В. Ключковському про передачу Україні колишнього російського Чорноморського флоту «без права підняття на кораблях Андріївських прапорів».

Юрій Свірський

Згідно із ухваленим Радою міністрів і затвердженим 10 серпня 1918 р. гетьманом Законом «Про перетворення бувшого відділу Балтійського корабельно-будівельного і механічного заводу у м. Миколаїві, на Херсонщині, в самостійний казенний завод Української Держави», це підприємство набуло самостійного державного статусу, а військовий і торговельний флоти України необхідну їм ремонтно-будівельну базу. З того часу завод отримав офіційну назву – Державний Миколаївський ремонтний і

корабельно-будівельний завод Морського відомства. Крім того, підписаний головою уряду Ф. Лизогубом та виконуючим обов'язки морського міністра капітаном I рангу М. Максимівим, вищезазначений закон, визначав надати заводі у Миколаєві нові штати, «які установлені для заводів Морського Відомства, при чому видатки на утримання заводу віднести на рахунок сум, які будуть одержані заводом за виконання замовлень, а також на рахунок інших засобів заводу».

В'ячеслав
Ключковський

Згідно Закону Української Держави «Про загальний військовий обов'язок» тривалість дійсної військової служби на флоті України визначалася у чотири роки (в піхоті – 2 роки, в кінноті та артилерії – 3 роки). Призов на дійсну військову службу передбачалося здійснювати двічі на рік – 15 листопада та 1 березня. Восени 1918р. призов перенесли з листопада на 1 грудня 1918 року. Тоді планувалося покликати до війська 85 тисяч чоловіків, а з 1 березня 1919 р. намічалось залучити до армійської служби ще 79 тисяч військовозобов'язаних юнаків.

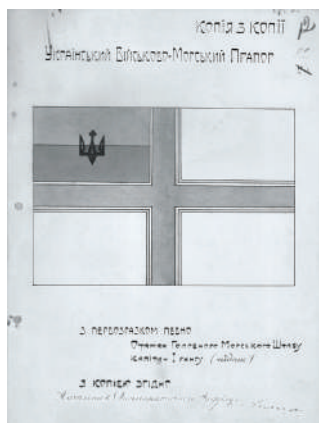
Слід також згадати, що ще 20 травня 1918 р. контр-адмірал А. Покровський і лейтенант Деменко звернулися з пропозицією підняти на всіх кораблях флоту синьо-жовті прапори. М. Максимів підтримав цю ініціативу. Спочатку морським прапором передбачалося зробити біле тло, по середині якого був би вздовж імпоперек усього полотна (символічне розп'яття Святого Андрія Первозваного, який за легендою перебував на мкиївських пагорбах) – т.зв. андріївський хрест. У пояснювальній записці з цього приводу також зазначалося: *«Щодо права Великоросії на Андріївський прапор, воно сумнівне. По-перше вона відмовилась від нього під час революції, а головне – прапор воєнної фльоти Росії в епоху Петра Великого, основника фльоти, складався з московських національних кольорів: біло-синє-червоного з двоголовим орлом у центрі»*.

Як пояснював сам А. Покровський, ця його пропозиція була погоджена Радою адміралів Української Держави. У підсумкові на документі з'явилася резолюція М. Максиміва: *«Вповні згоден. Видати проєкт приказу по фльоті», після чого геральдична комісія на чолі з капітанами першого рангу Олександром Гаддом і Миколою Злобіним такий задум ухвалила з деякою правкою щодо дизайну хреста біло синьою гамою, подібною до стилістики прапора ВМФ Німеччини.*

18 липня 1918 р. Наказом (ч.192/44) по Морському відомству гетьманом П. Скоропадським було затверджено новий військово-морський прапор Флоту Української Держави.

Опис прапора ВМФ України виглядав так: *«Військовий прапор Української Держави – білий прапор з рівним синім хрестом, який ділить прапор на чотири рівних частини. Ширина хреста – 1/11 всієї довжини прапора.*

Відступивши 1/8 ширини хреста, проходить кругом нього такої ж ширини (і.г. теж 1/8 ширини хреста) синя смужка, крім тих його боків, які прилягають до крижа.

В крижі ж теж, відступивши на 1/8 ширини хреста від його боків, міститься національний прапор Держави (складений з блакитної і жовтої горизонтальних смуг), в центрі якого міститься золота печатка Св[ятого] Володимира такої ж ширини, як хрест і в 1½ рази вища своєї ширини. Прапор шьється з матерії відповідного кольору, а печатка малюється бронзовою фарбою».

Сьогодні це знамено є прапором сучасних Військово-морських Сил України.

На початку жовтня 1918 р. головний начальник портів Чорноморсько-го узбережжя адмірал Андрій Покровський повідомив уряд країни, що на двох канонірських човнах і на кількох винищувачах мін у Чорному морі вже вивішено морські українські кармазинові прапори нового зразка, затвердженого гетьманом. Одночасно Морське міністерство займалося й важким завданням очищення чорноморського узбережжя від мін з метою безпечності плавання морем.

Українським Флотом в часи Української Держави у формі Гетьманату керували досвідчені фахівці своєї справи. Цими керманичами були:

- управляючий Морським міністерством – капітан I рангу російської служби, контр-адмірал Української Держави Микола Максимів, який вступив на українську службу ще за Центральної Ради (був підвищений гетьманським наказом до рангу контр-адмірала);
- начальник Головного Морського штабу – капітан I рангу російської служби, контр-адмірал Української Держави Протасов (був підвищений гетьманським наказом до рангу контр-адмірала);
- помічник начальника Головного Морського штабу – капітан I рангу російської служби, контр-адмірал Української Держави Юрій Свірський;
- голова Воєнно-морського суду – полковник Богомолів;
- головний начальник портів Чорного моря, морський міністр Української Держави (з 14 листопада 1918 р.) – віце-адмірал російської служби, адмірал Української Держави, Андрій Покровський (був підвищений гетьманським наказом до рангу адмірала);
- голова Ліквідаційної комісії в справах транспортної флотилії – віце-адмірал Володимир Шрамченко;
- голова Комісії в справах демобілізованих пароплавів, прийнятих до військового флоту – віце-адмірал Хоменко;
- командант Дунайської флотилії – генерал-майор флоту Єрмаков;

Михайло
Остроградський

- командант відділу флотилії у Севастополі – контр-адмірал Михайло Остроградський;
- командант відділу флотилії на Азовському морі – капітан I рангу Дмитрієв;
- командант Одеського порту – капітан I рангу Озеров;
- командант Севастопольського порту – контр-адмірал В'ячеслав Клочковський;
- командант корпусу берегової охорони – контр-адмірал Семен Фабрицький;
- молодший флагман – контр-адмірал Євдокимов;

- начальник штабу головного команданта портів – контр-адмірал Ворожейкин;
- командант Миколаївського порту – контр-адмірал М. Римський-Корсаков;
- відділ морської піхоти при Головному штабові Морського міністерства – полковник Володислав Дашкевич-Горбацький (пізніше – полковник Ястржембський);
- командант 1-го полку морської піхоти полковник Іларіон Ісаєвич.

Кожна морська держава у складі національної армії обов'язково має військово-морські сили, а у їхніх лавах, як правило, є підрозділи морської піхоти.

***

Передумови до зародження української морської піхоти сягають задовго до утворення першої Української державності у ХХ ст. Іще 6 листопада 1917 р. зібрався I Загальночорноморський з'їзд, на якому було прийнято рішення про відправку до Києва для підтримки Української Центральної Ради загону моряків у складі 700 осіб. Загін цей склала перша українізована на Чорноморському флоті берегова частина – севастопольський півекіпаж під командуванням підполковника В.Савченка-Більського, який сформувався в Окремий морський курінь імені Петра Сагайдачного. Невдовзі, у січні-лютому 1918 р. вояки куреня взяли участь у боях з більшовиками у Києві. Ще одним самоорганізованим загonom морської піхоти був Курінь морської піхоти Армії УНР, що створився у грудні 1917 р. в Одесі з українізованих підрозділів Чорноморського флоту. Цей загін брав участь у бойових діях проти більшовиків на початку 1918 р. на вулицях Одеси.

Народження української морської піхоти сучасного зразка припадає на 1918 рік, а саме

Гетьман всієї України Павло
Скоропадський

на час існування Української Держави у формі Гетьманату Павла Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.). Колишній бойовий генерал російської служби П.Скоропадський, безперечно, розумів важливість цього роду військ у забезпеченні збройної безпеки і потужності країни. Як «Верховний Воевода Української Армії і Фльоти» він в перший же місяць свого перебування при владі звернув увагу на необхідність створення служби морської піхоти, тим паче, що Українська Держава володіла досить великою смугою узбережжя Чорного й Азовського морів. Відтак віце-адміралом А. Покровським було складено проект дислокації частин сухопутної оборони північно-західного району Чорного моря.

23 травня 1918 р. гетьманом П.Скоропадським було видано наказ № 70 по Морському відомству «Про початок формування бригади морської піхоти у складі трьох полків для несення служби». Бригада морської піхоти, згідно з вищевказаним наказом, поділялася на три відділи:

- перший з них повинен був виконувати свої обов'язки на території від західного кордону Української Держави до Сичавки;
- другий – від Сичавки до Станіслава;
- третій – від Станіслава до Перекопу.

Завданням морських піхотинців було несення служби на узбережжі держави й у військово-морських фортецях, а також виконання десантних операцій. Крім основного призначення, ці полки морських піхотинців мали вартувати майно Морського відомства. Цим же наказом було призначено командирів полків і начальників відділів.

Початок саме такому складу частин морської піхоти поклав черговий наказ П. Скоропадського по Морському відомству. Відповідно до нього кадровий склад частин у повній кількості складався з трьох полків, кожен з яких налічував по три курені, а курінь містив у собі чотири чоти (сотні) морської піхоти й одну кулеметну команду. Формуванням бригади займався відділ морської піхоти Головного морського штабу Морського міністерства. 25 травня тимчасовим виконувачем обов'язків начальника відділу призначили підполковника Гаврила Никогду. Передбачалося також створення трьох ескадронів морської кавалерії – в Одесі, Очакові та на Перекопі. Комендантом (пізніше командиром) 1-го полку морської піхоти став військовий старшина Іларіон Ісаєвич. Згодом наказом П. Скоропадського по Морському відомству (й по Головному Управлінню по справах особистого складу фльоти), як згадував український морський капітан С. Шрамченко: «Його Світлість Ясновельможний Пан Гетьман всієї України, Військ козацьких і Фльоти 24 жовтня 1918 р. в присутності Своїй в місті Києві соізволив» підвищити І. Ісаєвича до звання полковника із затвердженням на посаді командира 1-го полку морської піхоти.

Гаврило Никогда

12 червня 1918 р. при Головному морському штабі під керівництвом начальника відділу морської піхоти підп. В. Дашкевича-Горбацького було створено окрему комісію, що мала вирішувати усі поточні проблеми щодо її формування, до складу якої увійшли по одному представнику від Морського генерального штабу, відділів морської оборони і морської піхоти (з дозволом, за потреби, залучення інших посадовців з правом дорадчого голосу). 15 червня було ухвалено розпочати тимчасово формувати у кожному з трьох полків морської піхоти по одному куреню козаків у повному штатному обсязі. Командний склад такого куреня виглядав так: командир полку, завідувач господарчої частини, значковий, діловод, скарбник, лікар, курінний, командир 1-ї сотні, командир 2-ї сотні, командир 3-ї сотні, командир 4-ї сотні, командир кулеметної команди. Загалом же у такому курені за штатом мало би бути також старшин (з платнею: для одружених – 450 крб, для неодружених – 300 крб) і цивільних: 3 штаб-старшини, 6 обер-старшин, 2 урядовця та 1 лікар.

Усіма справами морської піхоти, які не входили до повноважень Морського Генерального штабу, відав відділ морської піхоти при Головному штабі Морського міністерства. Від початку створення відділу ним завідував керівник збройних боїв при гетьманському перевороті 29 квітня 1918 р. полковник В. Дашкевич-Горбацький, а з 21 липня 1918 р. (згідно з наказом гетьмана по Морському відомству) на чолі відділу став полк. Ястржембський. Кокарда підстарший флоту Української Держави (липень 1918 р.)

15 липня 1918 р., згідно з наказом П. Скоропадського по Морському відомству, для морської піхоти було встановлено однострій у вигляді форми, подібної до частин піхоти з додатком чорного канту навколо погонів і якоря на них – золотого для старшин і підстаршин, жовтого – для козаків. Невдовзі морські піхотинці, як і всі військово-морські сили Української Держави, отримали (згідно з гетьманським наказом по Морському відомству від 18 липня 1918 р.) затверджений П. Скоропадським новий Військово-морський прапор. Пізніше, у 90-ті роки XX ст., цей прапор стане відзнакою Військово-Морських Сил нової незалежної Української Держави.

1 серпня 1918 р. відповідно до наказів П. Скоропадського по Морському відомству було призначено й оголошено старшинський склад усіх трьох полків морської піхоти, а також призначено персональний склад Управління суходільної оборони північно-західного району Чорного моря. Начальником суходільної оборони північно-західного району Чорного моря було призначено контр-адмірала Семена Семеновича Фабрицького. Морські піхотинці, як і всі старшини і козаки, складали урочисту присягу на вірність Українській Державі (її текст було затверджено відповідним законом від 30 травня 1918 р.), а також відповідали перед законом про військову підсудність, що був затверджений гетьманом 30 травня 1918 року.

Кокарда підстарший флоту Української Держави (липень 1918 р.)

Крім того, як і їхнім колегам з інших родів військ Української Держави, морським піхотинцям відповідно до затвердженого гетьманом 1 серпня 1918 р. Закону «Про політично-правове становище служачих Військового відомства» заборонялося *«входити до складу і брати участь у будь-яких спілках, гуртках, товариствах, партіях, радах, комітетах та інших організаціях, що мають політичний характер»*.

31 серпня 1918 р. диспонально-таємний наказ по Морському відомству визначив повну дислокацію всіх частин оборони Чорного моря, узбережжя північно-західного району. При цьому місцями розташування штабів полків морської піхоти призначалися: 1-го полку – м. Одеса, 2-го полку – м. Миколаїв, 3-го полку – м. Херсон. Посада начальника охорони сектору прирівнювалася до рангу начальника бригади. Начальниками охорони районів були: перший район – полк. Л. Ракитін, другий район – ген.-майор А. Качаровський, третій район – полк. П. Полянський. У кожному з цих районів планувалося тримати 2 гарматні курені, полк морської піхоти та ескадрон морської кавалерії, а також певну кількість зв'язкових та транспортних відділів.

Одночасно було сформовано й три ескадрони морської кінноти, з яких перший окремий ескадрон перебував в Одесі, другий – в Очакові, третій – в Перекопі.

При цьому частини морської піхоти розміщувалися наступним чином: Одеса (1-ий полк морської піхоти під командуванням підп. І. Ісаєвича):

- Управління Корпусу морської охорони,
- Штаб 1-го району морської охорони,
- Штаб 1-го полку морської піхоти,
- Штаб 1-го ескадрону морської кавалерії,
- Телеграфний і телефонний взводи морської піхоти.

(Всього бл. 300 осіб).

Миколаїв (2-ий полк морської піхоти; два його курені):

- Штаб 2-го району морської охорони,
- 2-й батальйон 2-го полку морської піхоти,
- 2-й артилерійський батальйон,
- Телеграфний і телефонний взводи морської піхоти.

(Всього бл. 1200 осіб, 8 гармат).

Очаків: (2-ий полк морської піхоти; один його курень; 2-ий ескадрон морської кавалерії):

- 1-й батальйон другого полку морської піхоти,
- 1-й артилерійський батальйон,
- Штаб 2-го ескадрону морської кавалерії,
- Напіврота саперів і мотоциклетна команда

(Всього бл. 800 осіб, 12 гармат).

Херсон:

- Штаб 3-го району морської охорони,
- Штаб 3-го полку морської піхоти.

Перекоп:

- Штаб 3-го ескадрону морської кавалерії.

Як і в Одесі, у Миколаєві були розташовані два інженерні взводи (телеграфний і телефонний), а в Очакові – піврота саперів і мотоциклетна команда. II-й відділ сухопутної оборони обслуговували радіостанції Миколаєва та Очакова. Активно почав формуватися особовий склад дивізій. Було також вирішено укомплектувати артилерію морської піхоти 76 мм гірськими гарматами Шнайдер-Дангліса зразка 1909 р., по шість гармат на батарею (таке рішення обумовлювалося тим, що така гармата має відносно малу вагу, порівняно з звичайною польовою гарматою, й відтак є легкою у передислокації).

*Адмірал Андрій
Покровський*

Однак проєкт, запроваджений адм. А. Покровським, був втілений в життя лише частково. Уся берегова інфраструктура, озброєння та обладнання дісталися Україні в спадщину від російської армії. Проблема полягала у комплектуванні особовим складом названих частин сухопутної оборони узбережжя Чорного моря. В умовах німецької окупації країни були лише частково сформовані три полки морської піхоти неповного складу та деякі допоміжні підрозділи.

Уже в жовтні 1918 р. до служби у лави Українського Війська мали бути закликані новобранці 1899 року народження, утім через внутрішньополітичну і зовнішню ситуації, що склалися восени 1918 р., набір призовників було відкладено на пізніший час. Проте 14 грудня 1918 р. Українську Державу (Гетьманат П. Скоропадського) було повалено.

Морські ж піхотинці продовжили вірно служити своїй Батьківщині вже під прапором Української Народної Республіки. У січні–лютому 1919 р. Армія УНР втратила контроль над чорноморським узбережжям, а також була змушена залишити Київ. Штаб берегових військ перенесли до Вінниці, а згодом керівні структури опинилися на Прикарпатті. Тоді, від 3 лютого 1919 р. у Вінниці розпочалося формування морського полку, перенесеного за згодою Військового секретаріату 30 УНР до Коломиї.

Вже 24 березня 1919 р. морський міністр М.Білинський наказом по Морському відомству ч.1/101/53 затвердив штат 1-го Гуцульського полку морської піхоти. Його командиром було призначено сотника Володимира Гемпеля (від 9 травня 1919 р. – полк. Петра Сича). Комплектування полку проводилося моряками, які проходили службу на Адріатичному флоті колишньої Австро-Угорщини. До його складу мали поступити мобілізовані військовими апаратами УНР та 30 ЗУНР громадяни, які раніше проходили службу на російському та австро-угорському флотах. Задля

доповнення штату полку М. Білинський та С. Шрамченко звернулися по допомогу до галичан (бокорахів), що мали досвід сплаву лісу річками Черемош і Прут. Ці бокораші й склали більшість козаків полку. Більшість же старшин була з гетьманських полків (найбільше з 34-го Лубенського пішого полку). Наприкінці березня 1919 р. формування полку було завершено в Бродях у складі 2374 осіб, а саме: старшин – 63, лікарів – 5, урядовців – 9, козаків – 2297. В розпорядженні полку було 415 коней (з них верхових – 142, обозних – 273). Остаточню ж формування Гуцульського полку морської піхоти завершилося у травні 1919 р. Тим часом полк дістав наказ виступити до Рівного, одержати там всю необхідну зброю, технічні засоби та одяг і вирушити на фронт під Київ.

Були встановлені й тимчасові окремі відзнаки для полку на зразок загальновійськового однострою армії: на лівому рукаві старшин і підстаршин полку зображався металевий золотий якір зразку встановленого на кокарді старшин українського флоту, у козаків – такий самий якір чорного кольору. Погони старшин і підстаршин мали металевий золотий якір, у козаків – такий самий жовтий. Наказ же по Морському відомству (Ч.18/132/74) від 16 квітня 1919 р., що був виданий в Станиславові, встановлював: *«для старшин чорний френч, чорні штани-галифе до висоти чобіт з золотим позументом («лямпасом»), у підстаршин і козаків – з червоним кантом. Чорний шкіряний пас. Для підстаршин встановлювалися жовті відзнаки на лівому рукаві під жовтим якором. У тому числі: ройовий – один кут, чотовий – два і бунчужний – три. Для старшин запроваджувалися золоті позументи на обидвох руках – відзнаки трохи подібні до тих, що були прийняті в загальній Українській Армії. Зокрема, хорунжий мав один, поручник – два, а сотник – три тонкі галуни; отаман (курінний) – один, підполковник (помічник командира полку) – два і полковник – три широкі галуни. Було встановлено для команданта дивізії морської піхоти, в склад якої входив «І Гуцульський полк морської піхоти», відзнаки на полковім однострою: два широкі, вишиті, переплетені галуни, а для морського міністра (почесно!) – три галуни. Холодною зброєю старшин, підстаршин і козаків був багнет. Кортик, як специфічна щоденна зброя старшин і кондукторів українського державного флоту, старшинам і підстаршинам морської піхоти не був наданий, але часом, з власної ініціативи, вони його носили».*

9 квітня, територія між Миколаєвом, Очаковом і Херсоном у смузі 75 верст навколо них, була проголошена Приморським фронтом, а Морський міністр – його командувачем. У травні 1919 р. 1-й Гуцульський полк морської піхоти брав участь у наступі на фронті у складі формування «Запорізька Січ», пізніше реорганізованого в 2-гу окрему пішу дивізію Армії УНР. Перше бойове хрещення полк здобув 5 травня 1919 р. під Воло-

Морський міністр УНР
М. Білинський та С. Шрамченко
(в однострої 1-го Гуцульського
полку морської піхоти, 1919 р.)

чиськом при переправі через Збруч з Галичини в боях з більшовиками. Морські піхотинці відзначилися у боях з більшовиками за Волочиск, Фельштин (нині Гвардійське), Ярмолинці, Бар, Жмеринку тощо.

14 липня 1919 р. наказом по Морському відомству (ч. 274) було оголошено про формування 2-го полку морської піхоти у Кам'янці-Подільському. Виконуючим обов'язки коменданта полку було призначено коменданта 1-го куреня 1-го Гуцульського полку морської піхоти поручника Ілька Сича. Після того полк вирушив на фронт. Влітку ж було ухвалене рішення про створення на базі двох полків дивізії морської піхоти під командуванням колишнього морського міністра М. Білинського (перший же Гуцульський полк увійшов до складу 12-ї дивізії Київської групи Армії УНР, а пізніше – до Київської збірної дивізії). Штаб дивізії морської піхоти деякий час перебував у Кам'янці-Подільському, а потім вирушив на схід на фронт до своїх частин. Дещо пізніше у Бродях було сформовано 3-й полк морської піхоти.

29 липня 1919 р. морський міністр Микола Злобін провів інспекцію новоствореного 2-го Гуцульського полку морської піхоти та увів його своїм наказом до складу дивізії Морської піхоти. С. Шрамченко згадував: «Пригадую собі, яке гарне враження робила запарасово-учбова сотня 2-го полку, коли добре одягнена і вимуштрована, вона з піснями проходила по Кам'янці. 29 липня 1919 р. відбувся її інспекторський перегляд морським міністром на площі біля кам'янецького залізничного двірця. Був гарний день. Тільки що одержано відомості про успіх наших з'єднаних армій проти більшовиків. Уже звільнені від ворога були і Проскурів, і Жмеринка, і Вапнярка. Під команду «струнко!» морський міністр прийняв рапорт коменданта 2-го полку, який приїхав з фронту і в супроводі автора цих рядків і сотенного коменданта обійшов фронт сотні. Потім морський міністр у короткій промові поздоровив сотню з нашими успіхами на фронті і побажав їй того ж, що сотня зустрінула «славою». Сотня в той же день вирушила на фронт до місця перебування штабу дивізії морської піхоти».

С. Шрамченко та Б. Гловацький, чиновник морської піхоти, 1919 р.

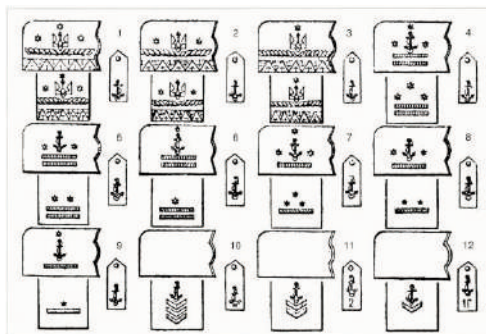
27
Старшина
1-го Гуцульського
полку морської
піхоти.
Квітень 1919 р.

У серпні 1919 р. під час офензивної об'єднаних українських армій на Київ – Одесу 1-й Гуцульський полк наступав в напрямку Христинівки (Черкащина). Найбільшого свого складу полк набув у вересні – жовтні 1919 р., коли його чисельність сягала до 700 козаків

за реєстрами, бойовий склад піхоти ж становив 200–300 багнетів, а кіннотні сотні – до 50 шабель. У подальшому морські піхотинці, що були розділені між частинами частинами Армії УНР, перенесли усі тяжкості її війни з більшовиками та денікінцями, потерпали від епідемії тифу й, зрештою, у грудні 1919 р. опинилися разом з усім республіканським військом у так званому «Трикутнику смерті». Варто зазначити, що під час відступу морські піхотинці не зазнали великих втрат завдяки не лише належному бойовому вишколові, а й дисциплінованості та розумного використання свої кінноти на чолі з сотн. Новиковим. Жоден з підрозділів морських піхотинців також і не здався у полон денікінцям (як то було, скажімо, в Галицькій Армії), а натомість з наказу ген. М. Омеляновича Павленка й от. Ю. Тютюника навіть здійснили рейд у запліля Добровольчої армії Півдня Росії. Невдовзі ж, 6 грудня 1919 р., морські піхотинці з Любара вирушили у Перший зимовий похід. У ньому 1-й Гуцульський полк морської піхоти увійшов до складу 5-го збірного полку Київської дивізії, як сотня, а кіннота влилася до збірного кіннотного полку, куди багато пішло й піхотинців з полку.

Ось як згадував про той Зимовий похід морський піхотинець, пор. І. Петренко: *«З початком зимового походу стали ми відчувати велику страту в людях: багато хорувало на тиф, а багато й втікало. З початку в сотні було багато старшин на посаді козаків, а по новому році к-т сотні, б. к-т 1 гуц. полку пор. П. Сич з братом І. Сичем захорували на тиф і спробували пробратися на Полтавщину кіннями. Це їм по чуткам не вдалося: більшовики їх злапали й розстріляли. Перебули зимовий похід в пішій сотні зі старшин: сотн. Михайло Піддубний, пор. Іван Петренко і пор. Петро Коротун, а в кінній сотні: сотн. Новиків, сотн. Цегельниченко і хорунжий Горєцький. Здається, всі, а може про кого й забув. Козаків збереглося чоловіків 30 в піхоті й стільки ж, може й більше трохи в кінноті. В складі Збірного полку Київської дивізії приймали участь у всіх боях з добр. армією й з червоними. Вознесенськ (поповнення зброєю й набоєм), Балта, Вапнярка й перехід через фронт до 3-ої залізної дивізії в Мясківці, Савчині в районі Ямполья на Поділлі. Цей самий гурток «гуцулів» перебув кампанію року 1920, як окрема 1 сотня 29 стрілецького куріня».*

Діаграма організації морської піхоти періоду
Даремська, 1919–1920 гг.
(символи на вершинах, які не влізли в поле):
1) старшина-воєначальник; 2) старшина-судовий;
3) старшина-полковник; 4) полковник;
5) старшина-полковник; 6) старшина-полковник;
7) старшина-полковник; 8) старшина-полковник;
9) старшина-полковник; 10) старшина-полковник;
11) старшина-полковник; 12) старшина-полковник.

Після завершення Першого Зимового походу 1-й Гуцульський полк не стали відновлювати, а колишні його вояки продовжили нести службу в складі 4-ї Київської стрілецької дивізії. У квітні 1920 р. переформовані полки морської піхоти УНР взяли участь в спільному українсько-польському визвольному поході і 7 травня звільнили Київ, який проте невдовзі змушені були залишити. Утім слід зауважити, що у той короткий

час звільнення Києва, на Дніпрі почала формуватися Дніпровська воєнна флотилія та Дніпровський флотський півекіпаж, а в дивізії морської піхоти з'явився бронепотяг «Чорноморець». Як і Військова флотилія (до цього – 1-й флотський півекіпаж), він перебував у розпорядженні командири 1-ї Запорізької стрілецької дивізії.

3 червня до листопада 1920 р. морські піхотинці воювали на Поділлі та в Галичині. Морська піхота була причетною й до т.зв. «дива на Віслі», коли під стінами фортеці Замостя українські морські піхотинці, в рамках польської оборонної операції, стали кісткою у горлі зупиненої атаки більшовицької 1-ї Кінної армії С. Будьонного та військ М. Тухачевського. Крім того, 21 листопада 1920 р. на берегах Збруча під Підволочиськом саме морський курінь, підтримуваний вогнем бронепотяга, забезпечив відхід українського війська і до останнього тримав бій з ворогами. «Чорноморець» із загonom морської піхоти останнім залишив землю Великої України та перейшов Збруч. Після ж укладеного поляками 9 листопада 1920 р. перемир'я з більшовиками, українські морські піхотинці були інтерновані поляками ж в таборах Олександрів, Каліш, Щепюрно.

Однак на цьому героїчна історія українських морських піхотинців не закінчилася. 25 жовтня 1921 р. розпочався Другий Зимовий похід, участь в якому взяли й морпіхи. «І 2-ий зимовий похід генерала Ю. Тютюнника в листопаді 1921 р. з таборів інтернованих нас не минув, – писав у спогадах І. Петренко. – Пішли знову всі й чимало залишилося там

Група українських морських піхотинців, інтернованих в польських таборах, 1920 р

під Базаром і входять в рахунок «359» розстріляних більшовиками. В цім поході брав участь і творець 1-го Гуцульського полку Морської піхоти бл.п. ст.лейт. М. Білінський, який був ранений в ногу й по перемозі кінноти Котовського під М. Миньками, не бачучи можливості втекти, застрілив себе сам. Згинув без вісті сотн. Піддубний М., а раненим вернувся з походу пор. Петренко. А тепер розсіялося по цілому світі й сліду не залишили». Багато з морських піхотинців загинули звияжною смертю за свободу і незалежність Вітчизни.

Сьогодні морська піхота захищає свою відроджену новітню незалежну державу Україна та є гідним героїчним спадкоємцем і продовжувачем слави своїх попередників.

Сучасні Українські Військово-морські сили (Український Чорноморський флот) мають давні історичні корені, які сягають у сиву глибину століть до часів державного союзу антів і Київської Русі; від доби Запорізького Козацтва і Гетьманщини до державотворчих національно-визвольних змагань 1917–1921 років, від звияги 1941–1945 років у часи Другої світової війни і аж до епохи відновлення 1991 року новітньої незалежності України та у кривавій Російсько-Українській війні за життя і державність.

Література:

Гай-Нижник П. П. *Українська морська піхота: історія створення і бойовий шлях (1918–1921 рр.)* // *Воєнно-історична робота в Військово-Морських Силах. Сучасний стан та перспективи. Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції, 12 листопада 2020 року.* – Одеса: Інститут Військово-Морських Сил Національного університету «Одеська морська академія», 2020. – С. 57–70.

Гай-Нижник П. *Чорноморський флот і українське державотворення 1917–1918 років (До історії створення Військово-Морських Сил України)* // *Військовий музей (науково-методичний збірник).* – Вип.7. – К.: ЦМЗСУ, 2006. – С. 37–46.

Гай-Нижник П. *Українська морська піхота: історія створення* // *Морська Держава.* – 2003. – № 3.

Павло Гай-Нижник

Розділ 26: Гетьман П. Скоропадський – основоположник першої летунської сотні Української Галицької Армії

У передчасі вибуху революційних подій в Російській імперії до складу Подільської губернії¹ входило дванадцять повітів, у межах яких (за останнім на той час переписом від 1897 р.) налічувалося 7 тисяч 207 населених пунктів, в тому числі 17 міст і 120 містечок з населенням у 3 мільйони 031 тисячі 513 осіб. Одним з таких невеличких подільських населених пунктів було село Шатава, що розташоване між містами Кам'янець-Подільський та Дунаївці.

Розташована у торговельно-економічній і військово-стратегічній вигідній місцевості (контроль над перевалом через Товтри у напрямкові Кам'янця-Подільського й зливу Збруча з Дністром), до того ж у безпосередній близькості до Кам'янецької твердині з виходом шляхів на тогочасні Румунію та Австро-Угорщину, Шатава завжди розглядалася як важливий прикордонний населений пункт Західного Поділля. Це й зумовило її неостаннє місце у складних військово-політичних перипетіях початку ХХ століття. Одним із невідомих епізодів в історії подільської землі взагалі й Шатави зокрема в бурхливій круговерті українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. були її роль і місце в обороні Західної України від польських окупантів та у зародженні вітчизняних військово-повітряних сил у 1918 році.

Осінь 1918 року в Західній Україні була порою надій українського народу на скоре пришествя довгоочікуваної свободи та об'єднання в єдиний

---

¹Подільську губернію з центром у Кам'янці-Подільському, як українську адміністративно-територіальну одиницю Російської імперії кінця ХVІІІ – початку ХХ ст., було створено відповідно до царського наказу від 12 грудня 1796 р. До її складу увійшли Кам'янецький, Ушицький, Вербовецький, Грудецький, Зіньківський, Лeticівський і Проскурівський повіти. На початку 1917 р. адміністративно-територіальний поділ губернії склали дванадцять повітів: Балтський, Брацлавський, Вінницький, Гайсинський Кам'янецький, Лeticівський, Літинський, Могилівський, Ольгопільський, Проскурівський, Ушицький, Ямпільський.

сборній і ні від кого не залежній державі з Великою Україною. Розвал Австро-Угорщини у жовтні 1918 р. та dokonаний факт існування на схід від Збруча Української Держави надавав насаги і віри на західноукраїнських землях у скорі вивільнення всієї етнічної української землі від чужоземного панування. Центральні держави терпіли поразку у світовій війні, а Вільсонова декларація обіцяла національне самовизначення народам Європи. За таких умов і сподівань розпочалася підготовка лідерами національного руху в українських землях Австро-Угорської імперії до перебрання влади у свої руки, акції, що здобула в історії назву «листопадовий зрив», і по якій згодом постала Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР). Невдовзі ж розпочалася чергова польсько-українська війна. Вже тоді від уряду ЗУНР до гетьмана Павла Скоропадського зі Львова було надіслано кількох делегатів від Галичини з проханням допомогти братам-українцям у боротьбі з поляками.

З огляду міжнародної та внутрішньої ситуації, що склалася в той момент для Гетьманату, П. Скоропадський не міг відверто стати в оборону Західної України силовими заходами. Проте нелегально ним було надано для Української Галицької Армії кілька мільйонів готівкою, кілька десятків військового майна й вагони з цукром – на той час найліквідніший продукт і найціннішу валюту. Спрямовано було в західноукраїнському напрямі і бойовий панцерник з набоями. Крім того, гетьман дозволив добровольцям вільно, але знову ж таки «нелегально», перебиратися в допомогу Українській Галицькій Армії, а також запропонував Січовим Стрільцям нібито самовільно з Білої Церкви вирушити в допомогу галицькому війську для боротьби з поляками. Проте Стрільці відмовилися від подібної акції, а згодом виступили на чолі з Директорією в авангарді повстання проти гетьмана.

Павло Скоропадський

У цьому контексті, гадаю, варто звернути увагу на обставини, за яких П. Скоропадський намагався підтримати Українську Державу в Західній Україні. Показовими тут є спогади першого державного секретаря внутрішніх справ і члена Української Національної Ради ЗУНР Л. Цегельського: «Коли наші делегати прибули експресом до Києва (мабуть 11. або 12. листопада) та повідомили гетьманську канцелярію про свою місію, вони до двох годин були вже на авдієнції у Гетьмана. Гетьман прийняв їх дуже прихильно та випитував про ситуацію у Львові з найбільшим зацікавленням. Без ніякого надумування Гетьман заявив, що поміч дасть, але це мусить бути так зроблене, буцімто Гетьман про це не знає та начебто ця поміч пішла без його відома. Причину цього Гетьман пояснив їм так: по упадку Австро-Угорщини та Німеччини положення України стало дуже непевне. Австро-угорські й німецькі війська виїждять з України додому. Це відчинить червоній армії дорогу в Україну. Навіть серед німецького війська повстали «солдатські сонети», що скидають офіцерів і т.п. Гетьман мусить шукати порозуміння з Антантою, щоб вона признала Україну

й допомогла йому боротись із червоною Москвою. Тому він не може зачинати війни з Польщею. Галичина лежить тепер у сфері впливів Антанти і про неї будуть рішати у Версалі. Дуже можливо, що прилучать її до України, бо Антанта вже була раз признала Галичину царській Росії (т. зв. Лондонським Протоколом із вересня 1914). А що такої Росії тепер нема, а є Україна, то є надія, що Галичина буде приєднана до України, як Україна вспе одержати визнання Антанти. Тим часом Україна не може вчинити нічого, що могло б ускладнити взаємовідносини з Антантою. Тому поміч Гетьмана Галичині не може мати офіційного характеру.

Щодо самої помочі, то Гетьман дав: 10 мільйонів в австрійських коронах (на тодішній курс це було яких 2 мільйони доларів), ескадру літаків, 2 панцирні автомобілі (броневики з вежами посередині й гарматками у вежі), батарею гавбиць, кілька вагонів амуніції, чобіт, кожухів тощо, та цілий загін Січових Стрільців із Білої Церкви, або й частину, якщо Січові Стрільці згодяться добровільно йти на Львів. Гетьман додав, що на видачу всього того вийдуть зараз, куди треба, довірочні накази з гетьманської канцелярії. З Січовими Стрільцями нехай Назарук та Шухевич говорять самі. Все те треба зробити так, наче б Січові Стрільці самі виїхали до Львова та ще й забрали зі собою, без дозволу, броневики, гавбиці і т.д. Щодо грошей, то їх виплатить Український Державний Банк д-рові Назарукові та інж. Шухевичеві». Крім того, існували ще й надзвичайні видатки на допомогу ЗУНР, які становили, згідно з бюджетовим зведенням, 6 мільйонів карбованців.

Серед вищенаведеної допомоги ЗУНР Республіці з Гетьманської України була ще одна – особлива допомога. Першого листопада 1918 року організатори львівського українського перевороту у Львові доручили старшині Начальної команди Української Галицької Армії Дмитрові Кренжаловському виїхати до Києва і дізнатися: чи не міг би гетьман П. Скоропадський допомогти УГА в заснуванні її військово-повітряних сил. Відомостей чи документів з цього приводу збереглося одиниці, в основному то спогади безпосередніх учасників цієї акції, зокрема, і спогади самото Д. Кренжаловського, що були видруковані у календарі «Український інвалід» за 1937 рік під заголовком «Перший Летунський Полк УГА». А осередком зародження збройно-повітряних сил Української Галицької Армії з волі гетьмана П. Скоропадського стало подільське село Шатава, що поблизу Кам'янця-Подільського.

Дмитро
Кренжаловський

Прибувши до Києва, Д. Кренжаловський відвідав свого знайомого – директора щойно заснованого державного театру Миколу Садовського, якому і розповів про причину свого приїзду. Невдовзі М. Садовський влаштував Д. Кренжаловському відвідини міністра закордонних справ Української Держави Д. Дорошенка. Проте справи такого ґатунку вирішувати міг лише сам П. Скоропадський, й Д. Дорошенко влаштував аудієнцію делегату з Галичини у гетьмана. Вислухавши прохання західних українців, Павло Скоропадський пообіцяв зробити все, що тільки буде в його силі, зазначивши, що «це загальноукраїнська справа».

За кілька днів по розмові з гетьманом, до Д. Кренжаловського прибув полковник армії Української Держави Борис Губер і повідомив, що П. Скоропадський наказав йому (Б. Губеру) очолити летунську сотню, яка розташовувалась в Одесі, й що саме ця сотня стане першою початковою військово-повітряною допомогою Української Держави війську ЗУНР. Як свідчив згодом полковник Б. Губер, Гетьман наказав літаки з цієї сотні перебазувати з Одеси до Шатави під Кам'янцем-Подільським і там очікувати подальших наказів зі Львова.

Борис Губер

Наприкінці листопада – початок грудня 1918 року летунська сотня вже була розташована у Шатаві. Таким чином, с. Шатава стало місцем зародження летунських (авіаційних) бойових сил УГА, першим командиром став полковник Б. Губер, а фактичним засновником летунства Української Галицької Армії – сам гетьман Павло Скоропадський. Варто відзначити, що на час перельоту літаків до Шатави в Центральній Україні вже розпочалося антигетьманське повстання, проте гетьман не вжив тих літаків проти повстанців, а залишив їх для потреб галицьких українців.

Тим часом у перші дні грудня 1918 року до Шатави прибула Начальна команда летунської сотні у складі, крім полковника Б. Губера, ще п'ятьох старшин, а саме: полковника князя Канукова, хорунжого Хазбулата-Канукова, поручника Шеремецінського, сотника Евського та сотника Булатова. Тоді ж до служби у Шатаву прибули ще шість підстарший та дев'ять стрільців – усі наддніпрянці. Звідти до Бережан було надіслано таємного кур'єра, аби він зустрівся з Начальною командою УГА. Невдовзі, одержавши наказ від Начальної команди УГА, ця летунська сотня перелетіла зі всіма літаками і майном до Красного. З літаків цієї сотні, лише один зразку «Ньюпор» був новий, решта все старших російських зразків.

Полковники УГА
Арнольд Вольф
і Гнат Стефанів

Згодом летунська сотня, сформована у Шатаві для УГА в допомогу боротьбі Західно-Українській Народній Республіці, вступила у бої проти поляків. Старшини, що з шатавських ланів вилетіли на захист української справи, переважно у своєму походженні були неукраїнці, стали героями України, адже більшість з них знайшла звитажну смерть у лавах Української Галицької Армії. За певний час у Красному було злагоджено летунську майстерню, яку організував конструктор австрійських гідропланів пор. Слезак.

Водночас, з наказу начального вождя УГА полк. Г. Стефаніва у Бродах і Підволочисках було зорганізовано збірні станиці для летунського майна, яке відбиралося при роззброєнні австрійських і німецьких військ, що поверталися з України. Потім з обох цих станиць весь летунський матеріал негайно відправлялося в будинок Промислової школи до Тернополя, де його було сортовано. У Тернополі цією справою кермував

пор. Томенко і дес. М. Захаріяш з 20 стрільцями, які й становили основу Технічної летунської сотні. За тим увесь придатний летунський матеріал відіслали до Красного.

Окремо в Золочеві при Окружній команді було створено Збірну станицю для тих, що зголошувалися для літунства УГА. Усіх добровольців після реєстрації і відбору також переправляли до Красного. Одним з провідних організаторів бойового летунства УГА був й син Івана Франка – Петро. Після свого повернення з італійського фронту він брав діяльну участь в організації бази летунства в Красному й водночас здійснював бойові польоти. З грудня 1918 р. П. Франко був призначений референтом летунства при Державному секретарстві (міністерстві) військових справ ЗУНР у Станиславові.

Петро Франко

Уся летунська сотня перебувала у Красному (14 старшин і 140 підстаршин та стрільців на середину грудня 1918 р.), де в січні 1919 р. була переформована у летунський полк.

Отже, фактично гетьман Павло Скоропадський став одним із основоположників бойового летунства УГА, а невеличке у ті часи подільське село Шатава, завдяки його розпорядженню і лицарській боротьбі стрільцтва Галицької Армії за волю і незалежність своєї Батьківщини, стало відтоді не лише місцем зародження першого летунського полку Української Галицької Армії ЗУНР, а й ще одним символом єдності, повороту й державної соборності Українського Народу.

Література:

Гай-Нижник П. Перша летунська сотня Української Галицької армії // Батьківщина (Київ). – 1998. – № 1778. – вересень. – С. 4.

Гай-Нижник П. Шатавське летовище (З історії зародження військово-повітряних сил Української Галицької армії) // Дунаєвецький вісник. – 2004. – № 79. – 7 жовтня. – С. 3.

Гай-Нижник П. Шатава – місце зародження військово-повітряних сил Української Галицької Армії // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій. Збірник науково-краєзнавчих праць. – Вип. IV. – Дунаївці; Кам'янець-Подільський: "Медобори-2006", 2008. – С. 296–300.

Гай-Нижник П. Україна: фінанси і політика (1917–1922 рр.). – К.: Саміт-книга, 2021. – 808 с.

Цегельський Л. Від легенд до правди. Спомини про події в Україні зв'язані з Першим Листопадом 1918 р. – Нью-Йорк; – Філадельфія: Булава, 1960. – С. 79–80

Павло Гай-Нижник

Розділ 27: Головна Квартира, Власні Штаб і Канцелярія Ясновельможного пана гетьмана всієї України

На сьогодні дослідниками опрацьовано досить об'ємний шар архівних матеріалів періоду існування гетьманату, аналіз і оцінка яких викладені у численних дисертаційних дослідженнях, наукових монографіях та публікаціях. Проте, на жаль, вітчизняна і зарубіжна історіографія української революції й досі практично не торкнулася висвітлення функціонування і ролі в Українській Державі власної адміністрації гетьмана П. Скоропадського, яка, з огляду на владний устрій цього державного утворення і повноважень його голови, мала б бути досить впливовою (особливо у залаштунковій, не публічній політиці) державно-адміністративною інституцією. Правителі і керівники держав завжди мали (і мають) у своєму розпорядженні власну адміністрацію. У різні часи її склад, функції і повноваження були різного характеру (залежно від державного ладу країни, суспільної організації, історичної традиції і навіть особистих переконань керманича державного утворення), проте завжди подібні установи функціонували під безпосереднім керівництвом та контролем свого патрона і перебували у самій серцевині (часто прихованій від загалу) державної політики.

Адміністрація голови держави за владарювання П. Скоропадського мала назву «Головна Квартира Пана Гетьмана», що включала у себе три основних складових, а саме: «Штаб Пана Гетьмана», «Осіб біля Гетьмана» (тобто його ад'ютантів) та «Власну Його Світлості Пана Гетьмана Всієї України канцелярію». Структура, повноваження, обов'язки та завдання гетьманської Квартири визначалися Положенням «Про Головну Квартиру Гетьмана», що було ухвалене під грифом «таємно» Радою міністрів Української Держави 1 травня 1918 р. Невдовзі, 3 серпня 1918 р., зазначене «Положення» набуло нової редакції. Більш детально структура Головної квартири визначалася у додатку до положення «Про Головну Квартиру Гетьмана», в якому зазначалося, що вона складається з трьох «Частин». Фінансування «Головної Квартири Гетьмана» відбувалося за окремим кошторисом («Смітою Гетьманської Головної Квартири на 1918 р.»). На утримання всіх її інституцій державним бюджетом визначалася сума в 4 млн 352 тис. 940 крб. Начальником «Головної Квартири Гетьмана», тобто головою гетьманської адміністрації, був начальник його Штабу (поєднавав ці дві посади). «Головна Квартира Гетьмана» була центральною адміністрацією голови держави, яку було побудовано на військових засадах і що мала виняткові повноваження щодо контролю всіх силових структур країни та визначала основні напрямки охоронної діяльності в Українській Державі. В її обов'язок входило також безпосередньо оповіщати гетьмана про стан і потреби національної та його особистої безпеки тощо.

Штаб Пана Гетьмана

«Частина І» мала назву «Начальник Штабу Гетьмана і Штаб Гетьмана». Отже, Штаб гетьмана складався з чотирьох відділів, що включали в себе шість підрозділів:

відділ I (1. Начальник Штабу гетьмана; 2. Гетьманська похідна канцелярія);

відділ II (3. Гетьманський комендант);

відділ III (4. Гетьманський господар);

відділ IV (5. Загін особного призначення; 6. Осібний відділ).

Штаб гетьмана був серцевиною Головної квартири керівника держави, і повноваження цієї частини були надзвичайно широкими. Гетьманський штаб займався питаннями призначень і звільнення зі служби, відпустками та відрядженнями усіх чинів Головної квартири гетьмана, справами надання допомоги від самого П. Скоропадського тим особам, «які здійснили послуги Українській Державі». Крім того, до компетенції Штабу гетьмана також входило: встановлення зв'язку між частинами, підпорядкованими начальнику гетьманського Штабу; інформування гетьмана за даними преси про політичний і економічний стан населення; збереження справ і документів історичного значення; забезпечення утримання та інших видів постачання особам Головної квартири; загальний нагляд за безпекою резиденції і мандрівок гетьмана; влаштування гетьманських прийомів і зустрічей; *«обслідування всіх сторін діяльності політичних партій, організацій і окремих осіб, які намагаються підірвати Гетьманську владу і встановлену форму Правління в Українській Державі, а також висвітлення різних політичних течій в суспільстві і народних масах»*.

Начальник Штабу гетьмана з будь-якого приводу чи справи мав звітуватися лише перед гетьманом і отримувати вказівки та розпорядження також винятково від гетьмана, а тому *«ніяке інше управління по справам, зв'єрненим його розпорядженню, вимагати вказівок по ним права не має»*. Крім того, начальник гетьманського Штабу дорівнювався в правах з *головно-управляючим, а в окремих випадках набував навіть прав міністра, тому й міг віддавати «всі розпорядження по міністерствам Гетьмана, його розміщенню, задоволенню та охороні»*. Серед обов'язків начальника Штабу гетьмана було: командування частинами Штабу, нагляд за діловодством та ревізія справ Штабу, складання кошторисів видатків і прибутків по Штабу, а також передача гетьманських розпоряджень усім державним органам, цивільним установам і окремим особам для виконання зі словами: «Пан Гетьман наказав».

Владислав
Дашкевич-Горбацький

Очолив Штаб гетьмана Владислав Дашкевич-Горбацький – колишній викладач тактики в Пажеському корпусі (в якому свого часу навчався майбутній гетьман П. Скоропадський), генерал-майор російського генштабу Під час Першої світової війни В. Дашкевич-Горбацький

командував полком та, згодом, 24-ю піхотною дивізією. 29 квітня 1918 р. був фактичним керівником гетьманського перевороту. З керівником свого майбутнього Штабу П. Скоропадський визначився 25 квітня, за кілька днів до перевороту. Проте у липні 1918 р. його було усунуто з посади начальника Штабу гетьмана, який, за словами самого П. Скоропадського, «достеменно не міг впоратися із цією справою».

На зміну йому було призначено колишнього штаб-офіцера для доручень при головнокомандуючому арміями Південно-Західного фронту (з 14 грудня 1915 р.) та начальника відділу Дунайської армії (з 28 жовтня 1916 р.) полковника російської служби, генерального хорунжого війська Української Держави Бориса Стеллецького. Щоправда, вже в еміграції гетьман зізнався, що здійснив це призначення «без особливого вибору, просто попався під руку», і вважав його за «велику помилку».

3 серпня 1918 р. Штаб гетьмана очолив генерал-лейтенант російської служби, колишній інспектор артилерії 34-го армійського корпусу (у 1917 р. ним командував і реформував у 1-й Український корпус П. Скоропадський) та завідувачий артилерійською частиною 1-го Волинського кадрового корпусу Олександр Федорович Аккерман¹. П. Скоропадський згадував, що 13 грудня 1918р., за день до зречення гетьмана, О. Аккерман² «мало розумів стан речей і часто бачив небезпеку там, де її насправді не було, і, навпаки, не остерігався того, що в сутності могло стати великою загрозою нашому існуванню».

Серед осіб для виконання доручень при начальнику Штабу гетьман, і були: старшини з правами командирів неокремих бригад, які за його вказівкою повинні були нести чергування в гетьманському палаці під час засідання Ради міністрів; осавули з правами командирів сотень, які під час свого чергування керували прийомом відвідувачів начальника Штабу і виконували окремі його доручення; і секретар з правами столоначальника, що виконував доручення начальника Штабу з цивільного управління і вів його особисте листування.

Восени 1918 р., коли внутрішня і зовнішня ситуації навколо України загострилися, урядом було піднято питання перегляду фінансового забезпечення. 8 жовтня 1918 р. Рада міністрів визнала «за необхідне розробку законопроекту про надання особистого утримання Пана Гетьмана і отримати таке (у) Державній Канцелярії». До того ж часу, поки такий законодавчий акт мав бути вироблений і затверджений, уряд розпорядився «відпускати на утримання Пана Гетьмана по 25.000 карб, щомісячно», причому обраховуючи цю тимчасову зарплатню від першого дня гетьманування П. Скоропадського, тобто з 29 квітня 1918 р.

15 вересня 1918 р. начальникові гетьманського Штабу під грифом «таємно» на формування Українського козацтва було виділено 900 тис. крб.

¹ Варто зазначити, що у вітчизняній історіографії Олександра Федоровича Аккермана часто плутають із колишнім товаришем прокурора Віленського окружного суду, а за Української Держави – керівником департаменту Державної варті Міністерства внутрішніх справ Петром Аккерманом. Проте це є зовсім різні люди.

² П.Скоропадський згадував, що через три дні, після повалення гетьманату, О.Аккермана було заарештовано, проте згодом він опинився в Добровольчій армії, а пізніше емігрував до Болгарії та Югославії. Залишилися також спогади О.Аккермана.

18 листопада 1918 р., знову ж таємною постановою, очільникові Штабу гетьмана надавалося 10 млн крб. 19 листопада 1918 р. П. Скоропадський затвердив ухвалену Радою міністрів постанову «Про асигнування на утримання персонального складу Штабу Гетьмана всієї України» 250 тис. крб. Уточнимо, що то були кошти «на утримання додаткових штатів Штабу Гетьмана». 3 грудня 1918р. (таємною постановою уряду, затвердженою П. Скоропадським) у безвідомче розпорядження начальника Штабу гетьмана на таємні видатки (обрахунком з 1 вересня по 31 грудня) було надано ще 348 тис. 752 крб.

Гетьманська похідна канцелярія складалася з 4 відділів (загально-інспекторського, освідомчого, постачального, технічного), канцелярії прохань на ім'я гетьмана та архіву Крім того, до її складу входили також старшини для доручень начальника похідної канцелярії, що збирали відомості по армії і флоту України та інших держав, готували почесні караули, паради, церемонії, маневри, стрйові огляди (за присутності гетьмана і супроводжували його під час цих оглядів); а також топограф, що виконував військово-картографічні роботи Штабу гетьмана. Начальник похідної канцелярії був заступником начальника Штабу гетьмана і членом Військової державної ради, а в правах дорівнювався до помічника головноуправляючого.

Борис Стеллецкий

Загально-інспекторський відділ складався з 5 діловодстві секретного, особового складу, загального листування і журнального, в яких працювали перекладачі, фотографи, журналісти з помічниками, експедитори з помічниками, писарі, друкарі та кур'єри. Їхні службові обов'язки визначалися окремими інструкціями начальника похідної канцелярії. Очолював відділ його начальник, що мав права командира неокремої бригади, в підпорядкуванні якого перебували також помічники з правами командира військової частини і начальники зазначених вище діловодств.

Освідомчий відділ повинен був інформувати гетьмана про політичний і економічний стан населення, складав тижневі звіти про публікації в українській та закордонній пресі, готував статті про життя гетьмана для державних газет, статті із спростуваннями, поясненнями чи юридичними тлумаченнями, а також редагував гетьманські інтерв'ю та промови для преси. Начальник цього відділу користувався правами директора департаменту міністерства і був зобов'язаний розподіляти друкований матеріал між діловодами для щоденного читання, особисто перевіряти окремі статті і заносити їх до інформаційного бюлетеня із зазначенням у спеціальному журналі, забезпечувати своєчасність надходження до відділу і правильність збереження друкованого матеріалу. Він також щодня інформував начальника гетьманської похідної канцелярії. Помічник начальника освідомчого відділу мав особисто перерахувати підготовлені статті про життя гетьмана і давати дозвіл на їхнє друкування, збирати матеріал про особу гетьмана для преси, замішати начальника відділу. У відділі служили також чотири діловоди щодо українських і закордон-

них газет, цензор, завідуючий друкарнею, дві друкарки і кур'єр. Діловоди щодня перечитували інформаційний матеріал, визначали й передавали найцікавіші статті начальникові відділу з доданням додаткової інформації щодо них. Чотири діловоди опрацьовували зміст газет і журналів за мовним розмежуванням: один – українську, російську та польську, другий – німецьку та австрійську, третій – французьку, американську та англійську, четвертий – єврейську. Цензор повинен був здійснювати перегляд і цензуру друкованих стовпців, а також спростовувати брехливі відомості про гетьмана, що подавалися пресою. Обов'язки друкарки і кур'єра визначалися окремою інструкцією начальника освідомчого відділу похідної канцелярії.

Постачальний відділ займався справами платні особовому складові Штабу гетьмана, заздалегідь заготовляв для потреб пересування його чинів провіант, фураж, матеріали для обв'язування та обгортання пакунків і мішків, засоби обозно-речового постачання, а також забезпечував необхідну кількість автомобілів, пального і мастила для них. На посаду начальника постачального відділу обов'язково призначався офіцер, який закінчив Інтендантську академію або Український військовий політехнікум. Він мав права командира неокремої бригади. Йому підлягали помічник, старший і молодший старшини для доручень, бухгалтер, скарбник, два діловоди, рахівничий, два писарі, дві друкарки, два вахтери. У віданні начальника постачального відділу знаходилися похідний магазин, обмундирувальна, взуттєва і обозна майстерні. Їхні завідуючі користувалися правами командирів військових частин.

Технічне відділення опікувалося телефонним і телеграфним зв'язком, електрикою, дзвінковою та електричною сигналізацією гетьманського палацу і підрозділів Штабу. Начальник цього відділення підлягав безпосередньо начальникові похідної канцелярії і користувався правами командира військової частини. Він завідував телеграфною та телефонною станціями, а також усією мережею зв'язку в районі гетьманського будинку. На телеграфній станції працювали юзисти, що цілодобово чергували біля телеграфних апаратів, реєстрували і передавали депеші завідуючому станцією; механік відповідав за справність агрегатів станції; наглядач відповідав за справність електричної мережі станції. На телефонній станції працювали завідуючий, наглядачі телефонної мережі та телефоністки, які чергували біля центрального комутатора цілодобово.

Канцелярія з прийому прохань на ім'я гетьмана приймала та розглядала скарги на рішення вищих державних органів або скарги на діяльність вищих посадових осіб, прохання про дарування різного роду милостей, а також прохання про помилування та пом'якшення долі засуджених осіб або тих, що вже відбувають покарання. Таким чином, канцелярія з прийому прохань на ім'я гетьмана мала ті ж самі завдання, що й власна канцелярія гетьмана, але в похідних умовах. На чолі канцелярії з прийому прохань на ім'я гетьмана стояв начальник з правами директора департаменту міністерства, який підпорядковувався безпосередньо начальникові гетьманської похідної канцелярії. Кожного місяця він отримував від начальника постачального відділу грошовий аванс у розмірі, затвердженому начальником Штабу гетьмана, для видачі за наказом

П. Скоропадського персональної грошової допомоги та винагороди окремим громадянам за заслуги перед Українською Державою. На такі потреби бюджетом передбачалося виділення 50 тис. крб на рік. Працювали в канцелярії з прийому прохань діловоди та їхні помічники, друкарки та писар. Архів гетьманської похідної канцелярії відповідав за прийом, реєстрацію та збереження усіх справ, що надходили від начальників відділів Штабу гетьмана; видачею довідок у справах, зданих до архіву; закупкою наукових і спеціальних книг для бібліотеки гетьмана; описом справ і каталогів бібліотеки. Завідуючий архівом користувався правами начальника відділення департаменту. На допомогу йому призначався чиновник архіву.

Гетьманський господар. Уже 29 квітня 1918 р., тобто одразу ж по перевороті, П. Скоропадський оселився в будинку за № 40 по вул. Інститутській³, в якому до революції мешкали київські генерал-губернатори, згодом – київський губернатор, а після революції – губерніяльний комісар Тимчасового уряду. З осені 1917 р. в цьому будинку жив голова Генерального секретаріату Центральної Ради В. Винниченко, а після нього – голова Ради народних міністрів УНР В. Голубович. Життям у гетьманському палаці, яке тривало за чітко заведеним регламентом, й опікувався гетьманський господар та його управління⁴. Вже на другий день перевороту П. Скоропадський застав увесь штат гетьманського будинку вже сформованим, і йому залишилося лише переглянути його і затвердити. Управління гетьманського господаря було окремою структурною одиницею гетьманського Штабу. *«Завідуючим всією господарською частиною, на якому лежав обов'язок вести усі списки запрошених, а також й господарську частину, був Михайло Ханенко»*. 19 липня 1918 р. військовий старшина М. Ханенко був затверджений на цій посаді й займав її до листопада 1918 р. За своїм статусом посада гетьманського господаря була близькою до посади царського гофмаршала.

Михайло Ханенко

Гетьманський господар підпорядковувався безпосередньо начальникові Штабу гетьмана. Коли ж він отримував накази особисто від гетьмана, то доповідав начальникові Штабу і лише перед ним звітував про свою діяльність.

Господар призначався гетьманським наказом по Штабу, про що оголошувалося також і наказом по армії та флоту. У своїх правах він дорівнювався до помічника головноуправляючого, а в окремих випадках – товариша міністра. В обов'язки гетьманського господаря входило матеріальне забезпечення гетьмана та його гостей, влаштування державних прийомів, підтримання в належному стані гетьманського палацу

³ П. Скоропадський відмовився оселитися в колишньому царському палаці через те, що під час більшовицької окупації там відбувалися криваві екзекуції та страти.

⁴ До середини літа 1918 р. вхід до гетьманського палацу для урядовців був порівняно демократичним, але після вбивства Г. Айхгорна, щоб дістатися до резиденції П. Скоропадського, «потрібні всякі перепустки», через що урядові службовці почали називати його та навколишні околиці «Енгерес Крітсгебіт».

і всіх господарських будівель, саду, рухомого майна гетьманської резиденції. У вирішенні цих завдань йому допомагала й Рада міністрів. Так, наприклад, у липні 1918 р. (Реєстр № 5 засідання Малої Ради міністрів від 2, 5, 8, 9 і 11 липня 1918 р.) Мала Рада міністрів ухвалила «скасувати в кошторисі 2000 карбован[ців], котрі прохаються на купівлю крісел для палати засідань Малої Ради Міністрів і ухвалити відпуск кредиту в сумі 28350 карбованців». В середині серпня (Реєстр № 9 засідання Малої Ради міністрів від 12, 15 і 16 серпня 1918 р.) у відповідь на доповідь начальника Штабу гетьмана Мала Рада міністрів постановила «ухвалити одпуск в 1918 році щомісячно по 400 карб, на видатки по художественній частині Дворця Пана Гетьмана». 24 жовтня 1918 р. Мала Рада міністрів асигнувала 10 тис. 818 крб «на придбання уніформи льокеям і швейцарам дворця П[ана] Гетьмана», а також збільшила «асигнування по кошторису на освітлення будинку N 40 по Інституцькій вул. до 16000 карб, і на дрібний ремонт до 14000 карбованців». Помічником М. Ханенка став полковник Олександр Яценко-Борзаковський.

У розпорядженні гетьманського господаря були старший (з правами командира військової частини) і молодший (з правами командира роти) старшини для доручень, канцелярія, господарчий відділ і гетьманська церква.

Канцелярія гетьманського господаря займалася адміністративним і господарчим листуванням управління господарства. Її начальник прирівнювався в правах до директора департаменту міністерства і мав у підпорядкуванні урядовця для доручень, скарбника, бухгалтера, діловода, журналіста, писаря та друкарок. Господарчий відділ безпосередньо займався господарськими справами палацу гетьмана, столуванням та влаштуванням і вирішенням інших життєвих потреб гетьмана та його родини. Відтак цей відділ був провідним в управлінні гетьманського господаря. Значний вплив мав і його начальник, який користувався правами командира бригади. Начальник господарчого відділу керував прислугою гетьманського палацу, складав щоденний список осіб, що були запрошені на гетьманські обіди, розподіляв місця за столом, розраховував щоденний кошторис для необхідних закупівель і затверджував його у гетьманського господаря, а також отримував грошові 92 аванси на витрати по гетьманському палацу та звітував про них.

3 травня до середини літа 1918 р. начальником господарчого відділу управління гетьманського господаря був полковник С. Богданович, який, за словами П. Скоропадського, безпосередньо завідував усіма службовцями в домі, а за своєю вдачею поєднував «суміш дуже доброго із усілякими дивацтвами». В серпні 1918 р. гетьман, за рекомендацією начальника свого штабу Б. Стеллецького, заступив його на полковника Олександра Яценка-Борзаковського. Сам П. Скоропадський ніяк не міг охарактеризувати цю людину, оскільки «Яценко у мойй (Скоропадського) присутності рота не розтуляв і на мої запитання відпо-

Сергій
Богданович

відав односкладними фразами». В розпорядженні начальника господарчого відділу був помічник з правами командира батальйону, старшина для доручень з правами командира роти (робив щоденні закупівлі для палацу), господарчий урядовець, доглядач будинку та прислуга.

Гетьманською церквою керував священик, який отримував «все необхідне від гетьманського господаря і за його згодою запрошував служників церкви». У цій церкві гетьманській родині довелося не лише молитися, а й відправляти панахиди по маленькому гетьманичу Павлу, який несподівано помер у серпні 1918 р.

Гетьманський комендант. На управління гетьманського коменданта повністю покладалася особиста безпека гетьмана. Комендант підпорядковувався начальникові Штабу гетьмана і призначався (за поданням начальника Штабу) окремим наказом П. Скоропадського по Штабу та по армії і флоту. В обов'язки коменданта входило «загальне спостереження за безпекою резиденції і нагляд за безпекою шляхів під час гетьманських мандрівок; організація охорони Пана Гетьмана як у місці постійного знаходження, так і в дорозі; завідування у всіх відношеннях Конвоем, Особливою охоронною Командою та іншими частинами, призначеними для охорони Пана Гетьмана; гаражем і стайнею». Усі урядові та державні установи були зобов'язані надавати комендантові відомості щодо безпеки гетьмана. Усі його вимоги про вжиття заходів на захист гетьмана повинні були беззаперечно і негайно виконувати всі установи, відомства та організації країни. Військовослужбовці і цивільні особи, які відряджались в розпорядження коменданта, перебували у повній його підлеглості і за ними зберігалися їхні попередні посади та грошове утримання.

Костянтин
Прісовський

Повноваження і сфера діяльності гетьманського коменданта визначала спеціальна інструкція Штабу гетьмана, затверджена П. Скоропадським і підписана начальником Штабу. Гетьманський комендант мав звання генерального значкового, дорівнювався у правах з головноуправляючим і мав окремі права товариша міністра. Комендант палацу гетьмана мав свою резиденцію в Києві по вул. Олександрівській. Цю винятково важливу посаду посів колишній отаман Окремого Запорізького загону і герой визволення Києва від більшовиків, губерніяльний комендант Київщини, генерал-майор російської служби, генеральний хорунжий Костянтин Прісовський. П. Скоропадський, навіть після падіння гетьманату, зберіг про нього якнайкращі спогади. Він, зокрема, писав: *«Комендантом був в мене генерал Прісовський, прекрасна людина, про яку я завжди збережу пам'ять як про бездоганну людину. До останньої хвилини він виконував свій борг, незважаючи на те, що ризиковав багатьом»*.

У підпорядкуванні гетьманського коменданта перебували помічник коменданта (з правами командира бригади), старшини для доручень (старший старшина для доручень мав права командира полку), канцелярія (начальник з правами начальника відділу міністерства), самохідний відділ (командир відділу мав права командира полку),

конвой (його командир користувався правами командира бригади), особиста охоронна команда та гетьманська стайня (її начальник мав права командира батальйону). Помічник коменданта і старшини для доручень у своїх діях керувалися особливими інструкціями начальника Штабу гетьмана, а до їхніх обов'язків входило забезпечення оперативного управління охоронними підрозділами Штабу, встановлення порядку чергування по управлінню гетьманського коменданта та виконання спецзавдань коменданта під час службових відряджень.

Канцелярія (у складі начальника, діловода, журналіста, писаря, друкарки та кур'єрів) здійснювала діловодство підрозділу.

Самохідний відділ мав у своєму розпорядженні автомобілі, мотоцикли, велосипеди, автомобільне майно і матеріали, що призначалися для використання гетьманом та його Штабом. Начальником цього відділу могла бути призначена лише особа, що закінчила вищі автомобільні курси. Всі автомобілі розподілялися гетьманським комендантом за посадовими особами Штабу відповідними нарядами, які реєструвалися у спеціальному щоденникові із зазначенням верстового пробігу та витрат пального. Помічник начальника відділу був ще й завідувачим гаражем. У відділі також служили конторщик, діловод, старший механік гаража, водії та їхні помічники, кур'єри-мотоциклетники, писар і друкарка.

Гетьманська стайня призначалася «для утримання і виїзду запряжних та верхових коней Пана Гетьмана та його світи, а також для збереження екіпажів, упряжі, сідел і манежу». Її завідувачий підпорядковувався коменданту. Крім нього, до особового складу стайні входили діловод і ветеринарний лікар, призначалася необхідна кількість обслуги із козаків.

Власний конвой ясновельможного пана гетьмана підпорядковувався гетьманському коменданту. Командував ним М. Устимович. Положення «Про Головну Квартуру Гетьмана» чітко вказувало на обов'язки гетьманського конвою та його статус, а саме: «військова частина, призначена для охорони Пана Гетьмана і Його родини», що прирівнювалася до кавалерійського полку. Особовий склад конвою числився на дійсній військовій службі. Загальні права і обов'язки конвойних визначалися військовими законами і статутами, а спеціальні охоронні – Статутом залогової (гарнізонної) служби і особливою інструкцією коменданта, затвердженою начальником Штабу гетьмана. Старшини конвою призначалися на посаду комендантом за поданням свого командира. Умови комплектування конвою козаками визначалися за взаємним узгодженням начальника Штабу і військового міністра.

Особовий склад конвою розташовувався в Києві в Миколаївських казармах. У липні 1918 р. Мала Рада міністрів (реєстр N 6 від 16, 17 липня 1918 р.) асигнувала 60 млн крб «на негайний ремонт будинків Миколаївських казарм для Власного Конвою Пана Гетьмана». 16 серпня 1918 р. Мала Рада міністрів внесла деякі зміни до проекту штатів Власного конвою пана гетьмана. 21 серпня Мала Рада міністрів вказала на потребу ретельного відбору конвойних, встановлення для них збільшених посадових ставок і військових звань. 17 вересня П. Скоропадський затвердив ухвалену урядом постанову «Про штати Власного Конвою Ясновель-

можного Пана Гетьмана всієї України», в якому зазначалося вважати їх дійсними з 1 травня 1918 р. Загальний склад конвою було сформовано із штабу та 3 сотень: офіцерської (формувався винятково зі старшин), кінно-кулеметної та козачої. Старшини озброювалися револьверами, козаки та вартові – шаблями і гвинтівками, а кінно-кулеметна сотня – 6 кулеметами системи «Максим» та 12 кулеметами системи «Льюїс». Командир конвою отримував ранг генерального хорунжого та права командира окремої бригади з річним утриманням 10 тис. 800 крб.

Його помічники з муштрової і господарської частини (полковник або військовий старшина) – 9 тис. 600 крб, осавул (сотник) – 7 тис. 200 крб, сотенні командири (військові старшини або полковники) – 8 тис. 400 крб, півсотенні (сотники або військові старшини) – 7 тис. 200 крб, чотові командири, начальник зв'язку і вартові старшини в палаці гетьмана (сотники, значкові або хорунжі) – 6 тис. крб. Рядові посади другої і третьої сотні комплектувалися *«з козаків або найманих людей від хліборобів по вибору і за відповідальністю командира конвою»*. Крім грошового утримання (2 тис. 500 – 3 тис. 500 крб на рік), вони одержували повне харчове забезпечення та помешкання. Загальний склад гетьманського конвою нараховував 53 старшини (з них 30 вартових), попа, дяка, капельмейстера, 8 військових урядовців, 614 муштрових і 203 немуштрових козаки. Б. Стеллецький згадував, що *«для безпосередньої охорони уряду гетьмана були сформовані дві сотні гетьманського конвою (одна – піша, друга – кінна), переважно з колишніх офіцерів»*.

Станом коней та умовами їхнього утримування опікувався начальник стаїні, посада якого відповідала командирові батальйону. Харчування козаків здійснювалося державним коштом, як, власне, й прокорм коней гетьманського конвою. 5 вересня 1918 р. Мала Рада міністрів ухвалила асигнувати *«на харчування Власного Конвою та покриття видатків Власної Канцелярії»* 92 тис. 615 крб. Закупівлею харчу займався начальник господарської частини, який оголошував відповідний конкурс постачальників. Зацікавлені особи чи організації повинні були подати до канцелярії конвою (в Миколаївських касарнях) свої заяви у запечатаних конвертах із доданням задатку в розмірі 10 % готівковими грошми зі всієї суми поставки. Торги заздалегідь призначалися на певний день, як, наприклад, було 9 вересня 1918 р. Тоді було оголошено торги на постачання власному конвою пана гетьмана на 1918 і 1919 рр. Іноді керівництво конвою не лише купувало, а й продавало, як, скажімо, 14 жовтня 1918 р. в тих же Миколаївських касарнях на Печерську були проведені публічні торги з продажу 14 коней із власного конвою пана гетьмана.

Загін особного призначення устанавлювався з метою забезпечення порядку в місцях перебування гетьмана. Він підпорядковувався начальникові Штабу гетьмана і прирівнювався до окремого батальйону. 19 жовтня 1918 р. начальник Штабу гетьмана О. Аккерман виступив перед Радою міністрів з доповіддю про виділення *«коштів на утримання членів загону»* (обрахунком з 1 жовтня 1918 р.). Бюджетова комісія повідомила про можливість асигнувати, а уряд ухвалив 55 тис. 771 крб. А. Денікін вважав, що організація контррозвідки і *«загони особливого призначення» в Україні домінували над «багнетами», тобто над питанням створення*

армії. Обов'язки особового складу загону визначалися військовими статутами і особливою інструкцією начальника Штабу гетьмана. Помічник командира загону, господар і командири взводів прирівнювались у правах до ротних командирів, а унтер-офіцери – молодших офіцерів, хоча за чисельністю загін відповідав лише сотні. Загін окремого призначення складався з двох взводів. У кожному з них було 3 стрілецьких і 1 панцерний відділи. Загін окремого призначення являв собою підрозділ швидкого реагування і застосування в різних екстремальних ситуаціях.

Особиста охоронна команда гетьмана, яка також була підпорядкована гетьманському коменданту, була окремою військовою частиною прирівнювалася до полку. Існувало «Положення про особисту Охоронну команду Гетьмана». Це – короткий підзаконний акт, котрий частково регламентує діяльність чинів особистої Охоронної команди П. Скоропадського, яка виконувала функції фізичної охорони гетьмана та членів його родини. З точки зору інтересів контррозвідки це Положення містить лише основні принципи взаємодії особистої Охоронної команди гетьмана із спеціальним органом – Особливим відділом Штабу гетьмана і місцевими розшуковими підрозділами. В ній служили виборні надійні особи, єдиним завданням яких була охорона П. Скоропадського «як при знаходженні в місці постійної резиденції, так і під час мандрівок по залізничним, шосейним і водяним шляхам». З цією метою у складі охорони було встановлено постійні нерухомі і перепускні пости у палаці гетьмана, розроблявся бойовий рахунок із залученням особистого конвою гетьмана та інших охоронних підрозділів, відпрацьовувалася система заходів з нагляду за місцевістю і спорудами, що безпосередньо прилягали до палацу, і за шляхами постійного проїзду гетьмана та його родини, встановлювався зв'язок з центральними та місцевими розшуковими установами для визначення засобів охорони в непередбачених випадках.

Старшину, що командував Охоронною командою і виконував обов'язки завідуючого, за поданням гетьманського коменданта призначав начальник Штабу гетьмана. На чолі особистої Охоронної команди гетьмана було призначено полковника Миколу Аркаса. М. Аркас перед гетьманським переворотом був командиром кіннотного відділу, що мав охороняти Центральну Раду, але особисто з'явився до П. Скоропадського, перейшовши таким чином на його бік. У листопаді 1918 р. М. Аркаса було заарештовано гетьманськими спецслужбами за його участь у підготовці повстання проти П. Скоропадського, в чому він згодом зізнався.

Микола Аркас

Завідуючий командою прирівнювався в правах до командира полку, його старший помічник – до командира батальйону, молодші помічники і старшини для доручень – до командирів рот, старші вартові – до молодших офіцерів, а вартові – до унтер-офіцерів. Члени особистої охорони перебували на державній службі, а заробітну платню одержували з особливого фонду гетьмана. Якщо виникала необхідність збільшення кількості охоронців, то начальники розшукових установ мали додатково

відрядити своїх співробітників, а начальник, що відрядив підлеглих, ніс за них повну особисту відповідальність. У місті перебування гетьмана та його родини (чи мандрівки) особиста охорона діяла за загальним планом, затвердженим начальником Штабу гетьмана. Окрім військових статутів, Охоронна команда в своїх діях керувалася ще й особливими інструкціями гетьманського коменданта. Звичайний штат особистої охорони гетьмана складався з 122 осіб, а саме: завідуючий, старший і молодший помічники завідуючого, 4 старшини для доручень, 2 старших вартових, діловод, писар, розсильний при канцелярії, 55 постійних постових у районі резиденції, 46 наглядачів, 7 наказних і 2 водії. Нову українську форму носили лише постові в околицях постійної резиденції гетьмана.

Посаді завідуючого командою відповідало звання полковника або військового старшини (10 тис. 800 крб річних), його старшого і молодшого помічників – сотника (9 тис. 600 крб і 8 тис. 400 крб), старшини для доручень – значкового або хорунжого (8 тис. 400 крб). Інші службовці Охоронної команди військових звань не мали, їхній ранг дорівнював відповідним співробітникам підрозділів Державної варти, але плата була значно вищою. Так, старший вартовий отримував 8 тис. 400 крб річних, а вартовий – 7 тис. 200 крб.

Завідуючий охороною складав щоденний наряд чергових і представляв їх гетьманському коменданту. Якщо обставини змінювалися, він розробляв новий план охорони і табель постам, який подавав коменданту на затвердження. В його обов'язки входило ведення повного обліку персоналу, який служив у палаці, включаючи конвойних гетьмана. При виникненні підозри до особи завідуючий Охоронною командою вживав заходів для її затримання, про що доповідав комендантові. При необхідності він міг викликати власний конвой гетьмана.

Охорона щоденно оглядала всі приміщення, які безпосередньо прилягали до власних покоїв гетьмана, про що складали поіменно відомість. На шляхах постійного проїзду гетьмана огляду підлягали споруди водопостачання і каналізації. Для цього залучалися також урядовці Київського градоначальства. У місцях найчастішого перебування гетьмана проводилася реєстрація і перевірка постійних мешканців, встановлювалися секретні наглядові пости. Завідуючий Охоронною командою повинен був мати «таємних освідомачів для висвітлення життя і зносин не тільки підлеглої йому охорони, але й всіх, що стоять на обліку і службі при будинку Гетьмана». Але при цьому в окремому положенні «Про особливу Охоронну команду ясновельможного Пана Гетьмана» зазначалося, що *«чини охорони при доборі відомостей про осіб у нагляді повинні були обережними, конспіративними, щоб своїми діями і розмовами не нашкодити справі і не образити особу, яка досліджується. Варто завжди пам'ятати, що нагляду підлягають всі без винятку особи, а не тільки ті, про кого є неблагодійні відомості»*.

Особиста охорона діяла у взаємозв'язку з особливим відділом Штабу гетьмана. Вона виконувала доручення з нагляду за окремими особами в районі резиденції гетьмана, а особливий відділ проводив розробку відомостей, одержаних від охорони. Свої спільні заходи вони здійснювали

за погодженням із начальником Штабу гетьмана, крім екстрених випадків, які виникали у разі гострої потреби.

Власна канцелярія гетьмана всієї України

У перший же день державного перевороту (29 квітня 1918 р.), внаслідок якого генерал П. Скоропадський опанував владою в країні, своїм генеральним писарем він призначив Івана Васильовича Полтавця-Остряницю. Саме в оточенні І. Полтавця та Г. Зеленевського П. Скоропадський 29 квітня 1918 р. відправився автом у приміщення київського цирку, де на З'їзді Хліборобів його було проголошено гетьманом всієї України. З того ж дня І. Полтавець-Остряниця став генеральним писарем П. Скоропадського і очолив Власну канцелярію гетьмана.

Власна канцелярія гетьмана офіційно була складовою Його Головної Квартири і структурною частиною Власного Штабу гетьмана. Однак насправді вона являла собою цілком автономну установу з безпосереднім підпорядкуванням особисто Павлові Скоропадському. Відтак значення і роль генерального писаря і очолюваної ним канцелярії у державному (особливо позалаштунковому) житті країни важко переоцінити.

Іван
Полтавець-
Остряниця

Змальовуючи вдачу І. Полтавця-Остряниці, П. Скоропадський згадував, що він «в довершення усіх своїх українських тенденцій, навіть остригся, як в нас стриглися в давнину пани». Доволі розумна, талановита людина, великий патріот і ентузіаст, щирий гетьманець і надзвичайно честолобний генеральний писар із завзяттям узявся у свою справу.

З перших же пір існування Канцелярії її завдання, обов'язки і повноваження визначало Положення «Про Власну Його Світлості Гетьмана всієї України канцелярію». Згідно із вищезазначеним Положенням, «Власна ЙОГО ГЕТЬМАНСЬКОЇ СВІТЛОСТІ канцелярія, устанавлюється для прийому прохань та скарг, котрі можуть бути вирішені тільки волею ЙОГО СВІТЛОСТІ[.] Крім того у канцелярії ведуться особисті справи і листування ЙОГО СВІТЛОСТІ і сім'ї».

Прийом таких прохань та скарг, а також провадження особистих справ і листування гетьмана, доручалося «особливій особі», котрій надавалося звання генерального писаря Канцелярії Його світлості пана гетьмана всієї України. Генеральний писар призначався гетьманом, підпорядковувався безпосередньо П. Скоропадському і користувався «правом особистої доповіді у встановлені години та поза ними». Крім того, генеральний писар мав усюди супроводжувати гетьмана, зокрема у мандрівках, на парадах, оглядах, виходах, поїздках тощо. Значення посади генерального писаря набувало особливої ролі ще й завдяки тому, що його посада могла бути об'єднана з посадою генерального писаря Генеральної Ради Військ Козацьких. Безпосередньо у роботі генерального писаря, за його бажання, міг брати участь його помічник, який, під час відсутності свого начальника через хворобу чи з інших причин, виконував писарські обов'язки. Генеральний писар користувався також правами товариша міністра і перебував членом Військової Державної Ради.

Помічники генерального писаря призначалися з подання генерального писаря наказом по армії і флоту й користувалися правами командира неокремої бригади. Вони відповідали за правильність ведення справ у Канцелярії і своєчасність їхнього виконання. Офіцери для доручень також призначалися з подання генерального писаря наказом по армії і флоту й користувалися правами командира неокремої частини та виконували доручення пана гетьмана за вказівкою генерального писаря.

На перших порах існування Гетьманату до складу Власної Канцелярії входили: помічники генерального писаря, офіцери для доручень та інші чини за штатом. При цьому зазначалося, що штати Канцелярії можуть бути збільшені або скорочені лише волею гетьмана. Розподіл же обов'язків між ними і внутрішній розпорядок справоведення в ній встановлювалися інструкцією генерального писаря.

Канцелярія могла приймати на ім'я гетьмана:

- 1) скарги на рішення департаментів сенату;
- 2) скарги на постанови вищих державних установ, але лише на невідповідний події виклад у постанові і коли це підтверджується достовірними доводами;
- 3) скарги на дії та розпорядження міністрів, головноуправляючих окремими частинами та губерніяльних старост, коли такі дії чи розпорядження не підлягають оскарженню за законом перед Сенатом (формулювання було запозичене із ст. 1 Тимчасового керівництва установленого Сенату Російської імперії видання 1892 р. та з ст. 171–173 установлення міністерств від того ж року);
- 4) прохання про дарування милостей, в особливих випадках, коли вони не підлягають під дію чинних законів, але за умов, якщо цим не порушується забезпечені законом інтереси та громадянські права;
- 5) прохання про помилування та пом'якшення участі осіб, що засуджені або відбувають покарання.

Подібні скарги та прохання, що приносилися на ім'я гетьмана, а також визначені на них папери звільнялися від гербового збору. Скарги та прохання повинні були подаватися не інакше, як від імені і за ясним підписом прохача, із вказівкою його місця проживання та адреси переписувача, якщо прохання написане чужою рукою. При цьому подання скарг та прохань через довірених осіб допускалося лише у двох випадках: 1) якщо в справі беруть участь кілька осіб і всі вони (або кілька з них) уповноважать на це одного з них своєю довіреністю та 2) якщо у справах, що стосуються цілої верстви суспільства, або громадської установи, скарга чи прохання принесені законним її представником, який уповноважений на це встановленим порядком.

У скаргах на визначення департаментів Сенату мали бути наведені закони, які прохач вважав порушеними, а також докази та доводи, на яких він визначав своє подання із доданням свідоцтва про час оголошення оскарженого визначення або застосування такого до виконання. Якщо ж означене свідоцтво до скарги не було докладене, то на його

пред'явлення прохачу призначався термін не більше одного місяця. До скарг на постанови вищих державних установ мало бути додано свідоцтво про час оголошення оскарженої постанови або застосування її до чинного виконання.

Гетьманською канцелярією залишалися поза розглядом скарги і прохання, що були подані із порушенням вищенаведених умов, скарги на постанови вищих державних установ, що були подані по закінченні чотирьох місяців від часу оголошення оскарженої постанови або з часу застосування її до чинного виконання, а також скарги та прохання, написані непослідовно або без смислового викладу, на клаптиках паперу чи з некультурними висловами.

Крім того, генеральний писар залишав без наслідків, не подаючи на розгляд гетьмана, й перенадсилав у відділи прохань:

- 1) скарги і прохання, що не були передбачені вищевказаними умовами;
- 2) скарги на місця нижчі та середні, а також такі, що були залишені поза розглядом й надійшли повторно, якщо при цьому не наведено нових обставин, підтверджених доказами;
- 3) скарги і прохання на установи нижчого та середнього рангу з приводів, за якими в загальному законному порядку належить звертатися до службового начальства або до встановлених відомств та установ;
- 4) ті, що належать розгляду Ради Міністрів про призначення пенсій за особливі службові відзнаки та заслуги прохача;
- 5) прохання службових осіб про будь-які нагороди, що подаються поза відома їхнього начальства;
- 6) скарги на звільнення з посад з подання начальника частини, без пояснення причин;
- 7) прохання про виключення з послужних списків або атестатах та наказів про відставку відміток і накладених покарань.

Усі решта, означених і встановлених вищенаведеними умовами, скарг та прохань генеральний писар подавав на розгляд гетьману, отримуючи від Голови держави дозвіл на залишення їх без наслідків або на внесення справ у ту вищу установу, в якій вони були вирішені. Окремі питання, що не могли бути вирішені у законодавчому порядку відповідними установами і інституціями, запрошувались для розгляду та вирішення самим П. Скоропадським.

У випадкові розгляду скарг і прохань, поданих до Власної канцелярії пана гетьмана, у Державному Сенаті чи Раді міністрів генеральний писар мав бути присутній на таких засіданнях. Прохання про помилування та пом'якшення покарань генеральним писарем передавалися на розгляд міністру юстиції (щодо осіб, засуджених судами цивільного відомства) та військовому чи морському міністру (щодо осіб, засуджених військовими або військово-морськими судами). Прохання та скарги по духовному відомству, котрі стосувалися духовних справ та управління православної церкви і підлягали залишенню без розгляду гетьманом, передавалися

міністрові сповідань. В особливо поважних випадках генеральний писар запитував у П. Скоропадського повеління на передачу прохання міністру сповідань для гетьмана. Усі прохання передавалися на облік гетьманському господарю.

Рішення й повеління гетьмана з приводу розглянутих ним справ повідомлялися генеральному писареві для доведення до відома і оголошення особам, що подавали скарги або прохання. На вимогу генерального писаря відповідні відомства мали повідомляти свідчення, необхідні для розв'язання скарг та прохань, і надавати для огляду оригінали справоведення тощо. Прохання про одноразові грошові надання задовольнялися з джерел окремо для цього установлених, а видача дозволу гетьмана на це могла бути зумовлена лише в силу крайньої бідності прохачів з Державної скарбниці за попереднім, кожного разу, узгодженні з міністром фінансів і в розмірах визначених на безпосередній погляд пана гетьмана.

Крім того, у Власній Канцелярії гетьмана всієї України здійснювалося: ведення списків й адрес усіх осіб, що входили до складу уряду; виконання проектів з обмундирування почту гетьмана та його штабу; з проектів креслень організовувалося вбрання гетьманського палацу під час свят, виконувалися також й усі інші доручення з художньої частини, які здійснювались на погляд генерального писаря. Ці обов'язки належали до завідування окремо призначеної особи, якій присвоювалося звання завідуючого художньою частиною.

До складу Власної Канцелярії гетьмана входили: також хронікер, який надавав пресі відомості про життя гетьмана, після перегляду їх генеральним писарем; медик гетьмана, який призначався за безпосереднім вибором П. Скоропадського наказом по армії та флоту і рахувався особистим лікарем гетьмана (в допомогу медику призначалися помічник, класний фельдшер, писар, кур'єр й служитель). Справовиробник, хронікер та завідуючий художньою частиною користувалися правами начальника відділу департаменту і призначалися на посади з подання генерального писаря.

В липні 1918 р. гетьманська Канцелярія та її голова отримали ретельніше деталізовані обов'язки і завдання, які були визначені під грифом «Таємно» у Положенні про Головну Квартиру гетьмана і ухвалені 3 серпня 1918 р. начальником Штаба гетьмана генеральним хорунжим Б. Стеллецьким. Згідно з Положенням, генеральний писар виконував усе особисте офіційне листування гетьмана та його особисті доручення; складав проекти рескриптів; представляв до нагород підлеглих гетьману, що служили при його особі чинів; давав свідчення пресі про життя гетьмана; вів чергу наряду чергових при особі П. Скоропадського; складав проекти офіційних листів та привітань.

Генеральний писар призначався за безпосереднім визначенням П. Скоропадського наказом по армії та флоту. Відповідно, підпорядковувався він тільки Голові держави і надавав звіти про свої справи одному лише гетьманові. Генеральний писар мав супроводжувати його у мандрівках, на парадах, оглядах та виїздах. Останній пункт підрозділу про

обов'язки генерального писаря підтверджував його керівництво Канцелярією гетьмана на правах командира бригади (неокремої).

Власна Канцелярія гетьмана перебувала у безпосередньому підпорядкуванні генерального писаря й виконувала усе особисте, офіційне листування П. Скоропадського під керівництвом та відповідальністю І. Полтавця-Остряниці. У Канцелярії велися списки й адреси усіх осіб, що входили до складу уряду Української Держави. Два помічники генерального писаря здійснювали листування Власної Канцелярії й несли відповідальність за своєчасне виконання паперів, що до неї поступали; детальніше їхні обов'язки визначалися генеральним писарем. Двоє старшин для доручень виконували доручення гетьмана за вказівкою генерального писаря. Вони, також, по черзі, що встановлювалась І. Полтавцем-Остряницею, несли чергування у гетьманському палаці.

Справовиробник мав допомагати помічникам писаря провадити листування; вів журнал паперів, що надходили до Канцелярії й виходили з неї; приймав надіслані пакети та телеграми і виконував інші доручення по Канцелярії за вказівками помічників генерального писаря. Завідуючий художньою частиною виробляв проекти з обмундирування почту гетьмана та його Штабу; за проектами креслень організовував вбрання гетьманського палацу під час свят; він виконував також усі інші доручення по художній частині за вказівками генерального писаря. Хронікер надавав відомості пресі про життя гетьмана, надаючи їх попередньо на перегляд генеральному писарю.

К. Прісовський, О. Крига, Ф. Лизогуб, О. Сахно-Устимович, Н. Блаватний, П. Скоропадський, І. Полтавець-Остряниця, В. Дашкевич-Горбацький

Помічники писаря та старшини для доручень користувалися правами командира неокремої частини; всі ці особи призначалися на посади за поданням генерального писаря наказом по армії та флоту. Справовиробник, хронікер та завідувач художньою частиною користувалися правами начальника відділу департаменту і призначалися на посади також за поданням генераль-

ного писаря. Три машиністки мали здійснювати листування Канцелярії під керівництвом помічників генерального писаря. Окремим підпунктом визначалися обов'язки гетьманського медика. Він призначався за безпосереднім вибором гетьмана наказом по армії та флоту. Медик гетьмана перебував при особі гетьмана й числився його власним лікарем; щодо обов'язків по лікуванні осіб гетьманської Головної Кватири, він завідував амбулаторним приймальним покоем Головної Кватири. Класний фельд-

шер підпорядковувався гетьманському медику й мав допомагати йому у лікуванні хворих. Листування медика здійснював писар, а кур'єр служив для розсилки та рознесення пакетів медика пана гетьмана. Медик гетьмана користувався правами дивизійного лікаря.

З літа 1918 р. гетьманська Канцелярія була, поряд із Штабом пана гетьмана та чинів, що знаходяться біля нього (ад'ютантів), однією з складових Головної Квартири гетьмана всієї України. Її штати визначалися окремим додатком. Завершити структурування і унормувати штати Власної пана гетьмана Канцелярії у 1918 р., однак, не вдалося через повалення Української Держави.

Осібний (особливий) відділ.

Відповідно до Положення «Про Осібний відділ Штабу Гетьмана, компетенцію його посадових осіб і підрозділів» відділ мав завданням відстежувати різні політичні та національні течії у суспільстві щодо ставлення до особи гетьмана, розробляти заходи по боротьбі урядових установ з антидержавною діяльністю політичних партій, організацій та окремих осіб, інформувати про діяльність політичних партій та громадських рухів України, які могли шкідливо вплинути на внутрішню ситуацію в Українській Державі та її міжнародні відносини⁵. Окремі агенти відділу здійснювали розвідувальні функції й за кордоном України. Осібний відділ⁶ також був зобов'язаний виконувати окремі доручення начальника Штабу гетьмана щодо галузі своєї безпосередньої діяльності. Таким чином, відділ фактично виконував роль політичної розвідки та контррозвідки й мав надзвичайні повноваження щодо інших офіційних установ Української Держави.

Таким чином, можна зробити висновок, що Штаб гетьмана відігравав одну з ключових ролей у державотворчій роботі за часів гетьманування П. Скоропадського і був чимсь на зразок служби безпеки, розвідки, контррозвідки та охорони голови держави водночас. Цілком імовірно, що через такі широкі (особливо силові) повноваження Гетьманської квартири взагалі і Штабу гетьмана зокрема П. Скоропадський намагався створити власний уряд і, за сумісництвом, силову структуру, які (в тіснішому колі найближчих і довірених йому особисто осіб) надали б гетьманові можливості діяти більш самостійно в управлінні державою, уникаючи тотального контролю окупаційної німецької влади та політичних галасів своїх противників. Втім, сили Штабу гетьмана не могли замінити армії, а відтак, передбачаючи антигетьманський заколот, об'єктивно не могли протистояти переважаючим силам Директорії в листопаді – грудні 1918 р.

⁵ Фактично подібні завдання та обов'язки мав й освідомчий відділ департаменту Державної варті Міністерства внутрішніх справ Української Держави.

⁶ Судячи зі «Спогадів» П.Скоропадського, утворення, діяльність і сфери роботи цієї установи в багатьох державних інституціях не викликали розуміння. Сам гетьман вважав, що такі спеціальні підрозділи є каменем спотикання усіх урядів і що навіть «такий геній, як Наполеон, на ньому провалився врешті-решт».

Література:

Гай-Нижник П. Павло Скоропадський і Власний Штаб гетьмана всієї України: боротьба за владу і державність. – К.: Крок, 2019. – 626 с.

Гай-Нижник П. П. Головна Квартира Ясновельможного Гетьмана всієї України (Штаб Гетьмана та Особи біля Гетьмана) // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2008. – С. 85–104.

Гай-Нижник П. П. Власний Штаб гетьмана П.Скоропадського: структура, штати, завдання (1918 р.) // Гілея. – 2011. – Вип. 53 (10). – С.73–80; – Вип. 54 (11). – С. 91–101; – Вип.55 (12). – С. 65–71.

Гай-Нижник П. Власна канцелярія Гетьмана Скоропадського // Київська старовина. – 2004. – № 6. – С. 41–52.

Павло Гай-Нижник

Розділ 28: Військова розвідка і контррозвідка Української Держави: створення, завдання, діяльність

Із часу відновлення української державності у 1918 році питання інституалізації національної служби розвідки і контррозвідки через несприятливі військово-політичні обставини для УНР не набуло цілеспрямованого втілення в життя на державному рівні, адже, як зазначав військовий міністр УНР полк. О. Жуковський, *«більшевицька розвідка проникла і в центральні установи»*. У лютому ж 1918 р. його розвідка надала міністрові відомості про кривавий терор більшовиків в окупованому ними Києві і що російським Генеральним штабом *«асигнувано було на розв'яз успіху большевистської війни з Україною 5.000.000 руб., що Генеральний Штаб поставив собі головним завданням нанести нам великий економічний крах, для чого всі військові складські запаси, весь залізнодорожний рухомий інвентар повинно вивестись з території України»*. Після повернення державних органів УНР до столиці України 1 березня 1918 р., вирішенню цієї архіважливої державної справи протидіяло німецько-австро-угорське командування, війська яких увійшли на терени України (внаслідок Берестейського договору від 9 лютого) й доволі скоро із союзницьких перетворилися на окупаційні.

Варто зауважити, що за часів Центральної Ради в УНР все ж було зроблено перші кроки у напрямку створення та інституалізації розвідувальної і контррозвідувальної служби України. Зокрема, як згадував військовий міністр УНР, у січні 1918 р. під час антидержавного заколоту більшовиків з центром на заводі «Арсенал», йому вдалося організувати сотню, *«яка і приступила до несення служби розвідки, вела бій в місцях, де того вимагали обставини та охороняла район розташування Військового міністерства»*.

Олександр
Сливинський

У березні 1918 р. начальник Генерального штабу полк. О. Сливинський, в рамках реорганізації Генштабу, створив два підвідділи: розвідочний і закордонного зв'язку. Вже 11 квітня, відповідно до наказу військового міністра О. Жуковського, розвідувальний підвідділ на чолі з підп. В. Колосовським (від 10 березня 1918 р.) набув статусу відділу першого генерал-квартирмейстерства. До його складу (станом на 19 квітня) увійшли: начальник, його помічник, двоє офіцерів для доручень, двоє перекладачів і один урядовець. Начальник відділу В. Колосовський здійснював загальне керівництво роботою розвідувального відділу. Його помічник осавул Матвієнко займався організацією агентурної діяльності («керування таємною розвідкою»). Старшина для доручень курінний Мазур-Ляховський проводив допити військовополонених і громадян, що прибували з території РСФРР, а його колега курінний Марченко підтримував контакти з *«політичним бюро по справах контррозвідки»*, вилучав цінну розвідувальну інформацію, що її накопичувало вказане бюро на чолі з Герасименком. Один із перекладачів (посада другого була вакантною) перекладав матеріали з німецької та французької мов, а урядовець виконував обов'язки діловода підрозділу.

Головним завданням відділу було здобуття й аналіз становища на суміжних з Україною фронтах радянських військ в районі Дону і Кубані. У зв'язку з зазіханням Румунії на терени Північної Буковини й Південної Бессарабії, особливу увагу було звернено й у цьому напрямкові. Планувалися розвідувальні заходи й щодо розвідок військових потуг і намірів інших країн. Тож відділом було напрацьовано й відповідну «програму праці» для військових аташе УНР за кордоном. І в цьому контексті окремої ваги набував підвідділ закордонного зв'язку на чолі з ген. Березовським. Своєю чергою начальник розвідувального відділу полк. В. Колосовський зазначав, що *«відділ надсилає німцям і австрійцям всі одержані відомості, а від них ніяких відомостей не одержує»*. Відтак за часів УНР Центральної Ради австро-німецькі союзники зверхньо ставилися не лише до української республіканської влади, а й нехтували сприянням до становлення збройних сил УНР, та надто до українських спецслужб, зокрема, й військових розвідки і контррозвідки. Попри це полк. В. Колосовський мав намір посилити роботу свого розвідувального підрозділу, в тому числі й шляхом збільшення його штатів і поліпшення матеріально-технічних умов праці своїх співробітників, планувалося створення резидентур в інших державах, на даху Генштабу було встановлено станцію радіоперехоплення. *«Вся організація закордонної розвідки, – вказував В. Колосовський, – повинна зоставатися безумовною таємністю для всього розвідочного відділу, позаяк було б занадто непевно для справи знайомити багатьох осіб з організацією таємної розвідки...»*.

Цілеспрямована ж робота у цьому напрямкові інтенсивніше розпочалася вже після перевороту 29 квітня 1918 р. та проголошення Української

Держави у формі гетьманату П. Скоропадського. Як фаховий військовик, генерал П. Скоропадський усвідомлював ролі і вагу військових та інших спецслужб у сфері державної безпеки й чи не одразу ж після встановлення свого гетьманування заходився до розв'язання цього питання, в тому числі й у перемовинах з командуванням німецької групи армій «Київ» (командувач – фельдмаршал Г. Айхгорн; начальник штабу – В. Гренер) та представниками німецької та австро-угорської дипломатії в Україні.

Вже у червні 1918 р. було реорганізовано Генеральний штаб Армії Української Держави. В його штатах, зокрема, функціонували у складі 1-го генерал-квартирмейстерства (очільник – генеральний хорунжий Л. Дроздовський) Розвідочний та Закордонний відділи (відділ закордонного зв'язку), що переймався організацією роботи військового аташату.

Отже, Закордонний відділ 1-го генерал-квартирмейстерства Генерального штабу керував формуванням та діяльністю системи військово-дипломатичного представництва Української Держави, а військовими агентами мали призначатися лише офіцери Генштабу, що мали відповідні морально-психологічні якості та професійні навички. З метою конкретизації роботи військово-дипломатичної агентури вже 31 травня 1918 р. начальником Генерального штабу було затверджено цілком таємну «Інструкцію військовим агентам при представниках по частині розвідочній», згідно з якою, зокрема, військові аташе отримали чітко визначену директиву щодо системного збору інформації і мали щомісяця надсилати конфіденційну інформацію та докладний інформаційно-аналітичний матеріал до відділу закордонного зв'язку.

Генштаб передусім цікавили наступні кластери: правова база формування армій іноземних держав; організація чужоземних армій у мирний і воєнний час; озброєння та технічні засоби, що знаходяться у користуванні цих армій; мобілізаційні можливості промисловості, транспорту та шляхів сполучення держав акредитації; матеріальне забезпечення іноземних армій; перебіг і засади військової підготовки, військово-навчальні та наукові заклади іноземних армій; дислокація частин, з'єднань та армій іноземних держав; морально-психологічний стан особового складу чужоземних армій, штатний і наявний стан їхніх командних кадрів; підготовка майбутнього театру воєнних дій у фортифікаційному, транспортному, топографічному відношеннях; плани військових дій іноземних армій та система і спосіб охорони кордонів різних держав.

У червні 1918 р. Військове міністерство внесло на розгляд Ради міністрів проект Постанови щодо призначення військових агентів до Берліна, Відня, Софії, Істамбула, Бухареста й Берна. При посольствах пропонувалося запровадити посади військового аташе. За проектом при посольствах Української Держави 1-го розряду (12 осіб за штатом) мали отримати акредитацію: військовий агент (посада отамана бригади), його помічник (полковник) і старшина для доручень (курінний), а при посольствах 2-го розряду (3 особи) – військовий агент (полковник) і його помічник (курінний). 10 червня 1918 р. уряд ухвалив тимчасові штати посольств і місій Української Держави, а 14 червня було ухвалено Закон «Про посольства і місії Української Держави».

4 липня 1918 р. гетьманом було затверджено Закон «Про установа-лення посад військово-морських агентів в складі посольств Української Держави». Ним, зокрема, було установлено запровадити у складі українських посольств в Німеччині, Австро-Угорщині та Румунії посади військово-морських агентів. Кожному з них визначалося річне утримання у 12 тис. крб, а також мали бути виділені кошти на роз'їзди (3 тис. крб), на винаймання помешкання (3 тис. крб), а також на оплату щорічної зарплатні (по 6 тис. крб) для призначеного в розпорядження кожного військово-морського агента писаря. 22 липня 1918р. до Берліна було відраджено капітана 1-го рангу Українського Військового Флоту Г. Свірського для ведення переговорів у справі повернення Україні Чорноморського флоту. Поточною ж роботою військово-морської дипломатії керував Закордонний відділ Морського Генерального штабу, який мав збирати і обробляти усі відомості з організації та озброєння військово-морських сил іноземних держав, яка надходила б від військово-морських аташе. Відповідно до вищевказаного закону, 10 серпня гетьманом було законодавчо затверджено призначення військово-морського агента також і у складі посольства Української Держави в Туреччині.

Того ж дня П. Скоропадський затвердив Закон «Про встановлення посад військових агентів Української Держави при посольствах і про штати їх», згідно з яким при українських посольствах у Берліні (Німеччина) та Відні (Австро-Угорщина) запроваджувалися посади військових агентів І розряду, а при посольствах у Бухаресті (Румунія), Софії (Болгарія), Берні (Швейцарія) та Істамбулі (Туреччина) – ІІ розряду. Кожен військовий агент І розряду (при посольстві в Німеччині й при посольстві в Австро-Угорщині) прирівнювався за військовим рангом до «отамана бригади» й мав річне утримання у сумі в 16 тис. 200 крб (10 тис. 800 крб – основне й 5 тис. 400 крб – додаткове утримання). Військові ж агенти ІІ розряду (себто при посольствах в Румунії, Болгарії, Швейцарії та Туреччині) прирівнювалися за військовим рангом до полковників й мали отримувати щорічно 14 тис. 400 крб кожен (9 тис. 600 крб – основне й 4 тис. 800 крб – додаткове утримання). Крім цього, військові агенти мали одержувати по 300 крб кожен на передплату часописів і журналів та по 500 крб «підйомних» одночасово. Передбачалося також, що військовим агентам на перший рік служби мало б виділятися іще по 3 тис. крб «на купівлю вільної одежі» (у два терміни: 1 тис. 500 крб при прибутті за місцем призначення й стільки ж – після півріччя служби). У випадкові службових роз'їздів за кордоном вони (або їхні заступники) отримували аванс у 2 тис. крб (в рахунок платні за дійсну вартість проїзних квитків 1-го класу (в т. ч. авансом по 400 крб. і по 15 крб добових). Військові агенти мали вільно користуватися посольськими «помешканнями з обстано-вою, видатками на канцелярські потреби, пишучою машинкою, писарями, кур'єрами та автомобілями». У випадку ж неможливості таких послуг, агенти могли б одержувати додатково щорічно ще 12 тис. 900 крб, з яких визначалося: 3 тис. крб – на оренду квартири з меблюванням, 1 тис. 200 крб – на канцелярські видатки, 3 тис. 600 крб – на наймання писаря, 3 тис. 600 крб – на кур'єра, 1 тис. 500 крб – на купівлю пишучої машинки. Таким чином, загальна передбачувана сума утримання шістьох військових агентів при посольствах Української Держави в Берліні

(Німеччина), Відні (Австро-Угорщина), Бухаресті (Румунія), Софії (Болгарія), Берні (Швейцарія) та Істамбулі (Туреччина) мала сягнути 204 тис. 600 крб бюджетних коштів на рік. Проте уряди цих держав відхилили приїзд українських військових аташе.

На відділ закордонного зв'язку також передбачалося покласти усе таємне листування з військовими агентами, розробку нових шифрів для конспіративних зносин, забезпечення режиму таємності контактів з конфіденційними джерелами інформації, а також офіційну репрезентацію Генштабу перед військово-дипломатичними представниками інших держав в Україні, супроводження їх у службових подорожах по країні.

Володимир
Колосовський

Згідно з оновленим штатом Головного управління Генштабу, що був прийнятий 21 червня 1918 р. на Раді військового міністра, полк. В. Колосовського було перезатверджено на посаді очільника Розвідочного відділу. Відділ складався з трьох частин:

- перша: штаб-старшина Матвієнко (очільник), 2 старших офіцери для доручень, 2 перекладача, військовий канцелярист (географія уваги: воєнно-політичне становище, збройні потуги, армії, військово-економічний розвиток, стратегічні плани військ Румунії, Болгарії, Туреччини);

- друга: штаб-старшина Щербицький (начальник частини), 2 старших офіцери для доручень, військовий канцелярист (географія уваги: воєнно-політичне становище збройні потуги, армії, військово-економічний розвиток, стратегічні плани військ Росії, на Кавказі та квазідержавних й воєнізованих формацій, що утворилися після розпаду Російської імперії);

- третя: начальник, 2 старших офіцерів для доручень, діловод, перекладач, військовий канцелярист (географія уваги: зв'язок з командуванням Центральних держав – Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії, Туреччини).

Головними ж об'єктами уваги, попри інші країни, обумовлено були Росія (РСФРР) і Румунія. В кадровому ж контексті основу вищевказаних структур склали досвідчені колишні офіцери російської імператорської армії. Варто також наголосити й на тому, що саме за гетьманування П. Скоропадського було дійсно започатковано і налаштовано діяльність резидентур Закордонного відділу Генштабу, зокрема розроблялися плани посилення роботи шляхом створення мережі резидентур, які мали поєднувати збір інформації з акціями політико-пропагандистського впливу та іншими заходами в інтересах Української Держави.

Набуття таємних військово-політичних відомостей Генштаб мав намір здобувати в наступні способи та дії: *«періодична посилка за кордон таємних агентів з особливими дорученнями»*; через *«постійних особливих агентів за кордоном»*; *«покуп... важніших таємних документів (наприклад, планів мобілізації), вартість яких лічиться на десятки, а то й сотні тисяч карбованців»*; використання офіцерів-розвідників при чу-

жоземних штабах армійських з'єднань і військових частин; від прибулих іммігрантів (носіїв важливої інформації) в межі Української Держави з теренів колишньої Російської імперії.

З метою здобуття розвідувальних даних використовувалися також військова авіація (в т. ч. не лише літаками, а й гідропланами, аеростатами та за координаційної допомоги Інспектури повітряних сил, що підпорядковувалася безпосередньо начальникові Генштабу), технічні засоби (головно – радіоперехоплення, в т.ч. й через встановлену на даху Генштабу потужної радіостанції).

Були також військово-політичні розвідувальні та контррозвідувальні підрозділи і в системі адміністрації глави держави за владарювання П. Скоропадського, що мала військово-цивільний характер та структуру і називалася «Головна Квартира Пана Гетьмана», зокрема у складі Власного штабу гетьмана всієї України. Головна Квартира гетьмана являла собою центральну адміністрацію глави держави, яку було побудовано на військових засадах і що мала виняткові контролюючі повноваження щодо усіх силових структур країни та визначала основні напрями охоронної діяльності в Українській Державі. До її обов'язку входило також безпосередньо оповіщати гетьмана про стан і потреби національної та його особистої безпеки тощо. Власний же Штаб гетьмана всієї України був серцем Головної Квартири керманича держави і повноваження цієї інституції були надзвичайно широкими й протягом Гетьманату на його чолі стояли три особи: генерал-майор Владислав Дашкевич-Горбацький (29 квітня – 27 червня 1918 р.); полковник Борис Стеллецький (27 червня – 24 жовтня 1918 р.); генерал-лейтенант Олександр Аккерман (24 жовтня – 14 грудня 1918 р.). Начальник Штабу гетьмана з будь-якого приводу чи справи мав звітуватися лише перед гетьманом і отримувати вказівки та розпорядження також винятково від гетьмана, а тому *«ні-яке інше управління по справам, ввіреном його розпорядженню, вимагати вказівок по ним права не має»*. Окрім того, начальник гетьманського Штабу дорівнювався в правах з головноуправляючим, а в окремих випадках набував навіть прав міністра, тому й міг віддавати «всі розпорядження по міністерствам Гетьмана, його розміщенню, задоволенню та охороні». Посада начальника Штабу гетьмана (він же був і командуючим гетьманською Головною Квартирою) прирівнювалася до військового звання – генеральний старшина Генерального штабу, яка належала до III класу у посадовій кодифікації з річним утриманням у 18 тис. крб. Генеральна старшина – у період Гетьманату 1918 р. – вищий старшинський командний склад Збройних Сил Української Держави, до якого належали генеральний хорунжий, генеральний бунчужний і генеральний осавул.

Військово-політичною розвідувальною і контррозвідувальною структурою у складі Власного Штабу гетьмана був Осібний (Особливий) відділ.

Пропозицію стосовно створення Осібного відділу при Власному Штабі гетьмана подав П. Скоропадському у перші ж дні по перевороті державний секретар М. Гіжицький. Він, зокрема, так обумовлював потребу в такій інституції: *«Нам, пане Гетьмане, необхідно мати свою розвідку, ми нічого не знаємо. Потрібно, щоб Ви були постійно освідомлені про те, що відбувається в середині країни, отримуючи відомості не лише з мі-*

ністерства внутрішніх справ, але й від власного органу. Крім того, маса людей, які не співчують переворотові, можуть здійснити замах; врешті, може бути підготовлено переворот, а ми про це й нічого знати не будемо до останньої хвилини». Гетьман одразу ж обмірковував цю справу з головою Ради міністрів і за сумісництвом міністром внутрішніх справ Ф. Лизогубом. П. Скоропадський, власне, вже був переконаний в необхідності створення такої структури при своєму Штабові, позаяк то були, за словами самого гетьмана, «часи мінливі», і він не хотів «бути увідомленим винятково однією лише людиною [тобто лише міністром внутрішніх справ. – П. Г.-Н.]». Було вирішено, що «уся агентурна частина буде зосереджуватися у міністерстві внутрішніх справ, проте що при штабі Гетьмана буде вестись особлива агентура у так званому «осібному відділі штаба Гетьмана», на обов'язки якого буде стежити за усіма особами та партіями, що готують замаху на мене [Скоропадського. – П. Г.-Н.] і, взагалі, що прагнуть до перевороту». Однак, судячи зі спогадів гетьмана, утворення, діяльність і сфери роботи цієї установи в багатьох державних інституціях не викликали розуміння. Сам гетьман вважав, що такі спеціальні підрозділи є каменем спотикання усіх урядів і що навіть «такий геній, як Наполеон, на ньому провалився врешті решт».

Разом з тим П. Скоропадський згадував, що утворення, діяльність і сфери роботи Осібного відділу в багатьох державних інституціях не викликали розуміння. Сам гетьман вважав, що такі спеціальні підрозділи є каменем спотикання усіх урядів і що навіть «такий геній, як Наполеон, на ньому провалився врешті решт». Тим не менш, державна влада поставилася до організації та налагодження роботи Осібного відділу не зволікаючи, у тому числі й щодо фінансового забезпечення. Вже наприкінці червня 1918 р. на його потреби було виділено 184 тис. крб, з яких на залучення таємної агентури (до 1 вересня 1918 р.) було витрачено 50 тис. крб, для заохочення роботи особливих службовців – 40 тис. крб, на додаткову платню співробітникам за працю у вечірні й нічні години – 30 тис. крб, на непередбачені витрати агентів і наглядачів – 10 тис. крб, на винагороди службовцям відділу – 24 тис. крб, на покриття витрат у зв'язку з дорожнечею – 30 тис. крб. Від 1 вересня по 1 грудня 1918 р. на таємні видатки по Осібному відділу в розпорядження начальника Власного Штабу гетьмана було виділено 348 тис. 752 крб. 15 листопада 1918 р. у розпорядження начальника гетьманського Штабу для охорони державної безпеки було таємно асигновано 10 млн карбованців.

Начальником Осібного відділу у званні державний ранговий було призначено колишнього товариша прокурора окружного суду, статського радника (XII класи) і вченого-правознавця Дмитра Бусла, в чесності якого гетьман не мав сумнівів. Інтенсивно формувався й штат підрозділу. Начальника Осібного відділу призначав і ніс за це персональну відповідальність особисто начальник Власного Штабу гетьмана. У своїх правах очільник цього відділу дорівнювався до командира армійського корпусу і визначався Дисциплінарним військовим статутом, а також мав чин державного рангового. Усі працівники Осібного відділу (як військові, так і цивільні) вважалися на дійсній військовій службі з відповідними правами та належними пільгами. За посадові ж злочини чи службові провини

цивільні службовці відділу підлягали відповідальності на загальних підставах для визначених посадових осіб.

Осібний відділ розташовувався у київському готелі «Версаль» на київській вулиці Підвальної. Його приміщення були не надто вишукані. Так, наприклад, кабінет начальника відділу Д. Бусла являв собою велику залу, на протилежному від входних дверей якої стояв великий стіл, а сама кімната погано освітлювалася лише однією газовою лампою.

В Осібному (Особливому) відділі також несли службу помічник начальника відділу, особи для спеціальних доручень, 7 штаб-офіцерів (ад'ютантів), 8 районних офіцерів (посади, що відповідали званням підполковника / полковника), а також службовці юридичного та інформаційного відділень, канцелярії та ексектор. Районні офіцери, котрі призначалися до кожної з 8 губерній держави, мали права командирів окремих батальйонів.

Урядовці юридичного відділення займалися перевіркою оперативних матеріалів і після з'ясування обставин справи, через начальника відділу усі листи передавали на розслідування старшому прокуророві Апеляційного суду або прокурорам Військового чи Морського судів. Начальник відділення, його помічник та урядовці, що належали до IV–VIII посадової класифікації, мали право провадження попереднього слідства на основі відповідних статей Статуту кримінального суду Російської імперії. Утім, для проведення слідчих дій і дізнання до відділення могли відряджатися й інші особи.

Інформаційне відділення комплектувалося з його начальника, чотирьох штаб-офіцерів для розробки і класифікації оперативних матеріалів, агентів зовнішнього нагляду (за окремим штатом), спеціального діловода й друкарки з дозволом роботи з таємними документами.

Зовнішнім наглядом керував призначений завідуючий, якому підлягали агенти Києва та відряжені у провінцію. Усі агенти поділялися на три розряди (за розміром оплати): вищий (15 осіб за штатом), середній (20 осіб) і молодший (15 осіб). Агентами могли стати лише особи, що залишилися на надстроковій службі, закінчили курси навчальних команд мирного часу та отримали відповідні атестації. При цьому агенти зовнішнього нагляду поновлювалися у військовому званні надстроковця і зобов'язувалися особистою підпискою прослужити не менше року. Звільнити їх могли лише у дисциплінарному порядку. Про прийняття агентів на надстрокову службу оголошувалося в наказі по Осібному відділу й робився запис в їхньому послужному листі. Після зарахування на службу такі агенти користувалися усіма правами і пільгами надстроковців, а за проступки і недогляди по службі до них застосовувалися стягнення дисциплінарного статуту, передбачені для надстроковців військових муштровних підрозділів. На таких же підставах вони притягалися й до суду. Агенти та «спостерігачі» Осібного (Особливого) відділу отримували окремі кошти на «секретно-агентурні потреби».

Канцелярія відділу займалася реєстрацією та збереженням таємних документів та речових доказів. Вона штатно складалася з начальника, його помічника, трьох діловодів, перекладача, архіваріуса й журналіс-

та. Екзекутор завідував приміщеннями, майном і коштами відділу. У його розпорядженні були: помічник, два старші і два молодші водії, два телефоністи. Водії та телефоністи відбиралися з поміж унтер-офіцерів інженерних військ.

Повноваження Осібного відділу були практично необмеженими. Його службовці навіть складали для гетьмана таємні офіційні довідки про ймовірних кандидатів на посади міністрів та їхніх товаришів (заступників). Класні урядовці за наказом начальника або його помічника мали право робити арешти в порядку, визначеному розпорядженням Міністерства внутрішніх справ від 30 травня 1918 р., яке ґрунтувалося на Законі Тимчасового уряду від 2 серпня 1917 р. Їм також надавалися права військових цензорів. Усі державні та цивільні установи, посадові особи, а також військові частини і військовослужбовці зобов'язувалися подавати допомогу і виконувати вимоги службовців Осібного відділу. Невідкладно і точно всі розпорядження особисті гетьмана повинні були виконувати урядовці підрозділів загальної і карно-розшукової варти, митники, кордонці, залізничні охоронці та лісові сторожі, а про факти будь-яких антидержавних діянь терміново їм доповідати. Урядовці дипломатичних установ також мали сприяти діяльності Осібного відділу Власного Штабу гетьмана і беззаперечно приймати пакети для відправки зі своїми кур'єрами, не вдаючись до якихось роз'яснень.

Окрім того, їм належало пересилати до Осібного відділу газетні статті, які висвітлювали «відношення урядових, суспільних і парламентських кіл до Ясновельможного Пана Гетьмана всієї Української Держави і її Уряду». Банківські та кредитові установи на вимогу начальника Осібного відділу повинні були надавати необхідні його службовцям довідки. Урядовці відділу мали право «відвідувати всі місця замкнення в Україні і робити допити в'язнів, а також викликати для допитів до себе всіх заарештованих, за ким би такий не рахувався». Справи і витрати Осібного відділу були державною таємницею. Перевірити їх мав право лише начальник Власного Штабу гетьмана або особа за його дорученням. Приміщення відділу охороняла окрема варта, яка входила до складу загальної залогової варти. Службовці Осібного відділу були вправі відвідувати в'язниці та допитувати заарештованих. Усі справи та бюджет відділу становили сувору державну таємницю.

Кошти на утримання Осібного (Особливого) відділу відпускалися за кошторисом Власного Штабу гетьмана з Державної скарбниці наперед кожного місяця до 5 числа. Відділ мав свою гербову печатку і печатку для пакетів. Для майна, яке відбирали при обшуках і конфіскаціях, була спеціальна сургучна печатка. Урядовці відділу, окрім наглядових агентів, носили формений одяг, встановлений для Власного Штабу гетьмана. Як і всі військовослужбовці Головної Квартири, вони носили мазепинки з гетьманськими кокардами у вигляді тризуба та коротенькі кітелі, підперезані паском чи шовковим поясом. Погони на кітелях були з плетінням і зірками. Форма мала сіро-синій колір. На шароварах у старшин був краповий кант.

Головну увагу агентів Осібного відділу було спрямовано на боротьбу з більшовицькими агентами, що відряджалися на територію Української

Держави для антиурядової та антинімецької агітації, проти українських соціалістичних діячів, які стояли на чолі антигетьманського руху, та єврейських агітаторів, що сіяли розбрат серед населення, а також проти російських «білих» і монархічних військово-політичних угруповань на території Української Держави та навіть німецької та австро-угорської агентури й військової розвідки тощо. Отже, Осібний відділ Власного Штабу гетьмана провадив тотальне стеження й аналіз діяльності не лише усілякого роду та спрямувань партій та організацій, а й державних службовців вищого урядового та військового рангу та іноземних агентів. Згодом, уже в еміграції, один з начальників гетьманського Штабу Б. Стеллецький визнав, що Осібний (Особливий) відділ насправді являв собою «таємну поліцію та розвідку політичного характеру».

Тим часом для посилення агентурної роботи начальник Осібного відділу Власного Штабу гетьмана Д. Бусло вже 25 липня 1918 р. подав на начальника гетьманського Штабу Б. Стеллецькому рапорт, у якому, між іншим, зазначалося, що у столицю проникло багато «агентів Радянського уряду», які мали за мету організацію протигетьманської та протинімецької агітації й підтримували безпосередній контакт з місцевими підпільними більшовицькими осередками та радянською мирною делегацією¹. У рапорті також вказувалося на потенційну небезпечність як діячів українських соціалістичних партій, так і політичних емігрантів – російських монархістів, а також різного роду політичних авантюристів та злочинців. Тож начальник Осібного відділу пропонував застосувати такі оперативні заходи: перенести мирні переговори з більшовицькою делегацією у невеличке прикордонне містечко або поселити її членів в одному готелі Києва, де встановити за ними цілодобовий нагляд; посилити охорону кордонів Української Держави й встановити спеціальні перепускні пункти на кордоні з Росією; у всіх потягах, що прямують з Росії, здійснювати перевірку документів, а в разі виникнення підозри – багажу і речей; у потягах російсько-українського сполучення призначити таємних агентів Державної Варти; посилити кадровий потенціал контррозвідки та органів правопорядку за рахунок залучення до роботи колишніх царських жандармів та поліцейських; запровадити обов'язкову прописку на мешкання протягом 24 години, за порушення якої притягати до високої грошової відповідальності; адресний стіл передати до відання столичного отамана і встановити нагляд за його урядовцями; підпорядкувати двірників і швейцарів Державній Варті; посилити режимність на телефонних вузлах, що обслуговували правоохоронні органи.

Як відомо, перенести переговори з делегацією РСФРР з Києва в інше місце не вдалося. Начальник Власного Штабу гетьмана Б. Стеллецький згадував, що «поза сумнівом, що уся ця Радянська делегація була одна лише комедія, але більшовики нею користувалися заради агітаційних

¹ Запропонував радянській Росії розпочати мирні переговори ще 30 березня 1918 р. уряд УНР. Протягом тривалого часу уряди не могли дійти згоди стосовно місця переговорів. Тим часом в Україні відбувся державний переворот й було встановлено гетьманську владу П.Скоропадського. Мирова делегація РСФРР прибула для ведення переговорів з Москви до Києва 22 травня 1918 р. У її складі було майже 40 осіб. Делегацію очолювали Х. Раковський та його заступник Д.Мануйльський. Головою української делегації на переговорах був проф. С.Шелухін, заступником – І.Кістяківський, а від 10 серпня – П.Стебницький.

та інформаційних цілей... Були хвилини, коли остаточно приймалися рішення перервати усі зносини з цією делегацією й запропонувати їй виїхати, але у ту рішучу хвилину дипломатичного розриву виступала гладка фігура [дипломатичного представника Німеччини в Україні] Мумма і він наполегливо рекомендував не робити цього ризикованого кроку, який може призвести до відкриття військових дій між Україною та Радянською Росією, до якої Україна не була підготовлена, а німецькі війська на Україні знаходяться зовсім не для того, аби вести війну з Росією через самостійність України. Мумм нагадував, що в Москві знаходиться німецький посол, відповідно Німеччина вважає Радянську Росію в числі своїх друзів, а не ворогів».

Борис
Стеллецкий

Водночас вже 30 липня Рада міністрів ухвалила Статут «Про облік населення в містах і міських оселях Української Держави». За місяць, 30 серпня, гетьман затвердив Статут «Про кордонні пункти і їх штати», а 18 жовтня 1918 р. міністр внутрішніх справ І. Кістяківський видав таємну інструкцію, в якій наказав службовцям Державної Варти контролювати цілодобове чергування дворників біля воріт. Такі превентивні заходи не були безпідставними. Досить лише розуміти, що В. Ленін надав Х. Раковському – голові мирової делегації РСФРР, що прибула до Києва, 40 млн руб для підривної і пропагандистської роботи в Україні. Ще 35 млн руб було виділено «Повстанській дев'ятці», що організовувала партизансько-терористичні загони в Україні. Більшовицькі «дипломати» Х.Раковський та Д.Мануїльський завезли до Києва та Одеси через свою т.зв. дипломатичну місію, під виглядом учасників мирових перемовин між УД та РСФРР, кілька десятків експертів з різних питань, що, користуючись дипломатичною недоторканністю, здійснювали підривну роботу проти гетьманського режиму. «Експерти» ці провадили в Україні не лише антигетьманську пропаганду, але й організовували диверсії, страйки, створювали підпільні терористичні групи тощо.

Так, навесні–влітку 1918 р. російська партія лівих есерів вже підготувала низку терористичних актів, обравши головними своїми мішенями німецького кайзера Вільгельма II, начальника Штабу німецької армії П. фон Гінденбурга, посла Німеччини у РСФРР В. фон Мірбаха², командувача німецькою групою армій «Київ» фельдмаршала Г. фон Айхгорна, начальника Штабу німецьких військ в Україні В. фон Гренера та гетьмана всієї України П. Скоропадського. З метою ліквідації трьох останніх з вказаних осіб до Києва з Радянської Росії прибули есери-терористи: Г. Смолянський, Б. Донської та І. Каховська. В Україні до них приєдналися українські есери М. Залужна, І. Бондарчук (Собченко) і член першого радянського уряду України, есер С. Терлецький. 30 липня терористи

² Німецького посла в радянській Росії графа В. фон Мірбаха було вбито російськими лівими есерами 6 липня 1918 р.

підірвали Г. Айхгорна та його ад'ютанта В. Дресслера. Гетьмана ж П. Скоропадського бойова група російських лівих есерів планувала вбити в мент, коли той виходитиме з церкви після відспівування Г. Айхгорна, проте на той час терористи ще не встигли виготовити нову бомбу, а вже наступного дня члени цієї бойової групи були заарештовані.

Після вбивства генерал-фельдмаршала Г. Айхгорна Україною прокотилася нова хвиля арештів. Проте українські та російські соціалісти до цього часу вже встигли створити й налагодити чітку діяльність широкої та плідної мережі радикального підпілля, яка, наче маховик, набирала обертів та потужності. Одним із основних і найважливіших теренів її діяльності в Україні були широкі селянські простори величезної країни. З початком липня на селі знову з'являються політичні агітатори, що почали готувати ґрунт до нового повстання проти гетьмана. Німецькі та гетьманські спецслужби, тісно взаємодіючи, намагалися вистежувати їх в усіх усядах держави. Від липня 1918 р. новий виток терористичної та повстанської боротьби проти гетьманського режиму розпочали російські ліві есери і Конфедерація анархістських організацій України «Набат», а на Катеринославщині невдовзі виступить проти влади анархіст Н. Махно.

З іншого флангу російського соціалізму з новою силою виступили більшовики. На липень 1918 р. в Україні було створено розгалужену й глибоко законспіровану мережу підпільних більшовицьких бойових партійних організацій – 50 партійних комітетів (2 – губернських, 15 – міських, 24 – районних і підрайонних, 10 – повітових), а первинних партійних організацій діяло 208 (129 – у промислових містах і районах, 79 – у сільській місцевості). 5 липня 1918 р., на Першому з'їзді КП(б)У (тривав від 5 по 12 липня у Москві), було затверджено загальний план боротьби проти Гетьманату. В резолюції з'їзду констатувалося, що *«повстання на Україні розвивається під гаслом відновлення революційного возз'єднання України з Росією»*. Тим часом 5 серпня більшовики України оголосили наказ № 1 «На штурм», яким закликалося до загальноукраїнського повстання³. Протистояння перетворилося на справжнє бойовище без фронту і правил, без запілля і законів ведення війни. Водночас у робітничих кварталах Києва, як повідомляв 10 серпня начальник Освідомчого відділу столичного отамана, *«серед населення Соломенського району, надто залізничних службовців і робітників, розпочато агітацію проти існуючого уряду і німецьких властей»*. Агентура спецслужб повідомляла також, що *«з Москви та інших міст Росії прибувають агітатори з тією ж метою»*. Гетьманські шпики встановили також і осіб, що безпосередньо провадили протидержавну агітацію та діяльність у Києві. Серед таких, наприклад, був секретар мирової делегації РСФРР Бельгов, що вів підпільну партійну роботу й перебував у контакті з представником радянської місії Червоного Хреста М. Зубковим. Цей М. Зубков, що мешкав у самій місії, являв собою нелегальний центр більшовизму в столиці й отримував з Росії великі суми коштів і комуністичну літературу. Пропагандистські матеріали і гроші на підривну роботу він передавав мережі біль-

³ Того ж дня на залізничній станції Київ 1-й (пасажирський) об 11 год. 55 хв. в конторі 14 ділянки у вбиральні було підірвано бомбу під час розрахунку з робітниками.

шовицьких агентів, переважно євреїв за національністю, яких збирав по п'ятницях у санітарному потязі місії Червоного Хреста, на якому невдовзі збирався виїхати назад до Москви. За ним і найближчими його співробітниками було встановлено спостереження. 5 вересня Рада народних комісарів РСФРР на пропозицію голови Всеросійської Надзвичайної комісії з боротьби з контрреволюцією (ВЧК) прийняла Постанову про червоний терор. Невдовзі ж, 8 вересня 1918 р., ЦК КП(б)У, обговоривши на своєму пленумі питання про бойові дії в Україні, постановив, що партійні організації більшовиків повинні прийняти найенергійнішу участь у подальшому розвитку партизанської війни проти гетьмана та його уряду.

15 серпня 1918 р. департамент Державної Варти МВС повідомляв Освідомчий відділ столичного отамана про наявність в його розпорядженні відомостей, які свідчили про те, що «готується замах на пана Гетьмана групою більшовиків на Україні, котра має безпосередній зв'язок з Москвою». Агентурі стало відомо, що усе необхідне для здійснення цього злочину буде привезено до Петроградського готелю в Києві у жовтій скрині з подвійним дном, а за для її отримання туди мали з'явитися більшовики з особливим паролем (його обіцялося надати додатково). Крім того, Державній Варті було також відомо, що у більшовицьких бойовиків, які прибудуть по скриню, «навколо тіла будуть бомби, гранати і пекельні машини». Відтак МВС вказував столичному Освідомчому відділові негайно здійснити усі належні розпорядження щодо термінової розробки зазначених відомостей і прийняти відповідні міри та заходи.

Більше того, у серпні начальник гетьманського штабного Осібного відділу Д. Бусло спеціальним рапортом (№ 920) повідомив начальника гетьманського Власного Штабу Б. Стеллецькому, що відповідно з «цілком достовірними агентурними відомостями» 15 вересня 1918 р. група з 28 осіб ухвалила вбити П. Скоропадського. Виконавців замаху на гетьмана було обрано шляхом жереба, який випав на таких собі Івана Андрійовича Смірнова та Афанасія Степановича Барклаєва. Задля виконання теракту вбивці мали 17 вересня виїхати до Німеччини і там здійснити замах. Ліквідація гетьмана мала стати не просто політичним убивством, а й сигналом для загального повстання в Україні. Заходи безпеки та конспірації з боку Власного Штабу гетьмана з приводу недопущення витоку будь-якої інформації з цього приводу були такими, що департамент Державної Варти по лінії Освідомчого відділу МВС цілком таємно повідомив київському міському отаманові про замах, що готувався проти гетьмана, вже постфактум аж 27 вересня 1918 р. Саме цим, вочевидь, й зумовлювалося цілковите утаємничення та зміна дати від'їзду П. Скоропадського до Німеччини для зустрічі з кайзером Вільгельмом II й таке ж несподіване повернення гетьмана в Україну та до власного палацу. Як відомо, терористам не вдалося втілити в життя свій намір й очільник Української Держави залишився живим, проте важливим у цій розробці є те, що вона означено вказувала принаймні на два важливі фактори: взаємозв'язок убивства П. Скоропадського з початком повстання проти його режиму та взаємодію групи заколотників в Україні з російськими більшовиками.

Готувався замах на життя П. Скоропадського й іншою групою більшовицьких убивць. У цілком таємній та надзвичайно терміновій телеграмі

з Чернігова до конотопського повітового старости гетьманські спецслужби повідомляли органи влади цього прикордонного з більшовицькою Росією повіту про необхідність затримання трійці терористів-кілерів, що мали потягом прямувати з РСФРР в Українську Державу. Були встановлені навіть їхні особи, зокрема й особу начальника контррозвідки Курської радянської армії, й відтак усіх їх таємною телеграмою наказувалося обшукати й заарештувати.

Тож не дивно, що на тлі усіх цих оперативних зведень та донесень про підготовку нових акцій саботажу, терактів, збурення до бунтів та безладу, вкупі зі спробами замаху на особу голови держави тощо, а також з огляду, до того ж, на страшаючий досвід практично безперервних збройних повстань травня – серпня, режим вдався до нових жорстких заходів зі зміцнення безпеки державного ладу і суспільно-політичного спокою. Було також встановлено, що більшовицько-комуністичне організоване підпілля в Україні «має у своєму розпорядженні величезні грошові засоби і досвідчених серйозних робітників-агентів». Ці агенти, як повідомляло на місця 30 вересня МВС, *«роз'їжджають по містах України і мають спілкування з українськими військовими сотнями, котрих схиляють підняти збройне повстання в один день на всій Україні й збройною силою перш за все знищити командний склад германців та австрійців і їхні штаби; крім того, ці агенти вербують на службу добровольців – селян з колишніх «товаришів» спеціально для знищення всіх вартових»*. Крім того, українські спецслужби мали відомості, що на середину вересня 1918 р. у Москві було заготовлено 18 мільйонів прокламацій для пропаганди серед населення України.

З огляду на це 24 вересня 1918 р. гетьман затвердив ухвалену Радою міністрів тимчасову Постанову «Про міри проти осіб, які загрожують державній безпечності Української держави та її правопорядкові», яка надавала міністрові внутрішніх справ право видавати дозволи на арешти до двох місяців, а губернським старостам – до двох тижнів. У другій половині вересня 1918 р. спецслужби здійснили низку затримань радянських бойовиків та агітаторів. Зокрема, було успішно закінчено агентурну операцію, в результаті якої заарештували червоногвардійців-бойовиків О. Сухарева, В. Демиртаєва, Г. Дудмера, Ф. Садовського, І. Олександрова, Ф. Денисенка, М. Дергаманщика, В. Курпатого, М. Курпатого, М. Усаєва, Б. Дем'янюка, П. Білоусова, Д. Грицаря, котрі у січні 1918 р. розстрілювали колишніх російських офіцерів та українських старшин і козаків.

Незважаючи на це, з початком жовтня російське більшовицьке, лівоесерівське та анархічне антидержавні терористичне підпілля, вкупі з мережею українських протигетьманських опозиційних радикальних соціалістичних партій, посилили свою діяльність. Активізували свою роботу і гетьманські спецслужби та сили правопорядку. 7 жовтня 1918 р. начальник контррозвідувального відділу Штабу Південної (Южної) армії передав українським спецслужбам отримані ним таємні відомості, що Рада народних комісарів РСФРР іще на початку серпня під виглядом дипломатичного представника відрядила до Києва спеціального радянського чиновника-агента, на якого покладалося керівництво терористичними актами в Україні. Основними його завданнями були організація замаху

на гетьмана П. Скоропадського та донського отамана П. Краснова, на що Л. Троцький виділив близько 4 млн рублів. Терористи повинні були прибути з Росії до Києва й зустрітися з вищезказаним дипломатом-агентом у столичному готелі «Марсель» та отримати від нього відповідні директиви. Перш за все, мав бути вчинений замах на П. Скоропадського, а вже потім – на П. Краснова. Однак плани було скореговано. За вказівкою заступника голови більшовицької мирової делегації на переговорах між УД та РСФРР Д. Мануїльського, вбивство П. Краснова було скасовано, позаяк замах міг негативно вплинути на козацтво і ще більш посилити антибільшовицькі настрої на Дону. Він наполіг на тому, аби шляхом підкупу та агітації лівої частини Кругу Всевеликого війська Донського влаштувати перевибори донського отамана і таким чином знешкодити П. Краснова. З метою улаштування перевиборів активно працювали з донським командним складом такий собі Богучарський та лікар-більшовик Попов, проте їхній задум зазнав невдачі. Відтак ставку знов було зроблено на терор⁴. 6 жовтня члени терористичної організації зібралися в одному з готелів Харкова, куди з Курська прибув член Головної Військової Ради підосавул Поздняков (справжнє прізвище невідоме). Членами організації були: зять Гермогена студент Тарараєв (розпорядник розстрілів), його сестра Марія Тарараєва (секретар трибуналу), осавул Шурупов (новочеркаський чоботар, що мешкав на вул. Платонівській і видавав адреси), такий собі Васільєв (що жив у Новочеркаську поміж вулицями Атаманською та Московською), а також ще якийсь новочеркаський чоботар, прізвище якого не було встановлено, машиніст Іван Волгін (мешкав у Борисоглібську), Черемухін та Понєдєлеїн (що мешкали на станції Євстратовка).

Усі акції та дії більшовицького підпілля і навіть дипломатів цілковито контролювалися і спрямовувалися з їхнього партійно-державного центру в Москві, а прикордонний Курськ став осередком концентрації антиукраїнської розвідувальної і контррозвідувальної мережі, терористично-підривних груп, шпигунсько-пропагандистського підпілля та оперативного штабу збройних підрозділів та армій тощо. Уся ця антиукраїнська тактика підточення і стратегія завоювання розроблялася

⁴ Політичним терором в Україні займалися також і російські ліві есери. Так, наприклад, через загрозу замаху на першу особу держави службовці Осібного відділу Власного Штабу гетьмана та І.Огієнко ледь вмовили П.Скоропадського відмінити свою поїздку до Кам'янця-Подільського на урочисте відкриття 22 жовтня Українського державного університету. Власне, чутки про можливе убивство гетьмана під час цього свята ще задовго до нього кружляли як у губерніальному центрі, так всією Україною. Тогочасний голова Подільської губерніальної народної управи, а на початку 1920-х рр. – міністр юстиції та заступник міністра фінансів УНР, В.Приходько вже в еміграції стверджував, що чутки про атентат на гетьмана мали під собою серйозні підстави. Про це оповів йому відомий на Поділлі громадський діяч і член партії есерів (УПСР) М.Остапович. Наприкінці вересня саме навпроти університету, у будинку «Просвіти» несподівано з'явилася крамничка з содовою водою, торгували в якій два євреї. Однак, скоро після відкриття університету крамничка зникла. Дещо згодом М.Остаповичу довірочно розповіли, що «той молодий жид, що торгував в крамничці і другий, що пересиджував там – були члени російської партії лівих соціалістів-революціонерів». «Отже, коли стало відомо, що на свято відкриття Університету у Кам'янці має прибути Гетьман Скоропадський, – зазначав М.Остапович, – то було рішено, що це буде відповідна нагода вчинити на нього замах. Виконання цього завдання було доручено тим молодим людям, що мали крамничку з содовою водою. Крамничка, розуміється, ніяким комерційним підприємством не була: це була зручна база, звідки мав бути виконаний атентат. Звичайно, що коли Гетьман не приїхав, то минула потреба і в крамничці з содовою водою, а її власники зникли з Кам'янця невідомо куди...».

й спрямовувалася керівними органами і вождями більшовицької партії. В остаточному вигляді мета комуністичної Росії була виражена в одному з рішень ЦК РКП(б), який визнав за необхідне для підтримки повстання і повного розгрому німецько-австро-угорських окупантів на Україні створити регулярні «українські» військові частини. Відповідно до подібних та інших, більш докладних й секретних, вказівок В. Леніна та ЦК РКП(б) більшовики України наполегливо формували в нейтральній зоні (на кордоні Української Держави з Радянською Росією) регулярні військові частини з прибулих в цю територіальну смугу партизанських загонів і місцевих повстанців. Інформуючи В. Леніна про хід цієї роботи, член ЦК РКП(б) Я. Свердлов писав у середині жовтня 1918 р.: *«Вважаю, за теперішніх умов необхідно більш повне сприяння нашим українцям у формуванні їхніх частин. Загалом зараз же на Український фронт можна дещо кинути. Справи не погані»*. У резолюції ж *«Про поточний момент»* II з'їзду КП(б)У, що відбувся у Москві 17–22 жовтня 1918 р. під ідейним керівництвом В. Леніна, зазначалося, що першочерговим завданням у боротьбі за радянську владу є *«об'єднання Радянської України з Радянською Росією, яке одне тільки в змозі забезпечити українським трудящим масам повну свободу національного і культурного розвитку»*. З'їзд вказав на необхідність посилення підготовки до захоплення влади в основних робочих центрах України і закликав партійні організації енергійно створювати для майбутньої боротьби дисципліновані військові частини.

Український уряд і спецслужби самовіддано намагалися боротися з більшовицькою шпигунсько-терористичною і партійно-пропагандистською мережею. Так, наприклад, з наказу І. Кістяківського у жовтні 1918 р. у Житомирі було викрито розгалужену бойову організацію російських лівих есерів, а у Києві та Одесі були заарештовані члени двох викритих великих більшовицьких організацій, які мали зв'язок з більшовицькою мировою делегацією в столиці та з радянським консульством в Південній Пальмірі. Допит затриманих, труси та обшуки в цих організаціях і навіть у самих делегатів, виявили тісний зв'язок між головою більшовицької мирової делегації Х. Раковським, українськими соціалістичними діячами та радикальними терористичними організаціями, а також посередництво між ними представників німецької влади. У розпорядженні МВС були неспростовні докази того, що члени більшовицької делегації вели посилену більшовицько-революційну агітацію в Україні, не шкодували мільйонів рублів на організацію залізничних страйків та на організацію збройного повстання тощо, але німці усіяко заважали приборканню цих дій та наполегливо прикривали ленінських агентів.

Агентура ж Осібного відділу Власного Штабу гетьмана чітко відстежувала діяльність більшовицьких агентів, як-от: таємної Всеукраїнської конференції більшовиків та підпільної партійної наради Ю. П'ятакова у Києві 31 серпня; переховування у столиці колишнього командувача 3-ї радянської армії лівого російського есера П. Лазарева та його зміну зовнішності й плани переїзду до Одеси (рапорт від 25 вересня); Гімelfельда, який керував Московськими інструкторськими курсами з підготовки агітаторів для України та зв'язків із закордонним комітетом РКП(б) членів ВНК у Москві Яковлева і Рижкова (рапорт від 12 жовтня); зборів

столичних комуністів для зустрічей з кур'єрами з провінцій, які щоденно о сьомій вечора відбувалися у київській кооперативній їдальні на Подолі, а також стосовно таємного складу забороненої літератури, що розмістився на розі столичних вулиць Межигорської та Хоревої у будинку № 18 (агентурні повідомлення від 16 листопада) тощо. «Розшифрували» гетьманські спецслужби й акцію з передислокації більшовиками терористів-горлорізів неслов'янського походження в Україну під виглядом робітників. Так, наприклад, 16 жовтня 1918 р. в урядовій телеграмі до Полтавського губернiального староства департамент Державної Варти МВС повідомляв, що *«останнім часом відзначається посилений наплив в Україну китайців, латишів, з котрих більшовицькі комісари організовують окремі групи і готують до активного наступу на випадок збройного повстання»*. Згідно з агентурними повідомленнями, МВС доводило до відома місцевих органів правопорядку про спосіб легалізації та засоби конспірації таких бойовиків: *«Ці групи стають до роботи на фабриках, заводах, залізницях спеціально під виглядом артилей, при чому фінансовані більшовиками погоджуються на порівняно низьку розцінку і таким чином витісняють українських робітників. Крім того, більшовики користуються китайцями і латишами для збирання необхідних їм відомостей»*. Надаючи особливо серйозного значення вказаному явищу, Києвом наказувалося застосувати невідкладні заходи з перевірки населення і вчинення періодичних облав, а також вдатися до негайного арешту всіх китайців і латишів, як таких, що входять до складу вказаних артилей, так і окремих осіб, діяльність яких може викликати підозру». Заарештованих слід було передати місцевому німецькому командуванню для відправлення на примусові роботи.

Освідомчий відділ МВС у своїй агентурній записці доповідав про підготовку більшовиками повстання проти гетьмана. План цей складався з 7 пунктів. У доповнення до нього у розпорядженні гетьманських спецслужб опинилося й повідомлення Х. Раковського про отримання ним від уряду РСФРР 40 млн. рублів на організацію та на реалізацію цього плану з повалення гетьманського режиму.

Українські спецслужби також мали у наявності агентурні відомості і про більшовицьку спецслужбу – ВЧК (Всероссийская чрезвычайная комиссия), знали її місце знаходження у Москві (Луб'янка), про чекістські летючі загони (зі штабом на Ворсоноф'євському провулку в Москві), про місцезнаходження співробітників ВЧК (будинки, готелі, особняк Щукіна на Успенському пров.), про структуру ВЧК з 20 відділів, їх розміщення, особовий склад, а також про військові частини ВЧК, їхній матеріально-технічний стан, порядок проведення обшуків і арештів тощо. Крім того, військова розвідка (як засвідчують відповідні звіти, складені за даними, одержаними від агентури й радіорозвідки, що були подані спецслужбою до Генштабу) докладно знала про штатну організацію, чисельність, озброєння, командні кадри, дислокацію та передислокацію з'єднань, частин і залог Червоної армії. Ба більше, Освідомчий відділ дізнався про місце проживання В. Леніна (Кремль і дві конспіративні квартири в Москві), здобув відомості про охорону Кремля, а також про більшовицьких вождів Л. Троцького (Бронштейна), Г. Чичеріна та

А. Луначарського. МВС України отримало у своє розпорядження низку свідчень про жахи «червоного» терору в РСФРР, про стан справ на Тульських збройових заводах (зокрема, про працю на них 47 тис. робітників і що на день там виготовляється 5 тис. гвинтівок) тощо.

Окрім того, більшовики через свою агентуру в Україні створювали підпільну (т. зв. соціалістичну) армію. Так, у терміновому, цілком таємному донесенні (№ 6178) Освідомчого відділу Державної Варти до столичного отамана від 19 жовтня 1918 р. повідомлялося, що 16 жовтня у Чигирині Київської губернії було заарештовано такого собі Івана Михайловича Мацака, який на допиті зізнався, що в серпні він разом з іншими агентами був доправлений головним комісаром Москви з Росії в Україну для формування соціалістичної армії. Арештант повідомив, що головним більшовицьким агентом по Київській губернії є офіцер-літун Павел Іванович Петров (що мешкав у столиці на вул. Фундуклеївській, 68, кв. 14), по Черкаському повіті – Олександр Смірнов, по Звенигородському – Семен Іванович Якушевич, по Уманському – Феофан Філіпович Іванов, по Чигиринському – Павло Пастій-Пастушенко. У терміновому донесенні також повідомлялося, що в ніч з 19 на 20 жовтня на квартирі П. Петрова мав відбутися з'їзд усіх цих агентів.

Зрештою, як тільки-но чітко означилася поразка Центральних держав у Світовій війні, члени більшовицької мирової делегації у Києві перервали перемовини з українською стороною й під приводом необхідності консультацій зі своїм урядом виїхали до РСФРР. Захопивши документи про перебування у Києві російської Мирової делегації на чолі з Х. Раковським, гетьманські спецслужби здобули разом з ними й відомості про дії та заходи більшовицьких «дипломатів», що були спрямовані на шкоду державному ладу України. Крім того, до рук української служби безпеки потрапили більшовицькі зведені агентурні дані про принципи набору українських новобранців для служби в Червоній Армії РСФРР та систему грошового утримання для них⁵. Тож обурений український міністр внутрішніх справ навіть віддав розпорядження арештувати провідників дипломатичної делегації РСФРР Х. Раковського та Д. Мануїльського після зриву нею мирових переговорів з Україною. Втілити цей намір гетьманські вартовики не змогли, позаяк не встигли зупинити більшовицький спеціальний дипломатичний потяг з ними, який все ж вислизнув до Росії. Водночас, перемовини більшовицьких дипломатів по прямому дратові з головою Наркомату зовнішніх справ Г. Чичеріним й телеграмне зношення між ними засвідчували, що російські дипломати готувалися й до відправки з Києва до Радянської Росії також і членів своїх родин. А це означало, що Рада народних комісарів не мала більше наміру продовжувати мирні переговори з українським урядом. Коли ж 13 листопада

---

⁵ Так, наприклад, кожному новобранцю-українцю, що подався до Червоної Армії, видавалося на дорогу по 65 руб. аби дістатися до збірного пункту на ст. Колонтаєвка у Курській губернії, а також по 150 руб. платні на місяць на всьому готовому (старим солдатам видавалося по 300 руб., отаману – 800 руб., а агітаторам – по 450 руб. на місяць платню й 15 руб. добогих). Усі ж робітники і майстрові, що мали членство в партії більшовиків, мусили були залишити свої професійні заняття і повною мірою віддатися партійній роботі (усім їм також обіцялося і сплачувалося утримання, відповідне до свого заробітку).

у Комп'єнському лісі між Четверним союзом і Антантою було укладено перемир'я, РНК РСФРР одразу ж в однобічному порядку зірлася своїх зобов'язань за мировим договором у Бресті Литовському, а отже і щодо удаваних намірів замиритися з Українською Державою та фактом її існування. Тож ще напередодні цієї події родини більшовицьких делегатів в Україні було заарештовано, що дало змогу урядові гетьмана, як повідомляв заступник міністра закордонних справ О. Палтов, українським консулам в Петрограді і Москві, домогтися від більшовиків згоди на обмін дипломатичних осіб та членів їхніх сімей з обох сторін. Відтак для українських дипломатів та їхніх родин в радянській Росії були виділені окремі потяги для повернення на Батьківщину, обмін ними з обох боків відбувся 10 листопада 1918 р. на прикордонній станції Могилів.

Шлях до вже неприхованого вдертя й відкритої війни з Україною для більшовицької Росії було відкрито. Більше того, вже в жовтні 1918 р. йшлося про відновлення українсько-російського фронту, як це видно з офіційних повідомлень у пресі державного Українського телеграфного агентства (УТА). Так, зокрема, як повідомляло УТА з Білгорода 28 жовтня 1918 р., на тих теренах було розгромлено «більшовицькі банди, що перейшли демаркаційну смугу поблизу Сажного» й «втрати більшовиків величезні» (при цьому *«селяни прилеглих сіл приймали діяльну участь в допомозі й приводили до українсько-німецького командування червоноармійців, що переховувалися», а «дрібні хлібороби для боротьби з більшовиками влаштовували свої загони на місцях»*). Тоді ж, водночас, за розпорядженням військово-польового штабу у російському Курську було зачинено абсолютно усі кордонно-перепускні пункти на державному розмежуванні між РСФРР та Українською Державою. Як наслідок, тисячі пасажирів потягів, що були заскочені цим зненацька, зосередилися на українських станціях Беленіхіно, Сажне, Білгород, Коренево й звідти змушені відтак повертатися до Харкова (пропуск до Росії більшовиками допускався лише з особливого дозволу їхнього харківського консула, місце знаходження якого на той час ніхто вже не міг встановити).

Паралельно більшовицька Росія формувала в Україні армію терористів, які мали за мету фізичне усунення гетьмана й здійснення військового заколоту, що мав розбурхати масштабне повстання проти існуючої влади. Як бачимо, водночас із планами збройного повстання, який організовували українські соціалісти, був розроблений і план фізичного знищення П. Скоропадського, який готували російські більшовицькі та лівоесерівські агенти, позаяк у спецслужб РСФРР (на відміну від українських опозиційних діячів) було достатньо відповідних кадрів терористів та практичного досвіду, і в цьому рельєфно видно більшовицьку кооперацію з планами заколоту українських соціалістів (т. зв. групою Винниченка – Шаповала), під прапори невдовзі організованої ними Директорії комуністи влиють усі свої терористичні та бойові підрозділи та загони для повалення гетьманської Української Держави.

Література:

Гай-Нижник П. Військова розвідка і контррозвідка УНР та УД: створення, завдання, діяльність (1918 р.) // Національна спецслужба в українському державотворенні: збірник статей і матеріалів з нагоди 29-ї річниці утворення СБУ. – К.: Прометей, 2021. – С. 77–102;

Гай-Нижник П. Боротьба спецслужб П.Скоропадського з антигетьманським підпіллям в Україні // Краєзнавство. – 2013. – № 2. – С. 107–115.

Гай-Нижник П. Державно-політичний терор і громадянсько-соціальний розбрат: таємна війна Російської Федерації проти Української Держави (квітень – грудень 1918 р.) // Українознавство. – 2020. – № 2. – С. 42–61; – № 3. – С. 62–81.

Гай-Нижник П. Дипломатія оман и тактика терору: гібридна політика в стратегії та практиці таємної війни радянської Росії проти гетьманської України (квітень–грудень 1918 р.) // Україна дипломатична. – Вип. XXI. – К., 2020. – С. 21–44.

Гай-Нижник П. Павло Скоропадський і Власний Штаб гетьмана всієї України: боротьба за владу і державність. – К.: Крок, 2019. – 626 с.

Гай-Нижник П. 1918-й: два перевороти. – К.: Видавець Марко Мельник, 2019. – 298 с.

Павло Гай-Нижник

Розділ 29: Грамота про федерацію 1918 р.: вимушений тактичний крок задля порятунку Української Держави чи завбачлива стратегія на відновлення єдиної Росії

З середини жовтня 1918 р. Україна швидко-коплино запалювалася смертельною пожежею. Тодіж настав остаточний перелом на фронтах світової війни й поразки Четверного союзу (Болгарія капітулювала, а в Австро-Угорщині розпочалися революційні події і процес розпаду імперії). 3 листопада 1918 р. у Німеччині вибухнула революція, а вже 10 листопада до влади прийшли представники соціал-демократичної партії (СДПН) й державу було проголошено республікою. Поразка Центральних держав додала натхнення й рішучості соціалістичним заколотникам. Адже, як зазначав один з керівників їхнього ядра М. Шаповал, виступ зі зброєю готувався ними давно й, готуючи таке повстання, вони лише «чекали слушного часу. Цей слушний час прийшов – упадок німецьких фронтів».

Павло
Скоропадський

Проте військові корпуси Армії Української Держави існували переважно на папері й були лише частково сформовані, реальні ж частини

вже були залучені до протигетьманської змови. Ситуацію дещо стримували німці, але запеклі локальні бої вже почалися. Громадянська війна в Україні ставала дійсністю.

За нових умов П. Скоропадський, прагнучи уникнути розпаленню внутрішньоукраїнської громадянської війни, а також очевидно і через тиск соціалістів-міністрів реформованого на короткий час уряду Ф. Лизогуба, що за кілька днів впаде, звільняє з тюрем відомих діячів опозиції – С. Петлюру, М. Порша, Ю. Капкана та інших соціалістів.

У листопаді ж чутки про заколот проти П. Скоропадського вже ширилися усім Києвом та країною.

Водночас у політикумі широко обговорювалося питання скликання на 17 листопада 1918 р. Національного конгресу, який мав би на меті визначити питання легітимності влади гетьмана. У такому разі, коли б збройний виступ відбувся після оголошення Національним конгресом нелегітимності чинної влади, його можна було б не вважати путчем чи спробою державного перевороту. Існувала, однак, і вірогідність протилежного рішення Конгресу (навіть теоретично) і тоді б повстання виглядало би в очах громадськості та міжнародної спільноти цілковитим заколотом. Змовники ж вирішили здійснити виступ за будь-якого рішення Національного конгресу щодо легітимності гетьмана та його режиму, що, у свою чергу, сприяло рішенням П. Скоропадського заборонити проведення Конгресу і схилитися до необхідності заручитися підтримкою офіцерства та «білої» Росії (видати Грамоту про федерацію, яка згодом послужила ідеологічною підпоркою повстання і була однією з головних помилок гетьмана).

Тож 13 листопада Рада міністрів заборонила Конгрес, оголошений до скликання Українським національним союзом. Шляхів до примирення чи можливих кроків до поступок вже не було. Того ж дня організатори збройного виступу призначили «засідання повної Президії Національного Союзу»¹. На засіданні «було доложено про підготовку повстання». У підсумку присутні усвідомили невідворотність збройного виступу проти гетьманського режиму.

Увечері того ж дня, 13 листопада, у будинку Міністерства шляхів, у кабінеті урядовця для особливих доручень О. Стокози зібралися: В. Винниченко, А. Макаренко, Ф. Швець, М. Шаповал, О. Янко, генерал О. Осецький, Ю. Чайковський, полковник В. Тютюнник, полковник М. Аркас, П. Дідушок, О. Мицюк, В. Кушнір, П. Андрієвський, полковник Є. Коновалець та І. Кульчицький. Головував В. Винниченко; протокол не вівся. Нарада без довгих дискусій постановила підняти негайно всенародне повстання проти П. Скоропадського, а представники УПСР та Селянської спілки висловилися за створення революційного уряду у формі Директорії Української Народної Республіки.

До складу Директорії було обрано В. Винниченка, А. Макаренка, Ф. Швеця та П. Андрієвського. С. Петлюру обрали заочно. Головою Директорії було обрано соціал-демократа В. Винниченка.

---

¹ В. Винниченко став на чолі Українського національного союзу 18 вересня 1918 р. і був його головою до 14 листопада 1918 р. – П. Г.-Н.

На згаданому засіданні в ніч на 14 листопада його учасники остаточно відмовилися навіть розглядати будь-які можливості мирного переобрання влади й затвердили план повстання.

Прагнучи заручитися підтримкою Антанти, П. Скоропадський змушений був 14 листопада змінити уряд Ф. Лизогуба на русофільський на чолі з С. Гербеєм². Питання щодо того, як заручитися підтримкою Української державності з боку проросійської Антанти вже кілька місяців не давало спокою гетьманові та його найближчому оточенню, урядовцям та дипломатам. Ще 15 жовтня, по доповіді міністра закордонних справ щодо необхідності повідомити держави Антанти про ставлення Української Держави до Центральних держав та більшовицької Росії, урядом було ухвалено рішення про спрямування українських особливих дипломатичних місій до Великобританії, Франції та США і про надання грошових асигнувань цим посольствам. Сам П. Скоропадський ще з середини літа 1918 р. не мав сумнівів у безумовній поразці у Світовій війні Центральних держав.

Саме тому перші спроби встановити контакти з нейтральними державами, а через них з представниками Антанти розпочалися з українського боку ще влітку 1918 року. Зокрема, українське посольство в Берліні займалося не лише, власне, німецькою та центральноєвропейською політикою, а й підтримувало гарні зв'язки з дипломатами нейтральних держав (Іспанії та Нідерландів) та сприяло налагодженню дипломатичних відносин Фінляндії та Грузії з Українською Державою. Чи не відразу по прибутті посла Ф. Штейнгеля до Берліна його відвідали високопосадовці дипломатичних місій Іспанії князь Ф. Радзивілл, представник Фінляндії доктор Г. Гуммерус і Е. Шифф, італійський посол (як приватна особа), колишній посол Росії в Японії, потім у Вашингтоні, барон Розен.

Києву вдалося заслати свого представника до Швейцарії, який повернувся в Україну з листом від швейцарського міністра закордонних справ Лярді з пропозицією вступити в ділові зносини. Швейцарія пропонувала також відрядити до неї українського офіційного представника й обіцяла направити свого до Києва. Зацікавленість у співпраці з Україною виявили й швейцарські торговельно-промислові кола. Д. Дорошенко писав, що головним на той час завданням української політики було «визволення з-під опіки наших союзників, німців та австро-угорців». Крім того, гетьманський міністр закордонних справ прагнув домогтися

---

² Одним з перших результатів діяльності новоутвореної Рад міністрів стало проголошення в листопаді 1918 р. проекту нового земельного закону, який був одним з найдемократичніших порівняно з відповідними законами інших європейських держав. Усі великі маєтки мали бути викуплені державою і передані у власність дрібних хліборобів (не більше 25 десятин в одні руки). Не відчуженими залишалися би лише ті господарства, що мали важливе агрокультурне значення, проте розміром не більше 200 десятин. Така політика спричинила вияв незадоволення серед поміщицьких кіл, які так і не усвідомили усю переломність історичного моменту. Уряд С. Гербея одразу ж оголосив програму майбутнього політичного курсу Української Держави, основним завданням якого були: робота над возз'єднанням з Росією на федеративній основі, зі збереженням за Україною всіх прав на розвиток державної і національної самобутності; збереження та зміцнення громадського порядку в Україні й припинення більшовицької анархії; оприлюднення в найближчий час закону про Державний Сойм і вибори до нього; проведення аграрної реформи; охорона і покращення умов праці; відміна хлібної монополії і державних цін на хліб; відновлення залізничного транспорту і покращення умов для працівників залізниць.

від Німеччини сприяння в питанні «допуску представників самостійної України на мировий конгрес».

Увага приділялася також встановленню дипломатичних відносин з нейтральними державами, а вже через них – з державами Антанти.

Тим часом розпочався відступ німецьких військ у Фландрії... 29 вересня 1918 р. капітулювала Болгарія, а за нею – Туреччина.

Розуміючи складність, динаміку та спектр подальшого розвитку подій, вже 2 жовтня 1918 р. український посол в Берліні Ф. Штейнгель телеграфував у Київ про безнадійність становища Німеччини, яке «величельно диктує нам необхідність увійти у зносини із Згодою, яка одна спроможна забезпечити державі її інтереси. Маю точні відомості, що Згода не зустрине перешкод для окупації України, якщо про це прохати». Телеграма посла мала наслідки: 7 жовтня 1918 р. Рада міністрів постановила вжити усіх заходів і зусиль на усіх рівнях, «аби домогтися у випадковій відкриття Мирової конференції участі в ній Української Держави як самостійної і незалежної держави» (підкреслення моє. – П. Г.-Н.).

Переймався майбуттям Української Держави після завершення світової війни й український посланець в Австро-Угорщині В. Липинський. Тож, на його думку, слід було зробити так, щоби на час завершення війни Антанта вже застала в Україні офіційне національне представництво і реорганізований цим представництвом уряд. В. Липинський мав надію, що українські опозиційні партії, «поучені гірким досвідом», згодяться на такий компроміс заради збереження державності. Проте, перебуваючи у Відні, посол не знав про амбіційно-агресивні наміри непримиренної ліворадикальної опозиції. Зрештою, невдовзі у цьому переконається і сам П. Скоропадський, коли 24 жовтня погодиться на створення коаліційного з поміркованими соціалістами уряду³. Проте досить скоро виявиться, що реформування уряду Ф.Лизогуба було даремним й курс на повалення існуючого державного ладу соціалісти таки мають намір втілити у життя, попри певні політичні конфігурації та реверанси з боку гетьмана. Зрештою, хиткий коаліційний кабінет не проіснував й місяця...

Тим часом, шукаючи шляхів до порозуміння з Антантою, гетьманський уряд відрядив дипломатичних представників не лише до нейтральних країн Скандинавії, до Швейцарії та Румунії, а також у Вашингтон, Париж та Ясси. У цей час Рада міністрів здійснює обнадійливий превентивний дипломатичний хід й оголошує про міжнародний нейтралітет України, а її голова Ф. Лизогуб 16 жовтня 1918 р. у бесіді з представниками преси повідомив: «Український уряд заявляє, що він буде усіляко боротися із усіма виявами ззовні, котрі були б спрямовані до порушення нейтралітету України». Наступного дня, 17 жовтня 1918 р., Австро-Угорська імперія розпалася й перетворилася на «Союз Держав»⁴. У Німеччині швидко насувалася демократизація. Тоді ж, 17 жовтня 1918 р., дев'ять міністрів уряду Ф. Лизогуба подали до Ради

³ У перебігу торгів щодо створення коаліційного уряду, В.Винниченко вимагав для соціалістів, насамперед, три ключових посади: голови Ради міністрів, міністра внутрішніх справ та військового міністра.

міністрів записку про допомогу Росії в боротьбі з більшовиками та про необхідність зміни зовнішньополітичного курсу країни в зв'язку зі зміною міжнародної ситуації. Антанта переможно завершувала війну. 26 жовтня 1918 р. французький посланець у Яссах граф Сент-Олер виказав І. Коростовець побажання, щоб гетьман «чим-небудь виявив переміну германофільської політики і згоду (свою) підтримати роботу союзників по відновленню ладу в Росії». 29 жовтня Німеччина прийняла вкрай важкі умови перемир'я, які їй продиктували переможці, і визнала себе переможеною. 9 листопада у Німеччині вибухнула революція, невдовзі владу кайзера було повалено, а вже 11 листопада було підписано Комп'єнтське перемир'я, яке поклало край Світовій війні.

У цей час (наприкінці жовтня 1918 р.) у гетьманському палаці усвідомлювали, що внутрішньодержавне становище є загрозливим. Щойно призначений посланцем до Вашингтону в США І. Коростовець згадував про тогочасні міркування з цього приводу в урядових колах: *«Міністер Закордонних Справ Дорошенко був у від'їзді, його ж заступник Палтов, як мені сказали, пропонував Урядові звернутися до Держав Антанти з заявою, що Україна, як нейтральна країна, не може бути об'єктом і місцем військової акції. Такий виступ мені здався не до речі, про що я сказав Товаришу Міністрові Закордонних Справ Палтову, порадивши звернутися до Держав Антанти з пропозицією встановити ділові взаємовідносини, що були порушені німецькою окупацією»*.

В той час я був уже призначений Посланником України в Вашингтоні.

[...] При слідуючому побаченні з Гетьманом Скоропадським він мені сказав, що чув про мою пропозицію прискорити зв'язок з Державами Антанти, що вважає цей крок бажаним.» Тож було вирішено, що І. Коростовець перед від'їздом до США відвідає румунські Ясси, де проведе відповідні перемовини з тамтешніми представниками держав Антанти та румунським урядом (Бухарест тоді ще перебував під контролем австро-угорського війська).

Принагідно варто зауважити, що ще наприкінці вересня 1918 р. П. Скоропадський говорив тому ж таки І. Коростовцю про своє намагання «утворити державну організацію України й припинити розвиток анархії». *«Для цього треба безумовно створити з України цілком окрему державу – не з ненависти до Москви, але з історичної konieczности. Ані союз, ані федерація з Московією – неможливі»,* – наголошував гетьман. При цьому він зауважив: *«Організуючи Україну для самостійного життя, я сповняю свій патріотичний обов'язок супроти моєї Батьківщини, а зовсім не змагаю до особистих цілей і не виконую тих чи інших чужих директив. Але,*

---

⁴ 16 липня 1918 р. у Берліні заступник державного секретаря зовнішньополітичного відомства Німеччини Георг фон Буше-Гадденгаузен у присутності австро-угорського посла принца Готтфріда Гогенлое-Шіллінгсфюрста спалив український оригінальний примірник Таємного протоколу щодо статусу Галичини між УНР та Австро-Угорщиною, укладеного додатково до Берестейського мирного договору. Свого часу член делегації Центральної Ради М.Любинський 24 лютого 1918 р. у Бересті передав цей Таємний протокол Ф.Візнеру та німецькому послу в Австро-Угорщині Ф.Розенбергу, який відвіз документ до Берліна. Сьогодні оригінал австро-угорського примірника Протоколу зберігається в Австрійському державному архіві (у підрозділі: Державний архів Дому та Двору – архів Міністерства закордонних справ Австро-Угорщини).

звичайно, я мушу рахуватися з фактом німецької окупації та зі зобов'язаннями, що були прийняті попереднім урядом Центральної Ради».

Невдовзі, 4 листопада, І. Коростовець разом із кн. С. Путятіним прибув до Ясс, де в українському консульстві зустрівся з надзвичайним представником гетьмана В. Дашкевичем-Горбацьким та генеральним консулом К. Чоботаренком, який водночас був тісно пов'язаний з антигетьманським підпіллям в Україні. У Яссах І. Коростовець відвідав румунських міністрів і через старі дипломатичні зв'язки (зокрема, через колишнього російського посланця С. Поклевського-Козела, французького військового агента Маркіза де Белльоа та сербського посла І. Анастасієвича) домогся улаштування побачення з послами Великобританії, Франції та США. Виявилося, що незадовго до цього до Ясс прибула російська делегація з колишніх членів Государствених Ради і Думи (В. Гурко, В. Демченко, П. Мілюков, О. Кривошеїн, В. Рябушінський, Н. Шебеко, К. Кровопусков, кн. А. Куракін, О. Меллер-Закомельський, В. Шульгін та ін.). Делегація прохала Антанту не визнавати гетьманський режим (як сепаратистський і зрадницький) та українську державність, а натомість надати допомогу у відновленні єдиної та неділимої Росії.

7 листопада у французькому консульстві відбулося побачення І. Коростовця з сером Г. Барклаєм і Сент-Олером та з американським представником Вопіка з метою з'ясувати ставлення держав Антанти до питання визнання України й установа з нею ділових взаємовідносин, проте ті заявили, він є для них не більше, ніж приватною особою. Тим не менш, опісля розмови посли пообіцяли передати її зміст в офіційні Париж і Лондон. Проте вони апріорі зауважили, що це все ж не означає ведення переговорів з Україною або визнання останньої, позаяк вважають її за частину Росії, яка в їхніх очах залишилася союзницею Антанти. Наприкінці довгих і нелегких перемовин, І. Коростовець, зрештою, змушений був заявити про доручення йому П. Скоропадським повідомити, *«що Гетьман готовий відмовитися від влади, коли це допоможе справі й облегчить становище його Батьківщини»*, на що Сент-Олер зауважив на вимозі скласти інший український уряд, де б германofilів змінили особи антантофільського спрямування.

Провів І. Коростовець розмову і з французьким консулом в Києві Е. Енно, який мав неабиякий вплив на посла своєї держави. Як засвідчував гетьманський представник, цей французький нібито фахівець з російсько-українських справ «не бажав вживати навіть назви України й край цей називав «Южною Руссю». Суть його міркувань полягала у тому, що Україна взагалі не має власної історії, ані мови, ані чогось такого, що відрізняло б її від решти Росії. Е. Енно стверджував, що т. зв. українське питання було штучно створене Австро-Угорщиною та Німеччиною, що стояла за її спиною, які прагли, аби поділивши Росію, облегшити в такий спосіб захоплення її Центральними державами й таким чином створити новий фронт проти Антанти. При цьому французький консул, повноваження якого були доволі невизначеними й сумнівними, категорично й зверхньо заявив І. Коростовцю, що уряд гетьмана «мусить бути усунений й замінений об'єднаним російським урядом». Фактично ж то був не-

прихований ультиматум П. Скоропадському й гетьманський посланець, звісно ж, негайно передав його своєму патрону до Києва.

Більше того, французькі представники в Яссах запевнювали І. Коростовця «з приводу оборони України від большевиків, що в речинець між уходом німців і приходом союзників будуть вжиті спільні заходи як на півночі, так і на Сході з боку Добровольчої Армії. Мені підкреслили, що союзники чекають на те, що українські війська об'єднаються з льокальним елементом решти Росії, цебто з Добровольчою Армією, військами Дону, Кубані, Сибіру для відпору большевиків. При умові виконання цього побажання, було обіцяно послами, що Антанта прийде на поміч Україні. Розмір і характер допомоги буде з'ясований військовим командуванням». Усе це також було доведено до відома гетьмана та уряду Української Держави.

9 листопада 1918 р., у день, коли у Райхстазі розглядалося питання про позбавлення Вільгельма II права командування армією, німецький імператор давав Ф. Штейнгелю аудієнцію, під час якої вручив українському послу вірчі грамоти. Протягом 20–25-хвилинної розмови кайзер розпитував Ф. Штейнгеля «чи Ви твердо стоїте на ґрунті самостійності держави, чи думаєте про федерацію в майбутньому?» тощо.

У відповідь посол запевняв Вільгельма II у тому, що Україна тепер стоїть на ґрунті самостійності. Як виявилось, це була остання аудієнція, яку дав Вільгельм II як імператор Німеччини. По третьому дні німецької революції Д. Дорошенко виїхав з Берліна до Швейцарії, щоб розпочати переговори з представниками Антанти. Однак коли він прибув до Берна, то дізнався про кардинальні зміни, які відбулися в Україні.

Того ж дня (9 листопада) П. Скоропадський отримав від посла України в Німеччині Ф. Штейнгеля термінове і докладне повідомлення про революцію у Німеччині й позбавлення престолу кайзера Вільгельма II. Тоді ж гетьманові передали й прокламацію опозиційного УНС про скликання ним 17 листопада Українського Національного конгресу, що неприховано означало намір лівих сил легітимізувати таким чином повалення гетьманського режиму.

Сам П. Скоропадський з цього приводу відверто написав у спогадах: «Нарешті, настало 9 листопада, день, який я завжди вважав останнім днем мого Гетьманства». Тим не менш наступної днини (10 листопада) гетьман у своїй Грамоті «До всіх громадян України» закликав націю до об'єднання в ім'я Батьківщини і спокою, наголошуючи, «що порушати в ці дні звиклий хід державного життя навіть з найкращими замірами було б те саме, що наражати нашу країну на велику небезпеку, а може бути,

Гетьман П. Скоропадський серед козаків і старшин Сердюцької дивізії

не дай Боже, і на загибель». Після цих слів, які за іронією подій виявилися пророчими, гетьман висловив сподівання на розуміння ситуації громадянами, одночасно попереджаючи, що в його «розпорядженню мається достаточна сила, щоб не допустити до жадного порушення державного порядку».

11 листопада 1918 р. Німеччина, підписавши у Комп'єнському лісі перемир'я з державами Антанти, фактично оголосила про свою капітуляцію у Першій світовій війні⁵. У новій ситуації збільшується й тиск на П. Скоропадського не тільки з внутрішнього боку, але й із зовнішнього.

На середину листопада 1918 р. внутрішня ситуація в Україні вкрай загострилася. Насувалася урядова криза, записка дев'яти міністрів про необхідність зміни юридично-державного статусу країни та її зовнішньополітичної орієнтації поставили державу та її політичну еліту на межу розколу. У ніч з 13 на 14 листопада активні дії розпочала й радикальна соціалістична опозиція, яка створила т. зв. Директорію. З огляду на події, що склалися, П. Скоропадський опинився між «молотом та ковадлом» історичної круговерті й фактично у патовій ситуації, де кожен крок вів до розпалення внутрішньополітичної пожежі. Один із них гетьман здійснив, коли 14 листопада оголосив Грамоту про федерацію з майбутньою найбільшовицькою Росією. Того ж дня він доручив С. Гербелью скласти новий Кабінет міністрів – без германофілів і самостійників та налаштований проросійськи та проантантівськи. Цей уряд мав бути тимчасовим, до з'ясування відносин з Антантою.

Зрештою, 14 листопада 1918 р. світ побачила Грамота гетьмана всієї України, яка увійшла до історії як «Грамота про федерацію України з Росією».

У грамоті цій, зокрема, зазначалося:

«Перемир'я між Німеччиною й Державами Згоди заключено. Найкращавіша війна скінчилась, і перед народами всього світу стоїть складне завдання утворити основи нового життя.

[...] Нині перед нами нове державне завдання. Держави Згоди були приятелями колишньої єдиної Російської Держави. Тепер, після пережи-

---

⁵ 9 листопада 1918 р. газета СДПН «Форвертс» опублікувала заяву, в якій йшлося: «Більшість (берлінського) гарнізону, з їх гарматами та артилерією, ставлять себе в розпорядження Робіничо-Солдатської Ради. Це рух скеровується Німецькою соціал-демократичною партією і Незалежними соціал-демократами». Тоді ж Макс Баденський усвідомив, що утримати владу буде вже неможливо і для збереження порядку її слід якомога швидше передати помірним соціал-демократам. Опівдні 9 листопада він, за власною ініціативою, оголосив про зречення кайзера від обох престолів (пруського та імперського) і передав свої повноваження вождю соціал-демократів Ф.Еберту. Після цього товариш Ф.Еберта по СДПН, держсекретар в уряді Макса Баденського Ф.Шейдеман оголосив про падіння монархії і проголосив Німеччину республікою. 10 листопада Загальні збори берлінських робітників і солдатських рад (Vollversammlung der Berliner Arbeiter- und Soldatenräte), обрали тимчасові органи державної влади – Виконавчу раду робітничих і солдатських рад Великого Берліна (Vollzugsrat des Arbeiter- und Soldatenrates Groß-Berlin) і Раду народних уповноважених. Остання складалася з представників СДПН і більш лівої Незалежної соціал-демократичної партії Німеччини. Головами Ради народних уповноважених (Vorsitzende des Rates der Volksbeauftragten) стали соціал-демократ Ф.Еберт і незалежний соціал-демократ Г.Гаазе. Кайзер, що все ще знаходився у своїй ставці в Спа, після отриманого від В.Гренера запевнення в неможливості відновлення монархії, ввечері 10 листопада виїхав до Нідерландів, де й відіркся від обох престолів 28 листопада 1918 р.

тих Росією великих заворушень, умови її майбутнього існування повинні, безумовно, змінитися. На інших принципах, принципах федеративних повинна бути відновлена давня могутність і сила всеросійської держави. В цій федерації Україні належить зайняти одне з перших місць, бо від неї пішов порядок і законність краю і в її межах перший раз вільно віджили всі принищені та пригноблені большевицьким деспотизмом громадяни бувшої Росії. Від неї ж вийшла дружба й єднання з славним Всевеликим Доном і славними Кубанським і Терським Козацтвами. На тих принципах, які – я вірю – поділяють усі союзники Росії, Держави Згоди, а також яким не можуть не співчувати без винятку інші народи не тільки Європи, але й усього світу, повинна бути збудована майбутня політика нашої України. Їй перший належить виступити в справі утворення всеросійської федерації, якої кінцевою метою буде відновлення великої Росії.

В досягненні цієї мети лежить запорука добробуту як усієї Росії, так і забезпечення економічно-культурного розвитку цілого українського народу на міцних підставах національно-державної самобутності. Глибоко переконаний, що інші шляхи були б загибеллю для самої України, я кличу всіх, кому дорога її майбутність, тісно зв'язана з будучиною і щастям всієї Росії, з'єднатися біля мене і стати грудьми на захист України й Росії. Я вірю, що цій святій патріотичній справі ви, громадяни й козаки України, а також і решта людности, дасте сердечну й могутню підтримку.

Новосформованому нами кабінетові я доручаю найближче виконання цього великого історичного завдання.

Згодом сам П. Скоропадський у жовтні 1920 р. так пояснював кореспондентові швейцарської «Gazette de Lousanne» леймотив такого свого суперечливого та неоднозначного акту: «Союзні місії ставили мені умови, які зводилися до вимоги федерації з Росією. Я дуже добре розумів небезпеку, що виникла з подібного політичного домагання, але змагаючи перш за все до вищої мети – утримання ладу в Державі, яку я збудував, я мусів всупереч власній волі схилитися перед вимогою союзників і проголосити федерацію з Росією».

У день виходу федеративної Грамоти гетьмана Директорія у Білій Церкві, підтримана розквартированими в місті Січовими Стрільцями, заявила про перебирання верховної влади в країні на себе, необхідність нищення «дощенту» гетьманської влади.

Наступного дня, 15 листопада, уряд заслухав і прийняв пропозицію голови Ради міністрів С. Гербеля «довести до відома представників держав Згоди в Яссах, випущене від Ради Міністрів урядове повідомлення і просити їх надіслати на Україну свого дипломатичного представника і військові частини». Виробити зазначений текст було доручено новому міністрові закордонних справ Г. Афанасьєву. У запиті, зокрема, мало бійтися про прохання спрямувати в Україну дипломатичного представника Антанті (хоча би в ранзі генерального консула), а також два батальйони військ для Києва і два батальйони для Одеси.

За кілька днів про гетьманську федеративну Грамоту та про утворення нового проантантського уряду С. Гербеля телеграмою з Києва дізналися у Яссах. Через крутоверті тогочасного міжнародного становища

в Європі та трансформації її повоєнної державографії, як і у зв'язку із внутрішньою загрозою соціальної революції, вкупі з вибухом військово-політичного заколоту, гетьманові П. Скоропадському, під шаленим тиском численних потужних і dokonаних історичних факторів, довелося кардинально й поспішно змінювати проголошений раніше вектор зовнішньої політики Української Держави й вдатися до відчайдушної спроби через оголошення зміни її міжнародного статусу, аби спробувати здобути не лише прихильність до України альянтів-переможців у світовій війні, але й зберегти її державний суверенітет.

Прихильність Антанти до ідеї єдиної Росії, а також реальна небезпека більшовизму за умови відсутності боєздатного українського війська примусили гетьмана до активізації дій щодо створення єдиного антибільшовицького фронту. Швидкоплинність і непередбачуваність подій вже не давали ані часу, ані змоги створити армію чи організувати військовий блок України з Доном, кавказькими народами та прикавказькими козаками, який виношувався гетьманом раніше. Українські ж збройні формування були нечисельними і ненадійними та небезпідставно підозрювалися гетьманськими спецслужбами у змові з радикальними соціалістами та плануванні перевороту проти режиму П. Скоропадського.

Однак власних сил, щоби приборкати заколот, у гетьмана було замало, тим паче, що соціалісти вже роздмухували вогнище народного повстання, а на півночі готувалося ще й більшовицьке вторгнення. П. Скоропадський шукав союзників. Ними могли стати лише Дон, Добровольча армія та країни Антанти як гаранти суверенітету Української Держави. Але саме цього потенційні союзники й не бажали. Вихід гетьман знайшов у проголошенні 14 листопада 1918 р. федерації з «білою» Росією, якої як держави на той час навіть не існувало. *«У цій федерації, – як було зазначено у Грамоті гетьмана, – Україні належить одне з чільних місць».*

При цьому слід взяти до уваги, що у попередній грамоті, виданій П. Скоропадським лише чотири дні перед тим, у словах гетьмана не було навіть і натяку на будь-яку зміну статусу суверенітету Української Держави чи про перспективу певних федералістських тенденцій тощо. Тож, вочевидь, хтось і щось таки сильно й кардинально вплинули на позицію гетьмана і, до того ж, у доволі стислий відрізок часу...

Вважаю, тут слід зробити невеличкий відступ і зазначити, що П. Скоропадський таки мав до певного часу сподівання, що Антанта змусить німців надати йому допомогу у боротьбі з заколотниками, а в подальшому, очевидно, все ж і забезпечить самоврядний статус гетьманської України щодо Росії. На яких умовах – зараз годі розмірковувати, оскільки історики поки що не мають на руках конкретних документів чи таємних угод з цього приводу. Разом з тим відомо, що П. Скоропадський все ж не вірив у перемогу німецької зброї у світовій війні і як колишній бойовий російський офіцер, природно, не бажав цього. Про що й не раз писав у своїх спогадах. Відомо також і те, що він, під маскою налагодження економічних відносин, намагався через нейтральні країни встановити контакти з державами Антанти, а також і про відрядження ним у Ясси спеціальної місії з цього приводу, про що вже йшлося вище.

П. Скоропадський далеко не був сліпим прихильником німців, але таємно підтримував зносини з французами та англійцями. Варто також зауважити і на тому, що начальник Штабу німецьких військ В. фон Гренер, який залишив Україну 26 жовтня 1918 р., згодом, будучи вже екс-міністром Райхсвера Ваймарської Республіки, 20 грудня 1932 р. в одному з інтерв'ю зізнався, що підозрював міністра МВС І. Кістяковського та гетьмана П. Скоропадського у проантантських симпатіях й, зокрема, також боявся, що гетьман перейде на бік Антанти, як тільки справи Німеччини погіршаться.

Отже, цілком імовірно, що обставини випуску гетьманом Грамоти про федерацію з неіснуючою «білою» Росією зовсім не є банальною поспішністю (слабістю чи недалекоїстю) П. Скоропадського, а мали під собою певні обмовки, розрахунки чи навіть гарантії як для Української Держави взагалі, так і для гетьмана особисто. Ретельному додатковому прочитанню (між рядків) мусить бути піддана дослідниками й сама Грамота, у тому числі й, наприклад, фраза про те, що у тій федерації Україні мало належати одне з чільних місць. Що малося на увазі й на яких паритетах з Росією? І чи не надто спрощено сучасні дослідники розглядають й оцінюють усі явні та приховані обставини та підтексти як видання, так і змістовно-сенсового навантаження тієї т. зв. «федеративної» Грамоти, навіть попри її від'ємну роль у репутації П. Скоропадського та подальших наслідкових чинників для нього самого і для держави. Так само варто звернути увагу й на те, що у той час, коли супротивники гетьмана, майстерно маніпулюючи її текстом, вдало використали факт появи Грамоти на свою користь, соратники П. Скоропадського не вбачали у ній ліквідації чи загрози державності. Вони розглядали її видання як вимушений акт політичної тактики в нових умовах світового і внутрішньо-українського розкладу сил.

Адже не дарма ж посол України в Німеччині Ф.Штейнгель у своїй телеграмі з Берліна у Берн до ексміністра іноземних справ Д. Дорошенка від 18 листопада 1918 р., повідомляючи зі слів О. Палтова про заборону Національного конгресу, призначення нового уряду і заколот Директорії, телеграфував йому також буквально наступне (переклад з німецької): *«Гетьман видав послання під заступництвом Росії на федеративних принципах, причому Україна зберігає свій суверенітет»*. Що розуміли під цим і на що розраховували саме у тогочасні саме ті, хто тією Грамотою намагався у несприятливій партії повернути такий тактичний федеративно-політичний гамбіт з огляду на стратегічну перспективу збереження державного суверенітету України за тотальних умов її всебічного (з геополітичного ракурсу) заперечення разом з намаганням підірвати її сталість ще й з середини?

Пізніше, до речі, коли директоріальна Верховна слідча комісія УНР з розслідування діяльності уряду П. Скоропадського допитувала у січні 1919 р. ув'язнених гетьманських міністрів, то усі без винятку заарештовані особи рішуче відхилили звинувачення у своєму прагненні зашкодити українській державності та українському народові. Що ж до питання приєднання України до Росії, що нібито мало відбутися внаслідок видання гетьманом «федеративної» Грамоти 14 листопада та установалення

нового уряду на чолі з С. Гербелем, то сам він категорично запевняв, що «приєднувати Україну до Московської Народної Республіки не збирався, а працював винятково на користь України». Не визнавав себе винним й товариш (заступник) міністра внутрішніх справ С. Варун-Секрет, який доводив слідчим логічний і причинково-наслідковий погляд, що «за наявного розколу і розвалу Великої Росії було би навіть злочинно домагатися об'єднання з нею України, було би злочинно, позаяк вона би розчинилася в морі великоросійської руїни». Абсурдом називали звинувачення у антидержавній діяльності й в намірі приєднати Україну до Росії також й інші урядовці (В. Науменко, М. Гаврилов, В. Рейнбот).

Дещо більше сказав міністр фінансів А. Ржепецький, який зауважив, що він *«жодним чином не міг прагнути до підкорення України російській владі, вважаючи, що Українська Держава має свій уряд, свій Сойм і свої державні установи, що стосується федерації, то я вважав, що рішення цього питання мало бути оголошене Соймом, до швидкого скликання котрого ми і прагли»*.

Невдовзі, коли у березні 1919 р. урядовців (С. Гербеля, В. Рейнбота, С. Варун-Секрета, М. Гаврилова, Ю. Ненарокова, окрім А. Ржепецького) перевезли з Проскурова до Кам'янця-Подільської губерніяльної в'язниці, вони звернулися з колективним листом до Директорії. У цьому листі, написаному 13 березня 1919 р. власноручно С. Гербелем (з підписами усіх п'яти в'язнів), гетьманські урядовці, між іншим, торкнулися й питання т.зв. федералізації з Росією. *«Не маючи можливості розраховувати постати найближчим часом перед судом, ми змушені торкнутися і сутності висунутого нам звинувачення. Нас звинувачують у тому, що ми прагнули применшити самостійність Української Держави, схилившись до федерації з Росією... [...] Гетьманський уряд ні на одну хвилину не вважав себе виразником Верховної влади народу, готуючи скликання установчого Союму у лютому 1919 р....Ці акти [закони Української Держави. – П. Г.-Н.] є лише виразом думок і не закладають у собі законодавчого імперативу... [...] Для правильної оцінки політики Гетьманського уряду необхідно взяти до уваги і міжнародне становище, що сформувалося, він ясно віддавав собі звіт, що у політиці, і надто в міжнародній, зайняття непримиренної позиції за відсутності військової сили, тягне за собою неминучий крах.»*

Отже – Сойм. Таким чином, «федеративна» Грамота була нічим іншим, як політичною декларацією, тактичним реверансом на угоду Антанті та ні до чого не зобов'язуючою приманкою для російського офіцера, ласого до лейбли «Росія», що було так потрібне саме у той критичний час П. Скоропадському. Проте де-юре, у невизначеному майбутньому, все мав вирішити парламент (Сойм). І не факт, що в тому майбутньому питанні федерації взагалі б постало на порядку денному. То ж виходить, що оголошена «федерація» була нічим іншим, як лише гіпотетично-політичним припущенням з огляду на хвилеву активізацію російської теми.

Тож, вочевидь, то була задумана багатоходова комбінація з порятунку великої гри і держави, що з певних як суб'єктивних, так і об'єктивних причинково-наслідкових чинників елементарно не спрацювала, або ж політичні гравці виявилися недолугими майстрами. Можливо, вона

й взагалі не мала алгоритму свого розв'язання, проте «федеративний» хід видавався тоді єдиною можливим і відтак був політичним блефом – доречним, проте запізним. Не виключено, що й взагалі зайвим у тій гео-політичній партії.

Думаю, не варто спрощувати цей аспект у політиці та свідомості гетьмана. Тому, цілком можливо, що історія іще дасть нам нагоду і змогу більш глибоко й ширше поглянути на спонуки та обставини видання того «федеративного» документу, а також на наслідки, які сподівався отримати від нього сам гетьман і які мали би неминуче вплинути на подальшу долю України та її державний статус. З відстані століть достеменно відомо лиш те, що та комбінація П. Скоропадського виявилася помилковою, не першою і не останньою, в кінцевому підсумку.

Прав Г. В. Глинка 10.000.000 карб на видатки по постачанню прибуваючих на Україну військ Держав Згоди та Одеського гарнізону».

Варто згадати й про те, що супротивники гетьмана також усіляко намагалися заручитися підтримкою Антанти, надсилаючи до її представників своїх делегатів. При цьому заявлялося, що Директорія «безумовно стоїть на ґрунті самостійної України – і якщо може йтися про федерацію, то тільки в українських установчих зборах», однак про возз'єднання з Росією «можуть думати тільки монархісти і більшовики». У цьому напрямкові активно використовувалися й масонські зв'язки С. Петлюри, ізольований же у Києві П. Скоропадський натомість мав надзвичайно обмежені можливості для маневру. Перемир'я між німцями і повстанцями гетьман все ж вважав для себе корисним, позаяк вже усвідомлював, що якби не воно (за умов, коли німці відмовлялися битися з військами Директорії), то, за словами самого П. Скоропадського, *«через дві години після перемир'я, якщо німці не підтримають, Київ буде взятий»*. Крім того, як додавав згодом гетьман, «в цей час, неможна забувати, що кождоенно я отримував і прямо, і побічно, й офіційно, й неофіційно, що війська Entente-и ось-ось прийдуть, і усіляка затяжка нас окриляла надією». Виявилось, що надії були марними⁶. Герцог Г. Лейхтенбергський, згадуючи про ті часи, зі свого боку відзначав, як згодом він дізнався про те, *«що у Франції з Петлюрою було укладено таємну угоду про надання влади Петлюрі з Директорією, що пояснює ставлення Антанти щодо гетьмана»*.

Між тим Київ залишався в облозі. Слід було опиратися на власні сили і сили добровольчих офіцерських загонів. Проте Гетьманат вже був приречений до падіння. Станом на 10 грудня 1918 р. під Києвом стояло 50-тисячне республіканське військо, а останньою справжньою перешкодою на підступах до столиці залишалися німецькі війська. На решті території

---

⁶ Тим часом ті хлібороби-демократи, що перебували у Києві, спробували залучити до справи замирення України німців. Як повідомляло німецьке Посольство, до штабу 7-ї армії терміновим і таємним запитом від 9 грудня 1918 р., члени УДХП Жорж де Сеґюр і Гудзенко з'явилися до Посольства з метою обговорити політичне становище й висловили думку, що якщо гетьман П.Скоропадський таки зважиться сформувати національний український Кабінет, то С.Петлюра та його прибічники погодяться скласти зброю. Про доволі сумнівність таких думок їм зауважили й німці, на що хлібороби виявили готовність, за посередництва командування німецьких військ у Києві, відправитися у штаб повстанців для перемовин. Усі ці пропозиції та спроби були, звісно ж, вже приреченими на безвихідь.

України окупаційні війська не прагнули боротися з повстанцями й використовували усілякі нагоди, аби спокійно виїхати до себе на Батьківщину. Тож австро-угорські й німецькі війська поспіхом залишали Україну – графік відбуття переповнених ешелонів дедалі ущільнювався. Гетьманці ж не становили хоча б скільки-небудь серйозної сили. У другій половині дня 14 грудня 1918 р. гетьман Павло Скоропадський зрікся влади власноручним актом.

Серед суспільної епідемії безкомпромісовості і крайнощів світобачення та ідеологем, що роздирали країну, гетьманові не вдалося уникнути пошесті різнобачень і різновекторностей як у власному оточенні, так і у питанні формування уряду держави. Цей законсервований мікросвіт державної верхівки, безумовно, був певним відображенням тогочасного розшарування і розколу громадянства, від опортунізму змінам до прагнень суцільних безоглядних революційних ультратрансформацій і не лише у соціально-політичному вимірі, а й у державно-національному. Усі ці протиріччя, до того ж рясно підживлені та провоковані ззовні, й не дозволили П. Скоропадському досягти такого потрібного у той момент *status quo* серед тогочасного українського політикуму та у його прагненні віднайти формулу врівноваження прагнень і волінь усіх верств і класів вже інфікованого пошестю протистояння «усіх проти всіх», а також угамувати той тектонічний вибух руйніцтва і неусвідомлення суспільного компромісу задля спільного блага Батьківщини й збереження Української Держави.

Література:

Гай-Нижник П. П. *Грамота про федерацію 1918 р.: вимушений тактичний крок задля порятунку Української Держави чи завбачлива стратегія на відновлення єдинії Росії* // Гілея. – 2018. – Вип. 138 (№ 11). – Ч. 3. Політичні науки. – С. 40–57.

Гай-Нижник П. *Геополітична пастка: Гетьманат та Антанта (1918 р.)* // Україна дипломатична. – Вип. XX. – К., 2019. – С. 25–52.

Гай-Нижник П. *Павло Скоропадський і Власний Штаб гетьмана всієї України: боротьба за владу і державність*. – К.: Крок, 2019. – 626 с.

Гай-Нижник П. *1918-й: два перевороти*. – К.: Видавець Марко Мельник, 2019. – 298 с.

Лонгин Цегельський

Розділ 30: Той, хто очолив Листопадове Діло

...В таких, скрайньо напружених обставинах, наспіли до Галичини з Великої України (десь коло 10 вересня) тривожні вісти, що там «буде повстання проти Гетьмана». Д-р Петрушевич скликав усіх у Відні приязних українських послів. На їх нараді, приїзді саме з Великої України офіцери, описували положення, розказували, що чули.

Лонгин Цегельський

Наші політики зрозуміли всі небезпеки такої злочинної диверсії та все її божевільля. Дискусія була дуже коротка. Рішено негайно вислати в Україну двох делегатів: д-ра Лонгина Цегельського та професора д-ра Олександра Коллеса, кожного зокрема у відступі кількох днів. Доручено їм не зраджувати нікому, ні Гетьманові Павлові, ні Винниченкові, ані теж Січовим Стрільцям в Україні (під командою Євгена Коновальця) інформацію про наближення перевороту в Австрії – розглянути становище у Києві, здержати українських соціалістів від якого-будь активного виступу, а Гетьмана схилити до порозуміння з проф. Грушевський та соціалістичною інтелігенцією, провідниками бувшої Центральної Ради.

Я прибув до Києва, десять коло 15 вересня і негайно почав свою акцію: бачив Гетьмана Павла, Винниченка, Петлюру, Коновальця, Чикаленка, Махновського, Шемета, п-ні Старицьку-Черняхівську, п-ні Вольську і чимало інших лідерів революційної інтелігенції. Не бачив проф. Грушевського, він дець "ховався", хоч певно знаю, йому тоді нічого не грозило.

Дня 20 або 21 вересня 1918 мене запрошено на таємну нараду "Українського Національного Союзу" (так звалось об'єднання соціалістичних протигетьманських груп революційної української інтелігенції), що відбулось під проводом Володимира Винниченка, Секретарював д-р Дмитро Левицький, галичанин (опісля голова української репрезентації у Варшаві). Було яких 20 осіб, самі молоді люди (нижче 30 літ віку), деякі типові, московського жанру революціонери-бунтарі. Мене перед тим зв'язано "словом честі", що задержу в тайні все, що там довідаюся та що там рішать. Я так і додержав слова, за що до сьогодні каюся. Але тоді я ще був наївним "патріотом" та не розумів ще того, що краще зломити слово честі і казати замкнуті під ключ 20 чи 50 маніяків, чим дозволити оцим "ідейним українцям" кинути країну в хаос і анархію та привести страшне нещастя на неї, що вона його від часів директорії переживає.

І ось, на цій нараді, відбутій в другій половині вересня 1918 р., отже задовго перед названою федераційною заявою Гетьмана Павла, рішено остаточно зробити повстання проти Гетьмана, а властиво рішено ще попереду, а тут тільки ще раз рішення повторено.

Усі мої аргументи, котрі я підкреслював, були однодушним поглядом Українських парламентарних послів, були горохом киданим об стіну. Я виговорював душу і промовляв – тямлю це – з усією силою глибокого переконання, що ось тут рішається доля Української Держави.

Я остерігав, що повалення Гетьмана буде початком кінця і звертав увагу їх, що Німеччина і Австрія, самі стоять перед крахом, та що їх армії підуть з України; а тоді "Український Революційний уряд" одного місяця не продержиться в Києві, бо большевики-москалі заберуть його (я помилився на 14 днів, бо Директорія просиділа опісля в Києві від 18 грудня до 31 січня 1919 р.).

Я питаю: де їх армія, де фабрики зброї, де союзники, які б порятували? Все те одначе було даремне. Вони горіли якоюсь божевільною жадобою революції, на мене гляділи деякі понуро, з-під лоба, фанатичними очима, з очевидною ненавистю до галицького "контр-революціонера". Якби не мій старий знайомий (ще із студентських часів) Винниченко, добрий приятель д-р Дмитро Левицький, та ще два-три інші знайомі, і я справді почувався б моторошно на цьому советі фанатиків.

Я покинув "нараду" з тяжкою душею, з безнадійністю. Ідучи в темну ніч, я роздумував, що велика Україна оце пропала, а Галичина мусить дбати сама за себе.

Я рішив ще раз бачити Гетьмана і не ламаючи "слова честі" і не зраджуючи таємної наради (о свята примітивності), наклонювати його до безпроводочних переговорів з Винниченком і видання універсалу, заповідального скликання парламенту та загальну земельну реформу.

Я так і зробив ще цьогож дня. Я остеріг Гетьмана, що в "повітрі чути повстанням" і що конче треба заспокоїти опозицію згаданими державними актами. Жалую, що вночі, просто з наради, я не пішов до недалекого Гетьманського двірця, та не дав знати, що там коїться в Українському Клубі на Пушкінській, щоб негайно наказав позамикати для прохолоди оцих недовічальних та небезпечних шибайголів.

Та видно інакше судилося. Шибайголови виконали своє, хоч Гетьман і заповів скликання конституанти та земельну реформу. Гетьманував ще несповна два місяці, потім повалено. Німці й австрійці покинули Україну, а натомість зайняли її "червоноармійці", що легенько викинули Директорію з Винниченком на чолі з Києва та з цілої Великої України. Коли я повернувся з кінцем вересня до Відня і здав звіт з моїх заходів та з положення в Києві (а подібний звіт зложив і посол Колесса), наші парламентарні провідники утвердилися в переконанні, що їх курс політики, – старатися задержати Австрію, а в ній запевнити автономію нашому народові – цілком правильний.

Без довгих дебат, бо всі наші послы знали погляди другого, і так льояльно довіряли собі посполу, що згода осяглася миттю – прийнято за аксіому, що нам треба творити державу у федеративній Австрії, без огляду на те, що діється над Дніпром.

Література:

Цегельський Л. Той, хто очолив Листопадове Діло // Америка (Філадельфія). – 1955. – 5 грудня.

Павло Гай-Нижник

Розділ 31: Повалення Гетьманату

П. Скоропадського: підготовка та здійснення

З першого дня гетьманування П. Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.) його режим вкрай негативно сприймався основною частиною як українських, так і російських лівих партій. Українські політичні партії соціалістичного спрямування одразу перейшли в жорстку опозицію до нововстановленої влади. Окремі партії (як соціалісти-федералісти, хлібороби-демократи та інші) прагнули до більш помірного тиску на режим з метою зміни складу уряду Української Держави та трансформації гетьманської національної та соціально-економічної політики, інші партії (соціал-демократи, соціалісти-революціонери та інші) стали у фактично непримиренну опозицію до самого факту постанови Гетьманату. Згодом серед українських крайніх лівих політичних кіл почали формувалися думки та наміри про повалення в той чи інший спосіб режиму П. Скоропадського.

Гетьман всієї України
Павло Скоропадський

З свого боку спецслужби Гетьманату постійно відслідковували політичну діяльність не лише українських опозиціонерів-соціалістів, але й російських як правих, так і лівих угруповань та діячів. Під ретельним наглядом департаменту Державної Варти Міністерства внутрішніх справ та Осібного (Особливого) відділу власного Штабу П. Скоропадського перебували й провідні діячі українських соціалістичних партій, зокрема соціал-демократичної та соціалістів-революціонерів. Агентами заходів провадилися й серед військовиків – колишніх старших армії УНР та в збройних підрозділах держави. Арештам було піддано лідерів соціалістичної опозиції щодо гетьманського режиму В. Винниченка та С. Петлюру та інших, частину з яких, втім, через нетривалий час було звільнено.

Так, наприклад, 27 червня 1918 р. було заарештовано М. Порша, 28-го – В. Винниченка, якого щоправда вже наступного дня було звільнено з-під варти. В. Винниченко та його колеги по партії перебували під постійним наглядом як агентів Державної Варти (поліції), так і Особливого відділу. Наступного дня В. Винниченка було звільнено з-під варти й увесь інцидент було віддано забуттю.

Втім, не минуло й двох тижнів, як Штаб гетьмана отримав нове повідомлення про нараду соціалістів в околицях Вінниці, але й цього разу не вдалося захопити її учасників.

29 липня 1918 р. начальник Осібного відділу подав рапорт начальникові Штабу гетьмана, в якому доповідалося про розкриття підривної діяльності начальника Загального департаменту Міністерства внутрішніх справ, члена партії соціалістів-революціонерів (есерів) Тоцького.

2 серпня 1918 р. за наказом Осібного відділу було заарештовано одного з відомих отаманів Вільного козацтва М. Ковенка (до кінця 1917 р. – український соціал-демократ, потім – соціаліст-самостійник), який був звинувачений, щоправда без якихось суттєвих доказів, у підготовці протигетьманського повстання. 8 серпня його було звільнено з в'язниці.

Лише на межі літа-осені 1918 р. ледь вщухли локальні повстання селян, як з жовтня хвилювання народу знову почали наростати. З середини вересня 1918 р. в середовищі окремих керівників лівих українських партій визрівають плани повалити гетьманський режим насильницьким шляхом. Так, наприклад, М. Шаповал згадував, що у вересні 1918 р. він «змовився з А. Макаренком, ген. Осецьким, полковником Павленком і Хилобоченком працювати в напрямі підготовки повстання. Цей план заздалегідь був вирішений трьома членами Центр[ального] Комітету [партії] соціалістів-революціонерів (Григоріїв, Лизанівський і я). Потім у цей план було втаємничено В. Винниченка, який погодився на нього». Сам В. Винниченко засвідчував: *«Ставши по уступленню А. Ніковського головою Національного Союзу¹, я мусив брати участь у всіх балаканинах, які провадились до цього моменту, до мого вступу в Н. Союз; але та участь була вже тільки засобом сховати дійсні цілі й наміри, які виникли в мене ще під час задушеного літнього повстання на Україні. Для мене було ясно, що тільки силою можна вирвати владу з рук буржуазних клас»*. П. Христюк писав, що задум повалити П. Скоропадського силою виник в середовищі лівих українських есерів (підтверджуючи загалом спогади М. Шаповала), додаючи, що ідею збройного повстання, висунуту есерами та Селянською спілкою, без вагань підтримали залізничними та соціалісти-самостійники. Нагадаю, що саме їхні представники згодом стали членами Директорії (Ф.Швець – від Селянської спілки, А. Макаренко – від залізничників, П. Андрієвський – від соціалістів-самостійників, есер М. Шаповал відмовився вступити до Директорії, а натомість, з 14 листопада очолив УНС). Проти повстання висловилися соціалісти-федералісти та соціал-демократи. І лише після залучення до змови В. Винниченка (який згодом й стане на чолі Директорії), цей намір підтримали окремі есдеки.

Наприкінці вересня 1918 р. В. Винниченко та М. Шаповал зав'язали контакти із старшином Окремого загону Сіхових Стрільців. Стрілецтво морально було готове до виступу, їхні емісари, що були розіслані по країні для вербовки новобранців до своєї частини, яка ще перебувала у стані формування, вже мали зносини з повстанськими отаманами Волині, Полтавщини, Катеринославщини, Чернігівщини й, очевидно, з представниками С. Петлюри (чим і зумовлюється подальша категорична вимога Сіховиків введення його до складу Директорії).

¹ В. Винниченко став на чолі Українського національного союзу 18 вересня 1918 р. і був його головою до 14 листопада 1918 р.

Тим часом погіршилася зовнішньо-політична ситуація. Центральні держави терпіли поразку у світовій війні, вже в жовтні розвалилася Австро-Угорщина, а в листопаді 1918 р. революція сколихнула Німеччину. Гетьманат же не мав власної армії для захисту від більшовизму зовнішнього і соціал-більшовизму внутрішнього.

Загалом же, на жовтень 1918 р. в розпорядженні начальника Штабу гетьмана був лише Особливий вільнонайманий загін із 800 вояків для дій проти окремих спроб більшовиків підняти повстання у найближчому до Києва районі й ґрунтовно споряджений кулеметами, бліндованими автомобілями та іншими технічними засобами, а також 2 сотні (піша й кіннотна) власного конвою гетьмана, переважно з колишніх офіцерів, та різноманітні команди та керівні кадри. Під командою Військового міністерства у Києві була також недоукомплектована Сердюцька дивізія. Інших збройних сил в столиці гетьман не мав, а події розгорталися з надзвичайним динамізмом та із крайньою загостреністю. Як зазначав начальник Штабу гетьмана Б. Стеллецький, усі ці мізерні підрозділи «мали із чудодійною швидкістю з одного тільки чуття українського патріотизму зрости у грізні бойові сили, проте насправді нічого не робили», й «лише тепер Скоропадському стало ясно, що [військовий міністр] ген. Рогоза виявився не на своєму місці». Його звільнення вже не могло виправити військове становище та якимось чином збільшити потужність збройних сил гетьманського режиму, тим паче, що бажаючих посісти у цей загрозливий час посаду військового міністра не виявлялося. Відтак на чолі військового міністерства став молодий полковник Генштабу Б. Шуцький.

З огляду на такий стан речей і не без наполегливих порад німців, П. Скоропадський вдався до спроб порозумітися із соціалістами. 5 жовтня 1918 р. він зустрівся з провідниками опозиційного альянсу лівих партій – Українського національного союзу (УНС) щодо створення нового гетьманського уряду, до складу якого мали увійти українські соціалісти – представники УНС. Такий уряд було сформовано 24 жовтня 1918 р. шляхом реорганізації Ради міністрів Ф. Лизогуба, куди увійшли помірковані соціалісти О. Лотоцький, П. Стебницький, А. В'язлов, В. Леонтович і М. Славінський. Того ж дня звинувачений в арешті С. Петлюри та небажанні його звільнити з в'язниці, а також через непорозуміння з гетьманом у політиці щодо українських соціалістів, у відставку пішов начальник особистого Штабу П. Скоропадського Б. Стеллецький. Його змінив байдужий до політичних процесів О. Аккерман, що вкрай негативно відіб'ється на розвідувальній та котррозвідувальній діяльності спеціальних служб Штабу гетьмана та стану і до того нечисленних його збройних підрозділів.

Тим часом, попри включення представників УНС до гетьманського уряду Ф. Лизогуба, 26 жовтня 1918 р. український есер М. Шаповал зустрівся з головою Української національної партії А. Макаренком, який мав впливи серед залізничників, задля обговорення способів втілення в життя плану збройного усунення гетьмана й підняття повстання проти його режиму. Наступного дня (27 жовтня) голова УНС соціал-демократ В. Винниченко мав зустріч із М. Шаповалом, після чого вони очолили безпосередню підготовку до заколоту.

С. Петлюра у цих змовинах участі не брав, позаяк із липня 1918 р. перебував в ув'язненні. Проте він не знаходився осторонь підготовчої роботи до часу активізації та початку запуску механізму повалення гетьманства, а ще до свого арешту встиг створити й налагодити чітку діяльність широкої та плідної мережі радикального підпілля, яка і після його ізоляції у камері продовжувала функціонувати й, наче маховик, набирала обертів та потужності.

Щирий патріот України, ідейний соціал-демократ й не позбавлений особистих амбіцій С. Петлюра під час Гетьманату займав скромну, здавалося б на перший погляд, посаду голови Союзу земств України й був не лише політичним противником П. Скоропадського, а й його ярим ідеологічним, світоглядним та соціальним антагоністом.

Володимир
Винниченко

Саме через земські установи С. Петлюра прагнув поширити свої ідеї на українських дрібних та середніх селян, тоді як П. Скоропадський, попри гучні заяви про прихильність до середніх хліборобів-власників, залишався в оточенні здебільшого русофільськи налаштованих великих землевласників, т.зв. «батюшковців» (російських націоналістів) та космополітичного «Протофісу» (Союзу промисловості, торгівлі, фінансів та сільського господарства України). Відтак, стає очевидним наскільки недалекоглядним та застарілим, з огляду на епохальні революційні, соціальні, національні та іншого роду зміни у державних та економічних моделях, суспільній та особистісній свідомості, був підхід П. Скоропадського до вибору со-

ціальної бази для свого режиму; настільки громіздкою та неповороткою була бюрократична рутинна нової держави старої моделі, що не спроможна була в обмежений термін не лише здійснити навіть ті окремі перетворення, що були задумані її очільником, а й пропагувати благі наміри гетьманської влади; наскільки державний механізм Гетьманату не встигав за круговертю історичного моменту. Натомість С. Петлюра виявив у тоді (у 1918 р.) такий запал у своїй діяльності, самовідданість та організаторський хист, що навіть його войовничий опонент – начальник Штабу гетьмана Б. Стеллецький – почав ставитися з повагою до цього чужого йому за переконаннями соціаліста, революціонера і самостійника.

Користуючись своєю посадою та певною завуальованістю від метушливого київського життя, С. Петлюра та інші соціалісти спрямовували свою діяльність на об'єднання під своїм впливом провінційного духовенства, сільського вчителства та кооперації. Крім ідеології та пропаганди, не залишалися осторонь й практичний й матеріальний аспекти. За допомогою соратників та прихильників було активізовано роботу створеної рік тому нової спілки сільських кооперативів – «Дніпросоюзу», який до кінця 1918 р. збільшив свої обігові капітали з 5 млн крб (у січні 1918 р.) до 70 млн крб, вкладаючи їх у різні галузі народного господарства, зо-

крема, у торговельну, промислову (велику миловарню з річною продукцією близько 200 тис. пудів у с. Куренівка під Києвом, фабрику взуття у столиці, що виробляла 100 тис. пар на місяць, фабрики білизни, трикотажу тощо). Саме «Дніпросоюз», за відомостями власного Штабу гетьмана, влітку – восени 1918 р. став головним матеріальним донором соціалістичної опозиції, свого роду її неофіційним міністерством фінансів.

Під контролем українських соціалістів перебував й інший фінансовий центр української кооперації з філіями в усіх великих містах країни – Український Народний Кооперативний банк (Українбанк). Організатором цієї центральної фінансової інституції вітчизняної кооперації (середина 1917 р.) і головою її правління був відомий український урядовець, перший генеральний секретар фінансових справ УНР Х. Барановський. Третім, сільськогосподарським, «китом» українського кооперативного руху був Перший Всеукраїнський сільсько-господарський кооперативний союз (скорочено – «Централ»), який було створено в січні 1918 року. Організатором і головою Ради «Централу» був відомий соціаліст і урядовий діяч УНР К. Мацієвич. Ці та меншого штибу кооперативні установи мали широку мережу філій по всій території України, головню – в її глибинці, а також мобільні й популярні в провінції друковані органи. Досить зазначити, що за Гетьманату лише у споживчій кооперації було задіяно близько 4 млн. членів (майже 11,5 % населення тогочасної Української Держави), що були об'єднані у 15 тисяч кооперативних товариств. Цього року у Великій Україні діяло 22 тисячі кооперативних товариств, що охоплювали 60 % населення, об'єднаних у 253 окружних союзи різних типів та ступенів.

Численні агенти таких кооперативів були й за сумісництвом зв'язковими української соціалістичної опозиції. Лише ті села, що на своїх сходах приймали українські соціалістичні доктрини, отримували кооперацію, що дійсно допомагала населенню. Таким чином «сільський піп», «вчитель» та кооперативи стали трьома союзниками опозиції, дії яких вона координувала через Союз земств і завдяки яким, як зізнавався начальник гетьманського Штабу, *«усі його [Петлюри] розпорядження з центра досягали народних мас набагато швидше й точніше ніж розпорядження Скоропадського через його бюрократичний апарат. Так само й зворотньо, Петлюра через ті ж організації отримував значно більш точну та повну інформацію про настрої на місцях»*. Відтак, налагодивши та зміцнивши таку підпільну мережу, провідники українського революційного соціалістичного руху розпочали підготовку до формування центрального правління, яке мало б змінити уряд П. Скоропадського. Між тим як кадетський уряд гетьмана втрачав багато дорогоцінного часу у безкінечних суперечках про принципи організації влади, про формальні штати установ, сенат тощо, С. Петлюра, В. Винниченко, М. Шаповал з соратниками по партії (ліві есдеки та есери) та в співпраці із Селянською спілкою на практиці створювали тіньові структури опозиційної влади по усій країні, які готували виступ проти режиму. Час від часу призначалися підпільні з'їзди партійних осередків та таємні наради впливових місцевих діячів, які збиралися у різних кутках країни чи в околицях Києва (як то під Вінницею, або на дачі у В. Винниченка під Каневом, місцеві земські зібрання чи кооперативні з'їзди тощо).

Осібний (Особливий) відділ власного Штабу гетьмана мав більші чи менші відомості про ці зібрання й здійснював арешти соціалістичних активістів, проте, приклад із звільненням з-під варті за особистим наказом гетьмана В. Винниченка, якого було заарештовано із доказовими паперами, значно підірвали запал офіцерів та агентури Осібного відділу.

Проте в липні 1918 р. агенти доповіли, що С. Петлюра, очевидно через німецького посла в Україні А. фон Мумма, увійшов в зносини з автором гетьманського перевороту німецьким майором Гассе й запропонував йому організувати новий переворот – соціалістичний. Передбачалося повалити кадетський уряд Ф. Лизогуба і замість нього поставити націонал-самостійницький соціалістичний, який би більше відповідав бажанням німецького Райхстагу (в якому вагомому роллю відігравали соціалістичні фракції). Гетьман, якщо того забажали б німці, міг залишитися, але лише номінальним головою держави, без важелів впливу й із суто представницькими повноваженнями. Переворот передбачалося здійснити цілком мирним шляхом, тобто у призначений час заарештувати всіх міністрів у себе в домівках, а потім оголосити список нових міністрів.

Почувши про таке, П. Скоропадський не хотів у це вірити, позаяк був цілком впевненим у міцності свого становища й вважав С. Петлюру надто нікчемною людиною. Втім, за кілька днів такі ж відомості отримав і голова Ради міністрів Ф. Лизогуб. Як виявилось, до перевороту залишалося лише три доби. Тільки тепер П. Скоропадський вирішив застосувати енергійні превентивні дії й наказав начальникові свого Штабу, по згоді з німецьким командуванням в Україні, провести арешти усіх очільників українського самостійницького соціалістичного руху, а для того, аби ці заходи не набули гучного антиукраїнського враження, було вирішено арештувати у Києві також кількох крайніх правих російських політичних діячів.

Арешти відбулися в ніч на 27 липня 1918 р. Було затримано С. Петлюру, М. Порша, Ю. Капкана та ін.

Арешт крайніх лівих одночасно з крайніми правими було сприйнято громадськістю із цілковитим здивуванням. Усі виявилися збитими з глузду, робилися неймовірні припущення, шукалися логічні зв'язки й навіть Д. Дорошенко не висловив заперечень. Відтак, мету було досягнуто й, як зазначав Б. Стеллецький, «Петлюра – цей важіль українства, був позбавлений волі».

Але такий поспішний арешт С. Петлюри, на якого не було ніякої вагомої доказової бази, висунув перед владою гетьмана інше питання: що з ним робити далі? Начальник Штабу П. Скоропадського згадував, що передбачалося два шляхи розв'язання проблеми: 1) С. Петлюра у в'язниці міг передчасно померти, однак це було б надто зрозуміло й ніхто цьому не повірив би; 2) С. Петлюра міг бути висланий за межі Української Держави. Однак П. Скоропадський, «з притаманною йому нерішучістю та прагненням все робити по петербургськи», зупинився на третьому рішенні: він наказав передати усю справу Петлюри міністрові юстиції О. Романову, очевидно вважаючи, що той віднайде у діях одного з провідників українських соціал-демократів склад злочину. Але О. Романов подав висновок, що не виявив злочинної діяльності С. Петлюри, а судити його

лише на підставі агентурних даних було неможливо. Відтак С. Петлюра продовжував утримуватися в ув'язненні без висунутого проти нього обвинувачення.

Тим часом, провідники соціалістичних партій, що входили до УНС, як то В. Винниченко (УСДРП), В. Садовський (УСДРП), Ф. Швець (Селянська спілка), М. Шаповал (УПСР), С. Єфремов (УПСФ), А. Ніковський (УПСФ) та К. Мацієвич (УПСФ) провели нараду, на якій обговорили основні питання, в тому числі й можливість досягнення політичного компромісу з гетьманом, про створення Директорії та початок антигетьманського збройного виступу. Однак з'ясувалося, що всі присутні, за винятком Ф. Швеця (ну і, зрозуміло, В. Винниченка та М. Шаповала), виступали за ту чи іншу форму пошуку порозуміння й проти повстання. К. Мацієвич, вказавши на *«розвиток нечуваного большевизму»*, застеріг, що збройний виступ зруйнує «ще слабкі форми нашої державності», на що В. Винниченко *«з нетерпеливістю зауважив, що ми воліємо лівий народний большевизм, як правий, поміщицький большевизм!»*.

В свою чергу М. Шаповал наголошував на військові сили, які вже погодилися взяти участь у заколоті, а саме: Січові Стрільці (1500 воєнків), «чорноморці» – 600 («мають озброєння ще на 5000 людей»), «запорожці» – 2500 (озброєння – на 5000 чол.), 3 полки запасної дивізії – 6000 (озброєння – на 10 000 чоловік), окремий запасний полк – 1000 воєнків (озброєння – на 2000 чоловік), залізнична охорона (чисельність невідома), додавши, що, провівши мобілізацію «можна мати ще 60 полків». Загалом, за словами М. Шаповала, у заколоті готові взяти участь 11 тис. 600 озброєних воєнків, а за перший–другий день мобілізації путчисти розраховують поставити під багнети ще 13 тис. 500 воєнків. «Загалом рахуємо, – підсумовував він, – на 25 000 озброєного регулярного війська, не рахуючи до цього партизанських сил, які й тепер б'ються на Україні і щохвилини прилучаться до нас». Крім того, за словами М. Шаповала, організатори заколоту сподівалися й на революційний підйом населення, після чого армія повстанців мала б зрости ще на 50–60 тис. озброєних людей.

У відповідь на таку войовничу програму С. Єфремов застеріг, що «повстання не треба робити, щоб не руйнувати апарату державного і не викликати большевизму, яким тепер живуть». Однопартієць С. Єфремова есеф А. Ніковський додав, що хоча й «повстання може мати успіх, але вони (соціалісти-федералісти. – П. Г-Н.) не бачать в ньому виходу для української справи з теперішнього становища, не визнають його як методу боротьби». Таку думку підтримав й соціал-демократ В. Садовський, а Ф. Швець висловився за повстання. При цьому ці діячі не мали офіційних уповноважень від своїх партій на подібні перемовини, а були персонально запрошені В. Винниченком та М. Шаповалом. Що ж до позицій самих партій, то силовий варіант підтримували лише УПСР і керівництво Селянської спілки. Есефи ж та есдеки (навіть т. зв. група Винниченка у ЦК УСДРП) виступили проти повстання. Втім, група осіб-заколотників, в тому числі й військовиків, вже вирішили повалити владу силою, а згадана міжпартійна нарада мала лише формальний характер.

23 жовтня М. Шаповал мав зустріч із А. Макаренком, який на той час працював Міністерстві шляхів і розповів про наявність «свого, більш тіс-

нішого гуртка», до складу якого входили Строкоза, Тулюга, Різниченко та Осецький. При цьому генерал О. Осецький, який стояв на чолі окремої залізничної сторожі, *«зложив по всіх станціях штаби, управи, дібрав децю службового штату... Вже прийнято і козаків. Організовано з їх резервовий полк у Києві (залізничний полк). До полку приймаються лише свідомі українці»*. Залізничники ж, за словами А. Макаренка, під час повстання могли зупинити рух залізниць. Крім того, з'ясувалося, що заколотників підтримують також полк П. Болбочана та Чорноморський кош підполковника В. Пелешука. У свою чергу М. Шаповал повідомив А. Макаренкові, що на партійні структури та загалом на УНС заколотники розраховувати не можуть, позаяк *«Національний Союз абсолютно нічого не думає про озброєну боротьбу»*, та й взагалі *«в Національному Союзі про цю справу ні з ким не можна говорити, окрім Винниченка»*.

Наступного дня в кабінеті А. Макаренка в Міністерстві шляхів відбулася зустріч між ним, М. Шаповалом, В. Винниченком і генералом О. Осецьким. О. Осецький «без передмов... виклав свої міркування і план «глибокого охвату Києва», після чого присутні, як згадував М. Шаповал, переконалися, що їхня справа не безнадійна. Учасники доручили А. Макаренкові відрядити емісарів до П. Болбочана у Новгород-Сіверський, В. Пелешука в Бердичів та Є. Коновальця у Білу Церкву. Підготовку повстання в Київській губернії було покладено на П. Косенка (Антоновича).

Як вже зазначалося вище, до змови проти гетьманського режиму було залучено військовиків. В ніч проти 30 жовтня 1918 р. у помешканні сільськогосподарського кооперативу «Централ» (по вул.Прорізній, 19 в Києві) відбулася таємна нарада, в якій взяли участь А. Макаренко, В. Винниченко, М. Шаповал, командир гетьманського Корпусу залізничної охорони генерал О. Осецький, його підлеглі полковники В. Павленко (Лівобережна залага) та Хилобоченко (Правобережна залага), старшина Генерального штабу полковник В.Тютюнник та представники Окремого загону Січових стрільців (близько 1 тис. вояків) – полковник Є. Коновалець та сотник А. Мельник, які дали остаточну згоду на участь у повстанні. На зустрічі було створено Оперативний штаб повстання на чолі з генералом О. Осецьким (до його складу увійшли полковники В. Тютюнник та В. Кедровський, а також сотники А. Мельник та Ф. Черник), а також схвалено розпочати переговори з Окремим Чорноморським кошем (В. Пелешука) та Запорізькою дивізією (П. Болбочана). Заколотники розраховували, що їхні сили становлять приблизно 12 тис. вояків, ще 60 полків залізничної охорони мали б бути швидко змобілізовані. Нестачу зброї планувалося отримати від гетьманської військової інтендатури для залізничної охорони. Січовики виставляли 1500 вояків, 900 з яких були добре вишколеними, а також могли надати зброї ще для 5 тисяч козаків. Гроші мали здобути В. Винниченко та М. Шаповал. Останній узяв в правлінні «Централу» 25 тис. грн, потім передав генералові О. Осецькому ще 15 тис. гривень; згодом ще 10 тис. від партії есерів передав Н. Григоріїв.

Військовий план генерала О. Осецького був таким: повстання починається на периферіях, а звідти наступає на Київ. Взагалі вся акція мала розпочинатися далі від Києва, щоб його повільно охопити концентричними кругами, а потім йти вперед, організуючи політичне і адміністра-

тивне запілля. На сильний виступ в самому Києві заколотники не сподівалися, побоюючись на перших порах Сердюцької дивізії та потужної німецької залоги (бл. 30 тис. вояків). Учасники наради також вирішили, що Селянська спілка надасть своїх людей, які поїдуть закладати «штаби» чи «трійки» в повітах. Заколот було вирішено розпочати у Білій Церкві (де дислокувався загін СС).

Того ж дня, 30 жовтня, у Білій Церкві (де базувався Окремий загін Січових стрільців – ОЗСС) Стрілецька рада підтримала змовників, але висунула вимогу заочно включити до складу керівників повстання С. Петлюру, який все ще перебував у в'язниці за антигетьманський маніфест. За планом Оперативного штабу, рушійною силою заколоту призначили січовиків – вони мали наступати з Білої Церкви на Київ. Назустріч зі столиці мали вийти залізничники, і вже разом вони б захопили місто. Надалі відбулися ще окремі зустрічі М. Шаповала з О. Осецьким та В. Винниченка з П. Болбочаном, внаслідок яких остаточно викристалізувалося керівне ядро заколотників. «Наша військова організація, – як цілком точно визначив путчистів один з її членів (М. Шаповал), – склалась з Головного Штабу на чолі з генералом Осецьким, полковником В. Павленком, полковником Тютюнником, полковником Хилобоченком і війська: Головна Команда (генерал Осецький), Лівобережний командуючий – полковник Болбочан, Січові стрільці – полковник Коновалець, Чорноморці – підполковник Пелешук».

Тим часом 3 листопада 1918 р. в Німеччині відбулася революція, а вже 9 листопада Німеччину було проголошено республікою, імператор Вільгельм II утік до Нідерландів. Поразка Центральних держав додала натхнення й рішучості заколотникам. Адже, як зазначав один з керівників їхнього ядра М. Шаповал, виступ зі зброєю готувався ними давно й, готуючи таке повстання, вони лише *«чекали слушного часу. Цей слушний час прийшов – упадок німецьких фронтів»*. Далі М. Шаповал засвідчує, що попри рішучість виступити проти гетьманського режиму змовники активно використали військово-політичне становище тогочасної Німеччини й в іншому напрямкові. Ними заздалегідь було таємно відправлено до Берліна своїх посланців (полковника Шаповала та соціал-демократа П. Бензю), аби вони там увійшли в зносини із німецькою соціал-демократією, що мала потужний вплив у Райхстазі, яка б *«енергійно виступила проти німецького режиму на Україні і вимагала виведення відділів німецьких військ»*. Незабаром цей тиск на німецьке військове командування в Україні буде здійснено, в тому числі, й щодо ув'язнених соціалістів, зокрема С. Петлюри.

У цей час армії Центральних держав на терені України революціонізуються і поступово займають нейтральні позиції щодо українських державних справ в той час, як в самій країні знову ширяться протигетьманські повстання, а на півночі скупчується Червона гвардія. Усе це спонукає опозиційний УНС вирішити скликати 17 листопада конгрес лівих партій та переобрати владу мирним шляхом. Зі свого боку гетьман П. Скоропадський на залізничній станції Скороходо в зустрівся з отаманом Всевеликого війська Донського П. Красно-

вим, де вони домовилися спільними зусиллями боротися з більшовиками.

Наступного дня (6 листопада) до Києва прибули галицькі делегати Й. Назарук та М. Шухевич. Вони просили допомогти військом та спорядженням молодій Західно-Українській Народній Республіці. П. Скоропадський погодився передати необхідне військове майно та надіслати січовиків. У ніч проти 7 листопада у Білій Церкві відбулася Стрілецька рада разом із галицькими депутатами, які вмовляли своїх земляків допомогти ЗУНР. Проте більшість із присутніх відмовилися, позаяк уже були залучені до підготовки збройного заколоту проти П. Скоропадського.

Про антигетьманські настрої серед стрілецтва та серед військовиків в особистому Штабі глави держави було відомо вже давно. Ще влітку (рапорт ад'ютанта Штаба гетьмана від 2 серпня 1918 р.) Осібний відділ отримав інформацію про «антиурядову діяльність» Січових стрільців та вояків Запорозької дивізії. 7 листопада начальник Осібного відділу повідомив начальника гетьманського Штабу, що «в найближчому часі має намір видаватися нова газета «Трибуна», в якій будуть приймати участь міністр праці Славинський під псевдонімом Ставиский, міністри Стебницький під псевдонімом Смутке і Лотоцький під псевдонімом Білоус».

В. Станкевич, колишній комісар при головній команді російської армії за часів А. Керенського, згадував, як він разом з членами «лівих організацій», підготовляв змову проти гетьмана. Метою цієї змови було скинути з влади і вбити П. Скоропадського, «передати владу кругам, що купчилися коло Союзу Відродження Росії, який мусів координувати свою діяльність з Українською Директорією». Для цього вже було сформовано спецвідділ саботажників, що мали всіма засобами розвалювати залізничний рух, і навіть створено Кабінет міністрів на чолі з колишнім міністром Центральної Ради з великоруських питань Одинцем. М. Стахів з цього приводу згадував: «Підготовка до майбутнього повстання розпочалась після відомої зустрічі Гетьмана П. Скоропадського та генерала П. Краснова, завдяки зусиллям полковників П. Болбочана, В. Павленка, представників Стрілецької ради Є. Коновальця та А. Мельника. Політичними справами опікувався консул Білецький, закордонними – А. Галін, а також П. Дідушок, як секретар "керівного гурту"». Зрозуміло що ці два угруповання розгорнули спільні заходи по підготовці збройного виступу проти П. Скоропадського. За словами одного з військових діячів цього другого (соціалістичного) перевороту Є. Коновальця, В. Винниченко ще 7 листопада «заявив, що все готове для повстання».

Тим часом 6 листопада гетьман видав наказ про запровадження військового стану на Волині, а 7 листопада – на Катеринославщині, Поділлі, Херсонщині та Таврії. 10 листопада 1918 р. на військовому стані було оголошено Чернігівщину, Київщину та Полтавщину. Уся повнота влади у цих губерніях переходила від старост до рук комендантів корпусів, яким надавалися права командуючих окремими арміями². Проте армії ті існу-

² Українська Держава поділялася на вісім військових округ, які відповідали територіально армійським корпусам: 1-й (Волинський), 2-й (Подільський), 3-й (Херсонський), 4-й (Київський), 5-й (Чернігівський), 6-й (Полтавський), 7-й (Харківський), 8-й (Катеринославський).

вали переважно на папері й були лише частково сформовані, реальні ж частини вже були залучені до протигетьманської змови. Ситуацію дещо стримували німці, але запеклі локальні бої вже почалися. Водночас, поряд з утиском діяльності партій соціалістичного спрямування, гетьманська влада не квапилася скликати Сойм, вирішити земельне питання (хоча б в обсязі заявлених П. Скоропадським 25 десятин) тощо, а отже село залишалося без землі й чим далі нарощувало протестні сили. Громадянська війна в Україні ставала дійсністю.

Того ж дня (10 листопада) П. Скоропадський у «Грамоті Гетьмана всієї України до всіх громадян України» закликає націю до об'єднання в ім'я Батьківщини і спокою, *«що порушати в ці дні звиклий хід державного життя навіть з найкращими замірами було б те саме, що наражати нашу країну на велику небезпеку, а може бути, не дай Боже, і на загибель»*. Після цих слів, які за іронією подій виявилися пророчими, гетьман висловлює сподівання на розуміння ситуації громадянами, одночасно, попереджаючи, що в його «розпорядженню маєтсья достаточна сили, щоб не допустити до жадного порушення державного порядку».

В новій ситуації збільшується й тиск на П. Скоропадського як із внутрішнього боку, так і з зовнішнього. Саме тоді глава Української Держави отримав від посла в Берліні Ф. Штейнгеля докладний звіт про революцію в Німеччині та прокламацію УНС про скликання на 17 листопада Українського національного конгресу. За нових умов П. Скоропадський, очевидно, через тиск соціалістів-міністрів реформованого на короткий час уряду Ф. Лизогуба, що за кілька днів впаде, звільняє з тюрем відомих діячів опозиції М. Порша, Ю. Капкана та ін.

Більш складною ситуація видавалася зі становищем С. Петлюри, який без висунення звинувачення утримувався у Лук'янівській в'язниці Києва ще з 27 липня. Із зверненням про його звільнення до П. Скоропадського неодноразово зверталися не лише численні громадські діячі, а й члени гетьманського уряду Д. Дорошенко, М. Василенко, О. Греков і навіть генеральний писар І. Полтавець-Остриця, які постійно нагадували гетьманові, що не чесно утримувати в тюрмі людину цілими місяцями, не висуваючи йому жодних обвинувачень. Проте гетьман щоразу вимагав від свого начальника Штабу віднайти ці звинувачення. На це Б. Стеллецький кожного разу доповідав, що таких в його розпорядженні немає, позаяк С. Петлюра не злочинець, а лише ворог. Тим не менш, попри тиск з боку німців, соціалістів та гетьманських урядовців твердим противником звільнення С. Петлюри був начальник гетьманського Штабу Б. Стеллецький, якому, як він сам згадував, «довелося залишити свою посаду через небажання підкоритися вимозі звільнення Петлюри».

Симон Петлюра

Врешті-решт друзі С. Петлюри зав'язали зносини із німецькими соціалістичними колами у Райхстазі й спромоглися їх переконати, що той був ув'язнений лише через те, що був соціалістом, а гетьман, натомість, є представником правих елементів. Відтак з Берліна, надто після революції, було вчинено настільки сильний тиск на німецьке військове командування в Україні, що питання про С. Петлюру було висунуто ультимативно й поставлено ребром.

Колишній державний секретар Гетьманату М. Могилянський свідчив, що в його розпорядженні був лист від П. Скоропадського (кінець 1919 р.), в якому той писав, що *«змушений був звільнити Петлюру за наполяганням німців, що загрожували у протилежному випадкові звільнити його силою»*. Цей факт погрози німців звільнити в'язня власними силами підтверджував й давній близький товариш П. Скоропадського герцог С. Лейхтенбергський, а також і колишній гетьманський міністр закордонних справ Д. Дорошенко. Крім того, Д. Дорошенко, вже в еміграції у Німеччині в розмові із своїм секретарем І. Калиновичем, свідчив й про те, що гетьманському урядові було відомо про невідворотність повстання проти гетьмана. *«Ми знали, що Винниченко веде працю по лінії соціалістичній і як удасться повстання, то буде «капітуляція» перед більшовиками. Знали ми, – додав він, – що незалежно від того чи випустять чи не випустять С. Петлюру – повстання буде»*. Врешті-решт 12 (9-го за ст.ст.) листопада 1918 р. за наказом гетьмана міністр юстиції А. В'язлов звільняє С. Петлюру на «слово честі», що той не братиме участі в повстанні.

Цього ж дня, по обіді, С. Петлюра зустрівся з В. Винниченком, А. Макаренком та іншими тими, як пише М. Шаповал, що «тільки що відпущені з тюрми». На зустрічі також були присутніми провідники УХДП С. Шемет та М. Міхновський, які виступили за «якесь порозуміння з гетьманом». Засідання пройшло у галасі та суперечках, а після його закінчення, як стверджує М. Шаповал, *«Петлюра підійшов до Винниченка і сказав йому: "Іншої дороги нема, як повстання". Винниченко відповів: "Все готове! Хочете з нами?..." Петлюра погодився»*. В. Винниченко також повідомив С. Петлюрі, що січовики вимагають визнати його командувачем повстанського війська й той одразу подався у Білу Церкву до заколотників аби очолити збройний виступ проти П. Скоропадського.

Чутки про заколот проти П. Скоропадського вже ширилися усім Києвом та країною. В. Винниченко та М. Шаповал навіть вимушені були спростовувати їх на скликаному есефами офіційному засіданні УНС, називаючи їх авантюристичними та провокаційними. Такого ж роду відповіді В. Винниченко дав і представникам німецького командування В. Гренеру та фон Тіллу які ввечері (о 20 год.) 12 листопада викликали його до себе і попередили про неприпустимість виступів проти гетьмана та його режиму.

Що ж до скликання на 17 листопада 1918 р. Національного конгресу, який мав би на меті визначити питання легітимності влади гетьмана, то фактично на ньому планувалося з правового кута зору підтвердити законність існуючої влади (чого, власне, ніхто навіть на думці не мав), її часткове видозмінення, або проголошення її незаконною. В такому випадкові, коли б збройний виступ відбувся після оголошення Націо-

нальним конгресом нелегітимності діючої влади, його можна було б не вважати путчом чи спробою державного перевороту. Існувала, однак, і вірогідність протилежного рішення Конгресу (навіть теоретично) і тоді б повстання виглядало б у очах громадськості та міжнародної спільноти цілковитим заколотом. Змовники ж вирішили здійснити виступ за будь-якого рішення Національного конгресу щодо легітимності гетьмана, що, в свою чергу, сприяло рішенню П. Скоропадського заборонити проведення Конгресу і схилитися до необхідності заручитися підтримкою офіцерства та білої Росії (видати Грамоту про федерацію, яка, однак згодом послужила ідеологічною підпоркою повстання і була однією з головних помилок гетьмана).

Сам П. Скоропадський з цього приводу писав: *«Ще ранком (13 листопада 1918 р., коли на Раді Міністрів розглядалося питання про можливість допущення проведення Національного Конгресу) я отримав усвідомлення, що було розкрито весь заколот повстання при арештові начальника частини моєї охорони, полковника Аркаса. З його повідомлення вияснилося що конгрес конгресом, а повстання все одно вибухне. Ясно, що тут ніякі зміни у складі конгресу не змінили б стану, а разом з тим я боявся, що, ставши на шлях поступок, мені доведеться зробити їх цілу низку, причому я буду у руках людей, які (для мене не було ніякого сумніву) поведуть Україну до загибелі. Інше рішення було – рішуче закрити Конгрес і обпертися у Києві на всі ті офіцерські формування, про які я говорив вище, а якщо доведеться, то оголосити загальну мобілізацію... Я вирішив обпертися на російський офіцерський склад і на свою Сердюцьку дивізію, на котру я за всіх умов розраховував. Для офіцерства російського складу я повинен негайно оголосити федерацію, позаяк мені вуха прожужжали, що, якщо це буде зроблено, то весь офіцерський склад стане горою, заради Росії, за гетьманську Україну».*

Відтак 13 листопада Рада міністрів заборонила Конгрес, оголошений до скликання Українським національним союзом³. Шляхів до примирення чи можливих кроків до поступок вже не було. Того ж дня організатори збройного виступу призначили «засідання повної Президії Національного Союзу». На засіданні «було доложено про підготовку повстання». План збройного виступу підтримала центральна течія есерів, Селянська спілка, есдеки та самостійники-соціалісти. Партія соціалістів-федералістів же заявила, що вона виступає *«принципово проти, але не буде перешкоджати і перечити»*. В підсумку присутні усвідомили невідворотність збройного виступу проти гетьманського режиму, а відтак постановили «попередити всіх членів Національного Союзу, аби по можливості виїхали з Києва, бо в мент нашого виступу на них впадуть репресії».

Ввечері того ж дня 13 листопада у будинку Міністерства шляхів, у кабінеті урядовця для особливих доручень О.Стокози зібралися: В. Винниченко, А. Макаренко, Ф. Швець, М. Шаповал, О. Янко, генерал О. Осецький,

³ Цього ж дня у газеті «Голось Києва» було надруковано наказ головнокомандувача Добровольчої армії генерала А.Денікіна про ніби-то очолювання ним усіх військових сил колишньої Росії й оголошення мобілізованими усіх офіцерів. Але це виявилось тільки вдалою провокацією (у столиці подекуйували, що провокацією І.Кістяковського).

Ю. Чайковський, полковник В.Тютюнник, полковник М. Аркас, П. Дідушок, О. Мицюк, В. Кушнір, П. Андрієвський, полковник Є. Коновалець та І. Кульчицький. Головував В.Винниченко; протокол не вівся. Нарада без довгих дискусій постановила підняти негайно всенародне повстання проти П. Скоропадського, а представники УПСР та Селянської спілки висловилися за створення революційного уряду у формі Директорії Української Народної Республіки. За попередньою домовленістю лідер Селянської спілки О. Янко запропонував обрати до Директорії В. Винниченка, С. Петлюру та М. Шаповала. Відповідно до такого ж сценарію А. Макаренко підтримав ці кандидатури й закликав проголосувати за них без обговорення. Аж раптом М. Шаповал відмовився від членства, посиляючись на змореність і слабке здоров'я. Натомість О. Янкові він прошепотів на вухо, що його присутність в Директорії дасть їй марку більшовицької й запропонував замість себе самого О. Янка. Проте той також відмовився з причин нібито поганого здоров'я. Тоді М. Шаповал запропонував здивованим колегам включити до складу Директорії Ф. Швеця (від Селянської спілки), надавши право цим трьом членам кооптувати до її складу по одному представнику від залізничників та УПСР, а саме – А. Макаренка та П. Андрієвського. Головою Директорії було обрано фактичного організатора змовницького угруповання й локомотива підготовчих заходів до повстання, соціал-демократа В. Винниченка. Попри те, що учасниками заклоту було вирішено обирати членів Директорії лише з осіб, присутніх на нараді, до її складу увійшов і С. Петлюра (теж член УСДРП), який кілька місяців перед тим провів у в'язниці і не був безпосередньо причетний до підготовки збройного виступу. Як уже згадувалося вище, С. Петлюру обрали заочно на майже ультимативну вимогу Січових стрільців.

Часопис «Україна» (Кам'янець-Подільський) у статті «Як була вибрана Директорія», надрукованій до річниці антигетьманського повстання у 1919 р., писав, що В. Винниченко та М. Шаповал скликали нараду від імені УНС. Отже, то не було засідання УНС, як пізніше стверджували в еміграції деякі автори-соціалісти аби надати заколотові хоча б якісь ознаки легитимітету. Жодного стосунку до путчу УНС, звичайно ж, не мав. Хтілося б наголосити на фразі, яку було вжито автором тієї статті щодо учасників зібрання: він не називає їх уповноваженими УНС (як згодом це прагли показати емігранти-соціалісти), а натомість визначає їхній цілком приватний статус висловом: «гурток українських діячів». Відтак весь перебіг підготовки повстання та, власне, й обставини формування його керівного ядра і вибори членів Директорії яскраво засвідчують, що УНС був лише історичною ширмою для силового акту, який готувався певним угрупованням цивільних та військових осіб, а пізніші твердження про причетність до заклоту Українського національного союзу не мають під собою суттєвого підґрунтя.

Заколотникам було відомо, що того дня (13 листопада 1918 р.) створена німецькими вояками у Києві Велика солдатська рада ухвалила рішення про невтручання у внутрішні справи українського народу, а відтак на згаданому засіданні в ніч на 14 листопада його учасники остаточно відмовилися навіть розглядати будь-які можливості мирного переобрання влади й затвердили план повстання. Відомо також, що перед цим лідер

заколотників В. Винниченко у помешканні заступника міністра фінансів України соціал-демократа В. Мазуренка зустрічався з більшовиками Х. Раковським та Д. Мануїльським, де й було остаточно домовлено про початок повстання. Крім того, усі учасники тих подій знали, що через протидію Берліна та Відня П. Скоропадський не встиг організувати регулярну армію і коли ці країни зазнали революцій та поразки у світовій війні, влада гетьмана залишилася без надійного захисту.

Прагнучи заручитися підтримкою Антанти, П. Скоропадський змушений був 14 листопада змінити безбарвно-нейтральний уряд Ф. Лизогуба на русофільський на чолі з С. Гербелем. Прихильність Антанти до ідеї єдиної Росії, а також реальна небезпека більшовизму за умов відсутності боєздатного українського війська примусили гетьмана до активізації дій по створенню єдиного антибільшовицького фронту. Швидкоплинність й непередбачуваність подій вже не давала ані часу, ані змоги ні створити армію, ні організувати військовий блок України з Доном, кавказькими народами та прикавказькими козаками, який виношувався гетьманом раніше. Українські ж збройні формування були ненадійними і небезпідставно підозрювались гетьманськими спецслужбами у змові з радикальними соціалістами та плануванні перевороту проти гетьмана П. Скоропадського.

Однак власних сил, щоб приборкати заколот у гетьмана, було замало, тим більше, що соціалісти вже роздмухували вогнище народного повстання, а на півночі готувалося ще й більшовицьке вторгнення. П. Скоропадський шукав союзників. Ними могли стати лише Дон, Добровольча армія та країни Антанти, як гаранті державності Української Держави. Але саме цього потенційні союзники і не бажали. Вихід гетьман знайшов у проголошенні 14 листопада 1918 р. федерації з білою Росією. *«У цій федерації, – як було зазначено у грамоті гетьмана, – Україні належить одне з чільних місць».*

Карколомність військово-політичної ситуації вимагала швидких, адекватних і рішучих дій. Виявилося, що ані П. Скоропадський, ані його оточення не були готові до таких різких і, головно, радикальних перемін у вкрай стислий час. Відтак колишній бойовий генерал П. Скоропадський фактично розгубився й підпав під вплив русофільської частини свого оточення, яке досить легко навіяло йому віру в те, що за таких умов лише Антанта, а отже й «біла» Росія (читай – Добровольча армія та на швидкоруч сколочені загони російських офіцерів у Києві), стануть гарантами існування Гетьманату. Проте задля цього слід було переглянути статус Української Держави. Як наслідок, 14 листопада П. Скоропадський підписав Грамоту про федерацію з «білою» Росією, що остаточно позбавило його будь-якої підтримки навіть з боку українських консервативних кіл.

Гетьманська грамота допомогла заколотникам підняти над своїм виступом прапор порятунку державності, а також залучити до виступу проти П. Скоропадського помірковані національно-соціалістичні партії (есефи), широкі народні маси (невдоволені до того ж урядовою земельною і соціальною політикою) й відрізати від підтримки свідомих українських громадян та нечисленних консервативних кіл і партій, як то хліборобів-демократів та хліборобів-власників тощо. Як писав В. Винниченко

у «Щоденнику», він не сподівався на успіх перевороту, однак саме Грамота про федерацію надала йому (переворотові) потужну підтримку серед широких народних кіл, що вилилася у повномасштабне повстання проти влади, яка, до того ж, не вирішувала соціальних проблем, ще й зрадила державницьку українську справу.

Наступного дня (15 листопада) командир січовиків Є. Коновалець відвідав П. Скоропадського й вимагав відкликати Грамоту про федерацію, скликати Національний конгрес, який планував провести УНС, розформувати офіцерські дружини, перевести ОЗСС із Білої Церкви до Києва. У відповідь він гарантував докласти всіх зусиль для того, щоб Конгрес не виступив проти гетьмана. Фактично – це був ультиматум. П. Скоропадський відмовився. Та чи був тепер уже в нього інший вихід?

14 листопада В. Винниченко підписав відозвув до населення, в якій Директорія вже оголосила початок всенародного повстання проти «антинародного, антиукраїнського режиму гетьмана П. Скоропадського» і закликала всіх чесних громадян, як українців, так і не українців, *«стати збройною дружною силою проти ворогів і злочинців народу»*.

Наступного дня (тобто 15 листопада), саме коли Є. Коновалець висував гетьманові умови почесної капітуляції під соусом компромісу, вже С. Петлюра, оголосивши себе головним отаманом (головнокомандуючим) Республіканського війська, власним Універсалом скасовував усі накази гетьмана по війську, армійським частинам пропонував перейти на бік заколотників, а самого П. Скоропадського було визначено як узурпатора та зрадника й поставлено *«поза законом за головний державний злочин проти самостійної Української Народної Республіки»*. Того ж дня повстанцями було мобілізовано і озброєно 30 тис. селян. Чи міг Є. Коновалець, у випадку згоди П. Скоропадського, виконати свої зобов'язання перед ним за таких умов, та й чи мав намір їх виконувати? От і гетьман розумів, що ні.

В Україні склалася патова ситуація; для всіх, позаяк ніхто вже не був в змозі зупинити маховик хаосу та свавілля. У повітрі повіяло запахом крові та сморідом трупів, від яких у воджів та вождиків, отаманів й отаманчиків та й просто горлорізів і авантюристів з'явився прикус влади та присмак наживи. То був вітер громадянської війни. Його завивання так терпляче чекали й ті, хто звик бенкетувати на чужому пожарищі: червоні росіяни – на півночі, білі росіяни – на сході, поляки – на заході, румуни – на півдні. На заклик до розгрому гетьманщини відгукнулися усі: ліві російські есери, махновці, анархісти, більшовики, російські монархісти й єдинонеделимці, робітники та селяни, різного щибу отамани і просто вагаги волоцюг.

Проте спокій вже було порушено не лише по усій країні, а й у Києві. В столиці студенти Університету вийшли на демонстрацію, до якої під червоними прапорами приєдналися робітники. В центрі міста їх зустріли новостворені офіцерські дружини, що відкрили вогонь на ураження: 8 чоловік було вбито й 12 поранено. Хто несе відповідальність за цю безглузду провокацію? Офіцерські командири? Український військово-революційний комітет на чолі з В. Винниченком, який був створений у Києві

при ЦК УСДРП, для координації повстанських дій в місті⁴, чи більшовики, які, як зізнавався В. Антонов-Овсієнко, «*під прапори Петлюри... послали усі свої революційні комітети*»? Питання риторичне... Гетьман же-ж не-гаймо заборонив збори й маніфестації, закрив вищі школи та запровадив попередню цензуру воєнного часу.

Заколот, власне, як організована й цілеспрямована спроба повалення влади силами військових частин, розпочався вранці 16 листопада 1918 р., коли особовому складу ОЗСС (на той момент – 46 старшин і 816 стрільців, які мали в своєму розпорядженні 12 кулеметів та 4 гармати) було оголошено про початок повстання й перехід на бік Директорії. Стрільці без зайвих проблем роззброїли Державну Варту та кадри кавалерійського полку, які здалися без бою. До вечора Січовики вже зайняли ст. Фастів, куди перебралася й Директорія. Місцеві підрозділи Державної Варти та загін сердюків також були обеззброєні без бою. Водночас із СС-ами з Бердичева до Білої Церкви потягом вирушила оперативна частина та гарматна батарея Окремого Чорноморського коша. У Харкові на боці Директорії виступив 2-й Запорізький полк П. Болбочана, який згодом опанує Полтавою (частина гетьманців перейшла на його бік) і придушить у місті більшовицьке повстання.

Відтак простежуються усі юридичні ознаки збройного, заздалегідь організованого, виступу військовослужбовців проти існуючої влади, уряду, якій до того ж вони присягали на вірність. Отже, це не був виступ на підтримку народного повстання, це був добре й давно спланований військовий заколот (путч), який спричинив собою вибух народного повстання, а по суті анархізацію народних мас, безлад і поширення отаманщини. У ході здійснення перевороту його речниками було досить вдало використано гетьманську Грамоту про федерацію з Росією від 14 листопада, невирішеність земельного питання, міжнародну військово-політичну обстановку (зокрема, розлад німецько-австрійських військ, внаслідок поразки Австро-Угорщини у війні і революції в Німеччині) тощо. Заколотники не відчували нестачі озброєння. Його у великій кількості було перевезено з Росії і надано німцями, в тому числі й 2 млн марок на підготовку нового (соціалістичного) військового перевороту.

Що ж стосується окупаційних військ, то створена німецькими вояками у Києві Велика солдатська рада ще 13 листопада ухвалила рішення про невтручання в українські внутрішні справи. 15 листопада делегація СС повідомила командування німецького гарнізону у Білій Церкві, що «цими днями почнеться український національний рух», прагнучи заручитися його нейтралітетом. Наступного дня на переговори до Білої Церкви прибули представники Великої солдатської ради з Києва, які зустрілися з В. Винниченком, С. Петлюрою та Ф. Швецем і 17 листопада підписали угоду з «Українським республіканським правительством», за умовами якої Директорія гарантувала недоторканість і своєчасне перевезення німецьких військ за межі України, а німецька сторона зобов'язувалася не втручатися у внутрішні українські справи.

---

⁴ До складу УВРК увійшли М. Авдієнко, В. Чехівський, А. Пісоцький, М. Галаган, З. Висоцький, Н. Завгородній, М. Марченко.

Ввечері 16 листопада перший ешелон Січових Стрільців, перетворений на імпровізований панцерник, вирушив із Білої Церкви до Фастова. 17 листопада з Білої Церкви вирушив другий ешелон ССів, також перетворений на панцерник. Уночі на станцію «Васильків» прибули гетьманці. Під ранок республіканське військо захопило станцію «Мотовилівка».

Наступного дня (18 листопада) відбувся Мотовилівський бій, у якому республіканці розбили офіцерську дружину М. Святополка-Мірського та 1-й Сердюцький полк з кінною сотнею та панцерним потягом, які, очікуючи бою із ватагами селян, а не з вимуштрованим військовим підрозділом надто легковажно поставилися до бою. Сердюки почали масово переходити на бік повсталих і – спільно з січовиками – навіть відбили нічну атаку на залізничну станцію мешканців сіл Мотовилівка та Плісецьке, які мародерствували на полі бою. Залишки розбитих під Мотовилівкою гетьманців відступили на Васильків і Пост-Волинський (зараз – станція «Київ-Волинський» у столиці). Січовики вирушили через Глеваху на Васильків, а чорноморці зайняли села Плісецьке та Забір'я.

Тоді ж командир 2-го (Подільського) корпусу генерал П. Єрошевич офіційно заявив про перехід на бік Директорії. П. Скоропадський відзначав у своїх спогадах з цього приводу: «А відомості з губерній надходили доволі бентежного порядку. Головною неприємною новиною була зрада командира Подільського корпусу генерала Єрошевича». Відтак, коли Подільська губернія повністю була підпорядкована повстанцям, Директорія 3 грудня 1918 р. перебралася до Вінниці.

У Єлисаветградщині владу почав перебирати отаманам Н. Григор'єв й поширювати її на південь України, змусивши невдовзі Штаб 3-го (Херсонського) корпусу заявити про перехід на бік Директорії. На Київщині в районі Трипілля-Обухова розгорнув дії отаман Зелений (Д. Терпило). Катеринославщина підпала під владу кількох отаманів, найпотужнішим з яких був Н. Махно. Сам Катеринослав до початку грудня контролювався кількома владами одночасно (отаманами А. Гулим, загонами Н. Махна, більшовиками, республіканцями та штабом 8-го (Катеринославського) корпусу гетьманців). На початку грудня повстанські війська атакували штаб корпусу, проте бій був припинений завдяки посередництву австрійської військової влади. На Волині розпочав активні дії отаман В. Оскілко, встановивши владу Директорії в більшій частині губернії. Проте там (на Волині) завзятий опір повстанцям очолив губерніяльний староста Д. Андрюх, який сформував у Житомирі великий загін з добровольців, старшин Волинського корпусу та охоронних сотень і успішно відбив перші атаки повстанців, а згодом, будучи не в змозі утримати місто, з боями пробився до Києва і брав участь в обороні столиці.

Водночас на Чернігівщині представники місцевого козацтва та 1-ша Стрілецько-козацька (Сіра) дивізія (чотири полки загальною чисельністю близько 600 вояків) в ніч на 18 листопада вчинили переворот, в результаті якого офіцери-гетьманці були усунуті з посад, а дивізія перейшла на бік Директорії. Протягом двох тижнів сірожупанники на чолі з полковниками А. Пузицьким, М. Кратом, В. Палієм, сотником С. Морозевичем та іншими старшинами, а також за допомогою Куреня смерті отамана Є. Ангела, взяли під контроль Директорії Конотопський, Кroleвецький,

Сосницький повіти, а також міста Ніжин, Бахмач, Глухів та Шостку. За цей час дивізія поповнилася численними повстанцями-добровольцями, і чисельність кожного її полку сягала близько 1,4 тис. вояків.

Того ж дня (18 листопада 1918 р.) П. Скоропадський видає Грамоту про призначення головнокомандуючим усіма збройними силами, що діяли в Україні, генерала графа Ф. Келлера. Ф. Келлер отримав надзвичайні повноваження (відповідно до ст. 28 «Положення о полевом управлении войск в военное время»), а усю територію Української Держави було оголошено театром військових дій, а відтак графові Ф. Келлеру було підпорядковано й усю цивільну владу в країні.

20 листопада офіцерські дружини з Києва потягами прибули на Пост-Волинський. Гетьманцям вдалося відбити спробу захопити станцію панцерним потягом ССів.

Республіканське ж військо почало зосереджуватися на станції «Боярка» та намагалося охопити гетьманців із флангів. 22 листопада Оперативний штаб республіканців розпочав загальний наступ на Київ силами Січових стрільців та Чорноморського кошу, який у столиці проти ночі 23 листопада мало підтримати загальне повстання організоване УВРК. Проте наступ чорноморців був зупинений гетьманськими військами в районі Борщагівки і Святошина, а повстання у Києві було придушене.

Командування республіканців зрозумівши, що сил на прямий штурм міста у нього не вистачає, розпочало облогу Києва, очікуючи тим часом на збільшення своїх сил за рахунок залучення до штурму загонів повстанських отаманів та формування нових повстанських підрозділів. Того ж дня на сторону Директорії перейшов Кінний Лубенський полк під командуванням полковника Ю. Отмарштайна. Свої сили Директорія нарожувала не лише за рахунок переходу під її владу гетьманських частин та набору добровольців. Нею активно застосовувалася і практика примусової мобілізації населення. Так, 20 листопада було видано наказ про мобілізацію у Бердичівському, Сквирському, Таращанському, Радомисльському, Васильківському, Білоцерківському повітах на Київщині та Вінницькому повіті на Поділлі, а 27 листопада була оголошена загальна мобілізація до лав армії УНР на всій території України⁵.

Директоріальна преса, між тим, тріумфально повідомляла, що «28 листопада народне військо на чолі з своїм славним хоробрим отаманом Петлюрою з боєм підступило до самого Києва і обложило його зо всіх сторін». Столиця й справді була ніби свого роду острівцем у розбурханому повстанському морі. Так, згідно з повідомленням Інформаційного бюро Республіканської армії на 29 листопада 1918 р. владу Директорії було встановлено у 5 губерніальних та багатьох повітових центрах, зокрема: у Житомирі, Кам'янці-Подільському, Катеринославі, Полтаві, Харкові, Рівному, Сарнах, Дубні, Радивиліві, Волочиську, Проскуріві, Лєтичеві, Жмеринці, Вінниці, Могилеві-Подільському, Таращі, Бердичеві,

⁵ 24 листопада 1918 р. головний отаман С. Петлюра видав наказ про створення регулярної армії УНР «для захисту республіки і всього трудового народу». До її складу увійшли: Окремий загін СС, Чорноморський кіш, Сіра дивізія, Запорозький загін, 1-й полк Залізничників (Корпусу залізничної охорони), 2-й Український корпус (Подільський) та інші частини, що перейшли на бік Директорії.

Козятині, Сквирі, Христинівці, Умані, Вапнярці, Ольвіополі, Звенигородці, Шполі, Квітковому, Бобринській, Чигирині, Черкасах, Знаменці, Єлісаветграді, Золотоноші, Миргороді, Пирятині, Лозовій, Конотопі, Бахмачі, Фастові, Василькові.

Тим часом у Києві генерал Ф. Келлер, що був крайнім російським монархістом й настільки ненавидів усе українське, що це навіть лягло самого П. Скоропадського, відмінив усі накази по армії, вироблені за час Гетьманату, й запровадив статuti старої імператорської армії тощо. В столиці розпочалися гоніння на все українське, почалися безпідставні арешти й наруги навіть над погруддям Т. Шевченка тощо. 25 листопада Ф. Келлер наказав розформувати ті військові частини, що взяли участь у повстанні, а саме: січовиків та чорноморців, а також 2-гу сотню Конвою пана гетьмана, 21-й піший Сквирський полк, 1-шу Стрілецьку пішу дивізію та 2-й Запорізький піший полк. Після цього, 27 листопада, він висунув гетьманові ультиматум про надання йому диктаторських повноважень. П. Скоропадський, попри, здавалося б, безвихідність свого становища, зняв Ф. Келлера з посади. Сам гетьман згадував, що «попросив» головнокомандувача здати свої повноваження ще через чотири дні після його призначення, але голова Ради міністрів С. Гербель та більшість міністрів довго не зважувалися повідомити про це самого Ф. Келлера. Врешті-решт гетьман викликав до себе А. Ржепецького (міністра фінансів, що на той час виконував обов'язки голови уряду замість С. Гербеля, який захворів) й поставив йому ребром питання про звільнення Ф. Келлера. При цьому він знав про чутки, що при головнокомандуючому утворилася якась офіцерська дружина, яка мала здійснити в Києві переворот, але не вірив у це.

Замість Ф. Келлера головнокомандуючим своїх військ гетьман призначив свого товариша князя О. Долгорукого, який також мав крайні праві переконання, але був людиною, якого П. Скоропадський знав особисто і з яким, за його ж словами, можна було домовитися. Це було не найкраще призначення, але гетьман вже не міг повернути в інший бік через крайню залежність від російського офіцерства. І призначення Ф. Келлера, і призначення О. Долгорукова були черговою (після Грамоти про федерацію) великою помилкою гетьмана. В цей час П. Скоропадський з кожним днем відчував, що ґрунт вислизує з-під його ніг. Гетьманське оточення покидало його й він чим далі залишався і без підтримки, і без захисту: *«Все російське йшло наперекір мені, усі ті діячі, які ще так нещодавно обговорювали зі мною усі справи й тулилися у приймальні, перекочували або до Петлюри, або до Долгорукова. В моєму штабі, за винятком моєї найближчої свити, найближчих офіцерів і козаків охорони, вже відчувалося роздвоєння. З одного боку, Директорія та співчуваючі їй успішно розповсюджували відомості, що я зрадив Україні, з іншого боку, серед російського офіцерства розповсюджувалися перемови, що я вхожу у таємні перемовини з Петлюрою, аби зрадити офіцерство».*

Чому П. Скоропадський сам не очолив опір заколотникам? Відповідь полягала у переконаннях, які згодом він виклав у спогадах: «По-перше, у міжосібній війні глава держави не повинен особисто стати на чолі однієї сторони, по-друге, тому, що, на жаль, я [тобто Скоропадський]. –

П. Г.-Н.] вже з перших днів [гетьманства] помітив ті інтриги, котрі велися проти українського уряду і мене серед офіцерства, і офіцерство цьому вірило. Я боявся, що будь я на чолі війська, це могло б послабити офіцерське єднання, настільки необхідне у той момент. Нарешті, я думав спочатку, що ще можна припинити усі ці повстання умовляннями однієї та другої сторони, а для цього я був пов'язуючою ланкою двох таборів».

Гетьман так і не зрозумів, що збройний виступ заколотників був не проти якогось там відстороненого від нього табору, а проти нього та влади й політики, яку він уособлював; решта – було лише маневрами та пусканням диму у очі. Надто різну мету та завдання мали він та його опоненти, коли йшлося про українське державотворення; надто протилежні погляди мали вони на шлях її економічного розвитку й, врешті, аж надто протиречиві світогляди були у гетьмана та лідерів крайньої лівої опозиції, як, власне й у крайніх правих кіл, щодо моделі національного розвитку та соціальної справедливості.

Тим часом на залізничній станції «Фастів» 1 грудня 1918 р. Директорія і делегація Державного секретаріату ЗУНР підписали договір про майбутнє об'єднання двох історичних частин України з метою утворення єдиної соборної держави. Наступного дня Республіканські війська спробували захопити Лису Гору, на якій знаходилося багато сховищ з порохом, динамітом та іншим військовим знаряддям. Зав'язався бій з гетьманською залогою, у який було втягнуто і німецьких вояків. Сутічка врешті закінчилася перемир'ям між Директорією та німецьким командуванням, згідно з яким наступ на Київ мав бути припинений до прибуття представників Антанти. Облаштувавши облогу столиці республіканцями було створено Осадний корпус на чолі з Є. Коновальцем.

Всю трагічність ситуації, що склалася в Україні в першу половину грудня 1918 р., коли набирало шалено-кривавої дійсності оте легендарне Платонове «*Bellum omnium contra omnes*», могли б характеризувати обопільні з протиборних сторін надії на допомогу Антанти, адже з Європи донеслася інформація про Декларацію країн Згоди про підтримку влади гетьмана П. Скоропадського і необхідність майбутньої інтервенції в Україну.

Столиця жила очікуванням союзників, в повітрі віяло ім'я французького начальника військової розвідки, консула Е. Енно. Урядовці намагалися заручитися підтримкою Антанти. Обложені в Києві гетьманці тримали оборону і, сподіваючись на допомогу військ та дипломатії союзників, виділяли гроші на утримання їхніх армій. Так, наприклад, 7 грудня 1918 р. П. Скоропадський затвердив постанову Ради міністрів «про асигнування в розпорядження Міністра Продовольчих Справ Г.В. Глинки 10.000.000 карб. на видатки по постачанню прибуваючих на Україну військ Держав Згоди та Одеського гарнізону».

Варто згадати й про те, що противники гетьмана також усіляко намагалися заручитися підтримкою Антанти, надсилаючи до її представників своїх представників. У цьому напрямкові активно використовувалися й масонські зв'язки С. Петлюри, ізолюваний же в Києві П. Скоропадський натомість мав надзвичайно обмежені можливості для маневру. Перемир'я

між німцями і повстанцями гетьман вважав для себе корисним, позаяк розумів, якби не воно (за умов, коли німці відмовлялися битися з військами Директорії), то, за словами самого П. Скоропадського, «що через дві години після перемир'я, якщо німці не підтримають, Київ буде взятий». Крім того, як додавав згодом гетьман, «в цей час, неможна забувати, що коженденно я отримував і прямо, і побічно, й офіційно, й неофіційно, що війська Entente-и ось-ось прийдуть, і усіляка зтяжка нас окриляла надією». Виявилось, що надії були марними. Герцог С. Лейхтенбергський, згадуючи про ті часи, відзначав, що згодом він дізнався, *«що у Франції з Петлюрою було укладено таємну угоду про надання влади Петлюрі з Директорією, що пояснює ставлення Антанти щодо гетьмана»*.

Разом з тим, перемир'я дало змогу військам Директорії підтягнути власні сили й збільшивши їхню потужність, й навіть за наказом С. Петлюри 8 грудня несподівано оточити німецькі гарнізони на Правобережжі та роззброїти їх. Справа вдалася, й німецьке командування змушене знову розпочати переговори з Директорією про умови перемир'я.

10 грудня 3-й полк «Сірих» без особливого опору зайняв Чернігів. На цей час вся Чернігівщина вже контролювалася Республіканським військом. Цього ж дня республіканські війська на чолі Н. Григор'єва без бою увійшли в Одесу, у якій ще з 26 листопада висадився французький десант, й зуміли зайняли частину міста. Наступного дня генерал В. Біскупський від імені гетьманської влади підписав угоду про здачу повстанцям Одеси. Тоді ж відомий всім представник Держав Згоди Е. Енно настійливо рекомендував німецькому командуванню допомогти П. Скоропадському утримати владу, але невдовзі виявилось, що той не має на це жодних офіційних повноважень. Тим часом, не маючи чітких настанов від вищого командування щодо стосунків з представниками Антанти, Н. Григор'єв виявив нерішучість. Цим скористався білогвардійський генерал Гришин-Алмазов, який за підтримки французького десанту, змусив українські частини залишити Одесу. Згодом, коли Антанта розширила зону своєї окупації, українці відступили на лінію Тирасполь – Бірзула – Вознесенськ – Миколаїв – Херсон.

Між тим Київ залишався в облозі. Слід було обпіратися на власні сили і сили добровольчих офіцерських загонів. Німецькою газетою «FolkZeitung» навіть було надруковано чутку (не підтверджену документально), що міністр внутрішніх справ І. Кістяківський доручив одному з генералів 30 млн. крб. аби той найняв в допомогу проти повстанців і більшовиків вояків киргизів. Проте допомоги не було.

Тим не менш, очікуючи підмоги антантівців гетьманський уряд до останнього дня влади П. Скоропадського сподівався на вдалу для себе розв'язку громадянської війни в Україні.

Проте Гетьманат вже був приречений до падіння. На 10 грудня 1918 р. під Києвом стояло 50-тисячне республіканське військо, а останньою справжньою перешкодою на підступах до Києва залишалися німецькі війська. Нарешті території України окупаційні війська не прагли боротися з повстанцями й використовували усілякі нагоди, аби спокійно виїхати до себе на Батьківщину. Тоді ж гетьман дізнався про перемир'я, яке

начальник Штабу німецьких військ в Україні заключив з Директорією у Вінниці й зрозумів, *«що настав кінець і що нашими військами Київ не міг бути утриманий»*. Врешті-решт 12 грудня у Козятині між представниками вищого німецького командування та Директорією було досягнуто остаточних домовленостей. Відповідно до них, німці обіцяли більше не обороняти Київ, а їхні війська мали перебувати в касарнях; українці ж гарантували їм від'їзд за межі країни. Наступного дня німці висунули умову для нейтралітету в боротьбі за українську столицю – поставляти 10 потягів на добу для від'їзду окупаційного війська до Німеччини. Було домовлено й про паролі: для німців – «Es lebe Petlura!» («Хай живе Петлюра!»); для республіканців: пароль – «Революція», відгук – «Республіка». Відмова солдатського комітету (zoldatenrat) захищати Київ стала вироком для Гетьманату.

13 грудня вранці озброєні загони робітників-більшовиків прямо у касарнях захопили частину ескورتу гетьмана. П. Скоропадському, аби вибити їх звідти довелося навіть відрядити туди іншу частину свого конвою, залишившись практично без суттєвої охорони. У ніч на 13 грудня 1918 р. чотири дивізії Осадного корпусу Січових Стрільців під командою Є. Коновальця й загальною кількістю до 20 тис. багнетів зайняли позиції на підступах до Києва. У гетьмана практично не залишилося вірних йому військ, оголошена по місту мобілізація чоловічого населення віком від 18 до 35 років провалилася. Гетьманці мали лише 2,3 тис. багнетів, 83 шаблі, 109 кулеметів, 43 гармати.

У ніч проти 14 грудня у Києві знову розпочалося повстання. Бойові загони обеззброїли гетьманців на Печерську, захопили Куренівку, Шулявку, Лук'янівку та район залізниці. До ранку було взято Генеральний Штаб та Військове міністерство на вул. Банковій. Зранку 14 грудня на всьому фронті під Києвом залунала артилерійська канонада. Українські війська повели наступ на Київ по трьох напрямках: на Пущу-Водицю, на Жуляни та з боку Дарниці. Республіканське військо перейшло в атаку й через Борщагівку, Солом'янку та Куренівку ввійшло в місто. Біля 12 години бої вже тривали в межах міста. На Куренівці було захоплено батарею Сердюцького полку, який перейшов на бік заколотників, й відкрив кулеметний і гарматний вогонь по тилах гетьманців у напрямі Пущі-Водиці. Того ж ранку підрозділи Лубенського та Радомисльського полків перейшли на бік повстанців. До 15 години дня практично весь Київ був опанований Республіканськими військами.

У другій половині дня 14 грудня 1918 р. гетьман Павло Скоропадський зрікся влади власноручним актом, в якому зазначалося:

*«Усім, усім по установам України.
Усім військовим частинам
і установам.*

Я, Гетьман всієї України, протягом семи з половиною місяців всі свої сили клав на те, щоб вивести країну з того важкого стану, в якому вона знаходилася. Бог не дав мені сили справитися з цим завданням. Нині з огляду умов що склалися, керуючись винятково благом України, від влади відмовляюся».

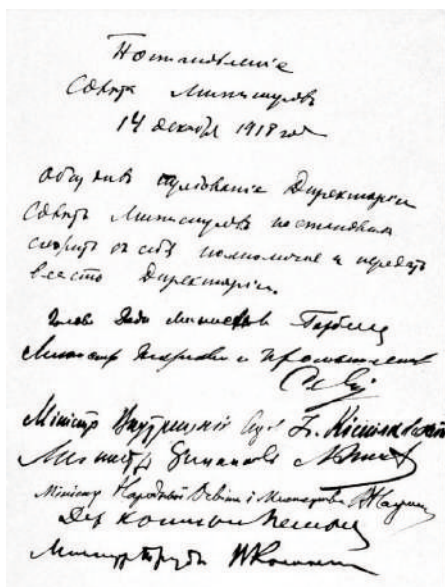

Гетьманський Кабінет міністрів С. Гербеля так само постановив, що: «Обміркувавши вимогу Директорії, Рада Міністрів ухвалила скласти з себе повноваження і передати владу Директорії», яка стояла на чолі протигетьманського повстання⁶.

Уряд передав повноваження міській Думі та міській Управі, а командувач гетьманською армією генерал О. Долгоруков віддав наказ захисникам столиці припинити опір і розійтись по домівках. Проте вуличні бої тривали ще до вечора. У ніч на 15 грудня все місто опинилося під владою республіканців. Українська Держава у формі Гетьманату припинила своє існування. Roma deliberante, Saguntum perit.

Підсумовуючи, зауважу, що 14 грудня 1918 р. гетьманську владу було повалено внаслідок путчу Січових Стрільців на чолі з Директорією (14 листопада) та Української соціальної революції (народного повстання). Таким чином, Українська Держава у формі Гетьманату припинила своє існування і в країні було відновлено Українську Народну Республіку. Виступ Січових Стрільців не був повстанням (бунтом військових), а добре підготовленою і попередньо продуманою акцією, тобто путчем, метою якого було не лише повалення існуючого ладу, зміна політичного (встановлення соціалістичної республіки) і соціально-економічного (ліквідація права приватної власності, націоналізація землі і промисловості тощо) шляху розвитку країни, а й приведення до влади чітко визначених осіб – п'яти членів Директорії.

Як відомо з подальшого розвитку подій, після повалення Гетьманату і проголошення УНР, Директорія сконцентрувала всю повноту влади в своїх руках (невдовзі це були руки вже трьох чоловік). Через недовгий час владою одноосібно став розпоряджатися головний отаман С. Петлюра, який був безпосереднім керівником протигетьманського перевороту. С. Петлюра став новим диктатором, який обпирався на військове оточення, користуючись воєнними діями на терені України. Директорією не було проведено загальнонародних виборів, не було навіть зроблено спроби поновити догетьманські (так звані легітимні) владні структури, тобто зібрати Центральну Раду, або хоча б Малу Раду тощо. Це означає, що повалення Гетьманату було здійснено не з метою відновлення не-

Постанова Ради міністрів про передачу влади Директорії (14 грудня 1918 р.)

⁶ Цю постанову підписали голова Ради міністрів С. Гербель, міністр торгу і промисловості С. Мерінг, міністр внутрішніх справ І. Кістяковський, міністр фінансів А. Ржепецький, міністр народної освіти В. Науменко, міністр праці В. Косинський та державний контролер С. Петров.

законно ліквідованої влади, а мало за мету насильницьке встановлення влади обмеженої кількості осіб (Директорії) чи однієї особи (головного отамана). До речі, нагадаємо, що повалення діючого або цивільного (за Гетьманату вже було встановлено конкретні терміни і законодавчо розроблено досить демократичну систему виборів до Державного Союму, який мав визначити шляхи і напрямки політичного ладу в країні і напрямки її економічного розвитку, чого, власне і не допустили заколотники, як свого часу і сам П. Скоропадський щодо закріплення легітимності влади Центральної Ради) режиму за допомогою військової сили, що здійснюється з метою встановлення влади військової хунти, влади інших цивільних осіб, що виступають проти безладдя, хаосу в країні, які неспроможна виправити чинна влада тощо і є державним переворотом.

Цілком природно що тоді, за часів революційних перетворень та вибуху соціально-політичних протиріч тощо, такі заходи, можливо, були прийнятними, дієвими та й «легітимними» з огляду так званих *«потреб наведення ладу в країні в умовах соціальної анархії»* чи *«революційної доцільності в боротьбі з контрреволюційною диктатурою»* (термінів може бути стільки, скільки й бажаючих виправдати або звинуватити у чомусь ту чи іншу сторону в цій війні всіх проти всіх). Але ж нині історики можуть (і мусять) називати речі своїми іменами і принципово зізнатися й у тому, що то була також й доба переворотів (заколотів), які не завжди мають негативний підтекст, а от їхні спонуки і наслідки завжди варті уваги прийдешнього покоління.

Так чи інакше, але не можна не зауважити й на тому, що у 1918 р. Скоропадський-гетьман ще не був гетьманом-самостійником тією мірою, яким став пізніше в еміграції, як і на тому, що будучи гетьманом-державником, у 1918 р. його усвідомлення української державності (та й поняття федерації) мало не зовсім той сенс, як у часи його активної політичної діяльності на чолі Гетьманського руху у 30–40-х рр. XX ст., а надто як усе це розуміється у сучасні дні. Не варто забувати й про тогочасне усвідомлення ним взагалі українсько-російського світу у ширшому, не політичному вимірі, у рисах особистої вдачі, характеру, політичного та, свого роду, національного досвіду не лише державного діяча, а й простої людини, становлення якої та життєвий простір до 1917 р. обмежувалися не просто російським світом, але російським елітарним, віддаленим від уявлення про життя та очікувань від нього інакших за соціальним і майновим статусом людей. П. Скоропадський, безумовно, любив Україну і прагнув любити її ще дужче, але він не знав свого народу, не відчував його підсвідомо, адже бути закоханим у романтичну минувшину, пісні та міфи народу ще не значить бути його частиною, навіть якщо у тобі й тече його кров. Надто довго гетьман був відірваний від своїх співплемінників, і надто мало він встиг побути поміж ними, коли вони стали Народом.

Література:

Гай-Нижник П. Павло Скоропадський і Власний Штаб гетьмана всієї України: боротьба за владу і державність. – К.: Крок, 2019. – 626 с.

Гай-Нижник П. 1918-й: два перевороти. – К.: Видавець Марко Мельник, 2019. – 298 с.

Гай-Нижник П. Листопад-грудень 1918 р.: повстання Директорії чи успішна спроба державного військового перевороту? // Київська старовина. – 2008. – № 2. – С. 62–71.

Гай-Нижник П. П. Повалення Гетьманату П. Скоропадського: підготовка та здійснення (1918 р.) // Гілея. – 2011. – № 47 (5). – С. 18–29; – № 48 (6). – С. 88–99; – № 52 (Спецвипуск). – С. 5–15.

Гай-Нижник П. Арешт, тривалість у добу. Ким і чому було затримано та звільнено В. Винниченка влітку 1918 р. // Час і Події (Чикаго, США). – 2012. – № 37. – 13 вересня.

Гай-Нижник П. Ув'язнення Симона (арешт та звільнення С. Петлюри за Гетьманату П. Скоропадського) // Час і Події (Чикаго, США). – 2012. – 25 грудня.

Елисавета Кужім-Скоропадська

Розділ 32: Від 8 до 28 квітня 1945 року (З Меллінгена до Меттена)

[Уривок зі споминів]

Моїй Матері й всім тим, хто мого Батька любив.

З Меллінгена ми виїхали 8 квітня. До того було багато всякого клопоту й турбот, про які я тут писати не буду. Спочатку Думали їхати потягом, але потяги з Меллінгена вже не йшли, а треба було б іти пішки до Рени або до якогось ще іншого міста.

В суботу 7 квітня Батько зустрів на вулиці випадково якогось вояка коло авта. Він з ним розпочав розмову й запитав, чи не міг би він повезти нас автом до того дворця, з якого тепер ідуть потяги.

Вояк сказав, що то не від нього залежить, а щоб Батько звернувся до його шефа, Гауптмана. Х.Гауптман поставився до мого Батька надзвичайно прихильно й обіцяв допомогти, чим тільки може. Були надії, що й ще повезуть грузовиком аж до Регенсбурга. З'ясувалося лише в неділю пополудні, але не дуже для нас сприятливо. Перш за все могли везти нас лише до одного села Якота, поблизу Плауена, а крім того, брали нас не всіх вісім (Батько, я, няня, Грищинський, Плечко, Королишин з дружиною та Гаврусевич, якого в той момент хоч і

Елисавета Скоропадська
(портрет роботи
О. Мордвиной;
1922 р., Берлін)

не було, але на нього все ще чекали), а лише чотирьох, та й дуже обмежену, кількість речей. Вирішили майже все залишити в Меллінгені й взяти з собою лише стільки, скільки кожний сам міг би підняти й нести, хоча б і недалеко, а принаймні перенести з одного перону на другий. Дуже мало змогли взяти особистих речей, бо мали з собою досить тяжкий архів, канцелярію, машинку й т.ін. Мали з собою досить важкі пакунки з харчами, бо не знали, скільки часу будемо їхати, й приготувалися до довгої і тяжкої подорожі. Плечко й Королишин хотіли на другий день взяти децю з залишених нами речей, бо їм нібито було обіцяно, що їх повезуть так само, як і нас, автом до Якоти на слідуючий день.

Третього мали їхати мій Батько зі мною, нянею та Грищинським. Плечко й Королишин мали зголоситися у бурмистра села Якота й нас там розшукати.

Перед виходом з дому (виходили з барака, де жили няня і я) ми по старому українському звичаю всі сіли, й мій Батько прочитав «Отче Наш» і помолився. Він сказав: «Цей раз мусимо особливо помолитися Богові, бо подорож буде надзвичайно небезпечна й довга».

[...]

Вранці виявилось, що нас привезли не в Якоту, як було умовлено, а в місто Пель, у двох кілометрах від Якоти. Далі грузовик не йшов. [...]

[...] В Пель ми приїхали дев'ятого.

[...] Одного вечора Батько багато говорив про Данила. Казав, як тяжко було не бачити його всі ці шість років. Сказав: «Я так мрію його побачити в скорому часі. Я так хотів передати йому ведення всіх справ Гетьманського Руху. Він має багато якостей, яких я не маю. Він буде кращим організатором. Я хотів би стояти в стороні й йому лише помагати порадами й досвідом».

Балакав про ті плани, які мав для дальшої роботи. Турбувало його дуже, як будуть наступати більшовики. Мав надію, що Берлін буде занятий не більшовиками, а американцями. Взагалі, увесь час і тепер, і раніш казав: «Треба, щоб українці ніколи не забули, що найгірший їх ворог – то є більшовики, і що на жадні компроміси з ними йти не можна; їх можна лише поборювати або від них тікати. Співпраці з ними бути не може».

Розпорошений стан українства і брак серед більшості людей справжньої жертвенності, лицарскості, справжньої ідейності і патріотизму – все це страшенно гнітило його Батька.

Плани надалі мав широкі. Він забував, що сили одної людини, та ще тої, що несе на своїх плечах такий страшний тягар, обмежені, забував, що має вже немолодий вік. Мав завзяття й незламний дух більше кожної молодой людини.

Елісавета Скоропадська

Гнітило його, що мало серед українців людей з широким розмахом, з державницькою думкою, людей чину, людей, на яких можна було б при всіх обставинах покластися. Ми маємо багато прекрасних людей, але у багатьох з них замало внутрішньої дисциплінованості, замало витриманості й витривалості. Ми маємо прекрасну молодь, але вона замало визнає авторитет старших, досвідчених людей. Багато з наших теперішніх політиків не вміють стати вище дрібних особистих амбіцій.

Незважаючи на багато тяжких розчарувань, які переживав за останні роки, міцно вірив у кращу долю українського народу, вірив у самий український народ і хотів йому служити до кінця, не жалкуючи власних сил.

Під час нашого побуту в Меллінгені кілька разів, і тепер знову в Пелі, Батько казав мені: «Ти знаєш, у мене почуття, що я не доїду до Оберстдорфа, у мене почуття, що я своїх більше не побачу. Передай їм, що я їх всіх там і мою дорогу Оленку, про яку я тепер теж нічого не знаю й за яку я дуже турбуюся, бо вона там сама, страшенно-страшенно люблю, і якби зі мною щось трапилося, скажи їм, що я за них буду молитися. Данило мусить продовжувати моє діло. Я вірю, що він це буде робити. Він буде більш щасливий, ніж я. Я переконаний, що Данило міг би багато для України зробити, але лише в тому випадку, що й українці його будуть підтримувати всіма своїми силами. Коли мене не буде, хай Данило дбає про Мама, але я переконаний, що й Гетьманці її не залишать».

[...] Вранці попрощалися з Пелем і весело рушили в путь.

То була п'ятниця 18 квітня.

[...] В суботу вранці-рано приїхали до Франценсбада. Було ще зовсім темно.

Розпочинати які небудь заходи для дальшого переїзду до Егера було б зарано. Всі установи були ще зачинені. Ми влаштувалися спати на пероні. На дворці було дуже брудно. Всюди сновигали люди. Нас постійно штовхали, нас лаяли, але нам все те було байдуже. Ми добре-таки відпочили кілька годин. Потім помилися й почистилися дуже примітивно.

[...] Мій Батько не думав, що наступ американців буде йти так швидко. Він сподівався, що встигне побути тиждень в Оберстдорфі, а потім переїхати самому до Мюнхена або Аугсбурга чи їх околиць і туди потроху збирати своїх людей. Він взагалі хотів жити в такому місці, де були б більш видатні наші українці, де можна було б провадити доцільну роботу. Не в його дусі було б десь ховатися. Він завше казав, що якби настав такий момент, що в Німеччині не можна було б працювати (мав головним чином більшовицьку небезпеку на думці), він постарався б забезпечити свою родину, старався б помагати своїм людям виїхати, а сам ніколи не виїхав би перший. Якби він взагалі увесь час не думав про українські справи, він давно міг би поїхати до Оберстдорфа й сидіти там спокійно і чекати подій.

[...] 14 квітня. Вночі приїхали до Візау й там пересіли на Регенсбург. Як не було тяжко, але спільними зусиллями попали всі в один вагон і так-сяк їхали далі. [...] В неділю вечером [15 квітня] приїхали до Платтлінга. І тут ми мали невдачу, бо не попали на потяг, який мав іти вранці. На-

товп був завеликий. [...] Невдовзі почався «форалярм», але ніхто на нього не звернув уваги, бо «форалярми» бували по кілька разів на день. Ми їх багато переживали. Цього разу літаків було мало й вони не стріляли.

Під час «форалярму» подали потяг і сказали людям, щоб займали місця. Почалася страшна метушня, бо всі посунули до вагонів з клунками, куфрами і всяким майном.

[...] Батько сказав: «Слава Богові, всі труднощі переможені, завтра будемо в Оберстдорфі. Казав, що дуже, добре себе почуває, бо встиг відпочити... І ось тут загула сирена. То був не відклик, а повний алярм.

Замість того, щоб відвезти наш потяг далі від двірця, залишили і його, і багато інших на місці, що було цілком проти всіх приписів і розпоряджень в справах охорони людей під час нальотів.

Забігали залізничники й виганяли людей з вагонів і з перону, і кричали, щоб люди ховалися в будинки, в пивниці, в бункер і т.ін. Казали, одначе, що то лише невеликий, що на великий наліт не чекають.

Люди бігли й штовхалися (їх були тисячі) бо стояло в той час по всіх залізничних шляхах багато потягів, повно людей.

[...] Батько, няня і я пішли за натовпом через «шперре». Батько взяв з собою куфер з документами й архівом. Я несла його портфель.

Люди з переляку не знали, що робити, бо сховищ справжніх, власне кажучи, не було. – Дехто біг до пивниці під дворцем, дехто до маленького бункера на площі (туди уміщалося лише 140 людей), дехто залишався в будинку. Взявши все на увагу, здавалося, що в будинку буде ще найкраще; особливо коли, як нам сказали, летіли переважно легкі літаки. Сподівалися, що вони полетять кудись в інші місця.

Багато людей залишалося ще на площі й по всіх усюдах.

Коли ми підходили до вихідних дверей, чувся вже великий гуркіт літаків. Батько сказав: «До бункера ми не попадемо, він замаленький, перечекаємо цю першу хвилю тут, переходити площу небезпечно».

Гуркіт збільшувався. Батько йшов перший, я за ним. Він виглянув на двір і, побачивши натовп і метушню, обернувся до мене й сказав: «Ось ти будеш тут зі мною!» Лице у нього було серйозне. Він передбачав велику небезпеку.

Ми троє встали коло зовнішньої стіни. Як дивитися на площу перед дворцем, то праворуч від дверей, між дверима й вікном.

Батько сказав: «Тут найкраще, бо зможемо з будинку вискочити, а в пивниці може засипати» (воно так і сталося, всі люди там загинули). Батько був ближче до дверей, може, півметра від них. Я стояла праворуч і трималася за нього. За нами, трохи ліворуч, няня.

Тільки встигли ми так встати, як почалися вибухи. Було щось страшного. Все злилося в один великий вибух, хоч, напевно, їх було сотки, тай дуже близько від нас. Після цього першого вибуху почали валитися стіни (треба зазначити, що двірець був великий, кількоповерховий, кам'яний, високий, стіни міцні). Тріск був страшний. На нас летіло каміння. Ми стояли перед тим у півтемному залі. Після вибуху опинилися,

немов надворі. Даху над нами більше не було, кілька поверхів будинку було зруйновано. Наша стіна ще стояла, ми за нею. Я встигла ще з лівого боку побачити кілька зруйнованих обрисів.

У мене страху не було. У мене була лише одна думка: «Батько».

Я запитала: «Чи Ти живий, Батьку?» Але після нього першого вибуху нам нічого особливого ще не сталося. Нас лише присипало.

Мій Батько простягнув мені руку, трохи назад, і я тримала її.

Я йому сказала: «Ховай свою голову», але я бачила, що він був цілий. Ми обидвоє ще встигли заспокоїти один другого, що нам нічого не сталося. Няня теж була ціла. Чути було, як вона промовляла: «Господи, помилуй, Господи, помилуй!»

Розбомблений залізничний вокзал Платтлінга

Через мент стався другий вибух, страшніший від першого, я встигла лише подумати: «Хіба такий буває кінець?» Але ні, ми були ще живі. Стіни валилися далі. Нас засипало ще більше. Руки були ще вільні. Я старалася знімати каміння з Батька, а він з мене. З цього моменту, однак, я пам'ятаю мало й не все знаю, що було. Я була майже весь час непритомна. Лише окремі моменти залишилися в пам'яті.

Я знала, що мій Батько живий, я чула ще його голос. Я чула, як він прохав пити. Нас хтось витягнув з-під каміння й поклав десь в іншому місці. Я нічого не бачила, бо очі були поранені. Я мало розуміла, була оглушена, але я відчепила мою червонохресну пляшку, в якій я мала кон'як, і повзла з нею до того місця, де був мій Батько, звідки я чула його голос. Приходили якісь німці, і я прохала їх передати моєму Батькові пляшку. Няня, очі якої не постраждали, сказала мені потім, що вона бачила, що у мене взяли ту пляшку, але Батькові не дали. Просто її вкрали.

Потім я пам'ятаю, що якісь пані дали мені пити. Хтось торкав мене за ніс і казав: «Зламаний», хтось торкав мої очі. Я нічого не бачила, майже нічого не чула, була приголомшена, але я почувала, що життя ще ворухнеться в мені. Пам'ятаю той мент, як мене кудись понесли, один мент мені здавалося, що ми кудись їдемо. Я прохала, щоб мене не розлучали з Батьком, і я була переконана, що мого Батька везуть разом зі мною.

Взагалі, скільки часу тривав алярм і скільки часу минуло після того, як нас відкопали й до того часу, як я опинилася в лікарні в Денендорфі, що знаходиться від Платтлінга в 12 кілометрах, і як мене взагалі везли – я не знаю.

Пам'ятаю пізніше, що мене понесли по сходах, кудись поклали, але де і як – я не розуміла. Скільки часу минуло після того, як я зрозуміла, що я в католицькій лікарні – я не знаю. Зробили мені якийсь шприц. Потім я довідалася, що і мені, і Батькові зробили ін'єкцію тетануса.

Через деякий час я чула, як якийсь мужеський голос питав мене, чи я вірю в Бога й Мати Божу. То католицький священник хотів мене приготувити до смерті і дати причастя, але коли він мене запитав, чи я

католичка, і я йому сказала, що ні, він мені причастя не дав. «Я ще не вмираю», – сказала я йому, а він мені: «Я знаю, але Ви ранені в голову й це небезпечно».

Мені здавалося, що я весь час питала, де мій Батько, я була певна, що той священник сказав мені: «Ваш Батько тут, він має на шиї на золотому ціпочку ікону Матері Божої. Йому добре, але він тільки страшенно нервовий». І я була спокійна.

Але мого Батька в ту ніч не було тут, і я не знала, чи має він ікону на шиї, чи ні. Це мені лише так уявлялося. Лише пізніше Грищинський мені сказав, що мій Батько дійсно мав у ту першу ніч ікону на шиї, але що ту ікону він поклав під подушку, а коли він виходив з кімнати, ту ікону йому вкрали. Вона зникла.

Перші дні я почувала себе дуже погано. Я була хвора, як ще ніколи в житті. У мене були такі болі в голові, що я хотіла лізти на стінку. Біль до божевілля. Перші дні я була майже весь час непритомна.

[...] Лікарі встановили у мене зламаний ніс, а через кілька днів, коли зробили знімок, виявилось, що в кількох місцях тріснув череп. Волосся, брови, вії обгоріли, лице було розпухле, обшарпане, синє. Очей не було видно. Мої сусідки боялися на мене дивитися, дихала я з трудом. Надзвичайно швидко, одначе, я стала поправлятися, себто мій зовнішній вигляд ставав хоч і не нормальний, але не був уже таким страшним. Мої сусідки були здивовані, коли врешті-решт очі мої одчинилися. Голова моя боліла ще страшенно, і я по ночах не знала, як і витримати. Яких-небудь ліків мені не давали, бо казали, що нічого не мають.

Я думала, хай мій Батько не знає, що у мене тріснув череп, скажу йому, коли він поправиться.

Через кілька днів почалися нальоти на Денендорф. Мене носили на носилках в долину. Розбомбували в двох кілометрах велику фабрику, а я майже нічого не чула, бо була ще оглушена.

На п'ятий або на шостий день голова моя почала прояснюватися моментами. Разом з тим збільшувалося занепокоєння, чому не йде до мене Батько, коли всі кажуть, що йому добре ведеться. На шостий день я більше не витримала, і коли сестри не дивилися, я встала й, тримаючися за стіни мов п'яна, пішла до Батька. Він лежав у тому же поверсі, як і я, але в протилежному кінці коридору. У великій кімнаті стояло 10 ліжок.

Я побачила Батька, й у мене серце стало. Половина голови була забинтована, але по тій стороні, що була вільна, особливо по виразу ока я побачила, що він дуже тяжко хорий. З таблички на ліжку я вчитала, що він має гарячку, щодня 39 і більше. А це в його віці було небезпечно. Сестри казали, що то нічого, що то від опалення на лиці, що його рани загоюються добре...

Але після того, як я його в той перший раз знову побачила, я вже більше не мала спокою. Він мене пізнав, але йому тяжко було говорити. Він сказав: «Для мене так тяжко, що я втягнув Тебе в цю історію. Я так цього не хотів». Я йому відповіла: «Ти не турбуйся, мені цілком добре, я майже здорова». Він зауважив: «У мене зараз момент безсилля. Ти мусиш

тепер сама організувати нашу дальшу подорож і взагалі перебрати на себе листування з нашими людьми. Хай прийдуть нам тут допомоги». Я обіцяла, але сама з трудом повернулася до своєї кімнати.

Я бачила рани мого Батька лише тоді, коли його перев'язували. То був, мабуть, вже шостий день після катастрофи. Рани всі були від опалення, не від осколків бомб.

Постраждала ліва сторона лиця. Головна, найглибша рана була над лівим оком, але окуліст сказав, що з оком буде все гаразд, хоч воно тепер було зачинене й опухле. Опалена була також ліва сторона носа й були рани між носом і ротом. На голові й на шиї були ще поверхові пошкодження шкіри. Коли я бачила рани мого Батька, то вони вже добре загоювалися, й самі рани мене не так злякали, як загальний стан його здоров'я. Найбільш лякала мене гарячка, яка мусила впливати на серце.

На тілі було багато синяків, особливо на руках, але зламано нічого не було. Батько скаржився, що болять груди, особливо при кашлі, але лікар запевняв, що в легенях все в порядку і що біль лише в м'язах.

Взагалі Батько на якісь великі болі не скаржився.

[...] Були моменти, коли він і мене не добре пізнавав. Одного разу він сказав: «Аліно, Аліно, Ти прийшла до мене! І Ви всі, мої дорогі діти, як то Ви так таємничо всі прийшли до мене!» А мені було так страшно за нього, лікар мене вже більше не заспокоював, а казав: «Сер беденкліх», серце дуже слабе. Останні дні робили шприци камфори.

У мене серце рвалося на частини, і я все думала: якби тільки моя Мати була тут, якби тільки був тут хто-небудь з наших українських лікарів, які б з любов'ю приложили все своє знання, щоб йому допомогти і його вилікувати.

Я вставала і вдень, і вночі й ходила до нього. Давала йому пити, робила, що вміла для нього, бо сестри не дуже добре розуміли, що він хотів.

В ніч з 23 на 24 я спала рядом з моїм Батьком. На третьому ліжку в кімнаті була няня.

[...] Відомості були дуже занепокоючі, бо наступали не тільки американці, але наближалися й більшовики. Увечері 3 квітня була чутка, що більшовики зробили прорив і що вони на однаковій віддалі від нас, що й американці. Батькові ми нічого не казали, але він сам був чомусь неспокійний і вночі кілька разів кликав мене й питав: «Скажи, чи не прийдуть сюди більшовики». Він був уже такий слабкий, що я боялася сказати йому правду і відповідала: «Не турбуйся, вони сюди не прийдуть!» Але в серці у мене був жах, бо я не була певна. І що ми могли б зробити?

[...] 24 квітня [...] Прийшов час повідомити Батькові, що нам треба їхати далі. Він лише запитав: «Куди?» Ми сказали: «До Меттена, там нам буде краще й спокійніше». Він більше нічого не сказав. Був у півсні. Ми його одягли й поклали на носилки, покрили теплим плащем.

Меттенська лікарня була простіша від Денендорфської, але дуже чиста. [...] Під вечір 26 квітня в лікарні у всіх настрій був дуже неспокійний, бо американці були дуже близько. Кожної хвилини могли б бути в селі. Наперекір тому, що було сказано раніш, вирішили, що Меттен будуть

військові й населення захищати. З вікон лікарні видна була велика панцирна барикада.

[...] Я пішла до Батька, щоб йому допомогти з їжею.

Короткий час минув, що я не була в нього, але зміна сталася страшна. Він мене більше цілком не пізнавав і не розумів того, що я йому казала. Більше не балакав. Суну він по ложечках з'їв, що дуже здивувало сестру. Потім я його добре укрила. Він дихав цілком спокійно, не ворухився.

Павло та Єлисавета
Скоропадські

[...] В його віці потрясіння особливо було небезпечне. Адже ж кілька тижнів йому лише бракувало до 78-го року. 16 травня він має день народження.

[...] Я пішла нагору й запитала сестру: «Як моєму Батькові?» Вона відповіла: «Йому недобре». Я знову запитала: «Скажіть, сестро, чи є ще надія?» Вона сказала: «Ні, надії більше немає». Другого пана в кімнаті вже більше не було; Батько

був сам. Лежав самісінько так, як коли я його покинула, але дихав тяжко. Очі мав заплющені. Був непритомний. Я сиділа рядом з ним і тримала його руку. Вона була холодна.

[...] Він спокійно лежав, ледве було чути його дихання. Через кілька хвилин почав дихати міцніше, тяжко, так як дихав перед кількома годинами раніш. Це тривало кілька хвилин. Потім затих. Нічого більше не було чути. Я думала, що він заснув.

Прийшла сестра і сказала мені: «Ваш Батько помер». Я не розуміла довго, що вона каже.

Це було о четвертій годині ночі 26 квітня.

Я не мала сил дивитися, як його через деякий час винесли з кімнати й поклали в капличку, де ставлять тих людей, що помирають в лікарні. Ця капличка знаходиться в кінці двора в окремому будинку. Там є кілька кімнат для заразнохворих.

Трохи пізніше я пішла до Батька. Лежав на чорних носилках, в сорочці, без подушки. Він був покритий простирадлом. Все було таке непривітне, холодне, чуже. Тільки я сама була з Батьком. Я сиділа з ним і гаряче молилася, але слова молитов не приходили до голови. Була в ній пуста. Навіть і «Отче Наш» ледве-ледве змогла прочитати.

Вранці прийшла одна стара баба, щоб допомогти мені одягти мого Батька. Це була добра жінка. Вона обережно і з повагою помагала мені й навіть сльози текли у неї з очей. Певно і сама мала горе.

Одягли Батька в його чорний костюм. Я зложила йому руки й поклала на груди ту іконку срібну, якою моя Мати й Марійка богословили його на прощання в Оберстдорфі (в грудні 1944 року мій Батько на кілька днів туди їздив).

Потім прийшов один чоловік, щоб сконстатувати смерть і видати відповідний папір. Я мусила подати йому персонали і дати. Лікар також дав посвідку. Коли я його запитала: «Як же так сталося, що Ви учора

вранці сказали, що Батькове життя не zagrożене?» він сказав: «Не питайте мене, тут такі речі робляться, що у мене голова йде кругом, я вже й сам не знаю, що говорю». На посвідці, яку ми подали до бурмістра, стояло, що Батько помер не тільки від ран опалення, але й від запалення легенів. Коли на другий день я запитала головного лікаря: «Хіба мій Батько помер від запалення легенів?» він сказав: «Я мусив щось написати, а тепер вже більше не знаю, від чого помер Ваш Батько». Він махнув рукою: «Нас тут було три лікарі, тепер я тут один».

В селі було заворушення, бо ніхто ще не знав, коли вступлять американці й чим скінчиться день. Військові тікали й вивозили майно.

В лікарні також всі мали свого клопоту багато. Що б я не питала, ніхто нічого не знав і знати не хотів.

Старша сестра сказала мені: «Ви мусите подбати тепер про труну, підіть за нашим робітником, і він Вам покаже, де можна замовити». Я пішла за тим робітником, але то був якийсь дурень. Він щось мені сказав, чого я не зрозуміла, й зник серед села.

Я ледве йшла. Кілька разів мене питали люди: «Що з Вами, чи не треба Вам допомогти?» Лице моє було сіре, з великими синяками, все розпухле, волосся обрізане нерівно, бо обгоріло. Я йшла, мов п'яна.

Я все питала людей: «Скажіть, де я можу тут знайти труну?»

Але всі були зайняті, ніхто нічого не знав, крамниці були зачинені, й ніхто мені не допоміг. Я блукала довго й так і повернулася до лікарні.

Я сказала сестрі, що труни я не знайшла, а вона на те: «Так, тепер війна, тут фронт, можна поховати Вашого Батька й без труни».

Коли я питала в лікарні про священика, то виявилось, що про православного священика тут ніхто ніколи й не чув. Меттен був від усіх інших сіл і міст обрізаний, всяке сполучення було припинене.

Сказали, що в Денендорфі є лютеранський священик, але що звідти тепер ніхто сюди прийти не зможе.

Що ж торкається католицького священика, то сестри сказали, що то цілком виключена справа, щоб вони могли поховати православного.

В четвер пополудні так і не вдалося нічого зробити, але я сказала, що без труни й без священика я свого Батька ховати не буду. Я тільки молилася, щоб Бог дав мені сил втримати до кінця й все зробити як слід.

Пополудні американці почали брати Метген. Стріляли з рушниць, з кулеметів, кидали гранати. Всім заборонено було виходити на вулицю. Няня і я кілька годин сиділи в пивниці. Було там переповнено, було холодно, незручно й дуже тяжко. А мій Батько лежав сам. Всі мої думки були у нього.

Вечером Меттен був зайнятий американцями. В'їхала в село величезна кількість танків і авто. Повно було американців. На вулицю не можна було виходити. Хоч стрілянини було багато, Меттен порівняно швидко й без особливих втрат перейшов до американців. Припинилися всякі повітряні бомбардування і наступила тиша. Буває іноді, що людина має постійний великий біль і до цього болю зникає, і враз цей біль при-

пиняється. Таке було почуття тепер, коли враз припинилися нальоти.

Так минуло 26 квітня. Вранці помер мій Батько, а вдень у Меттен увійшли американці. Я була сама [...]

В п'ятницю 27 квітня вранці я сиділа з Батьком. Коли я йшла через двір до каплиці, то кругом мене свистіли кулі. То стріляли американці, але чому вони стріляли й звідки – мені було неясно, та й досить байдуже. Так само було й на другий день, коли я йшла до церкви.

В каплицю поклали ще одну померлу жінку, й це мені було неприємно, бо я хотіла бути сама з Батьком. Вона тепер лежала на посилках, а мого Батька переложили на окрему підставку зі сходами до неї.

Я все думала: «Чому так сталося, що мій Батько помер, а я залишилася? Ми ж увесь час були вкупі, і я стояла рядом з ним, коли коло нас Розривалися бомби. Що я скажу тепер моїй матері? Що я скажу тепер тим, хто мого Батька любив? Як я появлюся без мого Батька? Як то ми всі не зберегли його? На нас усіх лежала велика відповідальність».

Люди будуть питати, які були останні слова Батька, який був його заповіт?

За останні кілька днів і безпосередньо перед смертю мій Батько майже нічого не говорив, і мені здається, що він був настільки хворий і мав таку гарячку, що його думки носилися вже в цілком іншій площині. Він був часто непритомний. Чи він думав про смерть, я не знаю. Останніми днями він про неї не говорив. Навпаки, він увесь час балакав про те, щоб їхати далі, що він мусить працювати.

Але до того, що йому стало так зле, особливо ще до катастрофи, під час нашої подорожі, Батько багато балакав, і з цих розмов я запам'ятала деякі його слова, які можна вважати за його останні думки й бажання.

Як я вже раниш писала, він кілька разів казав про те, що відчуває, що з ним в скорому часі щось станеться. В такі моменти він мені казав: «Якби зі мною щось сталося – бережіть Маму й помагайте всі їй. Вона найбільше підтримувала мене в моїй роботі, коли б не вона, я, може, наробив би багато-багато дурниць. Їй було зі мною нелегко, але я не знаю другої людини, яка б без скарг так виконувала те, що за свій обов'язок вважала і яка б ніколи не йшла на які-небудь компроміси зі своїм сумлінням. З усіх моїх співробітників вона мені, так сказати, за кулісами найбільше помагала в моїй роботі для України. Вона робила часто багато-багато такого, про що ніхто не знав і знати не буде, а коли б вона всього того не робила, мені було б дуже тяжко. Мама й вас, усіх моїх дітей, дуже й дуже любить. Коли мене не буде, мусите Мама берегти і її захищати, бо вона про себе дбати не вміє, вона така скромна й така готова цілком все віддати, що її дуже легко образити й заклауати, крім того, вона має таку вдачу, що допомоги прохати не буде, а буде сама працювати понад свої сили. Після моєї смерті на її плечі ляже великий тягар. Вона тримає нас – родину – вкупі».

[...] На Гетьманський Рух мій Батько дивився як на рух, який ніколи припинитися не зможе, бо це не є який-небудь кон'юктурний рух, але

він виростає на природному ґрунті, впливає з найглибших потреб українського народу. Бувало іноді, що на мого Батька з усіх сторін сипалися тяжкі удари, він, однак, залишався завжди спокійний і особисто не почував себе ображеним. Він казав: «Я так вірю в правоту свого діла і що воно не загине, що я цілком спокійний. Я особистих амбіцій не маю. Я вважаю за свій обов'язок робити те, що я роблю. Я покликаний це робити для України».

Мій Батько говорив: «Пам'ятайте, що Гетьманський Рух не є якою-небудь партійною організацією, він, завжди мусить стояти понад усіма партіями».

Мій Батько вірив, що самостійна Україна зможе бути лише тоді, коли вона буде гетьманською, і вдержатися вона зможе лише тоді, коли Гетьманство буде дідине, але він усвідомлював собі, що можуть бути такі часи, коли невчасно буде висовувати Гетьманство в першу чергу. Все, треба робити своєчасно. В першу чергу і треба завжди дбати про інтереси загальноукраїнські й висовувати Гетьманство лише тоді, коли воно зливалось б з інтересами загальноукраїнськими, ніколи, однак, не сходити з засад і принципів Гетьманської ідеології.

Мій Батько усвідомлював собі, що становище Українства в дані часи надзвичайно тяжке, таке тяжке, як ще ніколи, може, й не було досі.

Він вважав, що не стільки винці в тому обставини, скільки внутрішній стан самого Українства. Українці мусять в першу чергу працювати над своїм внутрішнім об'єднанням.

Дуже велику вагу мій Батько надавав церкві. Він вважав, що коли не буде у нас своєї власної української церкви, то не буде й України. Треба, щоб українці не ставилися байдуже до своєї української церкви, а всіма силами під гримували її. Духовенство мусить бути не стільки з українців по походженню, скільки з українців свідомих. На Україні завжди грала й мусить грати велику роль Церковна справа. Українці мусять дбати про те, щоб богослужіння проводилося на українській мові.

Українська мова, однак, це мусить бути накинута силоміць. Як де в парафії більшість віруючих захоче мати богослужіння на церковнослов'янській мові – треба це дозволити. Українська церква мусить бути строго-канонічна.

До греко-католицької церкви мій Батько ставився з великою повагою і вважав, що було б страшим нещастям, якби постала яка-небудь боротьба релігійна між православними й греко-католиками. Кожний українець мусить триматися своєї батьківської віри, інші ж віри поважати. Всі християнські релігії на Україні рівноправні.

Мій Батько дуже великі надії покладав на українців, зокрема гетьманців, за океаном. Він гадав, що вони зможуть відіграти велику роль в українській справі. Взагалі його великим бажанням було, щоб всі українці незалежно від того, де вони народилися, чи то на Східній Україні, чи то в Галичині, чи то в Америці й Канаді або десь інде, тісно об'єдналися. Українці з Східної України й українці з Західної України є дітьми одного народу, було б великим нещастям, якби ворогам українського народу вдалося поширити й поглибити деякі непорозуміння, які виникають між українцями різних гілок головним чином тому, що люди виростили

й виховувалися в інших обставинах. Істотних, суттєвих непорозумінь бути не може, і коли непорозуміння є, то вони виникають завдяки завеликій амбітності й замалій жертвенності людей, завдяки браку такту й справжньої любові до свого Рідного Краю, завдяки браку Державної Ідеї.

Українську молодь треба виховувати на принципах християнської моралі. Гетьманці мусять дбати про те, щоб в їх рядах царювала чесність і порядність.

Мій Батько хотів би бачити в кожному члені Союзу Гетьманців Державників людину, на яку можна було б покластися як в малому, так і в великому, щоб всі члени були так просякнуті одною ідеєю, щоб вся їх діяльність проходила в одному напрямку, щоб навіть і тоді, коли різні члени СГД сидять в різних місцях і відрізані один від другого збігом обставин, не робили кардинальних помилок і не сходили б з великого шляху, накресленого Липинським.

Члени СГД є люди, які добровільно, з великого патріотизму й з глибокого внутрішнього переконання, що СГД, в своїй програмі вказує шлях до Національно-Державного Ідеалу, стали членами організації і взяли на себе обов'язки, які та організація від них вимагає. В організації вони не мусять шукати для себе якихось вигод та пільг, навпаки – вони мусять бути найбільш жертвенні, найбільш діяльні. Виконання їх обов'язків є потребою їх сумління.

СГД не є масовою організацією. В СГД можна приймати людей лише з великим розбором, бо це є люди, яким будуть ставитися найбільші вимоги. Вони мусять бути свідомі своєї відповідальності.

Хочу тут ще особливо підкреслити, що мій Батько мав незламну віру в те, що шлях яким він ішов, був [...] правильним шляхом, він вірив глибоко в усе те, що він сам проповідував. Він був чесним супроти свого народу. Він ішов шляхом лицарським, гідним великого народу. Нарід український в нещасті, але потенціальні сили його незмірні. Треба зуміти спрямувати всі його сили в одно річище. В цьому СГД мало б відіграти велику роль. Мій Батько до останнього вірив міцно в можливість здійснення великої Мети. Перед його духовними очима завжди стояла велика Українська Держава.

Багато-багато давав Батько загальних вказівок. Що торкається того, що треба було б робити в найближчі часи, то цілком конкретних наказів він не давав, бо знав добре, що в теперішні часи обставини настільки складні, що в більшості випадків кожний член організації, взагалі кожний Гетьманець і українець вимушений буде сам вирішувати, що йому робити, вимушений буде сам проявляти найбільшу ініціативу. Всі мусять, однак, дотримуватися однієї загальної лінії і від неї не відступати. Так, наприклад, боротьба з більшовизмом і всіма його проявами йде далі й до кінця.

Батько передбачав, що обставини зможуть скластися так, що не тільки гетьманці зокрема, а українці взагалі примушені будуть працювати дуже обережно. Він передбачав, що прийдуть, мабуть, часи, коли на довгий час не можна буде провадити активно хоча б найменшої політичної роботи. Він не безнадійно на це дивився. Коли б не можна було

одверто провадити політичної роботи, треба перш за все дбати про збереження кожної окремої одиниці, яка чи то в скорому часі, чи то в більш далекій будучині зможе принести користь загальній українській справі. При всіх обставинах треба дбати про збереження життя кожного українця і дбати про те, щоб не підупадали вони духом і щоб мораль їх залишалася на належній висоті.

Треба буде звернути особливу увагу на врятування й на полегшення становища українців зі Сходу, бо їх доля буде найтяжча, і вони будуть знаходитися з найбільш безправному положенні.

Мій Батько дуже велике значення надавав тому, щоб при всіх обставинах провадити виховання людей в Гетьманському дусі. Щоб був хоча б невеличкий штат людей, які всі б думали, як одна людина, щоб Гетьманці свою ідеологію добре знали. Він завжди казав, що було б дуже бажано створити спеціальну комісію для вивчення і розробки дальшої Гетьманської ідеології. Жодний рух без своєї ясно окресленої, скристалізованої ідеології не може бути дійсно життєздатним. Наші ідеї, наші прагнення він вважав за єдино здорові й природні, бо не з повітря вони були взяті, не з голів яких-небудь авантюристів вони вискочили, а витворилися вони людьми, які історію свою знали і народ український і свою рідну землю понад усе любили.

Мій Батько дуже страждав від того, що завдяки багатьом обставинам Рух Гетьманський не міг розвинутися так, як було б потрібно, і як він міг би розвинутися, коли б вільно було і на чужині, і на Рідних Землях працювати без перешкод, але мій Батько серцем своїм відчував, що він має серед українців усіх верств багато-багато прихильників, він почував, що його праця, його думки ніколи не пропадуть, а знайдуть відгук в серцях усіх справжніх українських патріотів, хоч до якої б вони партії належали. Він знав, що його роботу вони будуть продовжувати.

Для мене мій Батько був не тільки Батьком, він був для мене тим, чим був для багатьох українців, чим був для кожного справжнього Гетьманця. Він персоніфікував Велику Ідею. А що є життя людини, коли не підпорядковує вона його Ідеї, коли не живе для здійснення цієї Ідеї? Мій Батько працював кілька десятиліть над виборенням України для Українців.

І як це сталося, що він тепер лежав тут сам, що, крім мене, нікого тут більше не було з усіх тих, хто його любив?

Американці дозволили населенню виходити тільки між четвертою та шостою годиною. Скільки я не питала сестер щодо труни й священника, вони нічого не знали й казали, що нічого не можуть зробити і не мають часу такими справами займатися.

Я сказала старшій сестрі, що вона мусить мені допомогти. Вона тоді погодилася піти сама до знайомих столярів. Я пішла з нею, бо був на душі завеликий неспокій і страх, що вона не буде досить енергійна.

Вона не йшла, а бігла, швидше котилася, як маленька куля, бо була повна і мала до того ще носила дуже широкий одяг. Я не встигала за нею, юна все оберталася до мене й казала: «Швидше, швидше!»

Ми обійшли все село. Одного столяра американці виселили з його дому, другого не було вдома, у третього не було дерева. Але була надія, що четвертий візьметься зробити труну.

Що ж до священика, то й 27 квітня нічого ще не з'ясувалося. Увечері я також була у Батька. На другий день мав бути вже похорон.

28 квітня. Сестра мені обіцяла, що коли принесуть труну, вона мені скаже, бо я хотіла бути присутньою, коли Батька будуть у труну класти й переносити до цвинтаря. О 8-й годині ранку Батько був ще у каплиці, де й до того лежав, а коли через певний час я знову туди пішла, його вже там не було. Взяли від мене мого Батька і я не знала, де він. Я боялася, що його поховать без мене, бо похорон був призначений на дев'яту годину, а американці не дозволяли виходити до 4-ї години. Сестри сказали: «То Вашого Батька вже винесли!» А коли я питала, де він, вони відповіли: «Та ж на цвинтарі, скоро має бути похорон». Де був той цвинтар і де була та церква, вони мені добре не пояснили, а я тут нічого не знала.

Незважаючи на всі заборони, я вийшла з лікарні на вулицю. Всюди було повно американців, всюди танки, авто, кулемети. Треба було крізь них пробиратися. Мене багато разів спиняли, але я балакала по-англійськи, давала пояснення, і мене пропускали. Я одного американця запитала, чи є у них священик, бо тутешні католики не хочуть ховати мого Батька. Він сказав, що коли в мене нічого не вийде, щоб я звернулася до них, і вони мені допоможуть. Так само, якби я не знайшла труни. Але я хотіла б звернутися до них лише в разі крайньої потреби.

Спочатку я пішла до цвинтаря і там на носилках знайшла Батька без труни. Він був загорнутий в сіре церковне покривало. Грабарі рили могилу. Ані труни, ані священика.

Я сказала грабарям, що буде труна й буде священик, що я за ними піду і щоб вони на мене чекали.

Я пішла до католицького «Пфаррамту». Урядова кімната була зачинена. Якесь жінка мені сказала, що священик пішов до американців і невідомо, коли повернеться, не раніше другої години, а може й пізніше. Я вирішила, що буду тут чекати, поки не побачу сама якого-небудь священика. Коли я тепер нічого не вдію, мій Батько не буде мати християнського погребення. А мій Батько, хоч і був православний, завше так добре ставився і до католиків, і до греко-католиків. А тут його католики не хотіли ховати.

Минула 10-та година, 11-та, і ніхто ще не приходив. Я сиділа в коридорі й страшенно мерзла, бо не мала теплого плаща. Я чула, як хтось порався в кухні. Пройшла жінка, і я попрохала, щоб вона дала мені гарячої води напиться.

Через деякий час прийшов один з грабарів і сказав: «Чекайте, скоро прийде священик!» Він це мені сказав дуже радісно. Я була йому за ці слова вдячна, в мене з'явилася надія.

І дійсно, об 11-ій годині прийшло аж два священики, і яке ж було моє здивування, коли один з них звернувся до мене по-українськи. Він сказав: «Мені одна жінка сповістила, що на мене чекає українка».

«Та ж я нікому тут не казала, що я українка, і на Вас я не чекала, бо не знала, що Ви тут є, але то мені велика втіха, що Ви прийшли, то Вас Бог послав!»

Я прохала його поховати мого Батька. Спочатку він сказав, що не знає, чи можна буде це зробити запитав: «А хто Ваш Батько?» Я відповіла: «Гетьман Павло Скоропадський, я його дочка.» Він був дуже вражений трагічною смертю Батька і вирішив: «Я його поховано, це для мене велика честь».

Ми пішли до каплиці, він подивився на мого Батька. Я сказала, що труни ще немає. Він запевнив, що труну дістане». Але в той самий мент трупу принесли. Вона була зроблена в монастирській столярні. Простенька дерев'яна труна, пофарбована чорною фарбою.

В той невимовно тяжкий час мені все ж таки стало радісно, що знайшовся тут українець, син Галицької землі. Серед всіх чужих людей він єдиний був свій. Пана Грищинського все ще не було, і чекати на нього було б неможливо.

Отець Григорій Онуфрів, який цілком випадково перед кількома днями опинився в Меттені, дуже сердечно поставився до мого Батька. В труні були лише стружки, а я не мала нічого, чим покрита мого Батька, ані подушки, ані покривала. Отець Онуфрів сказав: «Я сам майже нічого не маю, але я можу принести сорочку, щоб нею покрити стружки». Потім він згадав: «Ні, я маю щось краще!» Він побіг до себе й через кілька хвилин приніс чудовий згорток сірого українського полотна і ще менший згорток білого. Ми поклали це в труну й обережно переложили в неї мого Батька.

Грабарі сказали, що похорон мусить відбутися о 2-ій годині, бо потім вони матимуть іншу роботу.

Отець Онуфрів сказав, що прийде в 2-й годині.

Я не хотіла йти назад до лікарні, бо хоч і дуже холодно було тут чекати, але я боялася, що коли б я тепер пішла додому, мене могли б американці більше не пустити на вулицю. Крім того, то були останні хвилини в моєму житті, коли я ще могла дивитися на свого Батька.

І я дивилася на нього. Вираз його лиця був дуже спокійний. Мені здавалося, що він мені усміхається.

Дві години я так і стояла коло нього. Кругом стріляли. Одна куля попала в лампу, що висіла над труною, і скло посипалося мені на ноги.

Така вже судилася моєму Батькові й мені тяжка доля, що не було тут в цей мент близьких людей, що не було тут моєї матері, ані жодного з нашої родини, не було тут Данила, якого мій Батько так дуже любив і так хотів ще раз побачити.

То була воля Божа!

Я чекала біля труни. Я покрила Батькове лице тим білим українським полотном, що його приніс отець Онуфрів. І мені здавалося, що це полотном його зв'язує з Рідною Землею.

О 2-й годині отець Онуфрів прийшов зі двома своїми служками.

Почалася служба Божа ще в каплиці, потім зачинили труну й грабарі понесли її на цвинтар. Я несла хрест. Було холодно, йшов дощ.

Отець Онуфрів служив гарно, гарно співав. Наступив страшний мент, коли труну Батька покрила земля. Прощавай, Батьку, але для мене Ти будеш завше живий! З нами буде завше Твій дух великий!

Я ховала Батька в самій першій лінії фронту. Поблизу чути було вибухи гранат і гуркіт кулеметів. Ні одної квіточки не могла я в ті часи дістати для Батька. Лише зелену гілочку поклала йому в труну.

Чи могло б бути бідніш і більш самотньо? Ми були відрізані від усіх, бо ані з села, ані в село не можна було ходити.

Чи міг хто подумати, що будуть так ховати мого Батька, одного з найбільших українських патріотів? Все було таке непривітне, чуже, безнадійне.

А проте й у ті суворі часи я мала втіху, і на душі стало легше. В останню хвилину принесли трупу і знайшовся священик. У мене було почуття, що то сам Господь Бог його послав. Хоч і не православний був священик, але свійукраїнець. У мене було почуття, що мій Батько і я все ж таки не відірвалися від України, і що б не сталося, ніколи не відірвемося. Отець Онуфрів немов висловлював жаль і співчуття українського народу.

Я вже не знаю, як я після похорону вернулася в лікарню. Після страшного перенапруження всіх сил настала реакція. Я була дуже хвора. Але мій Батько був похований, і я тепер могла лежати, і я лежала, як колода. Біль серця був більший від болю фізичного.

Мій Батько помер.

Ні, він не помер, він Живе в наших серцях і спонукає нас до чину!

[1945 –1946]

Література:

Кужім-Скоропадська Є. Від 8 до 28 квітня 1945 року (З Меллінгена до Меттена) [Уривок зі споминів] // Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ; – Філадельфія, 1995. – С. 422–460.

Скоропадська-Кужім Є. Останні дні мого батька. Спомини // Державницька думка (Філадельфія, США). – 1952. – № 6, 7–8.

Отт-Скоропадська О. Остання з роду Скоропадських. – Львів: Літопис, 2013. – 556 с.

Гай-Нижник П. Марія та Лізавета Скоропадські: нариси до історії українського Гетьманського руху // Київська старовина. – 2006. – № 2. – С. 159–167.

Гай-Нижник П., Томенко М. Міфи і таємниці останнього гетьмана всієї України: з нагоди 150-річчя Павла Скоропадського / Упор.: П. Гай-Нижник, М. Томенко. Київ: Саміт-книга, 2023.

Науково-популярне видання

Павло Гай-Нижник

Микола Томенко

Міфи і таємниці останнього гетьмана України

Керівник проєкту: Ігор Степурін

Літературний редактор, коректор: Ірина Головай

Комп'ютерна верстка: Анна Мадунова

Дизайн обкладинки: Дар'я Кремльова

Технічний редактор: Наталія Бєлодєд

Відповідальні за випуск: Анна Погребіцька

Ангеліна Рожнятовська

Підписано до друку: 02.11.2023

Формат 60×90/16.

Папір офсетний. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 20,63.

Наклад 1000 пр.

*Для обкладинки використано зображення родинного герба
Скоропадських, що зберігається у Центральному державному
історичному архіві України у м.Київ
(ЦДІАК України, ф.1219, оп.3, спр.2, арк.5)*

ВИДАВЕЦЬ ТА ВИГОТОВЛЮВАЧ
ТОВ «Креативна агенція «Артіль»
Україна, м. Київ, вул. В. Васильківська, 131

Свідцтво про внесення до Державного реєстру видавців
ДК No 7348 від 03.06.2022

**Микола Томешко – доктор
політичних наук, професор,
засновник Фонду «Рідна країна».
Автор низки книг, зокрема:
«Україна: історія Конституції»,
«Абетка української політики»,
«Історія українського кохання»...**

**Павлю Гай-Нижник – доктор історич-
них наук, громадсько-політичний
діяч, автор і співавтор 57 наукових
монографій та близько 1000 науко-
вих публікацій з історії та політології.**

ISBN 978-966-986-593-9

9 789669 865939 >